Sociogeografska transformacija ruralnog prostora Županije Zapadnohercegovačke od sredine XX. stoljeća

Putica Džajić, Jelena

Doctoral thesis / Disertacija

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:162:085162

Rights / Prava: In copyright / Zaštićeno autorskim pravom.

Download date / Datum preuzimanja: **2024-04-16**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

University of Zadar Institutional Repository

dabar
DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJI

SVEUČILIŠTE U ZADRU

POSLIJEDIPLOMSKI SVEUČILIŠNI STUDIJ

JADRAN - POVEZNICA MEĐU KONTINENTIMA

Jelena Putica Džajić

SOCIOGEOGRAFSKA TRANSFORMACIJA RURALNOG PROSTORA ŽUPANIJE ZAPADNOHERCEGOVAČKE OD SREDINE XX. STOLJEĆA

Doktorski rad

Zadar, 2020.

SVEUČILIŠTE U ZADRU

POSLIJEDIPLOMSKI SVEUČILIŠNI STUDIJ
JADRAN - POVEZNICA MEĐU KONTINENTIMA

Jelena Putica Džajić

SOCIOGEOGRAFSKA TRANSFORMACIJA RURALNOG PROSTORA ŽUPANIJE ZAPADNOHERCEGOVAČKE OD SREDINE XX. STOLJEĆA

Doktorski rad

Mentorica
prof. dr. sc. Željka Šiljković

Zadar, 2020.

SVEUČILIŠTE U ZADRU

TEMELJNA DOKUMENTACIJSKA KARTICA

I. Autor i studij

Ime i prezime:Jelena Putica Džajić

Naziv studijskog programa: poslijediplomski doktorski studij Jadran-poveznica među kontinentima

Mentorica: prof.dr.sc. Željka Šiljković

Datum obrane: 13.11.2020.

Znanstveno područje i polje u kojem je postignut doktorat znanosti:interdisciplinarne znanosti,geografija

II. Doktorski rad

Naslov: Sociogeografska transformacija ruralnog prostora Županije Zapadnohercegovačke od sredine XX. stoljeća

UDK oznaka: 316.334.55/.56(439.56)“19“

Broj stranica: 299

Broj slika/grafičkih prikaza/tablica:110 slika/52 tablice

Broj bilježaka: 34

Broj korištenih bibliografskih jedinica i izvora: 129 bibliografskih jedinica/66 izvora

Broj priloga: 5

Jezik rada: hrvatski jezik

III. Stručna povjerenstva

Stručno povjerenstvo za ocjenu doktorskog rada:

1. Izv. prof. dr. sc. Anica Čuka, predsjednica
2. Prof. dr. sc. Željka Šiljković, članica
3. Izv. prof. dr. sc. Aleksandar Lukić, član

Stručno povjerenstvo za obranu doktorskog rada:

1. Izv. prof. dr. sc. Anica Čuka, predsjednica
2. Prof. dr. sc. Željka Šiljković, članica
3. Izv. prof. dr. sc. Aleksandar Lukić, član

UNIVERSITY OF ZADAR

BASIC DOCUMENTATION CARD

I. Author and study

Name and surname: Jelena Putica Džajić

Name of the study programme: Postgraduate doctoral study The Adriatic – a Link between Continents

Mentor: Professor Željka Šiljković, PhD

Date of the defence: 13 Novembar 2020

Scientific area and field in which the PhD is obtained: Interdisciplinary sciences, geography

II. Doctoral dissertation

Title: Sociogeographical Transformation of the Rural Area of te West Herzegovina Country from the second half oft the 20th Century

UDC mark: 316.334.55/.56(439.56)“19“

Number of pages: 299

Number of pictures/graphical representations/tables: 110 pictures/52tables

Number of notes: 34

Number of used bibliographic units and sources: 129 bibliographic units/ 66 sources

Number of appendices: 5

Language of the doctoral dissertation: croatian

III. Expert committees

Expert committee for the evaluation of the doctoral dissertation:

1. Associate professor, Anica Čuka, PhD, chair
2. Professor, Željka Šiljković, PhD, member
3. Associate professor,Aleksandar Lukić, member

Expert committee for the defence of the doctoral dissertation:

1. Associate professor, Anica Čuka, PhD, chair
2. Professor, Željka Šiljković, PhD, member
3. Associate professor,Aleksandar Lukić, member

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Jelena Putica Džajić,** ovime izjavljujem da je moj **doktorski** rad pod naslovom **Sociogeografska transformacija ruralnog prostora Županije Zapadnohercegovačke županije od sredine XX. stoljeća** rezultat mojega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mojega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mojega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 4. prosinca 2020.

ZAHVALA

„*Rural and traditional escapism. That's my angle.*
Places and events where we are free
to relax and be ourselves,
where nobody tells us to hurry
along or conform or grow up.
Somewhere we can properly live."
Fennel Hudson

Posebno se želim zahvaliti svojoj mentorici prof. dr. sc. Željki Šiljković na podršci i suradnji tijekom svih godina. Nesebično je u svim trenutcima bila na raspolaganju te svojim konstruktivnim savjetima i prijedlozima činila dodatni vjetar u leđa i onda kada je bilo najteže. Zahvaljujem na korisnim savjetima prilikom izrade rada članovima povjerenstva izv. prof. dr. sc. Anici Čuka i izv. prof. dr. sc. Aleksandru Lukiću. Veliku zahvalnost dugujem kolegi Dariju Šakiću na pomoći oko izrade kartografskih prikaza. Također veliko hvala svim kolegama sa Studija geografije Sveučilišta u Mostaru, koji su stručnim savjetima i moralnom podrškom uvijek bili spremni pomoći. Zahvaljujem se na pruženoj pomoći prilikom prikupljanja podataka svima organima vlasti u Županiji Zapadnohercegovačkoj, gospođi Mevli Softić iz Federalnog zavoda za statistiku te gospodinu Darki Gešvindu iz katastarskog ureda Ljubuški.

Posebno hvala mom suprugu Milenku na pomoći i razumijevanju. Najveću zahvalnost dugujem svojoj obitelji roditeljima Branku i Ivanki, te sestrama Ivani i Mariji na podršci koju su mi pružali tijekom svih ovih godina.

Na kraju ovaj rad bih posvetila svom ocu kojemu dugujem sve što sam sada i što vjerujem da ću u budućnosti biti.

SADRŽAJ

1. UVOD 1

1.1. SVRHA I PREDMET ISTRAŽIVANJA 3

1.2. CILJEVI I HIPOTEZE ISTRAŽIVANJA 3

1.3. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA 4

1.4. PRETHODNA ISTRAŽIVANJA I IZVORI PODATAKA 6

2. POLOŽAJ I PROSTORNI OBUHVAT ISTRAŽIVANJA 10

3. OSNOVNE PRIRODNO-GEOGRAFSKE ZNAČAJKE U FUNKCIJI RAZVOJA RURALNIH NASELJA 12

3.1. GEOLOŠKO-GEOMORFOLOŠKE KARAKTERISTIKE PROSTORA 13

3.2. KLIMATSKA OBILJEŽJA PROSTORA 16

3.3. HIDROLOŠKA OBILJEŽJA PROSTORA 21

3.4. PEDOLOŠKE ZNAČAJKE 24

4. RURALNI PROSTOR I RURALNOST- POJAM I ZNAČAJKE 27

4.1. PROBLEMI DEFINIRANJA RURALNOGA PROSTORA I DIFERENCIJACIJA URBANOGA I RURALNOGA 28

4.2. EVOLUCIJA URBANIH I RURALNIH NASELJA ŽUPANIJE 38

4.3. ČIMBENICI OBLIKOVANJA NASELJA I NJIHOVOG PROSTORNOG RASPOREDA 47

5. **SOCIOEKONOMSKI RAZVOJ NASELJA ŽUPANIJE ZAPADNOHERCEGOVAČKE** 51

5.1. DEMOGRAFSKI RAZVOJ ŽUPANIJE ZAPADNOHERCEGOVAČKE 51

5.1.1. Kretanje broja stanovnika i prostorni raspored naseljenosti 52

5.1.2. Prirodno kretanje 63

5.1.3. Migracije 65

5.1.3.1. Vanjske migracije 66

5.1.3.2. Unutarnje migracije 69

5.1.3.3. Dnevne cirkulacije 72

5.1.4. Sastav stanovništva prema dobi i spolu 74

5.1.5. Gospodarski i obrazovni sastav 79

5. 2. GOSPODARSKI RAZVOJ ŽUPANIJE ZAPADNOHERCEGOVAČKE 92

6. PREOBRAZBA RURALNIH NASELJA ŽUPANIJE ZAPADNOHERCEGOVAČKE 105

6.1. PROSTORNO- FUNKCIONALNA PREOBRAZBA NASELJA 105

6.2. PREOBRAZBA RURALNOG KRAJOLIKA 118

6.2.1. Preobrazba kulturnog krajolika 119

6.2.2. Preobrazba agrarnog krajolika i promjene u korištenju zemljišta 129

7. VRIJEDNOST I PERCEPCIJA RURALNOG KRAJOLIKA ŽUPANIJE ZAPADNOHERCEGOVAČKE – DELFI METODA 148

8. TIPOLOGIJA RURALNIH PODRUČJA ŽUPANIJE ZAPADNOHEREGOVAČKE 171

8.1. TIPOLOGIJA KAO ZNANSTVENA METODA ISTRAŽIVANJA RURALNOG PROSTORA 171

8.1.1. Pregled tipologija ruralnih područja u svijetu i Europi 172

8.1.1.1. Tipologija ruralnih područja SAD-a 172

8.1.1.2. Tipologija ruralnih područja Kanade 173

8.1.1.3. Tipologija ruralnih područja Ruske Federacije 176

8.1.1.4. Tipologija ruralnih područja Europske Unije „Budućnost ruralnog društva (The future of Rural Society)“ 179

8.1.1.5. Tipologija ruralnih područja Europske Unije (Politechnico di Milano) 180

8.1.1.6. Urbano ruralna tipologija izrađena u okviru program ESPON 182

8.1.1.7. Urbano ruralna tipologija EDORA 183

8.1.2. Pristupi izrade tipologije ruralnih područja 185

8.1.2.1. Tipologije bazirane na agregativnom pristupu 185

8.1.2.1.1. Tipologija ruralnih područja u novim državama članicama EU iz Srednje i Istočne Europe 188

8.1.2.1.2. Tipologija ruralnih područja Mađarske 189

8.1.2.1.3. Tipologija ruralnih i urbaniziranih naselja Hrvatske 191

8.1.2.1.4. Tipologija ruralnih područja Bosne i Hercegovine 193

8.1.2.2. Tipologije bazirane na disagregativnom pristupu 195

8.1.2.2.1. Tipologija ruralnih područja Slovenije 197

8.1.2.2.2.Tipologija ruralnih područja Grčke 198

8.1.2.2.3. Tipologija ruralnih područja Poljske 200

8.1.3. Svrha izrade tipologije ruralnih područja Županije Zapadnohercegovačke 203

8.2. KONCEPT IZRADE TIPOLOGIJE RURALNIH NASELJA ŽUPANIJE ZAPADNOHERCEGOVAČKE 206

8.3. ODABIR VARIJABLI ZA TIPOLOGIJU 210

8.4. STATISTIČKA I KARTOGRAFSKA ANALIZA VARIJABLI 210

8.4.1. Broj stanovnika i gustoća naseljenosti 210

8.4.2. Centralitet naselja 216

8.4.3. Nadmorska visina 223

8.4.4. Socioekonomska struktura naselja 225

8.5. TIPOVI RURALNIH NASELJA ŽUPANIJE ZAPADNOHERCEGOVAČKE 227

8.5.1. Prijelazna naselja 229

8.5.2. Izolirana ruralna naselja 229

8.5.3. Ekonomski diverzificirana ruralna naselja 230

8.5.4. Ruralna naselja s izraženim dnevnim cirkulacijama 231

8.5.5. Ruralna naselja intenzivne poljoprivrede 231

8.5.6. Stočarska ruralna naselja 232

9. POTENCIJALI RAZVOJA RURALNIH PROSTORA ŽUPANIJE ZAPADNOHERCEGOVAČKE 235

10. ZAKLJUČAK 241

SAŽETAK 245

IZVORI I INTERNETSKI IZVORI 249

LITERATURA 253

POPIS TABLICA 263

POPIS SLIKA 266

PRILOZI 271

ŽIVOTOPIS 297

1. UVOD

Prema rječniku *Agriculture and Land Management* (2019.) pojam ruralno definira se kao područje izvan gradskih, urbanih zbivanja te obuhvaća određeno geografsko područje i sve ono što ga čini ruralnim, primjerice ruralna naselja i krajolik. Ruralne prostore brojni autori poistovjećuju s „idličnim prostorima" u kojima se živi usporenijim tempom života, u kojima su društvene zajednice nositelji ruralnoga razvoja (LAY, 2004., RYE, 2004.). Pojedini autori zagovaraju teoriju da takve prostore trebaju definirati njihovi stanovnici jer sam pojam ruralnoga uvelike ovisi o onome tko ga definira i u koje svrhe (REDMAN, 1991., WOODS, 2005.). S obzirom na to da ne postoji jedinstvena definicija ruralnoga, P. Cloke njegov pojam nastoji definirati kroz različite koncepte (prema LUKIĆU, 2010., 55.):

1. Funkcionalni teorijski pristup (Zasniva se na razlikama između ruralnih i urbanih područja.)

2. Političko-ekonomski pristup (Temelji se na istraživanju proizvodnje, potrošnje i akumulacije kapitala, važnosti donošenja političkih mjera te utjecaju gospodarstva na stanovništvo.)

3. Koncept socijalne konstrukcije ruralnosti (Temelji se na socioekonomskim posljedicama na ruralni, posebice agrarni krajolik.) (LUKIĆ, 2010.).

Uz pojašnjenje pojma ruralnoga znanstvenici često nastoje odrediti i pojam ruralnosti (*rurality*). Prve definicije naglašavale su razlike između urbanih i ruralnih zajednica, odnosno urbanih i ruralnih prostora (CLOKE, 1977.). Ipak, s vremenom su razlike između njih postajale sve manje, stoga u novijim definicijama ruralnosti autori ističu mogućnost promjenjivih obilježja sastavnica toga pojma (ŠTAMBUK, 1993.). Ruralne prostore određuje ruralnost, zapravo između njih je stalna interakcija kroz koju se mijenjaju pod utjecajem različitih socioekonomskih procesa (ČIKIĆ, 2017.).

Znanstvene definicije ruralno najčešće promatraju u odnosu na urbano, no postavlja se pitanje koliko je takav način pristupa ruralnomu, odnosno urbanomu, danas relevantan (CVITANOVIĆ, 2002., HODŽIĆ, 2006., MARINI, MOONEY, 2006.). U razvijenim zemljama posljedice socioekonomskih procesa gotovo su jednako vidljive i u ruralnim i u urbanim sredinama, stoga je vrlo teško odrediti granice što pripada jednomu, a što drugomu prostoru. S obzirom na postojanje tzv. prijelaznih, mješovitih naselja koja prema svojim obilježjima ne pripadaju u potpunosti ni urbanim ni ruralnim područjima, problemi određivanja granica

prisutni su u gotovo svim zemljama. Jedinstvene definicije ruralnoga i ruralnosti nisu prihvaćene. Postavlja se pitanje: „Jesu li one same po sebi nužne?" Kako su elementi ruralnosti promjenjivi: ruralni prostor, autentičnost ruralnoga i život u ruralnim sredinama, jedinstvena definicija ruralnoga i ruralnosti predstavlja ogroman izazov za znanstvenike (HALFACREE, 1995.).

Sredinom prošloga stoljeća Županija Zapadnohercegovačka bila je tradicionalno poljoprivredna županija i poljoprivreda je dugi niz godina predstavljala osnovno zanimanje stanovništva. Isprepleteni procesi industrijalizacije, urbanizacije, depopulacije, deagrarizacije i deruralizacije negativno su utjecali na transformaciju ruralnih područja. Demografski proces depopulacije, osobito u brdsko-planinskim ruralnim dijelovima županije, istaknuli su u svojim radovima Markotić (1983.) i Galić (2015.). Najvažniji je čimbenik transformacije ruralnoga prostora stanovništvo koje je svojim navikama izravno utjecalo na promjenu ruralnoga krajolika i njegovih sastavnica, primjerice na kulturni i agrarni krajolik (KRAUSMANN, 2003., ANTROP, 2006.).

Istraživanje ruralnoga krajolika treba promatrati kroz njegove sastavnice:

- oblik zemljišta i njegove karakteristike
- biljni pokrov
- antropogeni utjecaj (sustav podjele zemljišta, poljoprivredna gospodarstva, vrste naselja te odnos sela i gradova) (HART, 1998.).

Od sredine 20. stoljeća utjecaj čovjeka na krajolik ovisio je o njegovim potrebama. Agrarni krajolik mijenjao se od procesa poljoprivrednoga vrednovanja gotovo svakoga komada zemlje do postupnoga napuštanja i prepuštanja oranica sukcesivnomu propadanju te promjeni poljoprivrednih u gospodarske površine (VRESK 1971., PRIMDAHL, 1999., BLAĆE, ČUKA, 2014.). Pored transformacije agrarnoga, bitne su i promjene kulturnoga krajolika koji se očituje u funkcionalnoj i fizionomskoj promjeni naselja.

Razvoj industrije utjecao je na polarizirani razvoj županije u kojoj se središnjim funkcijama ističu gradska/općinska sjedišta. Socioekonomski procesi odrazili su se i na fizionomske promjene naselja, osobito vidljive u naseljima koja su bliže gradskim/općinskim sjedištima.

Najčešće se sva ruralna područja nastoji jednako okarakterizirati, no socioekonomski procesi nisu u svima njima imali jednak utjecaj, odnosno proces transformacije nije se odvijao jednakim intezitetom u svim ruralnim područjima. Stoga su nužni pristupi i istraživanja koja će

se temeljiti upravo na heterogenostima, odnosno različitostima ruralnih područja. Upravo je tipologija jedan od modela kojim se u novije vrijeme ruralnim područjima pristupa kao različitima (ŠUVAR, 1972., POLITECNICO DI MILANO, 1999., BALLAS I DR., 2003., REIMER, 2005., MEREDITH, 2007., LUKIĆ, 2012.). Ruralna područja Županije Zapadnohercegovačke i njihova naselja također obilježava heterogenost, stoga će se u radu posvetiti pozornost izradi tipologije te definiranju tipova i podtipova ruralnih naselja.

1.1. SVRHA I PREDMET ISTRAŽIVANJA

Svrha je rada dati znanstveni doprinos istraživanju ruralnoga prostora Županije Zapadnohercegovačke. Ruralna područja ove županije karakteriziraju slična obilježja (loša prometna infrastruktura, nedostatak centralnih funkcija, prisutna depopulacija), međutim, ako detaljno analiziramo pojedina naselja, uočit će se njihove različitosti. Prepoznavanje različitih tipova i podtipova ruralnih naselja unutar analiziranoga prostora može doprinijeti lakšemu iznalaženju učinkovitijih mjera za razvoj ruralnih područja na prostoru ove županije. Predmet istraživanja su ruralna područja Županije Zapadnohercegovačke koja prema kriterijima OECD-a čine 90% teritorija analiziranoga prostora[1]

1.2. CILJEVI I HIPOTEZE ISTRAŽIVANJA

Osnovni je cilj istraživanja utvrditi prirodno-geografske i socioekonomske procese koji su doveli do transformacije ruralnoga prostora Županije Zapadnohercegovačke. Poseban je naglasak na društvenim procesima, industrijalizaciji i urbanizaciji, koji su imali niz negativnih posljedica kao što su depopulacija, deagrarizacija i deruralizacija. Ciljevi su rada i izrada tipologije ruralnih naselja Županije Zapadnohercegovačke te definiranje pojedinih tipova i podtipova ruralnih naselja. Ostali ciljevi rada koji su razmatrani odnose se na tumačenje i objašnjenje pojma „ruralnoga prostora“ kroz različite pristupe i namjene korištenja, obradu demografskih statističkih podataka i njihov kartografski prikaz te definiranje potencijala ruralnoga prostora Županije Zapadnohercegovačke. U radu će se pokušati odgovoriti na sljedeća pitanja:

[1] Rezultat je dobiven na način da se od ukupnog broja naselja (izuzev sjedišta gradova/općina) izračunao broj/ postotak naselja koji imaju gustoću stanovnika veću od 150 st/km².

- Koji su prirodno-geografski čimbenici utjecali na razmještaj ruralnih naselja u Županiji Zapadnohercegovačkoj?
- Koji su socioekonomski procesi utjecali na transformaciju ruralnih područja Županije Zapadnohercegovačke?
- Koji su razlozi prestrukturiranja gospodarske strukture stanovništva analiziranoga prostora iz one u kojoj je prevladavao primarni sektor, u onu u kojoj prevladava uslužni sektor djelatnosti?

Odgovori na postavljena pitanja nastojat će se utvrditi i dokazati znanstvenim metodama koje će se primijeniti u ovome radu.

Hipoteze postavljene prije provedbe istraživanja:

H_1 – Ruralna područja Županije Zapadnohercegovačke strukturno su raznolika. Raznolikost je uvjetovana prirodno-geografskim i socioekonomskim čimbenicima.

H_2 – Intenzitet transformacije ruralnih područja Županije Zapadnohercegovačke manji je što je veća udaljenost od gradskih/općinskih sjedišta.

H_3 – Napuštanje ruralnih prostora Županije Zapadnohercegovačke intenzivno je od sredine 20. stoljeća zbog procesa industrijalizacije i urbanizacije.

H_4 – Procesi depopulacije, deagrarizacije i deruralizacije uzrokovali su pojavu većega broja izoliranih naselja u brdskoplaninskim područjima Županije Zapadnohercegovačke

H_5 – Postotak poljoprivrednoga stanovništva Županije Zapadnohercegovačke u ukupnome broju stanovnika znatno se smanjio, što je uvjetovalo i promjene u načinu korištenja poljoprivrednih zemljišta.

Navedene hipoteze ispitat će se kroz istraživanje, a na temelju rezultata bit će dokazane ili opovrgnute.

1.3. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Na temelju postavljenih hipoteza i ciljeva istraživanja najprije je povijesnom metodom kao i metodom analize izvršen pregled postojeće znanstvene literature. S obzirom na složenost i multidisciplinarni pristup u istraživanju ruralnih prostora proučavana literatura odnosila se ponajprije na pojam i definicije ruralnosti, a zatim na različite metodologije korištene pri izradi pojedinih tipologija. Pored detaljne analize literature koja se bavi problematikom ruralnih

prostora, u prvome dijelu istraživanja izvršen je i pregled literature koja obrađuje prirodno-geografska i sociogeografska obilježja Županije Zapadnohercegovačke. Drugi dio rada obuhvaća prikupljanje podataka pomoću kojih su metodom dokazivanja potvrđene ili negirane definirane hipoteze. Za obradu prirodno-geografskih podataka analiziranoga prostora korištene su dostupne topografske, geološke, geomorfološke te pedološke karte. Klimatska obilježja prostora opisana su pomoću dostupnih podataka Federalnoga hidrometeorološkoga zavoda Federacije Bosne i Hercegovine (FHMZ BIH), i to: srednje mjesečne i godišnje temperature, srednje mjesečne i godišnje količine oborina za razdoblje od 1960. do 1990. godine. Prilikom obrade demografskih procesa korišteni su podatci Federalnoga zavoda za statistiku (FZSBA). Za analizu kretanja stanovništva na analiziranome prostoru korišteni su podatci popisa stanovništva Bosne i Hercegovine iz 1953., 1961., 1971., 1981., 1991. te 2013. godine. Migracije, dobno-spolna, obrazovna i gospodarska struktura stanovništva obrađene su na temelju popisa stanovništva iz 1961., 1981. i 2013. godine. Zbog nepostojanja podataka o dnevnim cirkulacijama na razini županije provedeno je i empirijsko istraživanje u kojem su sudjelovale najveće tvrtke iz Ljubuškoga i Širokoga Brijega te Gruda i Posušja. Metodom prigodnoga uzorka prikupljeni podatci obrađeni su u programu *Microsoft Excel 2013*, a grafički su prikazani u programu *Quantum Gis 3.12. Bonn*.

U proučavanju demografskih karakteristika nužno je spomenuti različite metodologije prilikom provedbe popisa stanovništva. Primjerice, popisi iz 1971., 1981. i 1991. godine rađeni su prema koncepciji tzv. stalnoga stanovništva, dok je onaj iz 2013. godine proveden prema koncepciji prisutnoga stanovništva. Istraživanje demografskih procesa dodatno otežava i nepostojanje stalnih popisa nakon 1991. godine. Naime, sljedeći popis stanovništva nakon onoga iz 1991. u Bosni i Hercegovini proveden je tek 2013. godine. Kao problem izdvaja se i nepostojanje velikoga broja podataka na razini naselja[2], stoga su pojedini podatci predočeni na razini Ljubuškoga i Širokoga Brijega te Gruda i Posušja. Metoda selekcije, tj. metoda izbora odgovarajućih varijabli na razini naselja korištena je za izradu matrice tipologije ruralnih naselja Županije Zapadnohercegovačke.

Znanstvenom metodom tipologizacije definirani su tipovi i podtipovi ruralnih naselja u ovoj županiji. Prikupljeni podatci za izradu tipologije, broj i gustoća stanovništva, udaljenost od centralnih naselja, nadmorska visina i socioekonomska struktura naselja, obrađeni su u programu *Microsoft Excel 2013.*, a grafički su prikazani u programu *Quantum Gis 3.12. Bonn*.

[2] Prilikom izrade tipologije naselje je odabrano kao prostorna jedinica.

Korišteni podatci o socioekonomskoj strukturi naselja prikupljeni su terenskim istraživanjem u razdoblju od rujna do listopada 2019. godine. Za udaljenost od gradskih/općinskih sjedišta korišten je alat *Google Earth Pro*. Metoda komparacije korištena je pri analizi bitemporalnih fotografija, čime su se nastojale što zornije prikazati nastale promjene u krajoliku. Promjene krajolika prikazane su i metodom analize promjene korištenja zemljišta na razini katastarske općine Humac i to za 1974. i 2019. godinu. Vrijednosti i percepcije ruralnoga krajolika ove županije prikazane su Delfi metodom, tj. metodom prognoziranja u kojoj je sudjelovalo 12 stručnjaka iz područja geografije, turizma, agronomije i poduzetništva. Statistički podatci dobiveni provedbom Delfi metode obrađeni su u *SPSS* programu.

Kako bi se što detaljnije upoznao analizirani prostor, provedeno je terensko istraživanje tijekom kojega su napravljeni fotografski zapisi te snimci bespilotnom letjelicom, a korištena je i metoda intervjua s lokalnim stanovništvom. Kroz cijeli rad korištene su metode deskripcije, indukcije i dedukcije.

1.4. PRETHODNA ISTRAŽIVANJA I IZVORI PODATAKA

Prema sociologu Marcu Mormontu pojam ruralnoga javlja se 1920-ih godina prošloga stoljeća, no intenzivnija geografska istraživanja takvoga prostora u svijetu započinju sredinom 20. stoljeća, kada posljedice suvremenih sociogeografskih procesa postaju vidljive u ruralnome prostoru (LUKIĆ, 2012.). Povijesni pregled teorijskih pristupa (funkcionalni, socijalno-geografski koncept munchenske škole, političko-ekonomski, koncept socijalne konstrukcije realnosti) definiranja ruralnoga prostora obradio je A. Lukić 2010. godine.

Brojni autori definirali su pojam ruralnoga prostora primjerice K. Halfracee (1993.) ruralni prostor definira kroz opisnu definiciju, sociokulturne elemente, indekse ruralnosti te ruralnu lokaciju, a pri tome se zalaže da se za definiranje pojma ruralnoga i urbanoga koristi više različitih parametara. Witham (1993.) ističe da pojam ruralnoga ovisi ponajprije o onome tko definira ruralno i u koje svrhe. Autorica K. Redman (1991.) naglasak stavlja na čovjeka-pojedinca i njegov doživljaj ruralnoga. Njenu tezu zastupa i Michael Woods (2005.), koji tvrdi da pojam ruralnoga ovisi o doživljaju svakoga pojedinca. Autori V. Harrington i D. O'Donoghue (1998.) definiraju ruralno kroz model urbano-ruralne dihotomije i urbano-ruralnoga kontinuuma. Kao pokazatelja ruralnosti autori ističu nužnost korištenja tzv. *indeksa ruralnosti* kojim će se mjeriti stupanj ruralnosti/urbanosti pojedinoga mjesta. Pored navedenih modela I. Crkvenčić i A. Malić (1998.) izdvajaju model raspršenosti i model parabole.

Prema dostupnoj znanstvenoj literaturi, bitnija istraživanja ruralnoga prostora Županije Zapadnohercegovačke nisu provedena. Međutim, svakako je bitno spomenuti rad S. Muse i M. Milićević (2009.) u kojem ističu važnost ruralnoga prostora kao geoekološkoga resursa. Geomorfološka obilježja Županije Zapadnohercegovačke obradila je S. Musa (1999.), koja je izdvojila osnovne geomorfološke oblike te izradila geomorfološku kartu istraživanoga prostora. Geomorfologiju Županije Zapadnohercegovačke obradio je također V. Šimunović (2007.). On je izvršio tipizaciju i regionalizaciju reljefa. Osnovne karakteristike reljefa istraživanoga prostora obradio je i E. Kustura (2016.) ističući prepoznatljivost prostora po neotektonskim spuštenim zavalama polja u kršu kao što su Posuško, Ljubuško, Drinovačko, Rakitsko i Mostarsko. O klimatskim obilježjima prostora pisali su N. Drešković, R. Mirić (2014.), zatim M. Maradin i dr., (2014.), D. Bajić, G. Trbić (2016.). Prethodna hidrološka istraživanja na prostoru Županije Zapadnohercegovačke uglavnom su se provodila za potrebe izgradnje hidroelektrana. Osnovne hidrološke značajke krša obradili su A. Galić i G. Prskalo (2016.). U svome radu obrađuju genezu krša, morfološke elemente, hidrogeološke karakteristike te metode istraživanja krša. Hidrogeološke karakteristike sljevova Hercegovine obradili su Slišković i dr. (2011.). Pedološke karakteristike županije obradili su Predić i dr., (2012.). Autori su izradili pedološku kartu Županije Zapadnohercegovačke te ukazali na svojstva pojedinih vrsta tla.

Današnji ruralni prostor Županije Zapadnohercegovačke naseljen je još od prapovijesti, o čemu svjedoče brojna arheološka istraživanja. Rano brončano doba karakterizira gradinski tip naselja, a o tome su pisali Čović (1989.), Vasilj i dr. (2012.), Marijanović (2012.). Ilirska naselja na analiziranome prostoru obradio je Pašalić (1960.). Autor ističe njihov položaj uz riječne tokove koji su se nadzirali s utvrda na uzvišenjima. I. Bojanovski (1988.) opisuje doprinos rimske kulture prostorima zapadne Hercegovine, kao što su urbanizacija te novi oblici gradnje.

U srednjem vijeku naselja se grade na ostatcima antičkih naselja. Kao dokaz spomenute teze I. Dugandžić (2005.) spominje naselje *Mokriskik* koje je predstavljalo prapovijesnu, rimsku i ranosrednjovjekovnu utvrdu. Nakon „mračnoga“ srednjeg vijeka ruralna naselja bilježe ponovni procvat dolaskom austrougarske vlasti početkom 20 stoljeća. Najveći gospodarski napredak bilježe uvođenjem organiziranoga otkupa duhana, o čemu svjedoče radovi Pejčinović (1996.), Belje i dr. (2017.) te Ivankovića (2017.). Pojava industrije dovela je do niza negativnih promjena za ruralna naselja. Najveće posljedice očituju se u negativnim demografskim kretanjima, prostorno-funkcionalnoj organizaciji te transformaciji krajolika.

Kako bi se što detaljnije prikazale sociogeografske promjene, neophodno je istražiti i obraditi demografske procese prisutne u ruralnim područjima Županije Zapadnohercegovačke. Kapitalno djelo o demografskim procesima na području Hercegovine predstavlja rad autora A. Markotića (1983.) u kojem je obradio kretanje, obrazovnu, dobno-spolnu i socioekonomsku strukturu hercegovačkoga stanovništva u razdoblju od 1948. do 1971. godine te ukazao na problem emigracija koje su zahvatile Hercegovinu sredinom 20. stoljeća. Vanjske migracije obradio je I. Baučić (1972.). On opisuje stanje u Jugoslaviji za vrijeme donošenja *privredne reforme* 1965. godine, nakon koje je broj odlazaka na rad u inozemstvo, a posebice u SR Njemačku, bio još izraženiji. Suvremene demografske procese na prostoru Županije Zapadnohercegovačke od 1948. do 2011. godine obradila je J. Galić (2015.). Galić naglašava posljedice negativnih demografskih procesa koji su posebno izraženi u ruralnim područjima županije.

Demografska kretanja uvjetovala su brojne promjene nastale u teritorijalnoj organizaciji i fizionomiji krajolika županije. Pojam i vrste krajolika definirala je Dumbović-Bilušić (2014.). Autorica u svom radu detaljno objašnjava sve sastavnice ruralnog krajolika kao što su : kulturni i agrarni krajolik. Tradicionalni izgled hercegovačkoga krajolika obradili su: A. Bugarski (1970.), M. Rupčić i M. Grbavac (2010.), Đurović i dr. (2015.). Posebnosti suhozida koji predstavljaju dio kulturnoga krajolika opisali su Šaravanja i dr. (2018.) te I. Dugandžić (2018.). Autori također naglašavaju važnost izrade suhozida ali i nužnost zaštite istih, s obzirom da čine značajan resurs za razvoj kulturnog turizma ruralnih prostora. Posljedice napuštanja ruralnoga prostora i poljoprivrede kao primarne djelatnosti opisao je M. Vresk (1972.).

Delfi metodu u istraživanju koristili su: (CUHLS), 2005., ERET, (2017)., (LUKIĆ I DR., 2019). Metoda se koristi u istraživanju kada je potrebno mišljenje većeg broja stručnjaka. Iako je prvi cilj metode bilo uspostavljanje konsenzusa, novija istraživanja naglašavaju i važnost različitih iskazanih mišljenja. Proces provedbe istraživanja najčešće traje cca. 45 dana, odnosno dok se ne uspostavi konsenzus ili rješenje određenog problema.

Tipologija je često korištena znanstvena metoda istraživanja ruralnih prostora. Njezinu važnost objasnio je S. Šuvar (1972.), a kao istraživačku metodu opisali su je i D. Pejnović i A. Lukić (2012.). Tipologija se može temeljiti na agregativnome ili disagregativnome pristupu ili njihovoj kombinaciji. Karakteristike i načine primjene pristupa opisali su Ballas i dr. (2003.). Agregativni pristup pri izradi tipologije ruralnoga prostora BiH koristio je D. Meredith (2007.). On je na temelju prikupljenih i obrađenih podataka utvrdio postojanje šest različitih tipova

općina na prostoru BiH. A. Lukić (2012.) je, koristeći isti pristup, izradio tipologiju ruralnih i urbaniziranih naselja Hrvatske. Agregativne pristupe pri izradi tipologija koristili su Baum i dr. (2004.) za izradu ruralnih područja novih zemalja članica EU-a iz Srednje i Istočne Europe te Perger i dr. (2016.) za izradu ruralnih područja Mađarske.

Disagregativni pristup u svojim tipologijama koristili su P. Perpar i M. Kovačič (1999.), B. Reimer (2002.), V. Benaki i dr. (2005.). Tipologija *EU Politechnico di Milano* (1999.) također je izrađena na disagregativnome modelu čiji su rezultat tri tipa ruralnih područja: uspješna ruralna područja, ruralna područja pod pritiskom i slaba ruralna područja. Disagregativne pristupe za izradu tipologija koristili su i Benaki i dr. (2005.) za izradu tipologije ruralnih područja Grčke te J. Banski i M. Mazur (2016.) za izradu tipologije ruralnih područja Poljske.

2. POLOŽAJ I PROSTORNI OBUHVAT ISTRAŽIVANJA

Prostorni je obuhvat istraživanoga prostora Županija Zapadnohercegovačka koja se nalazi u jugozapadnome dijelu Bosne i Hercegovine (Sl. 1.). Najveći dio ove županije, 80 %, prostire se u regiji Visoke Hercegovine, dok se preostalih 20 % nalazi na teritoriju Niske Hercegovine. Prema Šimunoviću (2011.,126.), prirodne granice na sjeveru čine vršni greben Čabulje (1776 m), dio Čvrsnice (2225 m), Oštreca (1304 m) i Zavelima (1347 m). Južnu i jugozapadnu granicu čini državna granica prema Republici Hrvatskoj koja je određena *Požarevačkim mirom* 1718. godine, kada se Mleci povlače dublje, u samu unutrašnjost, stoga veliki dio zagorskoga dijela jadranskoga primorja ostaje u okvirima Bosne i Hercegovine, tj. Županije Zapadnohercegovačke (ŠIMUNOVIĆ, 1997., 2007.). Prema geografskoj regionalizaciji prostor ove županije pripada Mediteranskoj regiji (KUSTURA, 2016.).

Slika 1. Geografski položaj Županije Zapadnohercegovačke

Županija Zapadnohercegovačka utemeljena je 1996. godine, a čine je gradovi Široki Brijeg i Ljubuški te općine Grude i Posušje. Njezina površina iznosi 1362,2 km², a prema zadnjem *Popisu stanovništva* iz 2013. godine broji 94 898 stanovnika (URL 1). Površinom je najveća Općina Posušje s 461,1 km², dok najveći broj stanovnika ima Grad Široki Brijeg (28 929). Prosječna gustoća naseljenosti ove županije iznosi 69,7 st./km², a najgušće je naseljen Grad Ljubuški s 94,4 st./km² (Tab. 1.).

Tablica 1. Gradovi /općine Županije Zapadnohercegovačke prema površini i broju stanovnika 2013. godine.

Gradovi/ Općine	**Površina (km²)**	**Broj stanovnika (2013.)**	**Gustoća (st/km²)**
Grad Ljubuški	292,7	28184	96,2
Grad Široki Brijeg	387,6	28929	74,6
Općina Grude	220,8	17308	78,3
Općina Posušje	461,1	20477	44,4
Županija Zapadnohercegovačka ukupno	**1362, 2**	**94.898**	**69,6**

Izvor: (URL 1).[3]

[3] „Nekadašnje" općine Ljubuški i Široki Brijeg su imenovane gradovima, i to Široki Brijeg 2014. a Ljubuški 2018. godine. Stoga se pod pojmom grada misli na prostor cijele dotadašnje općine i svih njenih naselja, dok centralno/urbano naselje čini sjedište grada Širokog Brijega ili Ljubuškoga.

3. OSNOVNE PRIRODNO-GEOGRAFSKE ZNAČAJKE U FUNKCIJI RAZVOJA RURALNIH NASELJA

Prirodno-geografske značajke imale su važnu ulogu kada je u pitanju razvoj i razmještaj ruralnih naselja Županije Zapadnohercegovačke. Razvoj infrastrukturne mreže te prostorni razmještaj stanovništva u prošlosti ovisio je prvenstveno o prirodno-geografskim značajkama (smještaj naselja uz obod polja u kršu, koncentracija naselja i gospodarstva uz nalazišta rudnog bogatstva, gradnja prometnica dolinom rijeka.).

Istraživanje geološko-geomorfoloških čimbenika ukazuje da je tijekom prošlosti na oblikovanje ruralnih naselja županije najveći utjecaj imala vapnenačka podloga. U agrarno siromašnim zonama viskog krša kao primarno zanimanje razvijalo se stočarstvo, najčešće uzgoj koza i ovaca. Dominacija vapnenca utjecala je na izgled i oblikovanje ruralnih naselja, kamen je korišten pri izgradnji stambenih, i dr., infrastrukturnih objekata na prostoru cijele županije. Ključnu ulogu za agrarno vrednovanje imali su dolinski prostori i polja u kršu u kojima je i najveća koncentracija naselja. Povećanjem broja stanovnika u agrarne zone su se pretvarale i strmije padine, ali s manjim mogućnostima za agrarno vrednovanje.

Klimatski čimbenici imaju veliki značaj i na ostale prirodno-geografske čimbenike, stoga su povoljni klimatski uvjeti uvelike odredili razmještaj pojedinih ruralnih naselja. Najveća koncentracija ruralnih naselja i stanovništva izražena je na području klimatskog tipa C. Povoljni klimatski, hidrografski i pedografski uvjeti omogućili su razvoj poljoprivredne proizvodnje koja je činila osnovu gospodarstva do sredine 20. stoljeća. Nerazvijena površinska hidrografska mreža razlog je izgradnje velikog broja bunara i lokvi, posebice u brdsko planinskom dijelu koji su služili za napajanje stoke ali i natapanje poljoprivrednih površina. U predjelima niže nadmorske visine, karakteristična pojava su kanali koji su građeni kroz plodna polja u kršu. Suvremeni gospodarski razvoj županije također se bazira na prirodnim potencijalima stoga će se u nastavku rada detaljnije obraditi geološko-geomorfološke, klimatske, hidrografske i pedografske karakteristike.

3.1. GEOLOŠKO-GEOMORFOLOŠKE KARAKTERISTIKE PROSTORA

Prostor Županije Zapadnohercegovačke pripada Alpsko-himalajskomu gorskom pojasu, dok je u megageomorfološkome smislu reljef dio gorskoga sustava Dinarida (ŠIMUNOVIĆ, 1997., MUSA, 1999.). U geološkoj građi dominiraju naslage iz mezozoika koje karakteriziraju krečnjaci i dolomiti. Litografske jedinice iz paleozoika zastupljene su u najsjevernijem djelu županije, unutar kanjona Čvrsnice i Čabulje. Geološka građa uvjetovala je nastanak specifičnih reljefnih oblika: jama, ponora, ponikvi, polja u kršu, gorskih greda, gorskih masiva, pobrđa te usječenih dolina povremenih bujičnih tokova (GALIĆ, 2015.).

Najveću gospodarsku važnost za poljoprivrednu proizvodnju ima prostor uz donji tok rijeke Trebižata, tj. najjužniji dio županije, koji je važan po uzgoju ranoga voća i povrća. Također, veliku važnost za gospodarstvo imaju i polja u kršu: Bekijsko, Grudsko, Drinovačko, Veljačko, Vitinsko, Studenačko, Posuško, Rašljansko, Rakitsko, Rastovačko, Kočerinsko, Mokarsko, Trnsko te Mostarsko. Složena hidrografska struktura i periodično plavljenje onemogućuju stalnu poljoprivrednu proizvodnju koja je veću važnost imala u prošlosti, kada je poljoprivreda predstavljala osnovni izvor prihoda. Pored krškoga, na prostoru ove županije razvijen je i fluvijalni reljef uz riječne tokove, dok je za najviše predjele Čvrsnice karakterističan glacijalni tip (ŠIMUNOVIĆ, 1997.).

Veliku važnost u oblikovanju reljefa imala je tektonska struktura obilježena desnim horizontalnim rasjedima koji su odredili glavne tektonske jedinice (ŠIMUNOVIĆ, 2007.). Tektonika je oblikovala osnovni reljef gdje je važna promjena iz pravca sjeveroistok-jugozapad u pravac sjever-jug, pri čemu dolazi do rotacija struktura i otvaranja rovova, uslijed čega su nastale zavale polja u kršu, npr. Posuško i Kočerinsko polje te Mostarsko blato (ŠIMUNOVIĆ, 2007.). U izrazito homogenome prostoru nadmorska visina opada od sjeveroistoka k jugozapadu (Sl. 2.). Teritoriju Visoke Hercegovine pripada sjeverni dio županije u kojem se nalazi i najviša točka – vrh Pločno na Čvrsnici 2228 m.n.v. Najniža reljefna točka nalazi se na jugoistoku županije, a iznosi 22, 2 m.n.v. (KUSTURA, 2016.).

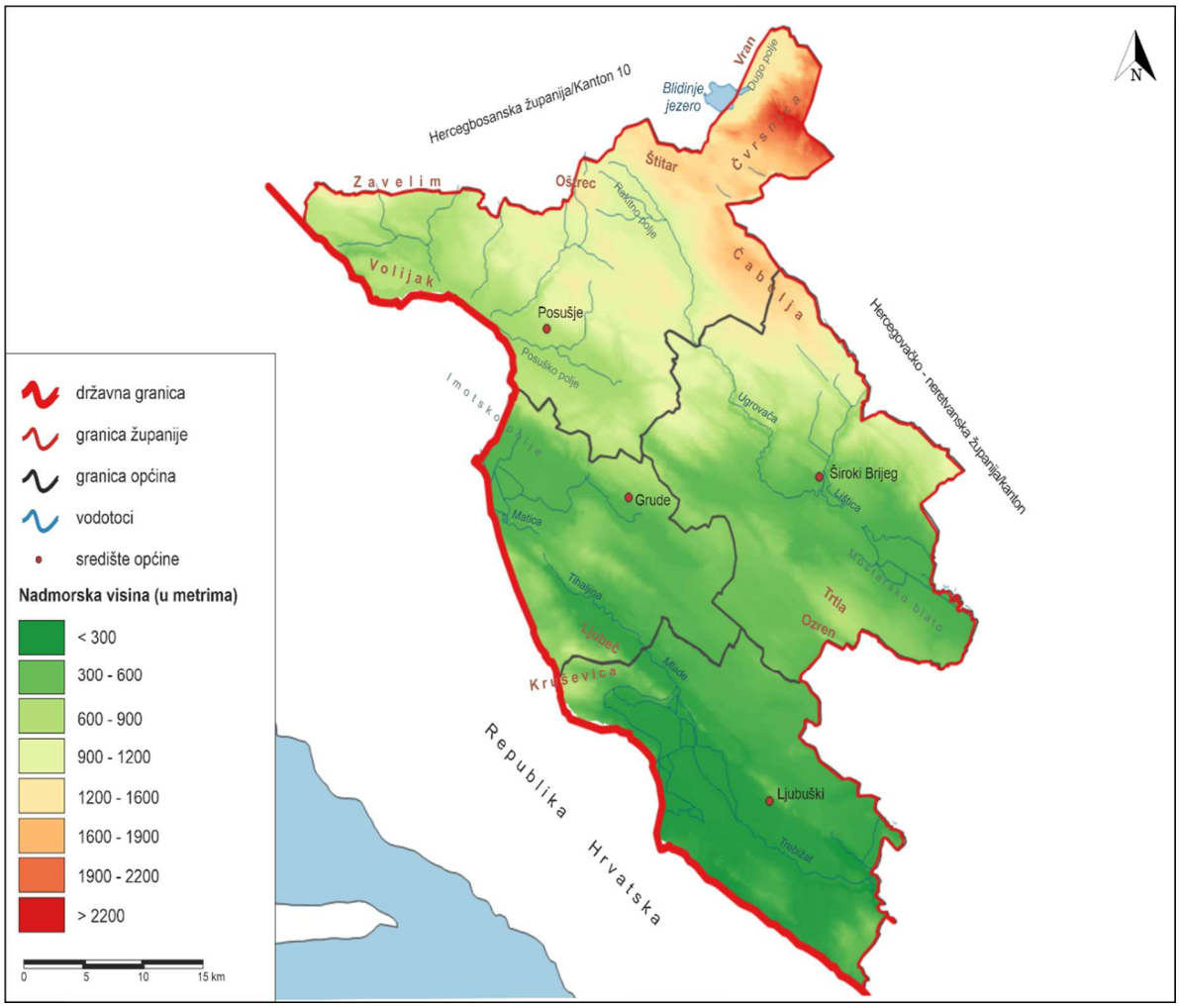

Slika 2. Hipsometrijska karta Županije Zapadnohercegovačke

Zbog homogenosti reljefa na prostoru županije se izdvajaju sljedeće geomorfološke cjeline: (Sl. 3.):

1. Gorska mezoregija Čvrsnice sa Štitar planinom, Dugim poljem i dijelom Čabulje
2. Gorsko-brdska zavalska mezoregija SI dijela Niske Hercegovine
3. Mezoregija JZ dijela Niske Hercegovine (ŠIMUNOVIĆ, 2007.).

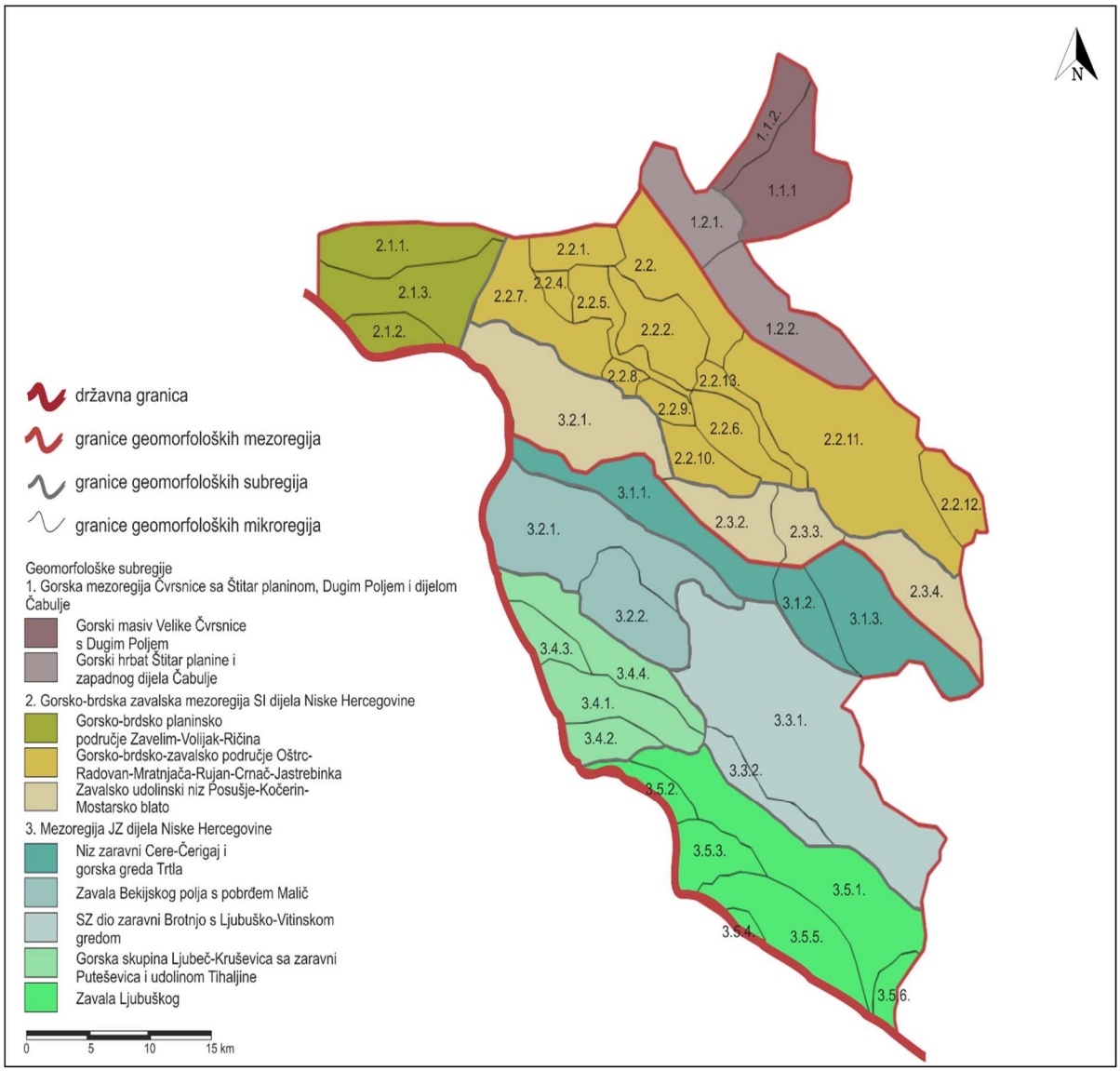

Slika 3. Geomorfološka regionalizacija Županije Zapadnohercegovačke

Izvor: Izradio autor prema: ŠIMUNOVIĆ, (2007.).

Geološki i geomorfološki županija je dio Dinarskoga luka za koji je karakteristična vapnenačka podloga kao i pružanje, tj. konfiguracija terena u pravcu SZ-JI, što je uvelike utjecalo na organizaciju kako urbanih tako i ruralnih naselja. Važno je obilježje naseljenosti analiziranoga prostora razvoj naselja na dodiru polja i okolnih brdskih područja. Razlog su periodična plavljenja polja: Posuškoga, Bekijskoga, Mostarskoga i dr., koja su zbog nerazmjera pritjecanja i kapaciteta ponora često bila plavljena i do kasnoga proljeća (ROGLIĆ, 1954.). Radi se o poljoprivredno najvažnijim dijelovima županije, no poljoprivrednu proizvodnju vrlo često onemogućuju plavljenja koja su posebno izražena u proljeće i jesen.

3.2. KLIMATSKA OBILJEŽJA PROSTORA

Klima je uz reljef jedan od ključnih prirodno-geografskih faktora koji su utjecali na razvoj naselja Županije Zapadnohercegovačke. Za potrebe rada analizirani su klimatski elementi koji su u najvećoj mjeri, uz ostale prirodno-geografske faktore, utjecali na prostorni razmještaj stanovništva. Na klimu Bosne i Hercegovine utječu azorska anticiklona, koja donosi stabilno, ljeti suho i toplo vrijeme, i islandska ciklona koja donosi oborine. Ovaj prostor zimi je pod utjecajem sibirske anticiklone, dugotrajnoga i sušnoga vremena. Za ljetne mjesece karakteristična je pojava anticiklona s Mediterana koje donose suho i toplo vrijeme (BAJIĆ, TRBIĆ, 2016.). Prostor Županije Zapadnohercegovačke zbog prijelaznoga prostora između Jadranskoga mora i planinskoga dijela BiH ima homogenu klimu. Najvećim dijelom, zbog utjecaja i blizine Jadranskoga mora, prevladava klima tipa C – umjereno topla i vlažna klima koju karakteriziraju duga, topla i sušna ljeta (posebno južni dio Općine Ljubuški), dok su zime blage i s obilnijim kišnim oborinama. Na području istraživanoga prostora klima se može podijeliti na dva klimatska tipa: Cf – umjereno topla i vlažna klima te Cs – sredozemna klima. S obzirom na to da se na ovome području izmjenjuju dva razdoblja s oborinskim maksimumom i minimumom, unutar razreda C izdvajaju se sljedeći podtipovi (DREŠKOVIĆ, MIRIĆ, 2014., 286.). (Sl. 4.):

Csasx – (sredozemna klima s vrućim ljetom i sa sušnim razdobljem) ovaj podtip dominira na širem području Ljubuškoga, Širokoga Brijega i Gruda. Izuzetak su područja najveće nadomorske visine na području Širokoga Brijega: Gornja Britivica, Gornji Crnač, Izbično.

Csbsx – (sredozemna klima s toplim ljetom i sa sušnim razdobljem) najvećim dijelom prevladava u južnim dijelovima Općine Posušje te sjevernim dijelovima Širokoga Brijega.

Prema sjeveru, u najvišim šumskim predjelima Čvrsnice, dominira šumsko-snježna ili borealna klima D. Klimatski tip D na temelju prosječnih godišnjih temperatura također ima dva podtipa:

Dfbx"w – šumsko-snježna klima s toplim ljetom i bez sušnoga razdoblja.

Dfcx"w – šumsko-snježna klima sa svježim ljetom i bez sušnoga razdoblja (DREŠKOVIĆ, MIRIĆ, 2014., 287.).

Zbog nepostojanja stalnih meteoroloških mjerenja u najsjevernijim i najvišim dijelovima Općine Posušje nemoguće je utvrditi granicu klimatskih podtipova Dfbx"w i Dfcx"w (MARADIN I DR., 2014.).

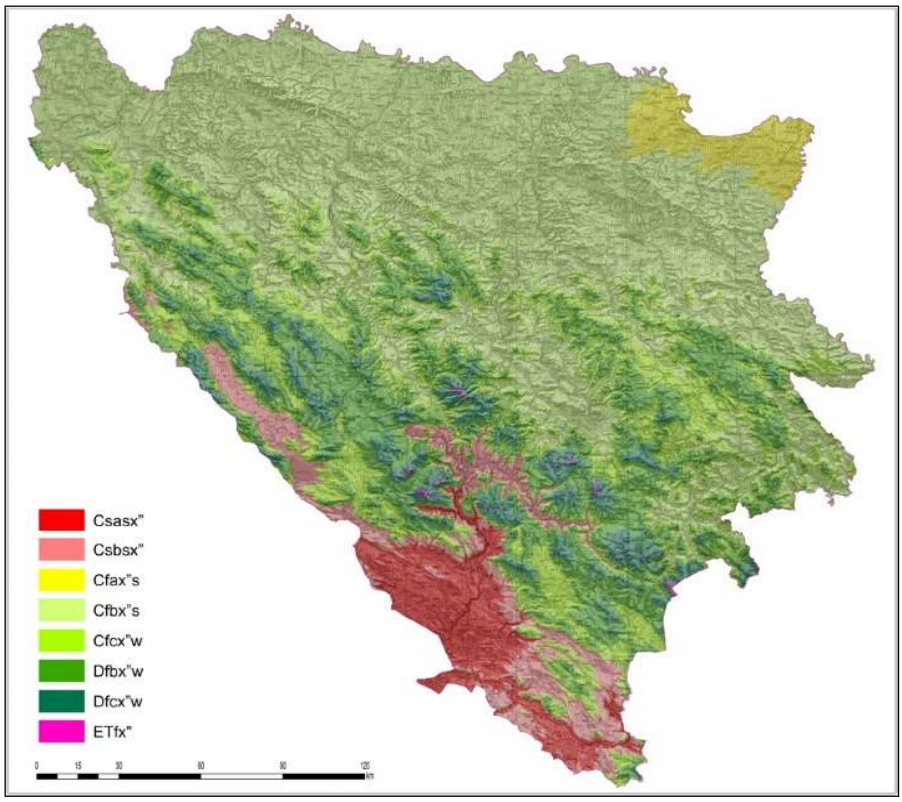

Slika 4. Geografska raspodjela klimatskih razreda u Bosni i Hercegovini
Izvor: DREŠKOVIĆ, MIRIĆ (2014.).

Na cijelom prostoru županije izražene su velike razlike u količinama oborina tijekom godine, a razlog tomu su visoka raščlanjenost te utjecaj reljefa na vlažne zračne mase. Što se tiče godišnje raspodjele oborina, dominantan je zimski maksimum i ljetni minimum oborina. Snježne oborine češće su u sjevernijim dijelovima, tj. u Općini Posušje. Na temelju mjerenja četiriju meteoroloških postaja u Grudama, Ljubuškome, Posušju i Širokome Brijegu (Tab. 2. i 3.) srednja godišnja temperatura relativno je visoka te u analiziranome tridesetogodišnjem razdoblju od 1961. do 1990. godine iznosi 12,7°C. U godišnjem hodu temperatura najtopliji je mjesec srpanj s 23 °C, a najhladniji siječanj s 4 °C. Najnižu srednju godišnju temperaturu zraka 11,1 °C ima Općina Posušje, dok najvišu srednju temperaturu zraka 14,5 °C ima Općina Ljubuški (Sl. 5.). Razlog tomu je geografski položaj Općine Ljubuški i veći utjecaj Jadranskoga mora. Zbog toga su zime nešto toplije, a ljeta vruća i sušnija. Na prostoru županije zbog maritimnoga utjecaja proljeća su hladnija od jeseni. To pokazuju i srednje mjesečne temperature u zimskome dijelu godine, koje su u južnome dijelu, odnosno na području Ljubuškoga, veće u prosjeku za oko 3,5 °C nego u sjevernome dijelu županije (Općina Posušje).

Tablica 2. Srednje mjesečne i godišnje količine oborina na meteorološkim postajama (Grude, Ljubuški, Posušje, Široki Brijeg) u razdoblju od 1961. do 1990.

Postaja	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.	Godišnji zbroj
Grude	156,7	153,1	155,4	126,0	85,5	65,8	36,9	68,7	100,2	180,2	241,3	192,0	1561,8
Ljubuški	150,4	156,6	129,2	114,7	73,5	61,4	42,0	72,6	92,6	152,1	190,2	175,2	1410,5
Posušje	155,1	156,8	135,9	129,5	92,5	83,8	44,5	71,6	95,7	158,9	226,1	198,5	1548,9
Široki Brijeg	174,2	175,3	168,5	137,8	101,0	76,5	43,6	75,9	101,8	174,2	232,2	199,1	1659,8

Izvor: Izradio autor prema podatcima Federalnog hidrometeorološkog zavoda Federacije Bosne i Hercegovine.

Tablica 3. Srednje mjesečne temperature zraka na meteorološkim postajama (Grude, Ljubuški, Posušje, Široki Brijeg) u razdoblju od 1961. do 1990.

Postaja	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.	Srednja temp ° C
Grude	3,5	4,3	7,5	12,0	14,1	18,0	22,5	22,0	18,0	14,0	7,5	5,3	12,3
Ljubuški	5,1	6,6	9,5	13,2	17,9	21,5	24,5	23,9	20,1	15,2	10,3	6,3	14,5
Posušje	2,2	2,9	6,0	9,8	14,6	19,4	20,8	20,4	16,7	11,8	6,8	3,5	11,1
Široki Brijeg	3,5	4,8	8,1	11,9	16,4	20,2	23,0	22,7	18,7	13,4	8,5	4,9	13,01

Izvor: Izradio autor prema podatcima Federalnog hidrometeorološkog zavoda Federacije Bosne i Hercegovine., (URL 2).

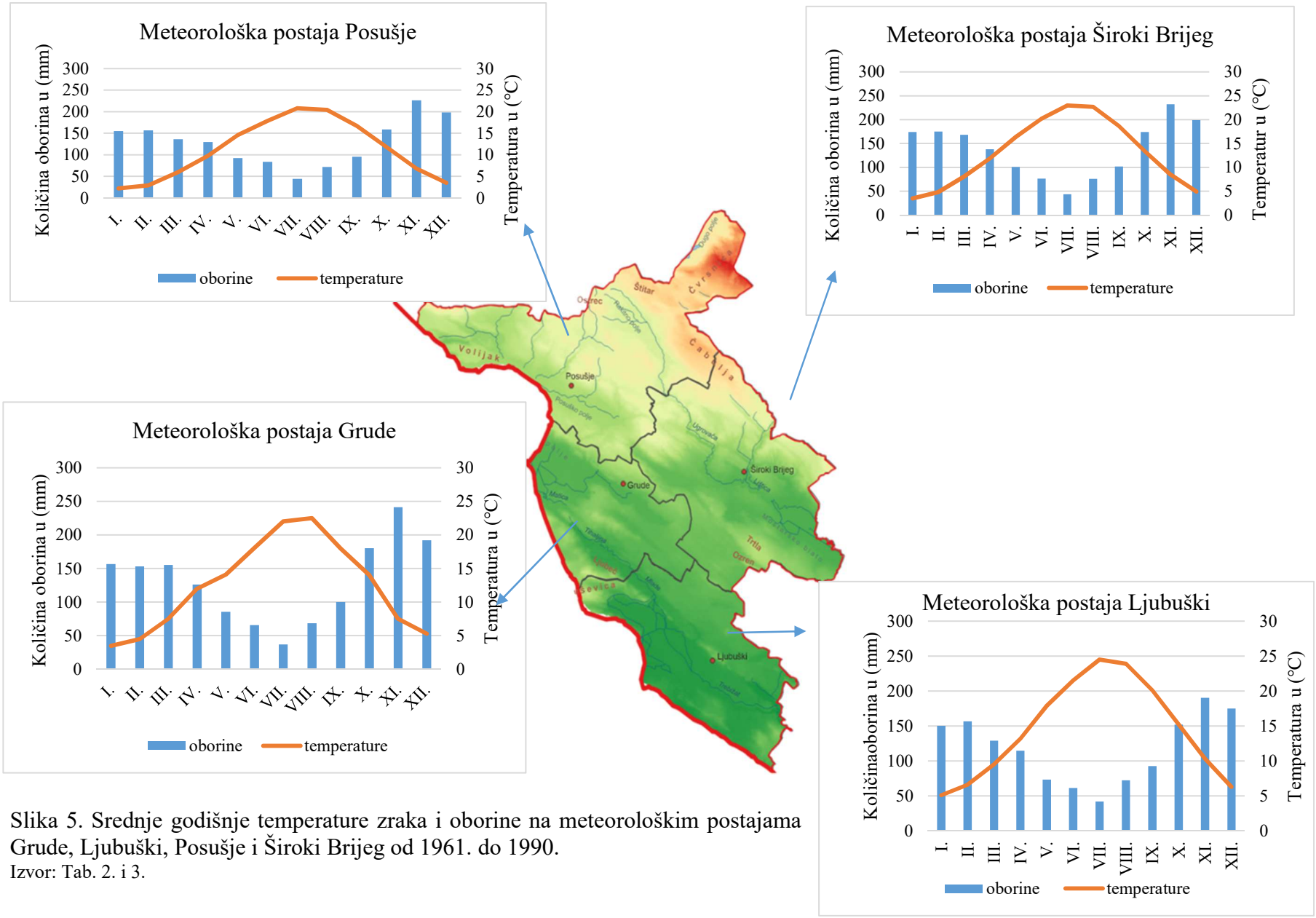

Slika 5. Srednje godišnje temperature zraka i oborine na meteorološkim postajama Grude, Ljubuški, Posušje i Široki Brijeg od 1961. do 1990.
Izvor: Tab. 2. i 3.

Vjetar je još jedan bitan klimatski element koji je utjecao na razmještaj i način gradnje stambenih i gospodarskih objekata, posebice u brdsko-planinskim područjima. Smjer vjetra utjecao je na način gradnje naselja koja su se gradila podno padina gdje su manji udari vjetra. Također su se objekti u brdskim područjima, osobito na onim otvorenim, ukopavali kako bi se zaštitili od udara vjetra. Na području ove županije prisutni su vjetrovi iz sjevernoga i južnoga kvadranta, odnosno bura i jugo (Sl. 6.). Bura je hladan i suh vjetar koji se najčešće javlja u zimskome dijelu godine. Puše u unutrašnjosti, a prelazeći preko planinskih masiva Čvrsnice i Čabulje, ubrzava smjer puhanja. Za razliku od bure, jugo nastaje kao posljedica utjecaja mediteranske klime (GALIĆ, 2015.). Na obje analizirane mjerne postaje (Ljubuški i Posušje) utvrđena je dominacija sjevernoga i južnoga vjetra. Na mjernoj postaji Ljubuški prevladavaju vjetrovi sjevernoga 14,7 % i južnoga smjera s 13 %. Učestalost sjevernoga vjetra, u odnosu na postaju Ljubuški, izraženija je na mjernoj postaji Posušje s 28,1 %.

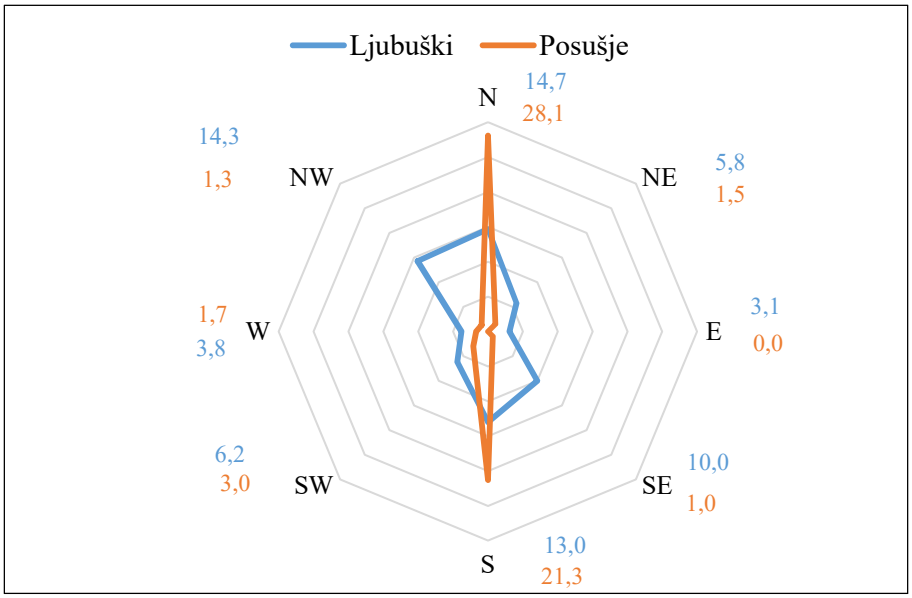

Slika 6. Prosječna godišnja čestina vjetra na meteorološkim postajama Ljubuški i Posušje (2012.-2013.).

Izvor: Izradio autor prema GALIĆ, (2015).

Klimatski elementi utjecali su na prostorni razmještaj naselja, poljoprivrednu djelatnost, oblikovanje kulturnoga i posebice agrarnoga krajolika. Gušći raspored naselja razvio se na području klimatskoga tipa C, gdje su klimatski uvjeti povoljniji, dok su rjeđe naseljena područja u kojima je dominantan klimatski tip D. Razlika raspodjele količine oborina utjecala je na

oblikovanje agrarnoga krajolika, odnosno na prinose pojedinih poljoprivrednih kultura. Relativno niske temperature u zimskim mjesecima omogućile su uzgoj mediteranskih kultura u južnom dijelu županije kao što su: masline, agrumi i smokve. U sjevernim dijelovima županije zbog hladnijih zima značajan je uzgoj korjenitog povrća. Pored poljoprivrede klimatski elementi imaju i značajnu ulogu za razvoj ljetnoga i zimskoga turizma na području županije. Zbog kupališta posebice onih na rijeci Trebižat u ljetnim mjesecima su razvijeni kupališni i avanturistički turizam (kanu safari). U sjevernim dijelovima županije (Park Prirode Blidinje) posljednih godina se sve više razvija zimski skijališni turizam.

3.3. HIDROLOŠKA OBILJEŽJA PROSTORA

Hidrološke značajke područja Županije Zapadnohercegovačke odredili su litološki sastav, tektonski procesi te geomorfološke karakteristike. Analizirano područje tipično je krško područje koje pripada Vanjskim Dinaridima (SLIŠKOVIĆ I DR., 2011.). Osnovno su obilježje krških slivova prostrane zone dotoka vode u planinskim područjima te specifični uvjeti izviranja vode (GALIĆ, PRSKALO, 2016.). Teritorij Županije Zapadnohercegovačke pripada slivnomu području Neretve, odnosno Jadranskomu moru (KUSTURA, 2016.). Hidrološku osnovu krških područja čini vapnenačka podloga koju karakterizira visoka propusnost. Pored površinske, s obzirom na to da se radi o krškome području, jače je izražena podzemna hidrografija. Veliki je broj riječnih tokova periodičan (Ugrovača, Ričina, Topola) i javlja se uslijed kišnih bujica ili otapanja snijega s okolnih planina Vrana i Čvrsnice (Sl. 7.). Glavna su područja pražnjenja podzemne vode izvori Opačac i Grudsko vrilo, vrelo rijeke Lištice te vrela u Tihaljini, Klobuku, Vitini i Studencima. Spomenuti izvori imaju minimalnu izdašnost od 1 do 4 m^3/s (SLIŠKOVIĆ, 2014.). Najsjevernije planinske dijelove županije karakterizira visoka propusnost vode, uslijed čega se površinski tokovi javljaju u središnjem i južnom dijelu županije, tj. u poljima u kršu. Kod većine polja dotok vode javlja se u sjevernim i sjeverozapadnim dijelovima, a ponori se obično nalaze u južnim dijelovima (GALIĆ, 2015.). Najniži dio polja u kršu vrlo je često izložen sezonskomu plavljenju, najčešće zbog izdizanja podzemnih voda iznad dna samoga polja. (GALIĆ, PRSKALO, 2016.). Površinsku riječnu mrežu na području analiziranoga prostora tvore rijeke Trebižat (Grude – Ljubuški) i Lištica (Široki Brijeg) sa svojim stalnim i privremenim pritokama.

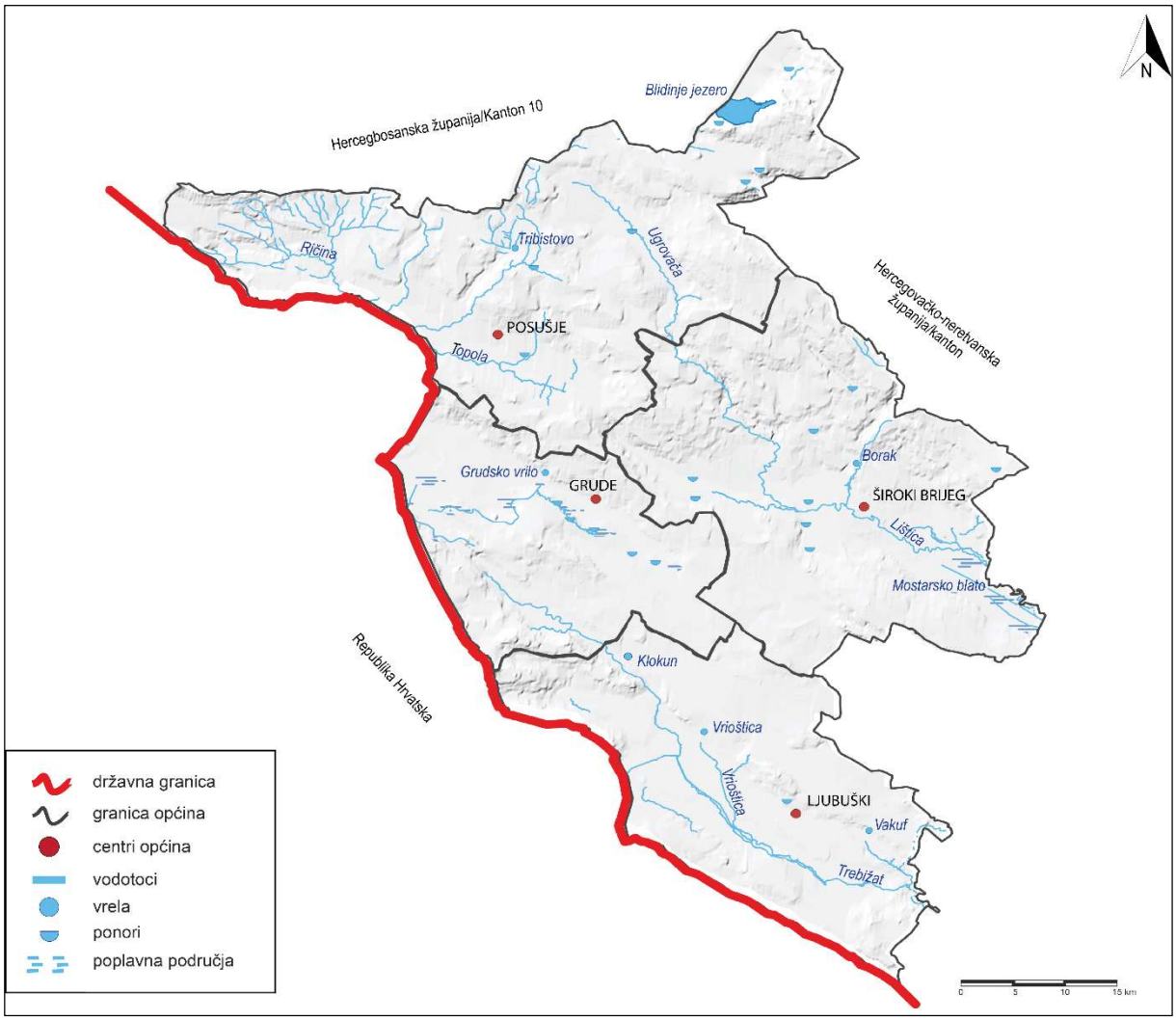

Slika 7. Hidrološka karta Županije Zapadnohercegovačke

Rijeka Trebižat javlja se kao podzemni nastavak rijeke Vrlike na području Općine Grude, točnije u Šainovcima pored Drinovaca. Zbog čestoga poniranja i ponovnoga izviranja Trebižat[4] mijenja nazive, pa se od Klobuka do Ljubuškoga naziva Mlade, a u svome južnom dijelu toka Trebižat (SLIŠKOVIĆ I DR., 2011.). Rijeka Lištica tipična je krška rijeka čiji se glavni izvor Borak nalazi na 295 m.n.v., a ponire na kraju Mostarskoga blata te ponovno izvire kao rijeka Jasenica koja se ulijeva u rijeku Neretvu. Najvažniji vodotoci koje prima su: rijeka Ugrovača, Crnački, Dobrinjski, Resnički potok te potok Ladine (GALIĆ, 2015.).

[4] Pored naziva Trebižat na prostoru Županije Zapadnohercegovačke ima i nazive: Ričina, Suvaja, Tihaljina, Mlade.

Ugrovača se formira na području Rakitskoga polja uslijed velikih kišnih bujica. Prolazeći kroz kanjon Brine, „hrani“ se i usputnim bujicama, a u centru Širokoga Brijega utječe u rijeku Lištícu. Stalni izvori rijeke Lištice nalaze se u donjem dijelu sliva u kojem su izgrađeni i sustavi za natapanje poljoprivrednih površina primjerice, kanal kroz Mostarsko Blato.

Hidrološka analiza područja općina Grude i Posušje pokazuje nepostojanje značajnijih površinskih tokova. Na području Općine Grude krška vrela (Grudsko vrilo, Nezdravica, izvor rijeke Tihaljine, Modro oko, Bljudina, Stubli, Jamine) javljaju se na sjeveroistočnome rubu Grudskoga polja, dok se na jugozapadnoj strani nalaze ponori: Šainovac, Džambin ponor, Perkića ponor, Mikulića ponor (ŠIMUNOVIĆ, 2007.). Od stalnih izvora na području ove općine najvažniji je izvor rijeke Tihaljine (Peć Mlini), a u Drinovcima se nalazi i jezero Krenica koje se „hrani“ podzemnim vodama i nikad ne presušuje. Općina Posušje također je siromašna površinskim stalnim tokovima, a manji izvori su: Žukovica, Zečica, Jelica, Jelinak, Šipak i uglavnom se javljaju uslijed kišnih bujica (GALIĆ, 2015.). Na ovome prostoru nalazi se i akumulacija pitke vode Tribistovo, izgrađena 1989. godine za potrebe stanovništva Posušja i okolice. Dužina je jezera 500 m, a širina 300 m. Dubina vode oscilira, a najveća je izmjerena 10 m (GALIĆ, 2015.). Općini Posušje pripada i jezero Blidinje koje je najveće planinsko jezero u Bosni i Hercegovini i smješteno je na oko 1180 m. n. v. Velik broj izvora jezeru pripisuje ledenjačko porijeklo, međutim nova istraživanja donose teoriju o jezeru kao umjetnoj akumulaciji (RADOŠ, 2017.). Površina jezera je oko 360 km², a okružuju ga planinski masivi Vran i Čvrsnica (SLIŠKOVIĆ I DR., 2005.). Jezero predstavlja veliki turistički potencijal za prostor cijeloga Parka prirode Blidinje, ali ima i važnu ulogu za natapanje poljoprivrednih površina smještenih u rubnim dijelovima polja.

Površinska hidrografska mreža imala je važnu ulogu u formiranju naselja na području Županije Zapadnohercegovačke. Najstarija naselja razvijaju se uz riječne tokove i plodna polja. Velik broj polja u kršu tijekom godine izložen je sezonskim plavljenjima, što se loše odražava na poljoprivrednu proizvodnju. S obzirom na to da se stanovništvo od najstarijih vremena bavilo poljoprivredom, blizina riječnih tokova omogućavala je natapanje poljoprivrednih površina te napajanje stoke. Dolinom rijeke Trebižat izgrađene su i prve prometnice koje su omogućavale robnu razmjenu sa zaleđem Dalmacije. Hidrološke pojave poput rijeka (Trebižat, Lištica) i jezera (Blidinje, Krenica, Tribistovo) predstavljaju značajne turističke resurse, koji u novije vrijeme bilježe sve veći broj turističkih posjeta.

3.4. PEDOLOŠKE ZNAČAJKE

Na pedološke značajke Županije Zapadnohercegovačke utjecalo je više faktora: reljef, klima, matični suptrat, vrijeme i voda (RESULOVIĆ, 2008.). S obzirom na to da se radi o krškome području, matični suptrat građen je uglavnom od vapnenca, dolomita i kvartarnih sedimenata (KAVIĆ, 1954.). Analizom pedološke karte ove županije utvrđena je prisutnost automorfnih tala, tj. crvenice (*terra rosa*) koja je pogodna za uzgoj duhana i vinove loze, ali i povrtlarskih kultura, te kalkokambisoli (smeđe tlo na vapnencu i dolomitu). Također je utvrđena i dominacija II. i III. agrozone, dok je najmanje zastupljena I. agrozona. Na prostoru Općine Posušje najzastupljenije je tlo kalkomelanosol u kombinaciji s kalkokambisolom, koluvijem i *terra rossom*. Navedeno tlo karakterizira visok stupanj propusnosti i, ako nisu razvijeni na dolomitima, nisu pogodni za poljoprivrednu proizvodnju (URL 3). Na prostoru Općine Grude dominiraju tla kalkamenosol, kalkokambisol te mali dio humofluvisola koji je nastao taloženjem duž riječnoga toka. Crvena i smeđa tla pogodna su za uzgoj duhana, vinove loze i povrtlarskih kultura. Tipovi tla na području Ljubuškoga su *terra rossa*, kalkokambisol, eutrični kambiosol, rendzina i aluvijalni nanosi. Kalkokambisol (smeđe tlo na vapnencu) i *terra rossa* tla su pogodna za razvoj vinogradarstva i voćarstva. Na širem području Ljubuškoga prisutno je i tlo humofluvisol (aluvijalno livadno tlo) bogato humusom i pogodno za uzgoj povrtlarskih kultura i voćarskih kultura. Zastupljena tla na teritoriju Širokoga Brijega su: kalkamenosol, *terra rossa*, i fluvisol. Oko toka rijeka Lištice prisutno je tlo humofluvisol (pijesci i šljunci). Pored prirodnih čimbenika, na pedološki pokrov, odnosno poljoprivredne površine velik utjecaj ima i čovjek (Sl. 8.).

Korištenjem i primjenom agrotehničkih zahvata razvijaju se tzv. antropogena tla koja dominiraju u najvažnijim poljoprivrednim područjima plodnih polja u kršu. Dominacija antropogenih tala uočena je i u brdskim predjelima gdje se primjenom agrotehničkih zahvata (frezanje kamena, terasiranje) nastoji dobiti što kvalitetnije obradive površine na kojima se uzgaja vinova loza, masline, ljekovito bilje.

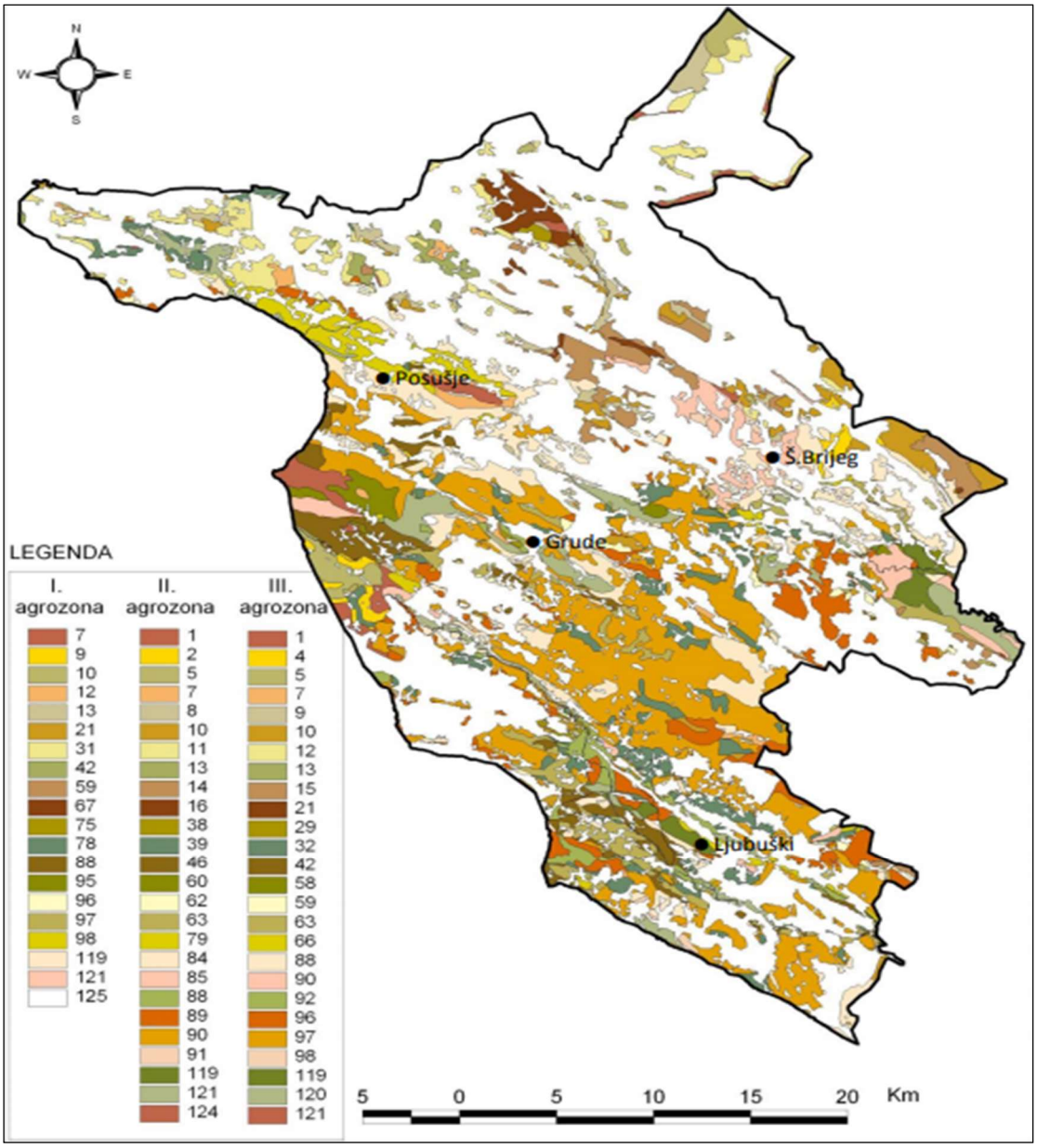

Slika 8. Pedološka karta Županije Zapadnohercegovačke

Izvor: GALIĆ, (2015.).

Prostorni raspored tala na teritoriju Županije Zapadnohercegovačke, zajedno s drugim prirodno-geografskim čimbenicima, utjecao je na organizaciju i strukturu poljoprivredne proizvodnje. Tla razvijena na krškoj podlozi siromašna su nutrijentima, što bitno ograničava poljoprivrednu proizvodnju. Dominantna tla crvenica i kalkokambisol važna su za uzgoj voćarstva, vinogradarstva i maslinarstva, posebice u južnome dijelu županije (Tab. 4.). Najvažnije poljoprivredne površine nalaze su u dolini rijeke Trebižat čije je tlo bogato humusom i izuzetno pogodno za uzgoj poljoprivrednih kultura.

Zbog oskudnosti poljoprivrednim površinama posljednih godina je uobičajeno pretvaranje šumskih u obradive površine nizom agrotehničkh mjera.

Tablica 4. Legenda pedološke karte Županije Zapadnohercegovačke

	Kartirana jedinica tla		Kartirana jedinica tla
Broj	Naziv dominantne jedinice	Broj	Naziv dominantne jedinice
1.	Litosol, vapnenačko dolomitni,kameniti	60.	Eutric Kambisol
2.	Litosol + Eutric kambisol, tipični	62.	Eutric Kambisol
4.	Litosol+Kalkomelanosol+Kalkokambisol	63.	Eutric Kambisol
5.	Litosol+Kalkomelanosol+Koluvij	66.	Eutric Kambisol
7.	Sirozem (Regosol)	67.	Eutric Kambisol
8.	Sirozem (Regosol)	75.	Eutric Kambisol
9.	Koluvij	78.	Eutric Kambisol
10.	Kalkomelanosol	79.	Eutric Kambisol+ Dystric Kambisol
11.	Kalkomelanosol+Dystric Kambisol	84.	Eutric Kambisol+ Koluvij
12.	Kalkomelanosol+ Kalkokambisol	85.	Eutric Kambisol+Luvisol
13.	Kalkomelanosol+ Kalkokambisol+Koluvij	88.	Kalkokambisol
14.	Kalkomelanosol+ Kalkokambisol+Terra Rossa	89.	Kalkokambisol+Dystric Kambisol
15.	Kalkomelanosol+Koluvij	90.	Kalkokambisol+ Kalkomelanosol
16.	Kalkomelanosol+Koluvij+ Kalkokambisol	91.	Kalkokambisol+ Kalkomelanosol+Koluvij
21.	Ranker	92.	Kalkokambisol+Koluvij
29.	Rendzina	95.	Kalkokambisol+Terra Rossa
31.	Rendzina +Eutric Kambisol	96.	Kalkokambisol+Terra Rossa+Koluvij
32.	Rendzina+Eutric Kambisol	97.	Terra Rossa
38.	Rendzina+Ranker+Dystric Kambisol	98.	Terra Rossa+Kalkokambisol
39.	Rendzina+Ranker+Eutric Kambisol	119.	Humofluvisol
42.	Dystric Kambisol	120.	Fluvisol
46.	Dystric Kambisol	121.	Eugley
58.	Eutric Kambisol	124.	Vertisol
59.	Eutric Kambisol	125.	Šumske površine

Izvor: PREDIĆ I DR., (2002.).

4. RURALNI PROSTOR I RURALNOST- POJAM I ZNAČAJKE

Univerzalnu općeprihvaćenu definiciju ruralnoga prostora nemoguće je definirati s obzirom na različite kriterije ruralnosti i različita obilježja ruralnih područja diljem svijeta (LUKIĆ, 2010.). U znanstvenim se krugovima pojam ruralnoga, prema sociologu Marcu Mormontu, javio 20-ih godina prošloga stoljeća, kada ruralna područja doživljavaju preobrazbu uvjetovanu socioekonomskim procesima (LUKIĆ, 2012.).

Hoggart (1990.) navodi da se pojam ruralnoga temelji na socijalno-psihološkom pristupu, gdje se ruralno zasniva na promatranju, a pojam ruralnoga/seoskoga i svi njegovi sinonimi su riječi koje ljudi koriste u svakodnevnom govoru. Halfacree (1995.) definira ruralni prostor kroz četiri elementa: opisnu definiciju, sociokulturne elemente, indekse ruralnosti te ruralnu lokaciju. Autor se zalaže za definiranje ruralnoga upotrebljavajući više parametara, naglašavajući da korištenjem jednoga čimbenika, primjerice broja stanovnika, ne možemo utvrditi pripada li naselje urbanom ili ruralnom tipu.

Prema Šundaliću (2006., 207.) „ruralni prostori su određeni kroz četiri temeljna elementa: selo, poljoprivredu, okoliš i tehnologiju te im se treba i pristupiti kroz četiri dimenzije: sociokulturnu, razvojnu, ekonomsku i ekološku“. Župančić (1998.) navodi da se ruralni prostori uvelike razlikuju na lokalnoj razini unutar okvira jedne države, tako da je o nekim širim usporedbama vrlo teško govoriti.

U *Geografskom rječniku* Alfonsa Cvitanovića (2002., 459.) „ruralno označava ono što se odnosi na selo ili je vezano uz selo, dok su ruralni prostori oni na kojima se odvijaju poljoprivredne i druge djelatnosti“. Autor poistovjećuje ruralno sa selom, ali naglašava da ruralni prostori, osim poljoprivrednih djelatnosti, nude i razvijaju djelatnosti poput industrije i turizma. Woods (2005.) pripisuje pojam ruralnoga doživljaju pojedinca, obrazlažući da svaki pojedinac na svoj način tumači ruralnost. On se u definiraju ruralnoga ne koristi parametrima ni brojkama, navodeći da na doživljaj ruralnoga veliki utjecaj ima ljudska svijest, osobine, ali i uvjeti odgoja. Pojam ruralnosti u prošlosti se uglavnom izjednačavao s pojmom poljoprivrede, tj. ruralni su prostori bili oni kojima je osnovnu granu gospodarstva činila poljoprivredna proizvodnja. Život stanovnika ruralnih područja isključivo je ovisio o poljoprivrednim usjevima i prihodima ostvarenim od iste. Smanjivanjem poljoprivredne proizvodnje dolazi do transformacije ruralnih područja, tj. promjene agrarnoga krajolika, ali i životnih navika stanovnika.

Hoggart (1990.) tvrdi da se pojam ruralnosti može definirati ako se sagleda:

a) prisutnost značajnih društvenih struktura koje nedvosmisleno rade na lokalnoj razini
b) društvene strukture na lokalnoj razini s pomoću kojih će se lakše uvidjeti razlike između onoga što se može nazvati ruralnim i urbanim sredinama.

Autorica Štambuk (1993., 173.) „ruralnost shvaća kao pripadnost, rurisu, selu, seoskoj zajednici, ruralnom prostoru“ koji je svakodnevno podložan promjenama. Za razliku od nje Rousseaux, K. (1993.) navodi da se ruralno vrlo često poistovjećuje s pojmovima izolirano i zabačeno. Tvrdnja autorice, ako se primijeni na područje istraživanja, tj. područje Županije Zapadnohercegovačke, može biti samo djelomično točna s obzirom da su zbog izraženoga reljefa i nepovoljnih klimatskih uvjeta pojedina ruralna naselja uistinu zabačena. Međutim, tvrdnja o izoliranosti ne može odgovarati ostalim ruralnim područjima koja se nalaze u nizinskim predjelima. Također, na prostoru Županije Zapadnohercegovačke postoje ruralna naselja koja ne pripadaju niti jednoj od navedenih pojmovnih kategorija, tako da definicija u ovom slučaju ne može biti primijenjena.

4.1. PROBLEMI DEFINIRANJA RURALNOGA PROSTORA I DIFERENCIJACIJA URBANOGA I RURALNOGA

Uz definiciju ruralnog prostora koju je s obzirom na sve sociogeografske promjene prisutne u ruralnim područjima teško precizno odrediti, javlja se i problem određivanja varijabli pomoću kojih će se utvrditi granica između urbanoga i ruralnoga prostora. Izbor varijabli ovisi o onome tko istražuje ruralni prostor i u koje svrhe.

Kada su u pitanju akademski krugovi, niz je pristupa shvaćanju ruralnog i urbanog, stoga ih autori svrstavaju u skupine ovisno o vremenu dominacije pojedinog pristupa ali i pripadnosti pojedinom teorijskom konceptu (LUKIĆ, 2010.). Cloke izdvaja tri značajna teorijska pristupa ruralnosti: funkcionalni, političko-ekonomski i koncept socijalne konstrukcije. Temelj funkcionalnoga modela ruralnosti su obilježja koja ga čine specifičnim i različitim od urbanoga. Model ruralno-urbane dihotomije definira ruralno kao prostor u kojem dominira poljoprivreda, manja naselja s nižim stupnjem centraliteta, kao prostore u kojima je izražen suživot čovjeka i prirode (LUKIĆ, 2010., 55.). Ono što nisu značajke ruralnoga prema modelu dihotomije činilo je urbana područja. Prvobitna ideja ruralnoga i urbanoga, kao dva pola dihotomije, činila se jednostavnom, međutim posljedice socioekonomskih procesa dovele su u pitanje pouzdanost modela (LUKIĆ, 2012.). Daljnja istraživanja i iskustava su to i pokazala te se formira model

ruralno-urbanoga kontinuuma. Temelj navedenoga modela je određivanje točke kontinuuma između krajnjih ruralnih i urbanih zajednica. Model se sredinom 20. st. često primjenjivao, ali je brzo postao i predmetom kritika. Jedna od kritika odnosila se na pitanje o uzročnim čimbenicima razlika između urbanoga i ruralnoga. Jasno je bilo da razlike postoje, međutim trebalo se utvrditi koji su čimbenici doveli do njih (LUKIĆ, 2010.). Paul Cloke (1977.) također kritizira, tj. smatra nestvarnim model kontinuuma, naglašavajući da dovodi do zabluda s obzirom na nemogućnosti utvrđivanja granica ruralnoga i urbanoga.

Autori Harrington i O'Donoghue (1998.) kombinacijom dvaju koncepata definiraju dvije faze pristupa ruralnosti, i to:

- konceptualizacija ruralnoga kroz model urbano-ruralne dihotomije
- konceptualizacija ruralnoga kroz model urbano-ruralnoga kontinuuma.

Autori ističu važnost kritiziranja i odbijanja modela urbano-ruralne dihotomije te prihvaćanja razvijenoga modela urbanoga i ruralnoga kontinuuma. Na osnovi istraživanja ruralnih prostora temeljenih na modelu urbano-ruralnoga kontinuuma, prikazana je kontinuirana gradacija, a ne postojanje urbanih i ruralnih kategorija. Na principima urbano-ruralnoga kontinuuma stvara se konceptualni okvir u kojem se za „dokaze“ ruralnosti koriste indeksi ruralnosti. Indeksima se pokušala izmjeriti razlika između ruralnih i urbanih sredina, naglašavajući određene lokalitete koji su činili ruralne ili urbane ekstreme (HARRINGTON, O'DONOGHUE, 1998.). Seoski indeks ili indeks ruralnosti treba promatrati isključivo kao „istraživački alat“ za mjerenje stupnja ruralnosti određenoga područja (WEINERT, BOIK, 1995.). Da se koncept kontinuuma može mijenjati i to tako da se stvori čitav niz mrežica različitih tekstura koje će se međusobno nadopunjavati, tvrdio je Ray Pahl (1966.). Nadopuna pojedinih tekstura tvorila bi, prema njegovu mišljenju, mnogo složeniji model od modela kontinuuma. Pahl je bio jedan od značajnijih protivnika modela, kritizirajući konstantno bilo kakav pokušaj sociološkiih definicija naselja. Crkvenčić i Malić (1988.), osim navedenih funkcionalnih modela, navode još model raspršenosti i model parabole.

Model parabole, prema autorima, „nastaje u onom okruženju gdje je veliki utjecaj grada na ruralna područja“ (CRKVENČIĆ, MALIĆ, 1988.). Posebice je značajan kod područja u kojima je razvijena industrija. Model parabole čini vezu između urbanih i ruralnih područja. Prema njima, razlike između navedenih područja nisu bitne ni velike, nego imaju samo vremensku razliku. Bitno je spomenuti da se maksimalne razlike dostižu prilikom prijelaza u industrijsko

društvo, a minimalne su značajne za početak razvoja određene zajednice (CRKVENČIĆ, MALIĆ, 1988.). Uvođenje političko-ekonomskoga pristupa uvelike je utjecalo na ruralne studije i proučavanja ruralnoga prostora (WOODS, 2005.). Novi pristup razlikuje ekonomske odnose kao što su proizvodnja, potrošnja te stil života u ruralnim područjima. Takvim razlikama doprinose lokalne i nacionalne ekonomije, tj. gospodarski razvoj pojedinih analiziranih područja (PERKINS, 2006.).

Michael Woods (2005.) navodi četiri ključna čimbenika koja se mogu identificirati s političko-ekonomskim pristupom u ruralnim studijama:

- poljoprivreda kao kapitalističko poduzeće
- ruralna zajednica
- promjena ruralne ekonomije
- država.

Političko-ekonomski koncept je naglašavao da ruralne oblasti nisu izolirana područja te da su oblikovana utjecajima i događajima, koji su se zbivali izvan njihova okruženja. Tu se ponajprije misli na razvoj urbanih centara i širenja njihova utjecaja na ruralna područja, čime su se razlike između jednih i drugih uvelike smanjile. Jedan od nedostataka navedenoga pristupa jest gubitak ruralnoga identiteta ruralnih prostora u odnosu na urbano (WOODS, 2005.).

Bitno je odrediti i definirati sam pojam ruralnosti. Međutim, sama definicija, tj. pojmovno određenje vrlo često samo po sebi nije dovoljno i traži određene parametre/kriterije na temelju kojih bismo mogli mjeriti ruralnost ili urbanost određenoga područja. Ranije definicije ruralnosti temeljile su se na sociološkim teorijama koje su isticale osnovne razlike između urbanih i ruralnih područja (Tab. 5.). Najzaslužnijima za uvođenje socijalno-geografskoga pristupa u geografiju smatraju se njemački socijalni geografi iz razdoblja 1970-ih godina Bobek i Hartke. Cilj njihovih istraživanja je stavljanje naglaska na ljudske skupine koje su nositelji funkcija i prostornih struktura. Osnovne elemente sociogeografskoga koncepta njemačke škole čine dvije komponente, strukturna i procesna (RUPERT, 1981.). Strukturna polazi od istraživanja i analiziranja mjesta u kojima se odvijaju pojedine funkcije, dok se procesna temelji na proučavanju transformacije postojećih područja. Kako bi se ustanovile promjene, nužno je da prođe vrijeme u kojem će čovjek napretkom tehnologije mijenjati prostor. Primjerice, širenjem urbanizacije u ruralnim područjima kuća koja je ranije služila za stanovanje, promjenom vlasnika, služi za poslovne urede. Promjena vlasnika dovela je do

promjene funkcije objekta, međutim oblik objekta se nije mijenjao. Navedeno potvrđuje tezu da se prostor mijenja sporije od socijalno-geografskih procesa (RUPERT, 1981.).

Predstavnici njemačke sociogeografske škole definiraju agrarni prostor kao prostor koji je stalno podložan kako prirodnim tako i društvenim promjenama. U svoja su istraživanja uveli metode kvantitativnog mjerenja, kartiranje i anketiranje, čime su znatno doprinijeli u dokazivanju nastalih promjena u ruralnim područjima (CRKVENČIĆ, MALIĆ, 1988.). Kada je u pitanju preobrazba agrarnoga krajolika, kao čimbenici nastalih promjena koriste se socijalni ugar te proces pošumljavanja poljoprivrednih zemljišta. Navedenim se parametrima njemački geografi koriste isključivo kako bi dokazali promjene nastale prestrukturiranjem stanovništva ruralnih područja (RUPERT, 1981.). Uz poljoprivredne pokazatelje, njemački znanstvenici koriste i obrađuju statističke podatke. Primjerice (PAESLER, 1976.), pri dokazivanju stupnja urbanizacije koristi podake kao što su: prosječna veličina kućanstva, aktivno stanovništvo prema zanimanju, način korištenja slobodnoga vremena i slično.

Tablica 5. Teorijski pristupi definiranju ruralnih prostora

Koncepti ruralnosti	**Teorijski okvir**	**Osnovna obilježja koncepta**	**Shvaćanje ruralnosti**	**Vrste definicija ruralnoga prostora**
Funkcionalni pristupi Od prve polovine 20. st. i dalje	Pozitivizam	Prepoznavanje temeljnih obilježja i funkcija ruralnih područja po kojima se ona razlikuju od urbanih (modeli ruralno-urbane dihotomije, kontinuuma i sl.)	Ruralno kao neurbano	Deskriptivne Sociokulturne
Socijalno-geografski koncept münchenske škole 1960-e i dalje	Pozitivizam biheviorizam	Istraživanje utjecaja socijalnih grupa na strukture i funkcije prostora, kroz prostorno relevantne procese	Ruralni prostori kao odraz socioekonomskih procesa i njima uvjetovanih promjena	Deskriptivne
Političko-ekonomski pristupi 1970-e i dalje	Strukturalizam	Istraživanje odnosa između proizvodnje, distribucije i akumulacije kapitala, učinkovitosti političkih mjera u gospodarstvu te utjecaj ekonomskih odnosa na socijalne, ekonomske i geografske strukture	Preispitivanje, čak i negacija ruralnoga kao analitičke kategorije. Ruralno kao konkretni geografski prostor (ruralna dimenzija općih zakonitosti kapitalizma)	Deskriptivne
Koncept socijalne konstrukcije ruralnosti 1990-e i dalje	Postmodernizam i poststrukturalizam, kulturni obrat	Odmak od modernističkih shvaćanja o funkcioniranju društva na temelju nekoliko velikih teorija; otkrivanje i prihvaćanje razlika koje proizlaze iz osobnih iskustava i percepcija	Ruralno kao niz različitih socijalnih prostora koji se preklapaju na istom geografskom prostoru. Ruralno kao stanje svijesti, ruralno kao simbol, značenje i materijalni prostor. Postruralnost	Ruralno kao socijalna reprezentacija

Izvor: LUKIĆ, (2010.).

Za kriterije diferenciranja ruralnih i urbanih u različitim područjima biraju se različiti parametri na osnovi kojih se kasnije izdvajaju jedna ili druga područja. Najveći dio službenih definicija pojedinih zemalja uglavnom se koristi kriterijem broja stanovnika,[5] kojim se izdvajaju urbana područja.[6] (Tab. 6.). Područja koja prema navedenim kriterijima ne spadaju u urbana, pripadaju skupini ruralnih ili prijelaznih tipova područja.

Tablica 6. Primjeri država koje se u definiciji urbanih i ruralnih sredina koriste brojem stanovnika

Država	**Broj stanovnika**
Albanija	Gradovi i druga industrijska središta s više od 400 stanovnika
Austrija	Urbana područja i lokaliteti s 2000 ili više stanovnika
Australija	Značajna urbana područja predstavljaju koncentracije urbanoga razvoja s 10 000 i više stanovnika
Bolivija	Mjesta s 2000 ili više stanovnika
Češka	Mjesta s 2000 ili više stanovnika
Etiopija	Mjesta od 2000 ili više stanovnika
Island	Mjesta s više od 200 stanovnika
Izrael	Mjesta s 2000 ili više stanovnika
Jordan	Mjesta od 5000 ili više stanovnika
Irska	Gradovi i mjesta s 1500 ili više stanovnika
Kuba	Mjesta s 2000 ili više stanovnika
Liberija	Mjesta od 2000 ili više stanovnika
Meksiko	Mjesta od 2500 ili više stanovnika
Portugal	Mjesta s 2000 ili više stanovnika
Saudijska Arabija	Mjesta s više od 5000 stanovnika
Turska	Mjesta s 20 000 stanovnika ili više
Venecuela	Venecuela (Bolivarska Republika): Centri s populacijom od 2500 ili više stanovnika.

Izvor: (URL 4).

[5] Istraživanje OECD-a 1994. godine provedeno na 24 države pokazalo je da je broj stanovnika najčešći kriterij diferencijacije naselja na urbana ili ruralna.

[6] Pojedine države poput Turske (> 20 001 stanovnika), Velike Britanije (> 10 001 stanovnika), Češke (> 2000 stanovnika), Španjolske (> 2000 stanovnika) i Islanda (200 stanovnika) uzimaju pri definiciji urbanih područja samo broj stanovnika kao kriterij za definiranje urbanih područja (LUKIĆ, 2012). Iz navedenog se vidi da granica broja stanovnika ovisi prvenstveno o broju stanovnika pojedine zemlje i jasno je da isti kriterij ne može vrijediti za sve zemlje.

Prema Zakonu o lokalnoj samoupravi u Federaciji Bosne i Hercegovine:

- „Grad je jedinica lokalne samouprave koja predstavlja urbanu, infrastrukturnu cjelinu povezanu svakodnevnim potrebama stanovništva.
- Grad se, osim Ustavom, uspostavlja federalnim zakonom na osnovu sporazuma o udruživanju dviju ili više općina, odnosno odluke općinskog vijeća općine koja ispunjava propisane kriterije stava 1. ovog člana, a koja ima najmanje 30.000 stanovnika, odnosno u čijem gradskom središtu kao zaokruženom urbanom području živi najmanje 10.000 stanovnika. Grad u smislu ovog zakona predstavlja sjedište kantona i u slučaju neispunjavanja uvjeta iz stava 2. ovog člana. Izuzetno od uvjeta iz st. 1. i 2. ovog člana, gradom se može proglasiti općina od posebnog historijskog i kulturnog značaja.“ (URL 5).

Zakonom u Federaciji Bosne i Hercegovine, ruralna područja nisu posebno izdvojena niti definirana. S obzirom da je grad, tj. urbano područje ono koje ima 10 000 i više stanovnika, preostaje da je ruralno ono koje ima manje od 10 000 stanovnika. U zemljama u okruženju također se u službenim definicijama uglavnom izdvajaju samo urbana naselja.

Prema Zakonu o lokalnoj i regionalnoj samoupravi u Republici Hrvatskoj:

- „Grad je jedinica lokalne samouprave u kojoj je sjedište županije te svako mjesto koje ima više od 10.000 stanovnika, a predstavlja urbanu, povijesnu, prirodnu, gospodarsku i društvenu cjelinu. U sastav grada kao jedinice lokalne samouprave mogu biti uključena i prigradska naselja koja s gradskim naseljem čine gospodarsku i društvenu cjelinu te su s njim povezana dnevnim migracijskim kretanjima i svakodnevnim potrebama stanovništva od lokalnog značenja. Gradom može biti proglašeno i mjesto koje ne odgovara navodnome u slučaju da za to postoje (povijesni, gospodarski) razlozi.“ (URL 6).

Osim Zakona o lokalnoj i regionalnoj samoupravi, u Republici Hrvatskoj se za statističke svrhe koriste i sljedeće definicije:

„Urbana/gradska naselja su:

- sva naselja sjedišta upravnih gradova (bez obzira na broj stanovnika)
- sva naselja s više od 10 000 stanovnika

- naselja od 5000 do 9999 stanovnika, s 25 % i više zaposlenih u naselju stanovanja, i to u sekundarnim i tercijarnim djelatnostima (u odnosu na ukupan broj zaposlenih stanovnika naselja)
- naselja od 2000 do 4999 stanovnika, s 25 % i više zaposlenih u naselju stanovanja, i to u sekundarnim i tercijarnim djelatnostima (u odnosu na ukupan broj zaposlenih stanovnika naselja). Sva ostala naselja koja ne ispunjavaju navedene uvjete pripadaju ruralnim naseljima „ (URL 7).

Zakonom o lokalnoj samoupravi u Republici Srbiji grad je:

- „jedinica lokalne samouprave utvrđena zakonom, koja predstavlja ekonomski, administrativni, geografski i kulturni centar šireg područja i ima više od 100 000 stanovnika
- također kada postoje posebni ekonomski, geografski ili povijesni razlozi, može se utvrditi da je grad i teritorijalna jedinica koja ima manje od 100 000 stanovnika. Kategorije ostalih naselja službeno nisu definirane“ (URL 8).

Zakonom o lokalnoj samoupravi definirano je i gradsko područje Slovenije. Prema njemu, grad je veće urbano naselje koje se od drugih naselja razlikuje prema veličini, gospodarskoj strukturi, gustoći naseljenosti, populaciji i povijesnom razvoju. Grad je područje koje ima više od 3000 stanovnika (URL 9).

Osim broja stanovnika, u službenim definicijama urbanih i ruralnih područja najčešće se još koriste:

a) gustoća naseljenosti
b) administrativni status
c) socioekonomska struktura i mobilnost stanovništva
d) urbana infrastruktura i morfološka obilježja (LUKIĆ, 2012.).

Jedna od najčešće korištenih metodologija diferencijacije urbanih i ruralnih područja u Europskoj uniji je ona OECD-a (Organizacije za ekonomsku suradnju i razvoj). Metodologija se temelji na kriteriju gustoće stanovništva, prema kojoj ruralna područja (manje teritorijalne

jedinice[7]) imaju manje od 150 st/km², a urbana 150 i > st/km^2. Kada se navedena metodologija primijeni na regije, dobiju se tri tipa regije, i to:

- pretežno urbane regije u kojima je postotak ruralnoga stanovništva manji od 15 %
- mješovite regije u kojima postotak ruralnoga stanovništva čini postotak 15-50 %
- pretežno ruralne regije u kojima broj ruralnoga stanovništva čini polovinu stanovništva regije, tj. kad je iznad > 50 % (OECD, 2011.).

OECD je proširio metodologiju 2011. godine uzevši u obzir veličinu urbanih centara u lokalnim jedinicama te metodologiju klasificirao na osnovi sljedećih parametara:

- regija se klasificira kao pretežno seoska ako ima gustoću stanovništva ispod 150 st/km^2 te ako njezin urbani centar ima više od 200 000 stanovnika (500 000 za Japan i Koreju), koji predstavljaju najmanje 25 % regionalnoga stanovništva
- regija se klasificira kao pretežno urbana ako ima gustoću stanovništva ispod 150 st/km^2, a njezin urbani centar ima više od 500 000 stanovnika (1 000 000 za Japan i Koreju) koji čine najmanje 25 % regionalnoga stanovništva (OECD, 2011.).

OECD-ovi kriteriji izdvajanja ruralnih od urbanih područja vrlo često podliježu kritikama s obzirom da velika većina znanstvenika osporava korištenje samo jednog kriterija za diferencijaciju, posebice što se radi o prostorima s različitom naseljenosti, površinom i drugim čimbenicima koji se koriste kao varijable. Međutim, pozitivno je to što je kriterij gustoće naseljenosti dostupan svima i svakako bi postojanje i korištenje jedinstvene tipologije olakšalo diferencijaciju područja barem na razini Europe (Tab. 7.). Osim metodologije OECD-a, u EU-u se koristi i tipologija Europske komisije, izrađena u sklopu programa Europskog prostornog planiranja - Politecnico di Milano, a usmjerena je na međusobne odnose između urbanih i ruralnih područja. Autori naglašavaju da su ruralna područja u prošlosti činila homogene cjeline, no da danas zahtijevaju drukčiji pristup svom istraživanju. Definiraju tri tipa ruralnih područja, i to: uspješna ruralna područja, ruralna područja pod pritiskom te slaba ruralna područja (POLITECNICO DI MILANO, 1999.).

[7] U Europskoj se uniji to odnosi na naselja LAU2 razine. S obzirom da određene zemlje nemaju upravne jedinice na razinama NUTS 1, NUTS 2 i NUTS 3, neke razine se i ne koriste. NUTS 4 i NUTS 5 razine zamijenile su lokalne upravne jedinice LAU1 i LAU2. Kada bi se iste primijenile na prostor Bosne i Hercegovine, to bi se odnosilo na općine i upravne gradove (URL 10).

Tablica 7. Postotak ruralnoga i urbanoga stanovništva 2016. godine u ukupnome broju stanovnika država članica OECD-a

Država	Urbano stanovništvo (%)	Prijelazno stanovništvo (%)	Ruralno stanovništvo (%)
Australija	70,0	10,1	19,9
Austrija	24,0	31,0	45,0
Belgija	83,4	14,1	2,5
Češka	11,9	83,3	4,9
Čile	48,0	16,3	35,7
Danska	30,2	28,0	41,8
Estonija	11,5	78,9	9,6
Finska	28,9	12,0	59,1
Francuska	34,8	48,3	16,9
Grčka	35,4	23,9	40,6
Irska	27,5	0,0	72,5
Island	0,0	63,9	36,1
Italija	52,7	38,2	9,1
Japan	56,5	31,5	12,1
Kanada	56,4	16,0	27,6
Koreja	69,6	13,2	17,2
Luksemburg	0,0	100,0	0,0
Mađarska	17,5	42,1	40,3
Meksiko	46,0	17,4	36,6
Nizozemska	85,1	14,9	0,0
Norveška	12,4	40,7	46,9
Novi Zeland	44,6	55,4	0,0
Njemačka	57,1	25,5	17,5
Poljska	21,9	31,2	46,9
Portugal	53,0	26,9	20,2
SAD	42,1	20,2	37,7
Slovačka	11,3	63,8	24,9
Slovenija	0,0	43,8	56,2
Španjolska	48,7	38,0	13,3
Švicarska	41,5	49,6	8,9
Turska	51,7	23,3	24,9
Velika Britanija	70,1	27,9	2,0

Izvor: (URL 11).

Eurostat je 2016. godine kreirao novu urbano-ruralnu tipologiju koja koristi pristup od tri koraka za klasifikaciju NUTS 3 regija. Prvi se korak odnosi na definiciju ruralnih područja prema kojoj su ruralna sva ona područja koja se nalaze izvan urbanih klastera. Urbani klasteri su klasteri površine od 1 km² s gustoćom od najmanje 300 stanovnika po km² i minimalnom

populacijom od 5000 stanovnika. Drugi korak tipologije obuhvaća klasifikaciju NUTS 3 regija prema udjelu stanovništva u ruralnim područjima:

- pretežno ruralne regije (regije u kojima je postotak ruralnog stanovništva veći od 50 %)
- mješovite regije (regije u kojima je postotak ruralnoga stanovništva između 20-50 %)
- pretežno urbane regije (regije u kojima je postotak ruralnoga stanovništva ispod 20 %).

U trećem koraku izrade tipologije u obzir se uzima veličina urbanih središta u regiji:

- pretežno ruralne regije čije urbano središte ima više od 200 000 stanovnika koji čine najmanje 25 % regionalnoga stanovništva postaje mješovito područje
- mješovita regija čije urbano središte ima više od 500 000 stanovnika koji čine najmanje 25 % regionalnoga stanovništva postaje pretežno urbana regija. (URL 12).

Ova tipologija je još jedna od tipologija kojom se pokušava iznaći rješenje u pronalaženju jedinstvene tipologije koja će biti prihvatljiva u svim ruralnim područjima.

4.2. EVOLUCIJA URBANIH I RURALNIH NASELJA ŽUPANIJE

Proces naseljavanja današnjega prostora Županije Zapadnohercegovačke započeo je još u prapovijesnom vremenu, što mogu potvrditi brojna nalazišta, posebice iz mlađega kamenog doba. Značajnija nalazišta su: Ravlića pećina u Drinovcima, Žukovička pećina u Viru, Vukove njive u Posušju (Sl. 9.). Tada dolazi do osnivanja prvih trajnih nastambi, usavršavanja različitih tehnika obrade kamena te proizvodnje keramičkih predmeta (VASILJ I DR., 2012.). Analizom geografskoga položaja spomenutih nalazišta, jasno je vidljiv utjecaj blizine vodenih tokova koji su predstavljali ogroman značaj za gospodarske aktivnosti (uzgoj koza i ovaca, lov, ribolov, sakupljanje plodova, poljoprivreda).

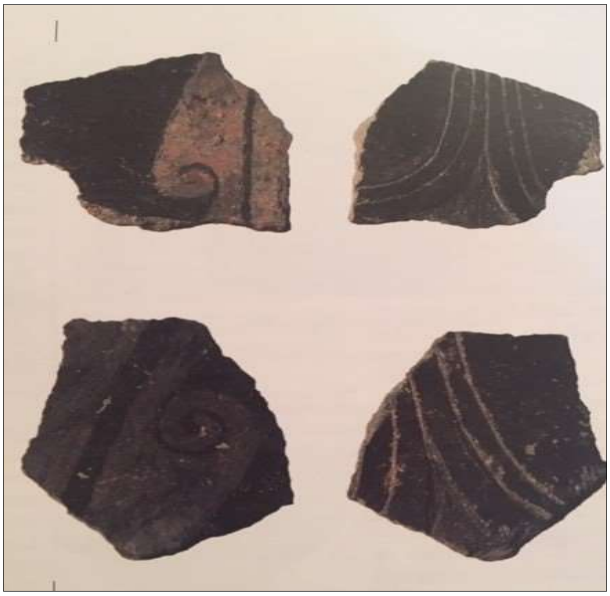

Slika 9. Ulomci keramike iz Ravlića pećine (Grude)

Izvor: VASILJ I DR., (2012.).

Rano brončano doba na prostoru Županije Zapadnohercegovačke obilježava gradnja naselja na uzvišenjima radi bolje preglednosti i lakše obrane od neprijatelja. Za navedeno razdoblje posebice je značajna posuška kultura (VASILJ I DR., 2012.). Njezino najznačajnije nalazište je gradinsko naselje Nečajno, smješteno na uzvišenju koje razdvaja Posuško od Imotsko-bekijskog polja. Osim Nečajnog, najvažnija nalazišta posuške kulture su naselja, i to gradinskog tipa, koja se razlikuju po geografskom položaju te opsegu prostora koja su branila. Uglavnom su se gradila nedaleko od poljoprivrednih površina na uzvišenjima kako bi imala strateški važan značaj. Najznačajnija naselja gradinskog tipa, osim već spomenutog Nečajnog, su: Bašića gradina, Grizeljova gradina, Ilija glavica (MARIJANOVIĆ, 2012.). O unutarnjem izgledu naselja nažalost znamo vrlo malo. Značajno je spomenuti da su se kuće gradile jedna uz drugu, prvenstveno zbog racionalnoga korištenja prostora, a osnovni graditeljski materijal bio je kamen (ČOVIĆ, 1989.).

Za kasno brončano doba na prostoru zapadne Hercegovine značajna je delmatska kultura. To razdoblje također karakterizira naseljavanje gradinskih naselja, kao i pokapanje pod tumulima. Gospodarstvo se, kao i ranije, temeljilo na stočarstvu i poljodjelstvu. Pojavom željeznoga doba javlja se i trgovina sirovinama, ali i gotovim predmetima kao što su: nakit, vojna oprema i oruđe. Značajno nalazište nakita, oružja i oruđa pronađeno je nedaleko od Gruda, u svetištu Gorica, što na neki način dokazuje štovanost religijskog života (VASILJ I DR., 2012.). Ilirsko stanovništvo zapadne Hercegovine pripadalo je plemenu Delmata. Proces

romanizacije na prostoru Hercegovine nije se odvijao ravnomjerno. Zbog blizine Narone rimski su utjecaji ranije zahvatili prostor južnoga dijela Županije Zapadnohercegovačke. Brojna antička nalazišta, Vitina, Hardomilje, Radišići, Rakitno, Grude, Sovići, Posuški Gradac, Kočerin, svjedoče o životu na području županije. Rimska kolonija Narona obuhvaćala je gotovo cijeli prostor zapadne Hercegovine, a radi lakšega upravljanja prostor je bio podijeljen na manje upravne jedinice, tzv. prefekture (BOJANOVSKI, 1988.). Područje ljubuške općine Rimljani su nakon osvajanja zaposjeli garnizonima[8], što potvrđuje vojni logor pronađen na Humcu, a pretpostavlja se da datira iz 1. st. (Sl. 10.). Logor se postupno pretvorio u naselje koje su naseljavali veterani, obrtnici i trgovci. Brojni numizmatički nalazi potvrđuju komunikaciju logora s naseljima i trgovištima Jadranskoga mora. Iliri su u zamjenu za nakit, oružje, ulje i vino davali stočarske proizvode i određene poluproizvode. Razmjenom proizvoda dolazi i do kontakta s rimskom kulturom i civilizacijom (DODIG, 2011.). Kako bi učvrstili svoju vlast, a i povezali prostore u kojima su vladali Rimljani, paralelno s gradnjom naselja grade i prometnice. Prometnice su doprinijele gospodarskom razvoju naselja, a s njihovom izgradnjom na prostoru Hercegovine došao je kraj plemenskim sukobima (BOJANOVSKI, 1988.).

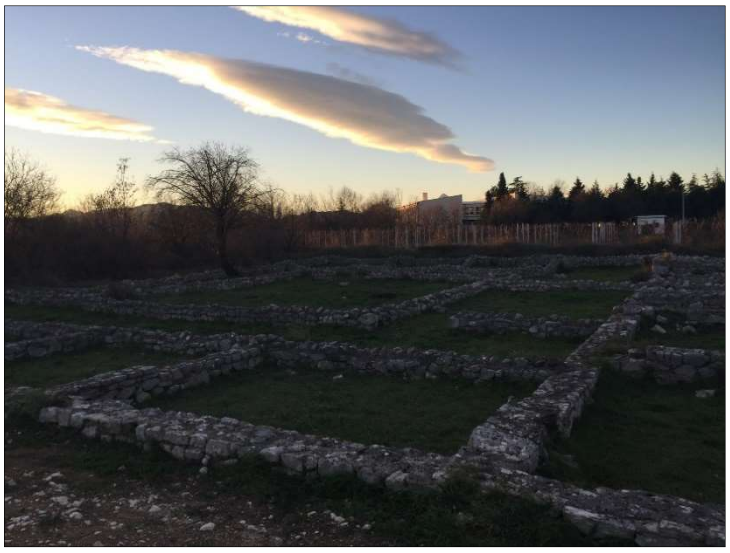

Slika 10. Ostatci rimskoga logora Gračine - Humac (Ljubuški)

Prva naselja se razvijaju oko plodnih polja i riječnih tokova. Najgušće su naseljavana područja uz cestu koja je vodila od Novasa preko Ljubuškog prema jugu, tj. Naroni[9] (Vid kod

[8] Garnizon je zajednički naziv za vojne jedinice postrojene na određenom području.
[9] U 1. st. pr. Kr. postaje rimska kolonija, kao i trgovačko, upravno i kulturno središte naronitanskoga kraja.

Metkovića). Prometnice su se kontrolirale s uzvišenja na kojima su se gradile gradine i utvrde. Jedna od značajnijih cesta prolazila je dolinom rijeke Trebižat, a činila je dio primorske magistrale Salona - Narona. Cesta je od Narone preko Bijače dolinom Trebižata vodila u Imotsko polje do Salone. O važnosti ceste svjedoče i brojni miljokazi na kojima se označavala udaljenost do Salone (PAŠALIĆ, 1960.). Rimska utvrda u Posuškom Gradcu predstavljala je točku s koje se kontrolirala trgovina te prometnice od Duvanjskoga i Imotskoga polja i obratno, prema dolini Trebižata. Gradac je predstavljao veće rimsko naselje (municipium) koje je bilo uređeno kao gradska samoupravna općina. Ruševine rimskih zgrada pronađene su na prometnici Vitina - Veljaci, Grljevićima, Borasima, Klobuku (PAŠALIĆ, 1960.). Među građevinama najčešće su se gradile tzv. villae rusticae koje su predstavljale centre poljoprivrednih imanja.[10] Na imanjima su se vremenom razvijali i manufakturni obrti poput klesarstva i stolarstva (BOJANOVSKI, 1998.). Rimljani sa sobom na prostor zapadne Hercegovine donose i početke urbanizacije koja svoje najveće rezultate bilježi u 2. st. (Sl. 11.). Nove oblike gradnje karakteriziralo je korištenje novih materijala poput kreča, opeke, maltera te tesanog kamena (BOJANOVSKI, 1988.). Novina u graditeljstvu koju donose Rimljani je korištenje vapna koje je u kombinaciji s pijeskom ili opekom činilo žbuku. Tzv. tehnika šalovanja vrlo brzo je prihvaćena i korištena u graditeljstvu (VASILJ I DR., 2012.). S obzirom da su Rimljani poticali izgradnju manjih gradova, tradicionalna arhitektura izgradnje nastambi i načina života održat će se jedino u ruralnim, brdskim područjima. Materijalni dokazi danas su vidljivi u pronalascima keramičkih i staklenih posuda, građevnog kamena, nalazima crijepa za pokrov, nakita, oružja (VASILJ I DR., 2012.).

Slika 11. Fragmenti reljefa iz Posuškog Gradca (Arheološki muzej Humac)

[10] Rimljani su svojim dolaskom donijeli i svoju poljoprivrednu kulturu, uzgoj maslina i vinove loze.

U kasnoantičkoj rimskoj utvrdi u Biogracima pronađeni su ostatci alata i poljoprivrednog oružja, što govori o prenamjeni utvrde s obzirom da je u prvim stoljećima okupacije služila isključivo za vojne svrhe (ČREMOŠNIK, 1990., GLAVAŠ, 2006.). Razvoj ruralnih naselja na teritoriju Županije Zapadnohercegovačke nastavio se i za vrijeme srednjega vijeka. Prostor tog dijela Hercegovine u srednjem je vijeku bio ustrojen po županama, a činile su ga župe[11]: Večerić, Imota, Rastoka i Velika (ANĐELIĆ I DR., 1999.). Dokaz naseljenosti su ostatci brojnih gradova kao što su: Zvonigrad u Gornjem Pologu, Biograci, Kruševac, Mokriskik, Ljubuški (Sl. 12.). Gradovi i utvrde srednjega vijeka nastaju, tj. nadograđuju se, na ostatcima antičkih utvrda. Primjerice, Mokriskik je predstavljao prapovijesnu, rimsku i ranosrednjovjekovnu utvrdu. Njegov položaj na brdu služio je za nadzor puta koji je vodio od Brotnja preko Trtle do Kočerinskog polja te naselja koja su se nalazila podno brda (DUGANDŽIĆ, 2005.).

Slika 12. Srednjovjekovna utvrda hercega Stjepana Kosače (Ljubuški)

Stanovništvo, tj. župsko seljaštvo, živjelo je u dolini rijeke Trebižat te plodnim krškim poljima na vlastelinskim imanjima. Dio prihoda sa zakupljene obrađivane zemlje bili su primorani davati vlastelinima. Gospodarstvo je bilo nerazvijeno, a proces urbanizacije započet u starom vijeku nije nastavljen. Gradovi-utvrde su uglavnom služili kao vojnostrateške točke, bez nekog većeg značaja za razvoj gospodarstva (VASILJ I DR., 2012.). Razlog lošem

[11] Župa je predstavljala teritorijalno-političku jedinicu na čijem je čelu bio župan.

gospodarskom stanju jest i činjenica da je prostor županije predstavljao samo pogranično područje[12], bez značajnije rudne djelatnosti koja bi pokrenula razvoj obrtništva. Najznačajnija gospodarska djelatnost bilo je transhumantno stočarstvo, posebice karakteristično za sjeverniji dio županije. Uzgoj koza i ovaca dominirao je u brdsko-planinskim predjelima, dok su se u nizinskim područjima više uzgajala goveda (VASILJ I DR., 2012.). Stočarski proizvodi ujedno su predstavljali i jedine trgovačke proizvode kao što su: vuna, sir i koža. Jedan od trgovačkih puteva za Bosnu prolazio je dijelom i Županijom Zapadnohercegovačkom. Vodio je od Livna, Duvanjskog polja, Kočerina, Blata, Blagaja do Nevesinjskog polja. Također je bitno spomenuti i održavanje sajmova, uglavnom oko vjerskih objekata, a poznati su na Kočerinu, Posušju, Rakitnu. Trgovački putovi srednjega vijeka odvijali su se već ranije utvrđenim rimskim putevima (VUČIĆ, 2018.). Što se tiče poljoprivrednih proizvoda, značajan je bio uzgoj žitarica: pšenice, ječma, raži i zobi. Često su se koristile za prehranu kako ljudi tako i stoke. Južni dijelovi županije bili su poznati i po uzgoju vinove loze. Primjerice, izvor iz turskoga doba (16. st.) navodi da se u Ljubuškom i okolici nalazi 800 duluma (80 ha) područja pod vinogradima (VASILJ I DR., 2012.).

Najznačajniji spomenici srednjega vijeka su nadgrobni spomenici ili stećci, a najviše ih je izrađeno u razdoblju od 14. do kraja 15. stoljeća (ANĐELIĆ, 1984.). Najčešća podjela stećaka je na ležeće i stojeće. Ležeći su oni kojima je dužina najizrazitija dimenzija, dok su stojeći oni kojima je visina najizraženija dimenzija (VUČIĆ, 2018.). Stećaka ima na području cijele Hercegovine, a kada je u pitanju prostor Županije Zapadnohercegovačke, po brojnosti stećaka prednjače općina Posušje i grad Široki Brijeg. Gradili su se uz prapovijesne gradine, groblja, polja u kršu, doline rijeka, kasnoantičke crkve (VUČIĆ, 2018.). Uobičajeni motivi kojima su se ukrašavali bili su: križ, motivi lova, bordure, prikazi kola, biljni motivi, arhitektonski motivi (Sl. 13.).

[12] Mletačka Republika stavlja naglasak razvoja na istočno-jadransku obalu.

Slika 13. Nekropola stećaka Bijača (Ljubuški)

Vlast na području Županije Zapadnohercegovačke od cca. 1475. godine preuzimaju Turci. Dolaskom Turaka nastupile su značajnije promjene za stanovnike županije kako u društvenom uređenju tako i u etničkim i vjerskim odnosima (PETRIĆ, 1970.). Carstvo je bilo centralistički organizirano tako da su pojedini gradovi, Travnik, Mostar, Banja Luka i Sarajevo, imali „neku" vrstu lokalne samouprave i kao takvi se gospodarski razvijali. Urbanizacija i njezin daljnji razvoj dolaskom Turaka ne doživljavaju neki značajniji razvoj (VRANJEŠ, VRAŠKI, 2005.). Turci nastavljaju nadogradnju na srednjovjekovnim utvrdama kao npr. kuli hercega Stjepana Kosače u Ljubuškom, gdje dograđuju bedeme, grade puškarnicu te ispod tvrđave grade džamiju. Značajnije se razvijaju gradovi s većinskim muslimanskim stanovništvom, grade se hanovi, vjerski objekti, hamami, bezistani.

Najznačajnija funkcija gradova bila je trgovačka, zanatska i vjerska. Odlazak velikoga broja hercegovačkog katoličkog stanovništva posljedica je visokih nameta i stalnih ratova. Brojna sela ostala su opustošena: Buhovo, Uzarići, Jare, Mokro, Biograci, o čemu svjedoče prvi turski popisi u Hercegovini (1468./1469., zatim 1475. i 1519. godine) (NIKIĆ, 2002.). Također, popisi dokazuju da se stanovništvo zadržalo samo u brdsko-planinskim, teže dostupnim, naseljima. Opustošena naselja Turci naseljavaju Vlasima u zamjenu za odanost i sigurnost. Od pada pod Turke pa do sredine 19. stoljeća Županija Zapadnohercegovačka bila je izolirana od društvenih, kulturnih i političkih zbivanja te kontakata s drugim europskim zemljama (PALAVESTRA, 1970.).

Sve do 1846. godine i početka gradnje prvoga samostana na području Hercegovine (onom na Širokom Brijegu), bila je na snazi zabrana gradnje velebnih javnih i privatnih objekata

(DUGANDŽIĆ, 2005.). Ponovni razvoj i gospodarski procvat prostor zapadne Hercegovine doživljava za vrijeme austrougarske vlasti. Dolazi do gradnje prometnica, škola, vjerskih te gospodarskih objekata. Nova vlast 1888. godine gradi prometnicu koja je spajala Mostar s ruralnim naseljima Mostarskoga blata. Također je 1902. godine izgrađena i puštena u promet dionica prometnice koja je spajala Mostar - Široki Brijeg – Posušje - Livno (LASIĆ, 2016.). Gradnja prometnica i mostova te razvoj gospodarstva osigurali su bržu i lakšu komunikaciju, ali i razvoj centralnih naselja. Novoizgrađeni kameni most na rijeci Ugrovači omogućio je lakšu prometnu komunikaciju između okolnih ruralnih naselja Pribinovića, Trna, Mokrog i Širokog Brijega (Sl. 14.). Trgovačke radnje stanovištvo premješta s Brijega uz sami tok rijeke Lištice. Grad postaje trgovačko središte, a time počinje i njegov razvoj (DUGANDŽIĆ, 2005.). Na području općine Ljubuški meliorira se dio močvarnog zemljišta Ljubuškog polja te dolazi do gradnje kanala koji su također pridonijeli razvoju poljoprivredne proizvodnje (PEJČINOVIĆ, 1996.).

Slika 14. Most na rijeci Ugrovači

Izvor: Monografija Široki Brijeg, (2008.).

Najveću „revoluciju“ ruralna naselja županije doživjela su uvođenjem organiziranog otkupa duhana. Više je razloga sadnje ove poljoprivredne kulture, a svakako treba istaknuti visoke prinose na manje pogodnim tlima, kao i pogodnosti uzgoja na malim obiteljskim gospodarstvima (BELJO I DR., 2017.). Duhan se često sadio i u samim dvorištima kuća, a u

njegov uzgoj bile su uključene i cijele obitelji (IVANKOVIĆ I DR., 2017.). Otkupne duhanske stanice početkom 20. stoljeća grade se u svim centralnim naseljima županije koja postaju središta okupljanja stanovništva (Sl. 15.).

Slika 15. Duhanska stanica Ljubuški

Izvor: (URL 13).

U brežuljkastim ruralnim područjima 20-ih godina prošloga stoljeća dolazi i do razvoja industrije zbog nalazišta boksitne rude. Najznačajnija nalazišta su u: Crnim Lokvama, Grabovoj Dragi, Knešpolju, Uzarićima, Mamićima, Podzavelimu, Raškom Polju, Vinjanima, Tribistovu, Zagorju (LOVRIĆ, 1984.). Zahvaljujući nalazištima boksita, dolazi i do gradnje prvih cesta prema brdskim područjima; 1935. godine gradi se prometnica prema širokobriješkim brdskim naseljima: Crnim Lokvama, Izbičnu, Crnču. Ruralna su se naselja sporije razvijala od centralnih naselja, o čemu svjedoči podatak da je telefonska stanica u Širokom Brijegu izgrađena 1914. godine, dok su, primjerice, ruralna nizinska naselja Mostarskog blata poštu s telefonskom postajom dobila tek 60-ih godina prošloga stoljeća (DUGANDŽIĆ, 2005., LASIĆ, 2016.) (Sl. 16.).

Slika 16. Postavljanje telefonskog kabela 1960-ih godina kroz Jare (Široki Brijeg)
Izvor: LASIĆ, (2016.).

Nakon Drugoga svjetskog rata na području Županije Zapadnohercegovačke, zahvaljujući nalazištima boksitne rude, razvija se metaloprerađivačka industrija. Dolazi do razvoja gradskih/općinskih sjedišta županije, dok se ruralna područja sve više suočavaju sa suvremenim društvenim procesima, depopulacijom, deagrarizacijom, deruralizacijom.

4.3. ČIMBENICI OBLIKOVANJA NASELJA I NJIHOVOG PROSTORNOG RASPOREDA

„Naselje je svaka kompaktna skupina nastambi, bez obzira na njihov broj i funkciju, koja služi kao mjesto stanovanja, života i rada stanovništva. Određuju ga geografski položaj, oblik, gradnja, veličina, gospodarski sustav, razvijenost te način života njegovih stanovnika“ (CVITANOVIĆ, 2002., 326.).

Za razvoj naselja Županije Zapadnohercegovačke najvažniju su ulogu imali prirodno-geografski čimbenici i povijesni razvoj. Reljef, klimatska, hidrogeografska obilježja te plodno tlo bili su ključni prirodno-geografski čimbenici za okupljanje stanovništva te razvoj prvih naselja. Najveći broj naselja Županije Zapadnohercegovačke razvio se dolinom rijeka Trebižat i Lištica, o čemu svjedoče arheološka nalazišta: Ravlića pećina Grude, Gorica - Grude, Vitina - Ljubuški, Gradac - Posušje (VASILJ I DR., 2012.). Osim prirodnih čimbenika, na raspored naselja veliki su utjecaj imale i društvene prilike. Brojne nekropole, gradine i utvrde podizane su upravo na uzvišenjima iznad polja kako bi se dolinski prostor, kojim je obično vodila prometnica, zaštitio od neprijatelja. Značajnije su prapovijesna gradina u Mokrom (Mokro

polje), Gradina kod Zagradine (Rakitsko polje), Gradina u Biogracima (Mostarsko blato), Zvonigrad u Pologu (Mostarsko blato), Gradac kod Posušja (Posuško polje) (PAŠALIĆ, 1960., ROTIM, 1994.). Analizirajući smještaj naselja jasno je vidljivo da su se naselja u starom i srednjem vijeku gradila na uzvišenjima, dok suvremeno doba karakterizira koncentracija naselja uglavnom u nizinskim područjima. Razlog tomu je blizina prometnica koje su omogućavale bržu i jednostavniju komunikaciju s ostalim naseljima. Smještaj naselja duž rubnih dijelova polja[13] uvjetovao je razvoj tzv. zbijenih kvadratičnih naselja s raštrkanim posjedima, primjerice Vitina, Otok, Trn, Ljuti Dolac. Bitno je spomenuti da su i najvažnije prometnice izgrađene upravo u nizinskim dijelovima, uz rub samih polja, ponikava, na rubu udolina.

U povezivanju brdskih i dolinskih prostora veliki značaj imala je izgradnja prometnica, točnije rečeno prijevoja: Žovnica (Široki Brijeg - Mostar), Vranić (Posušje - Široki Brijeg), Lipovice (Grude i Posušje) te Medovići (Grude - Široki Brijeg) (ŠIMUNOVIĆ, 1997.).

Način gradnje objekata na prostoru županije uvelike je ovisio o prirodno-geografskim čimbenicima. Tradicionalne hercegovačke kuće imale su četvrtasti tlocrt, a graditeljsku osnovu činio je kamen. Otvori na kućama bili su manjih dimenzija zbog zaštite od vjetra i čuvanja topline. Materijal za pokrov se mijenjao, koristile su se ploče, crijep, slama od raži, a često i drugih vrsta žitarica (BUGARSKI, 1970., RUPČIĆ, GRBAVAC, 2010.). Najviše se koristio pokrov od ražene slame, a na objektima izloženim vjetru slama se povezivala u tzv. ručice (Sl. 17.). Ispred kuće se nalazilo dvorište obično ograđeno suhozidom, dok su vrata, tzv. letve, bila od drveta (BUGARSKI, 1970.).

[13] Najveći broj naselja smjestio se u rubnim dijelovima polja u kršu s obzirom da veliki dio polja u jesen i zimu plavi.

Slika 17. Tradicionalna kamena kuća Park Prirode Blidinje

Na području tzv. Visoke Hercegovine, u Županiji Zapadnohercegovačkoj, glavno zanimanje stanovništva bilo je stočarstvo koje se nadopunjavalo, ovisno o mogućnostima prostora, uzgojem voća, žitarica i dr. Uzgoj ovaca na nešto nižim i pristupačnijim te koza na surovijim predjelima činio je primarnu djelatnost stanovništva. Nedostatak obradivih površina vremenom je „prisilio“ stanovništvo na odlazak u nizinska područja. Također, dugogodišnje bavljenje stanovništva stočarstvom uzrokovalo je stvaranje pustih, krških goleti, što je još jedan od razloga emigracije stanovništva iz brdsko-planinskih područja. Naselja brdsko-planinskoga područja prema veličini pripadaju kategoriji patuljastih naselja < 100 stanovnika. Obično su to raštrkana naselja, zaseoci koji se grupiraju najčešće po prezimenima, primjerice: Pavkovići, Crnjci, Solde na području sela Izbična.

Naselja su se obično gradila na prisojnim stranama, uz samo dno padine kako bi se što više zaštitili od udara vjetra. Stanovništvo se bavilo transhumantnim stočarstvom, stoga se u ljetnim mjesecima zajedno sa stokom selilo na obližnje planine Čvrsnicu, Vran, Čabulju. Za vrijeme boravka na planini boravili su u tzv. kolibama, stočarskim stanovima ili katunima (Sl. 18.). Kolibe su se gradile od suhozidine, tj. netesanog kamena, čija je visina iznosila oko 1,20 m, a debljina 30-40 cm. Što je bilo više kamena, tj. što je debljina zida bila veća, koliba je bila čvršća te je mogla izdržati i najsnažnije vremenske nepogode (ŠARAVANJA, ORČ, KURTOVIĆ, 2018.). Također je pri gradnji korištena tehnika ukopavanja zadnjeg dijela objekta u tlo, čime se štedjelo na građevinskom materijalu, ali su time objekti bili i dodatno zaštićeniji (BUGARSKI,

1970.). Nedaleko od koliba gradili su se i objekti za stoku - štale, pojate. Svojim izgledom i načinom gradnje pojate su bile najsličnije jednodjelnim stambenim objektima od suhozidine. Također, često su se napušteni stari stambeni objekti koristili za boravak stoke. Nastale su zbog prestanka izgona stoke na okolne planine (Vrana, Čvrsnice, Čabulje) u ljetnim mjesecima. Bivši stočarski stanovi u brdsko-planinskim područjima danas služe lokalnom stanovništvu kao vikendice. Pored toga jedan dio njih je restauriran u tradicionalnom stilu te predstavlja kulturno povijesnu baštinu i značajan turistički potencijal prostora.

Slika 18. Stočarski stan Blidinje

5. **SOCIOEKONOMSKI RAZVOJ NASELJA ŽUPANIJE ZAPADNOHERCEGOVAČKE**

Demografski resursi predstavljaju važan dio gospodarskoga razvoja pojedinih područja (NEJAŠMIĆ, 2005.). Gospodarski razvoj i demografski resursi međusobno su povezani i ovise jedan o drugome. Do sredine 20. stoljeća najvažniji faktor razvoja ruralnih naselja županije predstavljao je rast broja stanovnika i njihovo bavljenje poljoprivrednim djelatnostima. Poljodjelstvo i stočarstvo činili su okosnicu gospodarskog razvoja ruralnih naselja županije. Pojavom industrijalizacije i urbanizacije ruralna naselja bilježe negativne demografske promjene, uzrokovane prvenstveno velikim brojem odlaska radno sposobnog stanovništva u zemlje Zapadne Europe (MARKOTIĆ, 1983.). Pored brojnih odlazaka u inozemstvo od sredine 20. stoljeća prisutan je i prostorni razmještaj stanovništva unutar županije. Osim prostornog razmještaja, značajne su promjene obrazovne i gospodarske strukture stanovništva.

Razvoj sekundarnih i uslužnih djelatnosti u potpunosti mijenja demografsku sliku prostora u kojoj se naglasak stavlja na gradska/općinska sjedišta: Grude, Ljubuški, Posušje i Široki Brijeg. Uslijed povremenih i trajnih migracija pojedini dijelovi županije (brdsko-planinska područja) ostaju bez stanovništva, a time i bez mogućnosti za važniji gospodarski razvoj. S obzirom na to da stanovništvo predstavlja bitan čimbenik transformacije pojedinih prostora, u nastavku rada detaljno će se analizirati demografski procesi prisutni na području Županije Zapadnohercegovačke od sredine 20. stoljeća.

5.1. DEMOGRAFSKI RAZVOJ ŽUPANIJE ZAPADNOHERCEGOVAČKE

Najveće demografske promjene na prostoru Županije Zapadnohercegovačke događaju se od sredine 20. stoljeća zbog gospodarskih procesa. Gospodarski procesi utjecali su i na prostorni razmještaj stanovništva, ali i na dobno-spolnu, obrazovnu te gospodarsku strukturu. Strukturu naseljenosti Županije Zapadnohercegovačke karakterizira neravnomjeran prostorni razmještaj s četiri izražena pola razvoja (Grude, Ljubuški, Posušje i Široki Brijeg). Razlog tome su prirodno-geografski čimbenici, ali i procesi socijalno prostornoga prestrukturiranja (PEJNOVIĆ, KORDEJ-DE VILLA, 2015.).

Negativni demografski procesi koji su zahvatili sva ruralna naselja utjecali su na transformaciju ruralnog prostora županije. Uslijed demografskih promjena u ruralnom prostoru dominira napuštanje poljoprivrednih površina, posebno izraženo kod najudaljenijih ruralnih

naselja. Zbog izražene depopulacije također dolazi do zapuštanja i propadanja infrastrukturnih objekata.

Kontinuirani rast broja stanovnika zabilježen u ruralnim naseljima prekidaju gospodarski procesi a težište naseljenosti se preseljava u općinska/gradska sjedišta i prijelazna naselja. S obzirom na to da su najvažnije demografske promjene izražene od sredine 20. stoljeća, u daljnjem tekstu analizirat će se kretanje stanovništva od 1953. do posljednjega popisa stanovništva koji je bio 2013. godine. Stanovništvo predstavlja ključni čimbenik razvoja prostora, stoga će se pored kretanja broja stanovnika u radu detaljno analizirati prirodno kretanje, dobno-spolna, obrazovna i gospodarska struktura stanovništva.

5.1.1. Kretanje broja stanovnika i prostorni raspored naseljenosti

„Opće ili ukupno kretanje stanovnika rezultat je prirodnog kretanja (rađanja i umiranja) te prostornog kretanja stanovništva (ukupne migracije). Na osnovnu dominacije navedenih komponenti, prostor bilježi porast ili smanjenje broj stanovnika na određenom području“. (NEJAŠMIĆ, 2005., 60.).

U popisnome razdoblju od 1953. do 1961. godine svi gradovi/općine Županije Zapadnohercegovačke (uzimajući prosjek) bilježe blagi porast broja stanovnika. Blagi rast broja stanovnika može se pripisati završetku Drugoga svjetskog rata i naglome skoku nataliteta koji je karakterističan za poslijeratna razdoblja (MARKOTIĆ, 1983.). Pozitivnu stopu ukupne promjene bilježe gradska/općinska sjedišta Ljubuški, Posušje i Široki Brijeg, dok općinsko sjedište Grude bilježi negativnu stopu ukupne promjene od -0.1 %. (Popis stanovništva 1961., *Stanovništvo i domaćinstva u 1948., 1953., i 1961., Knjiga X*.) (Sl. 19.). Važno je spomenuti da u navedenome popisnom razdoblju pojedina ruralna naselja bilježe pozitivnu stopu ukupne promjene broja stanovnika, a trend procesa depopulacije i velikoga vala emigracije nastupio je u sljedećim godinama. Radi se o ruralnim naseljima koja su najudaljenija od gradskih/općinskih sjedišta: Izbično, Gornji Mamići, Kašće, Dole, Šipovača, Podbila, Vir i Zagorje. Na kretanje stanovništva 1960-ih godina najveći utjecaj imala su ekonomska zbivanja.

Do pojave industrijalizacije stanovništvo se u brdsko-planinskim područjima bavilo stočarstvom i poljoprivrednom proizvodnjom od koje se teško živjelo. Oskudne poljoprivredne površine služile su uglavnom za uzgoj povrća i žitarica za vlastite potrebe. S obzirom na primitivnu poljoprivrednu proizvodnju, manjak obradivoga zemljišta, neorganizirane sustave navodnjavanja, prihodi od poljoprivrede bili su nedostatni. Loša ekonomska situacija prisilila

je dio stanovništva, najvećim dijelom muškarce, na emigraciju u zemlje Zapadne Europe. Situacija je bila nešto povoljnija u nizinskim područjima gdje se, zahvaljujući dolinama rijeka Trebižata i Lištice i većim poljoprivrednim površinama, moglo i zaraditi. Uzgajali su se duhan, vinova loza, povrtlarske i voćarske kulture. Teška politička situacija i visoke stope nezaposlenosti utjecale su na odlazak velikoga broja stanovništva na tzv. privremeni rad u inozemstvo, što se negativno odrazilo na lošu demografsku sliku ruralnih dijelova, posebno brdsko-planinskih predjela županije. U analiziranome razdoblju negativne stope od -10 % do -30 % bilježe naselja u Općini Posušje: Poklečani i Tribistovo; u Širokome Brijegu: Gornja Britivica, Gornji Gradac, Grabova Draga i Čerigaj; u Ljubuškome: Cerno, Miletina, Grabovnik, Bijača i Greda. U Općini Grude u analiziranome razdoblju od 1953. do 1961. godine negativne stope ruralnih naselja iznosile su do 10 %, i to u naseljima Batin, Gradac, Gorica, Puteševica i Drinovci.

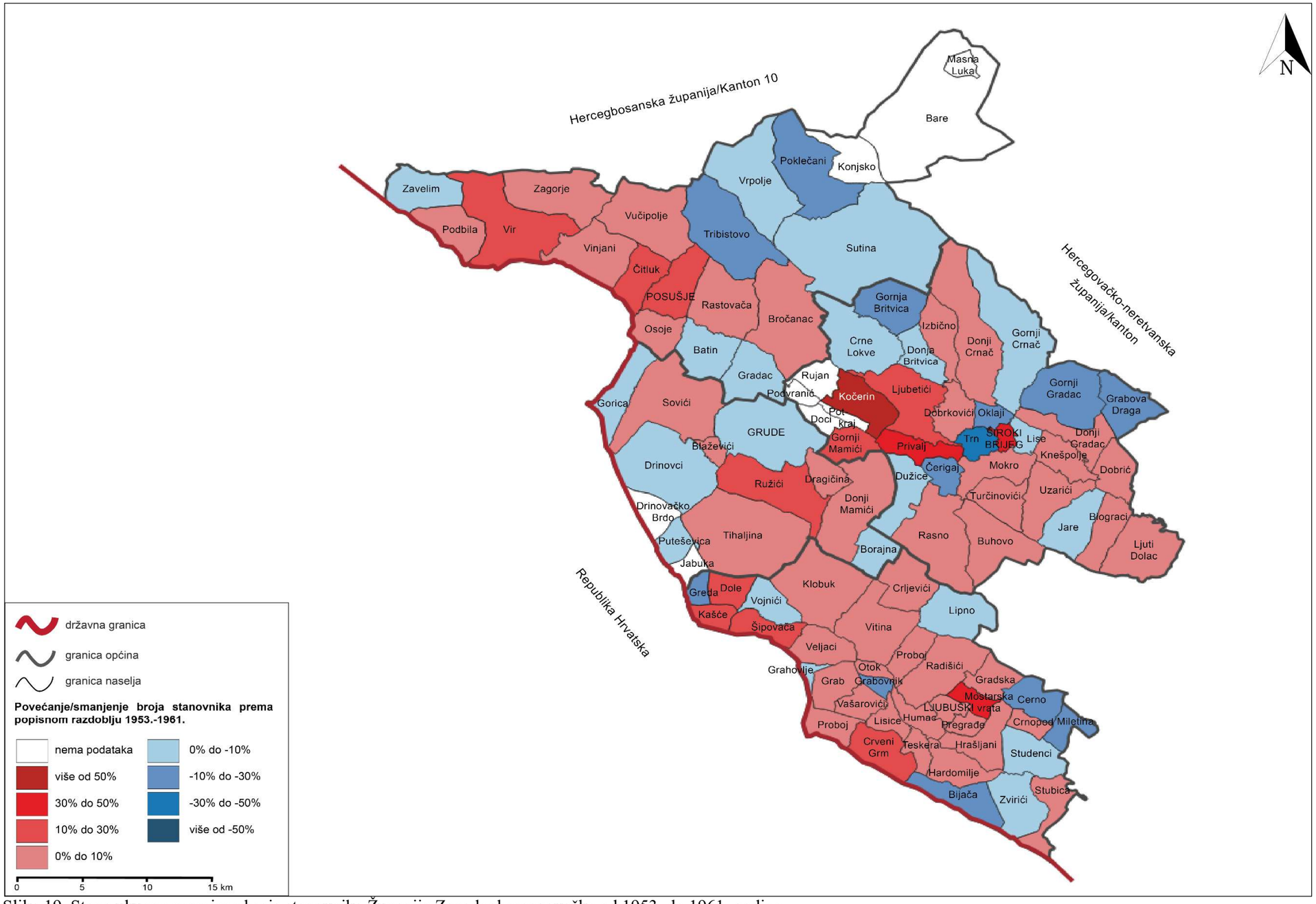

Slika 19. Stopa ukupne promjene broja stanovnika Županije Zapadnohercegovačke od 1953. do 1961. godine.

Izvor: *Popis stanovništva 1961., Stanovništvo i domaćinstva u 1948., 1953, i 1961.,* Knjiga X., Rezultati za naselja, Savezni zavod za statistiku Beograd, 1965.

U međupopisnome razdoblju od 1961. do 1971. godine nastavio se trend pozitivne stope promjene stanovnika na razini općinskih središta Grude, Ljubuški, Posušje i Široki Brijeg. S obzirom na začetke industrijalizacije koja je bila isključivo vezana za gradska/općinska sjedišta pozitivne stope rasta u promatranom razdoblju su očekivane. Stanovništvo iz okolnih područja se trajno preseljava u gradska/općinska središta a trendovi urbanizacije su još uvijek prisutni na području županije. Najveću pozitivnu stopa rasta od 10,4 % bilježila je Općina Široki Brijeg. Razlog toga je blizina, tj. gravitacijski utjecaj gospodarskoga i industrijskoga središta Mostara, koji nakon Drugoga svjetskog rata postaje industrijski i regionalni centar Hercegovine. Najmanju stopu kretanja od 1,2 % imala je Općina Grude koja je 1971. godine imala 75 % poljoprivrednoga stanovništva i činila je gospodarski najslabije razvijenu općinu Županije Zapadnoheregovačke (MARKOTIĆ, 1983.).

Naselja izvan gradskih/općinskih centara u razdoblju od 1961. do 1971. također bilježe pozitivnu stopu kretanja stanovnika, npr. Zavelim 7,7 %, Zagorje 7,1 %, Lipno 14 %, Bijača 35,8 %, Gornji Mamići 10,5 %. Radi se o pojedinim naseljima koja su najudaljenija od gradskih/općinskih sjedišta (Zavelim, Zagorje) što govori da stupanj socioekonomskih procesa u promatranom razdoblju nije zahvatio istovremeno sva ruralna naselja. Pokazatelj je to smanjenja konačnoga iseljavanja stanovništva na privremeni rad u inozemstvo ali i još uvijek visokih stopa rodnosti na području Hercegovine. Negativne stope rasta zabilježene su u 17 naselja Županije Zapadnohercegovačke, i to u Općini Posušje: Poklečani, Tribistovo, Vučipolje i Podbila; u Općini Grude: Blaževići, Dragićina, Tihajina i Klobuk; u Širokome Brijegu: Crne Lokve, Dobrkovići i Oklaji te u Ljubuškome: Kašće, Grabovnik, Hrašljani, Mostarska vrata, Orahovlje, Zvirići i Stubica (Sl. 20.). Negativni trendovi rasta rezultat su iseljavanja prevenstveno u gradska/općinska sjedišta (Grude, Ljubuški, Posušje i Široki Brijeg) zbog novih socioekonomskih trendova.

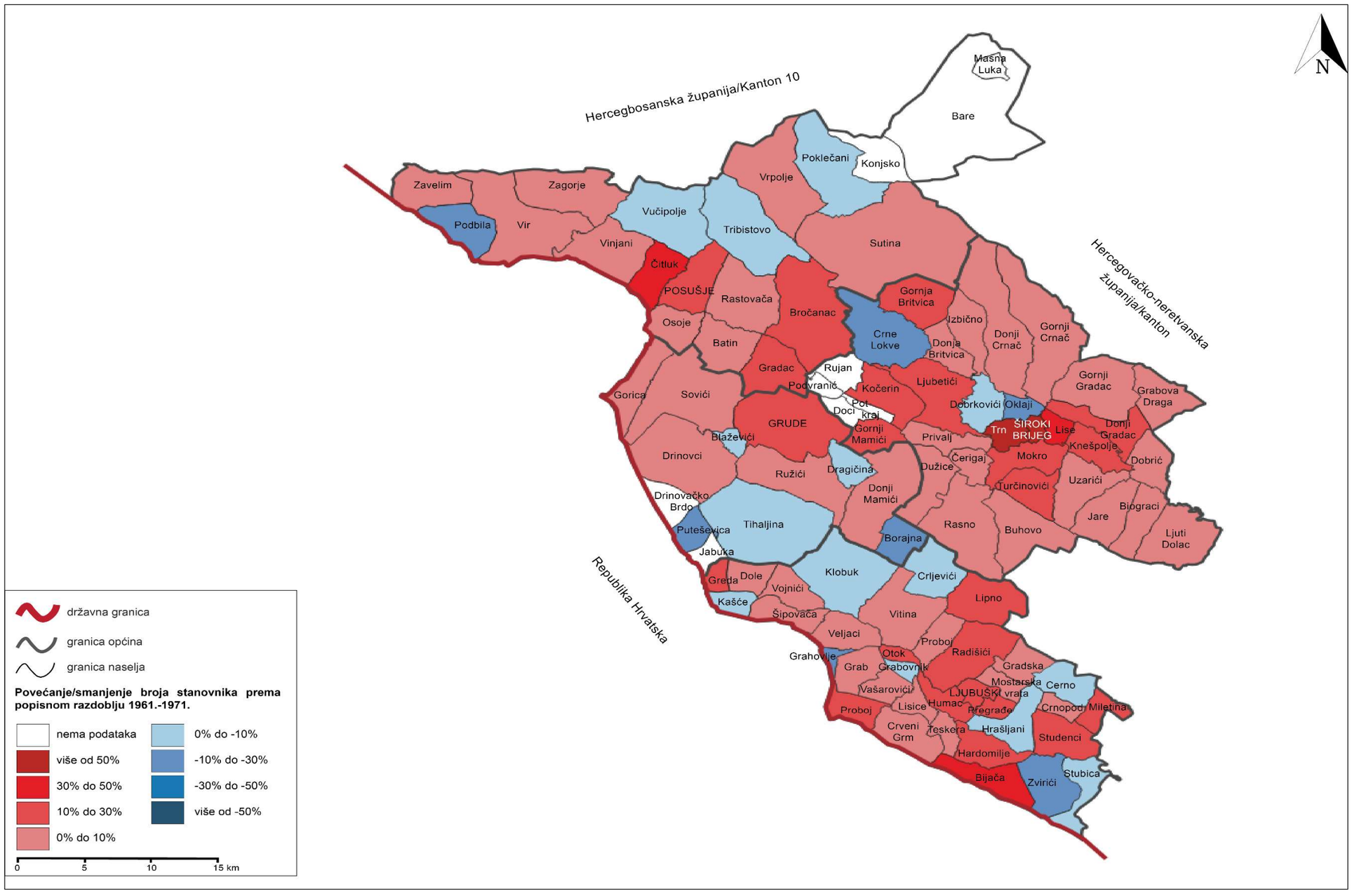

Slika 20. Stopa ukupne promjene broja stanovnika Županije Zapadnohercegovačke od 1961. do 1971.

Izvor: *Popis stanovništva 1961., Pol i starost, Knjiga XI.,* Rezultati za naselja, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1965., Popis stanovništva i stanova 1971, Korišćenje i nastanjena lica, rezultati po naseljima i opštinama, knjiga I., Beograd, 1972.

U razdoblju od 1971. do 1981. godine sve općine bilježe negativnu stopu kretanja broja stanovnika, a najveću bilježi Općina Grude -7,4 %. Općinska sjedišta bilježe pozitivnu stopu kretanja zahvaljujući prelasku stanovništva iz okolnih ruralnih područja. Primjerice, u Općini Grude samo općinsko sjedište Grude i naselje Blaževići imaju pozitivnu stopu rasta, dok sva ostala naselja bilježe negativne. U Općini Posušje centralno naselje Posušje i ruralno naselje Rastovača imaju pozitivnu stopu rasta broja stanovnika, a sva ostala naselja imaju negativnu. Depopulacijski procesi ruralnih područja zabilježeni su i na području Općine Široki Brijeg. Pozitivnu stopu rasta bilježe centralno naselje Široki Brijeg te ruralna naselja Dobrič, Knešpolje, Lise, Oklaji i Pribinovići, koja zbog smještaja uz samo gradsko/općinsko sjedište nisu bila izložena emigracijama stanovništva.

Najmanju negativnu stopu rasta od -2,3 % u navedenome razdoblju imao je grad Ljubuški zahvaljujući povoljnijemu geografskom položaju i većemu postotku obradivih površina. On je smješten u južnome dijelu županije i pripada regiji tzv. Niske Hercegovine. Karakteriziraju ga povoljni klimatski uvjeti, bitan utjecaj Jadranskoga mora te najveći broj sunčanih sati – 3.000 (*Integrirana strategija razvoja općine Ljubuški 2014 – 2024.*). Pogodne uvjete za razvoj poljoprivredne proizvodnje omogućila je izgradnja sustava za natapanje, tzv. kanala, kojima se osigurao dotok vode iz vodotoka Tihaljina – Mlade – Trebižat kroz plodna polja: Ljubuško, Vitinsko, Veljačko i Studenačko.

Pozitivnu stopu rasta broja stanovnika, osim gradskog/općinskog sjedišta, bilježe i naselja Gradska, Humac, Lisice, Orahovlje, Otok, Predgrađe, Proboj, Radišići, Teskera, Vašarovići, Veljaci i Vitina (Sl. 21.). Demografska analiza promatranog razdoblja ukazuje na značajne trendove iseljavanja iz ruralnih naselja. Rijetka su ruralna naselja koja su zabilježila pozitivne stope rasta broja stanovnika a uglavnom su to ona, koja se nalaze u blizini samih gradskih/općinskih sjedišta.

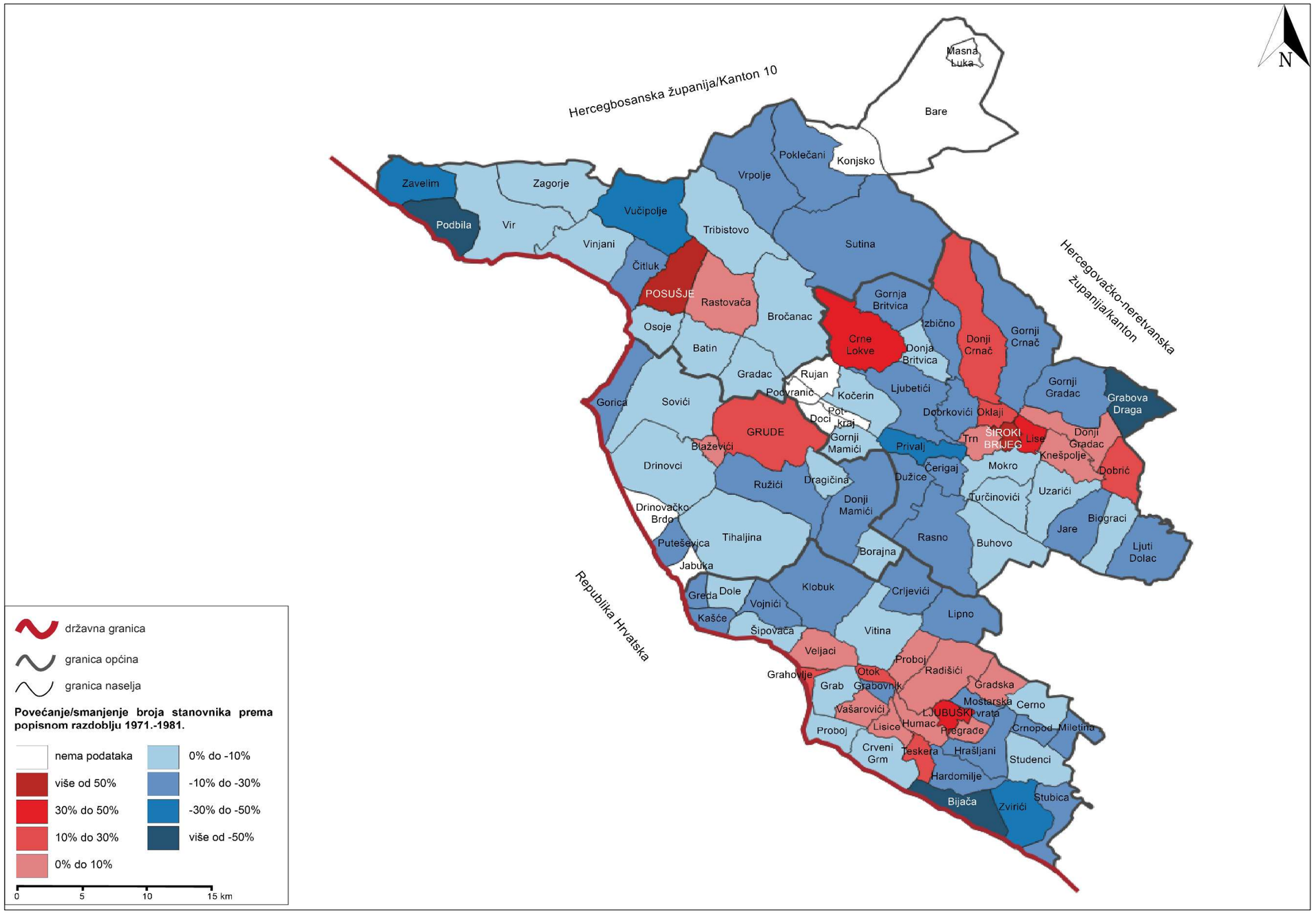

Slika 21. Stopa ukupne promjene broja stanovnika Županije Zapadnohercegovačke od 1971. do 1981.

Izvor: *Popis stanovništva i stanova 1971, Korišćenje i nastanjena lica, rezultati po naseljima i opštinama*, Knjiga I., Beograd, 1972. , *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1981*., Republički zavod za statistiku,Sarajevo, 1983.

U međupopisnome razdoblju od 1981. do 1991. godine pad broja stanovnika u brdskim i brdsko-planinskim naseljima županije još je izraženiji. Proces depopulacije najvećim je dijelom zahvatio najudaljenija naselja od općinskih/gradskih sjedišta, ali i ona na najvećoj nadmorskoj visini. Najveću negativnu stopu bilježe sljedeća naselja: Vučipolje -51 %, Kašće -42 %, Podbila -35 %, Buhovo -31 %, Grabova Draga -29 % i Gornja Britvica -27 %. Visoke negativne stope rezultat su socioekonomskih procesa industrijalizacije i urbanizacije, koji su se posebno negativno odrazili na spomenuta područja. Demografske procese brdsko-planinskih naselja karakterizira prvenstveno trajni odlazak mladog, radno sposobnog stanovništva, dok u ruralnim sredinama ostaje uglavnom staro stanovništvo. Samim time dolazi do potpunog izumiranja pojedinih brdsko-planinskih ruralnih naselja.

U promatranom razdoblju rast broja stanovnika bilježe gradska/općinska sjedišta i naselja nastala uz sami rub prometnica: Trn 55,4 % i Knešpolje 13,4 %, te prijelazna naselja koja su posljednjih godina gotovo „srasla“ s gradskim/općinskim naseljima: Lise 42,7 %, Humac 22,9 % i Oklaji 21,2 %. Rast broja stanovnika u gradskim/općinskim i prijelaznim naseljima odraz je iseljavanja stanovništva iz ruralnih brdsko-planinskih područja. Gradska/općinska i prijelazna naselja rast stanovništva bilježe ponajprije zbog centralnih funkcija koje obavljaju, primjerice funkcije zapošljavanja, obrazovanja te zdravstvene funkcije. Pored domincije brojnih funkcija važan privlačan faktor svakako je prometna infrastruktura, odnosno prometna dostupnost koja je značajno razvijenija u gradskim/općinskim sjedištimaa i nizinskim naseljima od brdsko-planinskih. Demografski napredak u analiziranome razdoblju zabilježen je i u pojedinim ruralnim naseljima nizinskih predjela: Zvirići 16,5 %, Miletina 15 %, Vojnići 13,3 % i Crveni Grm 12,1 %. (Sl. 22.).

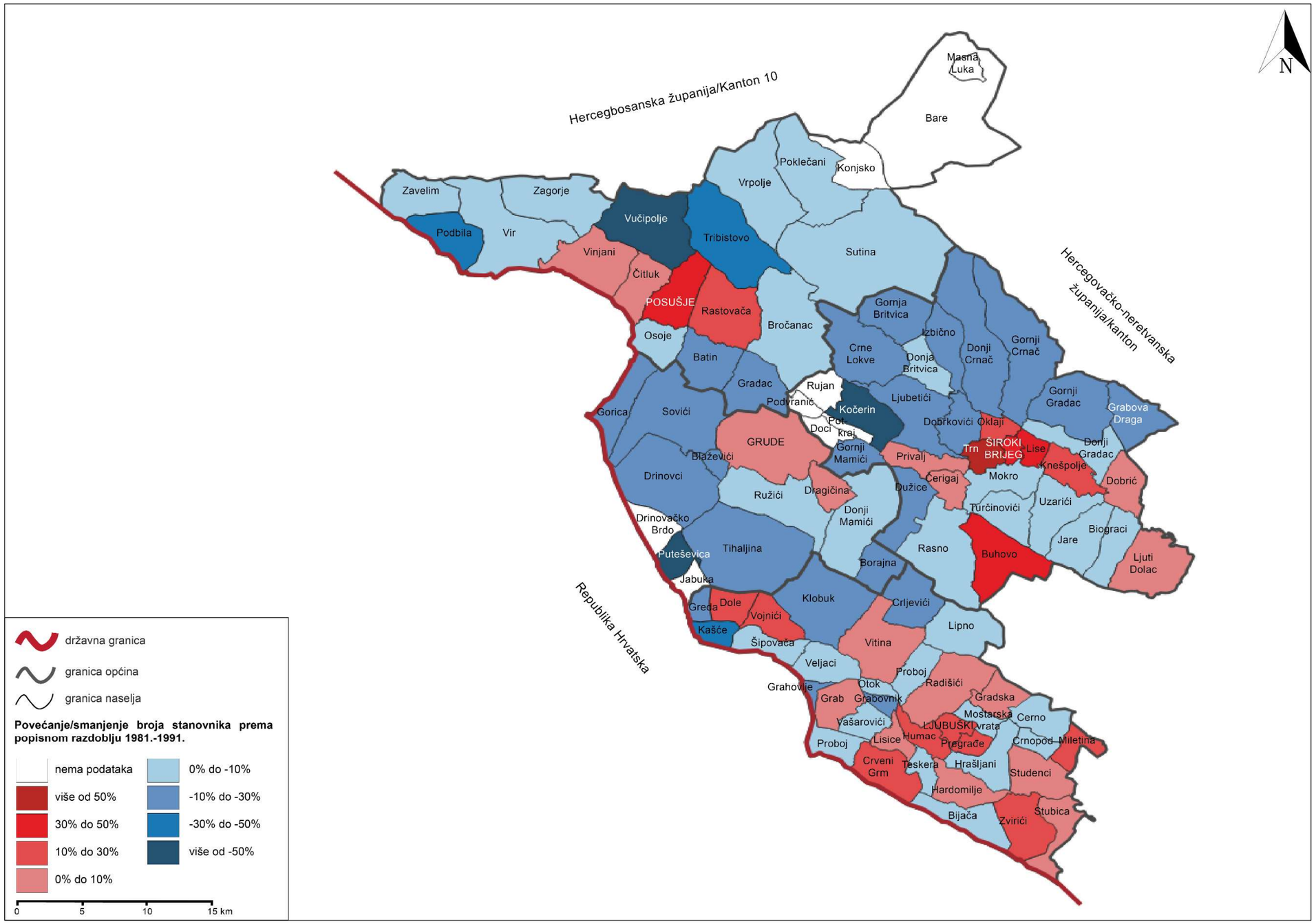

Slika 22. Stopa ukupne promjene broja stanovnika Županije Zapadnohercegovačke od 1981-1991.

Izvor: *Popis stanovništva, domaćinstva i stanova 1981*., Republički zavod za statistiku, Sarajevo 1983; *Popis stanovništva, domaćinstva/kućanstva, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991*., Federalni zavod za statistiku Sarajevo, 1999.

Trend negativnih promjena kretanja broja stanovnika na prostoru Županije Zapadnohercegovačke nastavljen je nakon 1991. godine zbog ratnih zbivanja, kada je veliki dio stanovništva bio prisiljen napustiti svoje domove. Nakon završetka rata uslijedio je povratak raseljenoga stanovništva te proces obnove uništenoga gospodarstva i infrastrukture. Zbog složenosti političkoga uređenja odugovlačilo se i s popisom stanovništva koji se proveo 2013. godine, nakon više od 20 godina. U međupopisnome razdoblju od 1991. do 2013. godine najveću pozitivnu stopu ukupne promjene imala je Općina Posušje 19,5 %, dok je najmanju imala Općina Ljubuški 4,1 %.

U navedenome popisnom razdoblju sva centralna naselja bilježe pozitivnu stopu promjene i rast broja stanovnika, posebice centralno naselje Općine Posušje (63,1 %). Neki su od razloga povećanja broja stanovnika, posebice centralnoga naselja, preseljavanje stanovništva iz okolnih brdsko-planinskih područja, razvoj gospodarstva, tvornica za proizvodnju plastičnih vrećica, tvornica kablova te brojnih tvrtki koje se bave trgovinom.Najmanji rast u analiziranome razdoblju ima centralno naselje Općine Ljubuški čije se gospodarstvo teško oporavljalo nakon procesa tranzicije. Radi se o pograničnoj općini, tako da je moguće preseljavanje jednoga dijela stanovništva i u susjednu Republiku Hrvatsku. U razdoblju od 1991. do 2013. godine periferni dijelovi svih općina bilježe pad broja stanovnika. Posebno visoku negativnu stopu bilježe sljedeća naselja: Gornja Britvica -66,3 %, Gornji Crnač -59,9 %, Grabova Draga -54,4 %, Gradska -52,7 %, Lipno -51,5 %, Sutina -35,5 % i Tribistovo -34,4 %. (Sl. 23.). Radi se uglavnom o naseljima brdskih predjela (Gornji Crnač, Gornja Britvica, Grabova Draga, Crne Lokve, Vučipolje) čija je demografska slika iz godine u godinu sve lošija. Loša prometna infrastruktura, nemogućnost zapošljavanja, nepostojanje poljoprivrednih poticaja, nedostatak zdravstvenih, obrazovnih i dr. funkcija „prisilli“ su stanovništvo na migracije u urbana središta općina ili u inozemstvo. Privremene migracije s vremenom su prerasle u trajne, čime su demografska kretanja brdsko-planinskih područja izrazito nepovoljna. Analiza demografskih kretanja na području županije od 1953. do 2013. godine ukazala je na uzročno-posljedičnu vezu između gospodarskog i demografskog razvoja. Naselja koja su ostvarila gospodarski razvoj kao što su gradska/općinska sjedišta te prijelazna naselja bilježe pozitivne stope i obratno. Kako bi se „popravila“ demografska slika nužna je produktivnija gospodarska politika kojim će se revitalizirati ruralna područja.

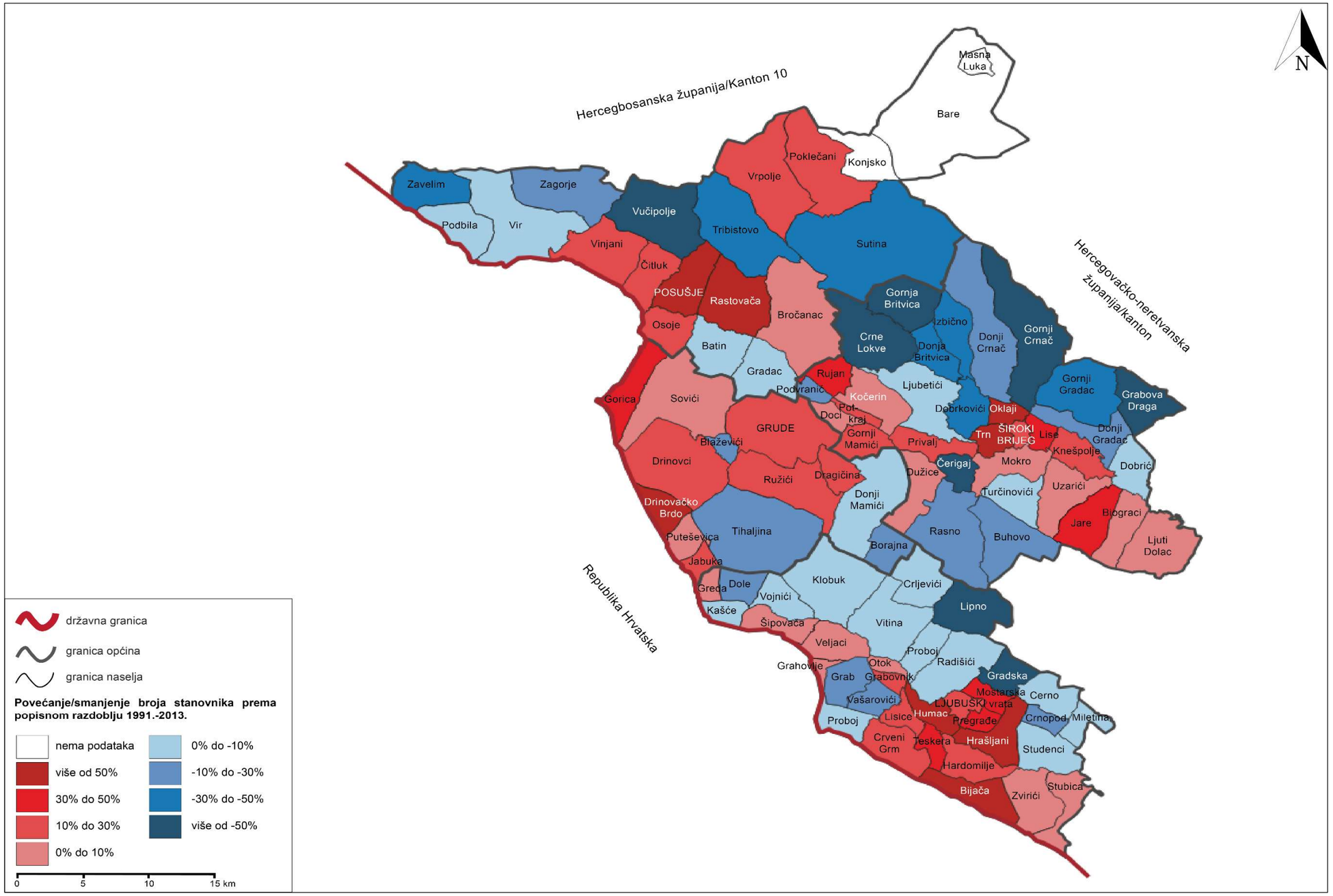

Slika 23. Stopa ukupne promjene broja stanovnika Županije Zapadnohercegovačke od 1991. do 2013.

Izvor: *Popis stanovništva, domaćinstva/kućanstva, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991*., Federalni zavod za statistiku Sarajevo, 1999.; *Popis stanovništva, domaćinstava/kućanstava i stanova u BiH 2013., Starost i spol*, bračni status, fertilitet ženskoga stanovništva, knjiga 1., Sarajevo, 2017.

5.1.2. Prirodno kretanje

Prirodno kretanje označava promjenu stanovnika određenoga područja i rezultat je prirodnih, bioloških procesa ljudskoga života. Glavne su sastavnice prirodnoga kretanja natalitet, mortalitet, prirodna promjena i fertilitet (NEJAŠMIĆ, 2005.). Biološki procesi mijenjaju se pod utjecajem socioekonomskih i kulturnih čimbenika, stoga oni imaju vrlo važnu ulogu u demografskim trendovima Županije Zapadnohercegovačke. Najvažnije demografske promjene na području istraživanoga područja započinju nakon Drugoga svjetskog rata kada dolazi do razvoja industrijalizacije. Snažan proces industrijalizacije izazvao je niz sociogospodarskih promjena kao što su razvoj urbanizacije, depopulacija ruralnih predjela, promjena načina života. U novoizgrađenim tvornicama (Feal, Metalac, Timal, Famos) zapošljavalo se mlado stanovništvo koje se zbog blizine posla i trajno preselilo u gradska/općinska naselja županije. Život u urbanim sredinama omogućio je obrazovanje kako muškarcima tako i ženama. Novi način života u kojem žena više nije bila samo majka i kućanica utjecao je na pad broja djece u obitelji, a samim time i na negativnu prirodnu promjenu (MARKOTIĆ, 1973.).

Pozitivnu prirodnu promjenu prostor županije bilježi se sve do 1960-ih godina. Posljedice su to visokih stopa nataliteta, odnosno tradicionalnoga načina života društva, koje se uglavnom bavilo poljoprivredom te se nešto kasnije uključilo u suvremene gospodarske procese. Poslijeratne društvene promjene te socijalno-ekonomska transformacija dovele su do „otvaranja“ ovoga dijela Hercegovine, koji je nakon 1960-ih zahvaćen velikim valom imigracija, što se najbolje očituje u padu nataliteta u nadolazećim godinama. U analiziranom razdoblju na razini županije od 1961. do 2018. godine zabilježene su oscilacije rođenih i umrlih (Sl. 24.). Razdoblje od 1961. do 1991. godine bilježi kontinuirane pozitivne prirodne promjene. Najveće su zabilježene u razdoblju od 1961.-1965. godine, primjerice 1962. godine stopa prirodne promjene iznosila je 18,2 ‰. Naime, to je razdoblje u kojem stope emigracije nisu imale značajnije posljedice na prirodno kretanje stanovništva, s obzirom da je zakon o privrednoj reformi proglašen 1965. godine. Razdoblje od 1965.-1969. godine bilježi niže stope rođenih, a nakon vala emigracija usljedio je proces demografskog oporavka u kojem su zabilježene pozitivne prirodne promjene. Nagli razvoj industrije 1970.-ih omogućio je zapošljavanje velikog dijela stanovništva, a time i socijalnu sigurnost koja je rezultirala pozitivnim prirodnim promjenama. Nakon demografskog rasta uslijedila su ratna zbivanja od 1991.-1995. godine u kojemu ne postoje podataci o vitalnoj statistici.

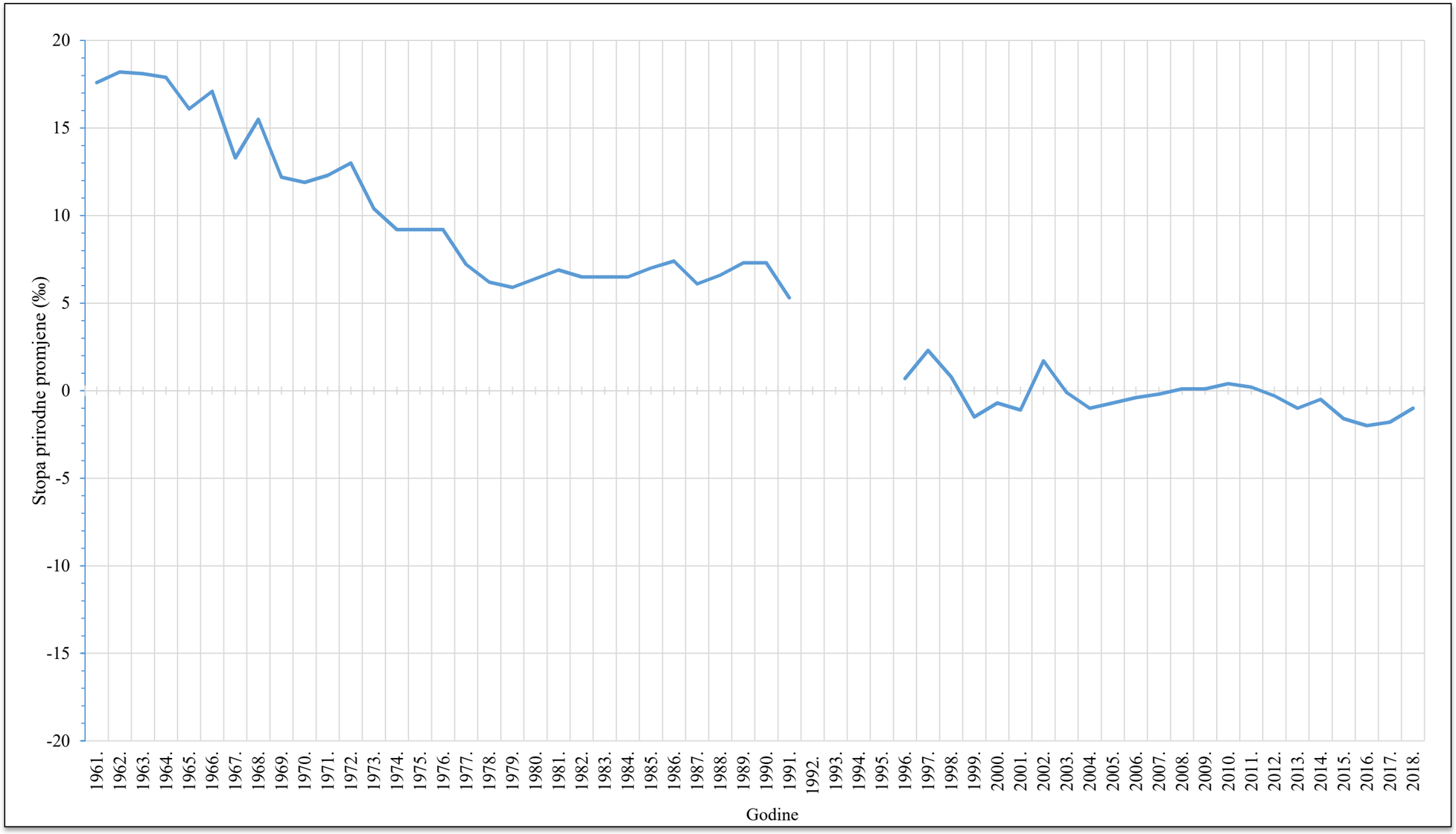

Slika 24. Stopa prirodne promjene prema dostupnim podatcima Županije Zapadnohercegovačke od 1961.-2018[14].

Izvor: *Stanovništvo SR BIH, Prirodno kretanje stanovništva 1953.-1962.,* Republički zavod za statistiku, Sarajevo, 1966; *Stanovništvo SR BIH, Prirodno kretanje stanovništva 1961.-1968*., Republički zavod za statistiku, Sarajevo, 1969; *Vitalni događaji u SR BIH 1975.-1984*., Republički zavod za statistiku, Sarajevo, 1986; *Vitalni događaji u SR BIH 1984.-1987.,* Republički zavod za statistiku, Sarajevo, 1989; *Statistički godišnjak 2008*., Federalni zavod za statistiku, Sarajevo 2009.; *Statistički godšnjak 2012*., Federalni zavod za statistiku, Sarajevo, 2013; *Statistički godišnjak 2018*., Federalni zavod za statistiku, Sarajevo, 2019.

[14] Podaci od 1992.-1995. godine nisu obrađeni zbog nepostojanja evidencije vitalne statistike.

U poslijeratnim godinama zabilježen je rast broja rođenih čime se nastojalo kompenzirati izgubljeni broj stanovništva. Najveća stopa rasta zabilježena je 1997. godine a iznosila je 2,3 ‰. Nakon 1997. godine prostor županije uglavnom bilježi negativnu prirodnu promjenu, uz ascilacije u pojedinim godinama kao što je 2002. godina kad je stopa prirodne promjene iznosila 1,7 ‰. Suvremeno razdoblje na razini županije karakteriziraju negativne prirodne promjene broja stanovnika. Jedan od razloga svakako je proces tzv. *demografske tranzicije* kojega karakterizira prelazak s visokih stopa rodnosti i smrtnosti na niske stope rodnosti i smrtnosti. Pored demografske tranzicije nužno je spomenuti i tzv. suvremeni način života te sve veći utjecaj kultura sa Zapada.

Analizirajući demografska kretanja, jasno se uočava da je osnovni problem prirodnoga kretanja broja stanovnika županije niska stopa nataliteta, a ne visoka stopa mortaliteta. Navedena teza može se potkrijepiti primjerom Širokoga Brijega koji je 1961. godine imao 713 rođenih, a 2018. godine tek 313. (Stanovništvo SR BIH, *Prirodno kretanje stanovništva 1953.-1962.*, *Statistički godišnjak 2018*.). Nepovoljna demografska slika županije zasigurno će imati negativne procese u društvenome i gospodarskome aspektu u narednim godinama.

5.1.3. Migracije

Riječ migracija potječe od lat. riječi *migratio*, što bi značilo seoba, selidba (CVITANOVIĆ, 2002., 301.). Podrazumijeva promjenu stalnoga mjesta boravka, bez obzira na to je li riječ o privremenome ili trajnome preseljenju i bez obzira na udaljenosti. Migracije čine jednu od sastavnica ukupnoga kretanja stanovništva, a utječu na ukupan broj stanovnika određenoga mjesta kao i na njegov prostorni razmještaj (NEJAŠMIĆ. 2005.). Dugotrajno iseljavanje stanovništva (1960-ih i 1990-ih godina kao i trendovi suvremenoga iseljavanja) utjecalo je na negativne prirodne promjene, što se u konačnici odrazilo na ukupno kretanje, a što je razvidno iz rezultata posljednjeg *Popisa stanovništva* iz 2013. godine. Negativne prirodne promjene rezultat su društvenih, gospodarskih i socijalnih promjena (NEJAŠMIĆ, 2005.). Migracije utječu i na društveno-gospodarsku i kulturnu strukturu stanovništva. Trend negativnih prirodnih promjena posebno se uočava procesom starenja stanovništva te sve većom depopulacijom izraženom u ruralnim područjima Županije Zapadnohercegovačke.

5.1.3.1. Vanjske migracije

Do1960-ih cijeli prostor Hercegovine, pa tako i prostor Županije Zapadnohercegovačke, karakteriziralo je nerazvijeno gospodarstvo s dominantnim primarnim sektorom djelatnosti. Kako se stanovništvo uglavnom bavilo poljoprivredom, nije bilo značajnijih migracija, osim onih na kratkim udaljenostima zbog razmjene i trgovine pojedinim poljoprivrednim proizvodima. Brojni odlasci na rad u inozemstvo započinju iza Drugoga svjetskog rata, točnije 1954. godine (BAUČIĆ, 1972.). U početku su to bili individualni, nedopušteni odlasci, prvenstveno zbog loše ekonomske situacije. Uskoro državne institucije prihvaćaju odlaske kao potrebu tadašnjih gospodarskih uvjeta te u suradnji s inozemnim službama za zapošljavanje omogućavanju odlazak sve većemu broja radnika. Kada je u pitanju prostor Županije Zapadnohercegovačke, najveći broj radnika odlazio je u Njemačku na privremeni rad, prvenstveno radi visokih prihoda. Postotak odlazaka povećao se i nakon privredne reforme 1965. godine (BAUČIĆ, 1972.). Ciljevi reforme bili su davanje većih sloboda poduzetnicima, nagrađivanje zaposlenih kao i liberalizacija prometa prema inozemstvu. Kako su poduzetnici imali više slobode pri odlučivanju, pojedine su tvrtke smanjile ili ukinule putne troškove, što je predstavljalo visoke troškove radnicima koji su dolazili iz udaljenijih ruralnih područja (BEŠLI, 2014.). Uslijed gospodarske krize i socijalnoga nezadovoljstva veliki broj radno sposobnoga stanovništva ove županije bio je prisiljen ići na privremeni rad u inozemstvo (Tab. 8.).

Tablica 8. Osobe zaposlene u inozemstvu u ukupnom stanovništvu po gradovima/ općinama Županije Zapadnohercegovačke za 1961.,1981. i 2013. godinu.

Grad/Općina	Godina	Ukupan broj stanovnika	Broj stanovnika na privremenom radu u inozemstvu	(%) Stanovnika na privremenom radu u ukupnom
Grude	**1961.**	19203	2335	11,6
Ljubuški		28269	3552	12,5
Posušje		16882	2253	13,3
Široki Brijeg		27282	3081	11,2
Ukupno/(%) ŽZH		**91636**	**11221**	**12,2**
Grude	**1981.**	17767	1505	8,5
Ljubuški		27603	2154	7,8
Posušje		16455	1533	9,3
Široki Brijeg		26204	1878	7,1
Ukupno/(%) ŽZH		**88029**	**7070**	**8,1**
Grude	**2013.**	16358	1400	8,5
Ljubuški		28340	2709	9,5
Posušje		17134	1843	10,7
Široki Brijeg		27160	2238	8,2
Ukupno/(%) ŽZH		**88992**	**8190**	**9,2**

Izvor: *Popis stanovništva 1961., Migraciona obilježja*, Knjiga XII., Savezni zavod za statistiku, Beograd 1965., *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1981., Domaćinstava/kućanstava i stanova 1981*., Radnici po opštinama rada prema djelatnosti, polu i stepenu obrazovanja, Beograd, 1984., *Popis stanovništva, domaćinstava/kućanstava i stanova u BiH 2013.*, Migracije, knjiga 8., Sarajevo.

Najveći postotak emigracija 1961. godine imala je Općina Posušje s 13,3 %, a najmanji Općina Široki Brijeg s 11,2 % (Tab. 8.). Na privremeni rad u Zapadnu Europu i prekomorske zemlje uglavnom je odlazilo muško stanovništvo, što je i razumljivo s obzirom na to da je ponuda radnih mjesta za muškarce bila puno veća. Najveći broj radnika predstavljao je nekvalificiranu radnu snagu koja je uglavnom radila fizički zahtjevne poslove, ponajviše vezane za građevinarstvo. Također, treba naglasiti da je područje Hercegovine tradicionalno patrijarhalno društvo u kojem je muškarac kao „ glava obitelji“ bio zadužen za ekonomsku stabilnost obitelji. Za razliku od muškaraca, žena se brinula za odgoj djece i vodila je brigu o kućanstvu. Prema podatcima iz 1971. godine postotak žena u vanjskim migracijama činio je 13 % u Općini Posušje, 22 % u Ljubuškome, 23,7 % u Širokome Brijegu te 25 % u Općini Grude (Popis stanovništva 1971.,*Stanovništvo, poljoprivredno i nepoljoprivredno po spolu, aktivnosti*

i starosti). Uglavnom se radilo o djevojkama čiji se odlazak vezao za posjet rodbini, a kasniji ostanak i rad u inozemstvu. *Popisom stanovništva* iz 1981. godine odlasci u inozemstvo smanjuju se te je u svim općinama ove županije postotak odlazaka u ukupnome udjelu aktivnoga stanovništva pao ispod 10 %. Razlog toga su razvoj industrije i povećanje radnih mjesta. Najveći broj radnika u inozemstvu, prema *Popisu* iz 1981. godine, imala je najsjevernija općina županije, Općina Posušje (9,3 %) Stanovništvo brdsko-planinskih područja teško je preživljavalo od poljoprivrede te je na neki način bilo prisiljeno na emigraciju. Manji postotak odlazaka na privremeni rad u inozemstvo u navedenome razdoblju bilježi Općina Široki Brijeg zahvaljujući blizini regionalnoga središta Mostara, ali i razvoja industrijskih postrojenja na području same općine, primjerice: Feal, Metalac, Timal. Poslije završetka rata uslijedio je proces obnove gospodarstva te povratak izbjegloga dijela stanovništva. Nakon 1991. dugo se čekalo na popis stanovništva koji je uslijedio tek 2013. godine, tako da je bez statističkih podataka bilo teško analizirati postojeću situaciju. Suvremeno doba ponovno karakterizira sve veći broj osoba koje se odlučuju na odlazak u zemlje Zapadne Europe, ali i prekomorske zemlje. Razloga je više, ali svakako su najvažniji loš proces prelaska na tržišno gospodarstvo, velik broj uništenih industrijskih postrojenja, manjak radnih mjesta i složena politička situacija. Za razliku od migracija koje su pogodile prostor ove županije sredinom prošloga stoljeća, migracije današnjice odlikuje odlazak cijelih obitelji, a ne samo muškaraca, kao što je to bilo ranije. Ciljevi su odlaska u inozemstvo prvenstveno težnja za ostvarenjem financijskih ciljeva te osiguravanje boljih životnih uvjeta obitelji koja bi ostala u domovini. Nastojalo se uštedjeti što više novca da se mogu vratiti u svoju domovinu. Novac koji bi se zaradio u inozemstvu slao se obitelji, djeca su se od njega obrazovala, gradila se infrastruktura, tj. novac je ostavljan u državnoj blagajni. Ulagali su uglavnom u izgradnju kuća, vikendica, kupnju nekretnina. Vrlo su često gradili velike kuće na više etaža, koje su bile i više nego dovoljne za potrebe obitelji, čime se stjecao prestiž u društvu. Novim načinom gradnje dolazi i do promjene u tradicionalnome krajoliku, mijenja se izgled kuća, a time i naselja. Danas je situacija drugačija, odlaskom cijelih obitelji ruralna naselja bilježe pad broja stanovnika, a najbolji pokazatelj je smanjenje broja djece u osnovnim i srednjim školama. U Tab. 9. prikazana je promjena broja učenika u područnoj školi Jare u Širokome Brijegu prema dostupnim podatcima od 1969. do 2019. godine. Pad broja učenika može se pripisati suvremenim demografskim procesima u kojima su prisutne manje stope nataliteta, migracije iz sela u gradove te trendovi odlazaka cijelih obitelji u zemlje Zapadne Europe.

Tablica 9. Kretanje broja učenika u područnoj školi Jare u pojedinim školskim godinama nakon 1969. godine.

Područna škola Jare	**Šk. god. 1969./1970.**	**Šk. god. 1979./1980.**	**Šk. god. 1992./1993.**	**Šk. god. 2015./2016.**	**Šk. god. 2018./2019.**
Broj učenika u 1. razredu osnovne škole	29	22	16	17	7

Izvor: Izradio autor prema (Rotim, 1994;); interni podatci područne škole Jare

Odlazak stanovništva u inozemstvo prisutan je u svim općinama županije, posebice u općini Ljubuški, koja je u periodu od 2010. do 2017. godine ostala bez 648 stanovnika (Sl. 25.).

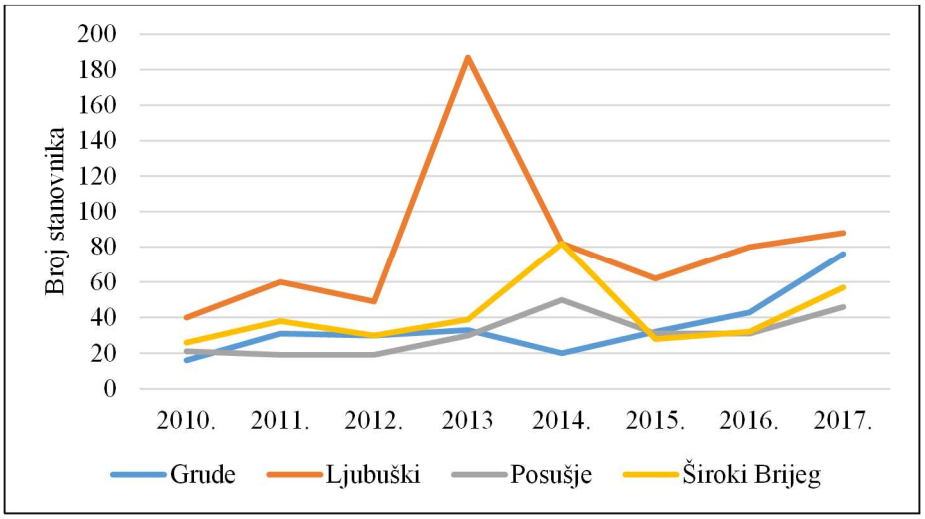

Slika 25. Osobe na privremenom radu u inozemstvu po općinama od 2010. do 2017.
Izvor: Federalni zavod za statistiku, *Kantoni u brojkama 2010., 2011.,2012., 2013, 2014., 2015., 2016. i 2017.*, *Popis stanovništva, domaćinstava/kućanstava i stanova u BiH 2013., Migracije,* knjiga 8., Sarajevo,

5.1.3.2.Unutarnje migracije

Unutarnje migracije obilježile su kretanje stanovništva Županije Zapadnohercegovačke nakon Drugoga svjetskog rata. Prirodno-geografska osnova te društveno-gospodarski procesi uvjetovali su preseljenje stanovništva iz sela u gradska/općinska sjedišta. Unutarnje migracije posljedice su i procesa industrijalizacije te zapošljavanja stanovništva u obližnjim industrijskim postrojenjima. Otvaranje novih radnih mjesta u industriji uzrokovalo je napuštanje dotadašnjih tradicionalnih zanimanja kao što su stočarstvo i poljoprivredna proizvodnja. Uvidjevši da mogu imati stalne prihode i osiguranu socijalnu i zdravstvenu zaštitu, veliki dio poljoprivrednika

napušta uzgoj pojedinih poljoprivrednih kultura. Najveći dio doseljava se iz brdsko-planinskih okolnih područja, iz kojih je bilo teško svakim danom dolaziti na posao. Upravo zbog unutarnjih migracija gradska/općinska sjedišta bilježe pozitivne demografske procese, dok su negativni procesi u brdsko-planinskim područjima izraženiji iz godine u godinu. Prema Popisu stanovništva 1961., godine najveći broj doseljenih iz iste općine bilježio je Grad Široki Brijeg, a najniži Općina Grude (Popis stanovništva 1961., *Migraciona obilježja*, Knjiga XII.). Zbog migracija ruralna područja zahvatili su procesi depopulacije, deagrarizacije te deruralizacije, čime je društvo ove županije ušlo u proces rane tranzicije. Proces napuštanja ruralnih sredina nastavljen je i u sljedećim godinama. Tako je prema Popisu stanovništva 1981., broj doseljenih iz iste općine u sva četiri gradska/općinska sjedišta prelazio 50 %. Ponovno najveći rast dolaska stanovništva bilježi Grad Široki Brijeg sa 72 %, a slijede ga Općina Posušje sa 68,2 % i Grad Ljubuški sa 65 % (Popis stanovništva 1981., *Domaćinstava/kućanstava i stanova 1981., Radnici po opštinama rada prema djelatnosti, polu i stepenu obrazovanja).*

Najveći broj migracija potječe s područja iste općine, zatim iz druge općine, dok je najmanje onih iz druge države. Najveći postotak stanovništva iz drugih država bilježe pogranične općine Grude (16 %) i Posušje (11,8 %) te Grad Ljubuški (10,3 %). Suvremeno doba karakterizira manji postotak migracija selo – grad. U gotovo svim općinama, prema *Popisu stanovništva* iz 2013. godine, manji je od 20 % jer iseljavanje stanovništva uglavnom prestaje u najvećem dijelu Županije Zapadnohercegovačke (Tab. 10.).

Tablica 10. Unutarnje migracije po gradovima/općinama Županije Zapadnohercegovačke prema podatcima Popisa 1961., 1981., i 2013. godine.

DOSELJENI IZ BOSNE I HERCEGOVINE					NEPOZNATO		
GRAD/OPĆINA	**GODINA**	**UKUPNO**	**IZ ISTE OPĆINE (%)**	**IZ DRUGE OPĆINE (%)**	**IZ DRUGE DRŽAVE (%)**	**OPĆINA**	**DRŽAVA**
GRUDE	**1961.**	2091	58,7	27,5	13,7		
LJUBUŠKI		4417	64,0	27,7	8,3		
POSUŠJE		2255	60,6	22,2	17,1		
ŠIROKI BRIJEG		3946	63,4	31,1	5,5		
GRUDE	**1981.**	2525	54,2	29,8	16,0		
LJUBUŠKI		6007	65,0	24,7	10,3		
POSUŠJE		3313	68,2	20,0	11,8		
ŠIROKI BRIJEG		5925	72,8	21,5	5,7		
GRUDE	**2013.**	6881	23,2	20,1	27,3	15,3	12,1
LJUBUŠKI		13112	33,8	18,2	25,4	10,9	11,6
POSUŠJE		9512	26,2	12,1	21,1	30,7	9,7
ŠIROKI BRIJEG		14301	37,6	18,4	13,8	19,7	10,5

Izvor: *Popis stanovništva 1961., Migraciona obilježja*, Knjiga XII., Savezni zavod za statistiku, Beograd 1965., *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1981., Domaćinstava/kućanstava i stanova 1981.,* Radnici po opštinama rada prema djelatnosti, polu i stepenu obrazovanja, Beograd, 1984., *Popis stanovništva, domaćinstava/kućanstava i stanova u BiH 2013., Migracije,* knjiga 8., Sarajevo

5.1.3.3. Dnevne cirkulacije

Dnevne cirkulacije predstavljaju kretanje od mjesta stalnoga boravka do mjesta obavljanja aktivnosti, primjerice posao, obrazovanje, kupovina i slično. Na teritoriju Županije Zapadnohercegovačke dnevna cirkulacija prema gradskim/općinskim sjedištima Grude, Ljubuški, Posušje i Široki Brijeg bitno je izražena. Razlog toga je smještaj četiri centralna središta koja se nalaze unutar 1362 km². S obzirom na to da ne postoje podatci o dnevnim cirkulacijama na razni naselja, provedeno je istraživanje metodom prigodnoga uzorka na razini županije, točnije analizirane su dnevne cirkulacije zaposlenih u tvrtkama koje se nalaze u gradskim/općinskim sjedištima (Sl. 26.). U svakome središtu analizirane su po dvije tvrtke te je metodom uzorka obuhvaćeno 720 ispitanika. Rezultati istraživanja pokazali su da najveći broj dnevnih cirkulanata (> 70 %) putuje na posao u općinsko/gradsko sjedište. Dio dnevnih cirkulanata 20 % putuje u gradsko/općinsko sjedište druge općine/grada unutar županije, dok preostalih 10 % putuje u drugi grad/općinu unutar regije. Na temelju cirkulacije dnevnih migranata treba planirati i razvijati prometnu infrastrukturu te organizaciju prometa. Prometna povezanost je bitan čimbenik razvoja ruralnih područja, stoga se treba funkcionalno organizirati Dnevna putovanja najduže traju zaposlenima iz najudaljenijih ruralnih naselja, iako se zahvaljujući razvoju prometne infrastrukture vrijeme putovanja u odnosu na sredinu 20. stoljeća bitno promijenilo. Dnevni cirkulanti iz najudaljenijih naselja težili su trajnomu preseljenju u mjesto rada. Upravo zbog toga na prostoru cijele županije dolazi do suburbanizacije, odnosno rasta broja stanovnika u prigradskim naseljima. Važno je spomenuti dnevne cirkulacije iz Republike Hrvatske prema Ljubuškome i Posušju, s obzirom na to da se radi o pograničnome prostoru. Najveći broj dnevnih cirkulacija iz regionalnoga središta Mostara bilježi Široki Brijeg, što je i razumljivo zbog blizine, ali i dobre prometne povezanosti. Pored mobilnosti zaposlenoga stanovništva nužno je za spomenuti i dnevne cirkulacije učenika, ponajviše srednjoškolaca, koji svakodnevno putuju u gradsko/općinsko sjedište radi obrazovanja. Učenici i studenti koji se školuju u Mostaru, a dolaze iz udaljenih ruralnih područja (sjeverni dio županije) prisiljeni su na tjedne migracije. Osnovni preduvjet za dnevne cirkulacije svakako je izgrađena prometna infrastruktura te dobra prometna organizacija. Prometna izoliranost jedan je od osnovnih čimbenika koji utječu na tjedne, a zatim i trajne migracije iz najudaljenijih područja. Pored prometne izoliranosti tu su i brojni čimbenici poput financijskih, obiteljskih i psiholoških, koji će utjecati na odluke o trajnome preseljenu u urbana područja. Na prostoru Županije

Zapadnohercegovačke još je uvijek prisutna povezanost s rodnim krajem, posebice kod starije populacije koja se teže odlučuje na trajnu migraciju. Za razliku od njih, mlađi su naraštaji spremniji i odlučniji na trajnu migraciju. Na temelju cirkulacije dnevnih migranata treba planirati i razvijati prometnu infrastrukturu te organizaciju prometa kako pojedina ruralna područja ne bi ostala izolirana a samim time i izložena depopulacijskim procesima.

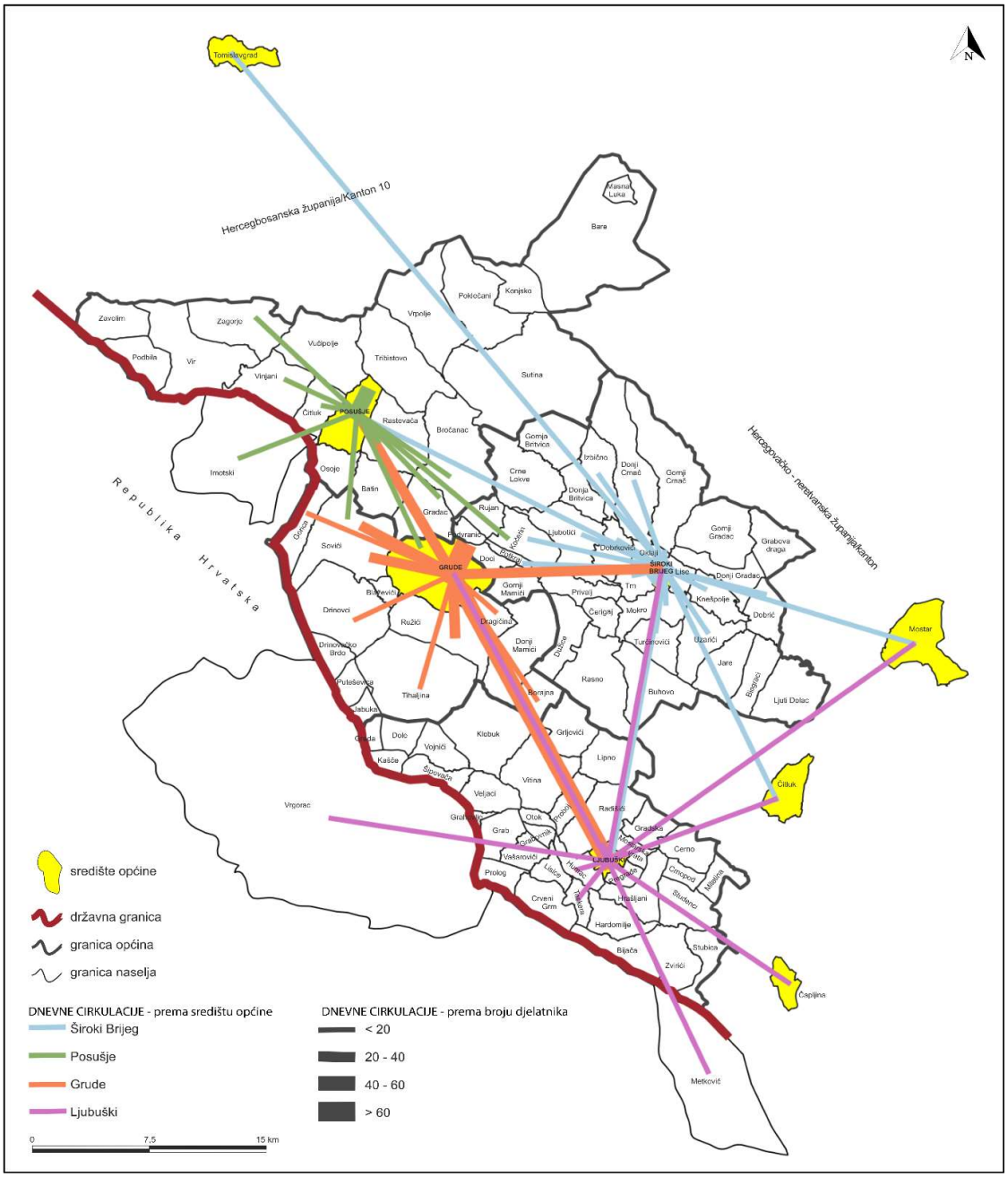

Slika 26. Prikaz dnevnih cirkulacija zaposlenika tvrtki obuhvaćenih empirijskim istraživanjem

Izvor: Istraživanje provedeno na području županije od ožujka do svibnja 2019. godine.

5.1.4. Sastav stanovništva prema dobi i spolu

Struktura stanovništva prema dobi i spolu jedna je od najvažnijih demografskih značajki. Ukazuje na trenutno stanje demografskoga razvoja određenoga prostora, ali implicira i budući razvoj/stagnaciju društva. Na sastav stanovništva prema dobi i spolu istraživanog prostora uz uobičajene čimbenike, poput prirodnog i mehaničkog kretanja, poseban utjecaj imao je rat krajem 20. stoljeća koji je za posljedicu imao izravne demografske gubitke, ali je i značajno narušio gospodarsku sliku prostora što je uvjetovalo dodatno smanjenje broja stanovnika fertilne dobne skupine koja je posebno važna s bioreproduktivnog aspekta.

Tablica 11. Stanovništvo Županije Zapadnohercegovačke prema dobi prema podatcima Popisa 1961.,1981.i 2013. godine.

Grad/Općina	**Dob (%)**		
GRUDE	**1961.**	**1981.**	**2013.**
mlado (0-19)	40,4	25,7	23,7
zrelo (20-59)	43,4	42,1	53,6
staro (59<)	16,0	32,2	22,5
LJUBUŠKI			
mlado (0-19)	39,2	23,7	26,4
zrelo (20-59)	48,6	53,6	59,3
staro (59<)	12,1	22,5	14,2
POSUŠJE			
mlado (0-19)	43,3	40,1	27,9
zrelo (20-59)	46,2	46,3	55,3
staro (59<)	10,3	13,5	16,7
ŠIROKI BRIJEG			
mlado (0-19)	41,7	26,1	36,7
zrelo (20-59)	47,8	54,6	49,3
staro (59<)	10,3	19,3	13,9

Izvor: *Popis stanovništva 1961., Pol i starost*, Knjiga XI., Rezultati za naselja, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1965. *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1981., Domaćinstava/kućanstava i stanova 1981*., Radnici po opštinama rada prema djelatnosti, polu i stepenu obrazovanja, Beograd, 1984., *Popis stanovništva, domaćinstava/kućanstava i stanova u BiH 2013., Starost i spol*, bračni status, fertilitet ženskoga stanovništva, knjiga 1., Sarajevo, 2017.

Analizirajući promjene sastava stanovništva Županije Zapadnohercegovačke prema dobi, jasno je uočljiv trend pada mladoga, a povećanja udjela zreloga i staroga stanovništva. Povoljnu

dobnu strukturu s udjelom mladoga stanovništva s preko 40 % bilježile su svi gradovi/ općine ove županije 1961. godine, što ih je činilo mladim društvima. Od 60-ih godina prošloga stoljeća pa sve do danas nastavljen je pad udjela mladoga stanovništva. Jedan od „glavnih krivaca" svakako su emigracije i njihove posljedice koje su se očitovale kroz smanjenje nataliteta i prirodnoga prirasta, s obzirom na to da se iseljavalo uglavnom biološki i ekonomski aktivno stanovništvo. Najveće emigracijsko područje činila je Općina Grude u kojoj je u razdoblju od 1961. do 1981. godine smanjen postotak mladoga stanovništva za oko 15 % (Tab. 11.). Na smanjenje udjela mladoga stanovništva utjecali su urbanizacija i porast udjela gradskoga stanovništva koje je do dolaska u gradska/općinska sjedišta živjelo u ruralnim područjima s drugim životnim navikama, prvenstveno s većim stopama nataliteta. *Popisom stanovništva* iz 1981. godine većina gradskih/općinskih sjedišta bilježi znatno manji postotak mladoga stanovništva u odnosu na 1961. godinu, izuzev Općine Posušje koja je u odnosu na 1961. imala svega 3% manje mladoga stanovništva. Negativan trend pada udjela mladoga stanovništva nastavljen je i zadnjim *Popisom stanovništva* iz 2013. godine. Najveći postotak udjela mladoga stanovništva i povoljniju demografsku sliku bilježi Grad Široki Brijeg s 36,7 %, dok sve ostale općine bilježe znatan pad u odnosu na 1961. i 1981. godinu. Pozitivniji rezultati i rast udjela mladoga stanovništva na području Širokoga Brijega mogu se pripisati funkcijama koje grad obavlja kao općinsko i županijsko središte, ali i povoljnijoj gospodarskoj situaciji od drugih općina. (Tab. 12.). Dvostruko smanjenje udjela mladoga stanovništva pokazatelj je trenda starenja kod kojeg najveći postotak ima zrelo i staro stanovništvo. Analizirajući prostor Županije Zapadnohercegovačke, vidljivo najveći utjecaj na spolnu strukturu stanovništva imali su društveno-gospodarski čimbenici. Najvažniji su čimbenici migracije, tj odlazak muškoga dijela stanovništva sredinom prošloga stoljeća na privremeni rad u inozemstvo. Uz emigracije važnu ulogu u neskladu muško-ženskoga stanovništva imala su i ratna zbivanja, odnosno velik broj poginulih i raseljenih. Posljedice emigracija i ratnih zbivanja vidljive su već na *Popisu stanovništva* iz 1961. godine kada je u svim općinama zabilježen veći postotak žena, posebice u zreloj dobnoj skupini od 20 do 59 godina. Nakon 60-ih godina dolazi do uravnoteženja spolnoga nesklada. *Popisom* iz 1981. godine omjer žena i muškaraca izjednačava se i vidljiv je po svim dobnim skupinama. Primjerice, Općina Posušje je 1961. godine imala 12 % više žena u zreloj dobnoj skupini, dok je već 1981. godine u istoj dobnoj skupini bilo 1 % više muškaraca (Popis stanovništva 1961., *Pol i starost, Knjiga XI*; *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1981*.). Nekoliko je razloga brzoga uravnoteženja spolne strukture na području Županije

Zapadnohercegovačke. Neki su od njih svakako promjena načina i stila života. Sve je veći postotak ženske populacije koja se obrazuje i zapošljava kako u domovini tako i u inozemstvu. U novootvorenim industrijskim pogonima, koji su uglavnom bili radno intenzivni, zapošljavao se veliki postotak ženskoga stanovništva, što je uvelike utjecalo na kasnije sklapanje brakova, a samim time i manji broj djece. Također, nakon 1960-ih godina smanjuje se broj emigracija i iseljavanja stanovništva s ovih prostora. Do povećanja muškoga stanovništva dolazi i zbog kvalitetnih životnih uvjeta te produženja životnoga vijeka. Sklad i uravnoteženje spolne strukture nastavljeni su i *Popisom stanovništva* iz 2013. godine (Popis stanovništva, domaćinstava/kućanstava i stanova u BiH 2013*., Starost i spol, bračni status, fertilitet ženskoga stanovništva, knjiga 1.*). Postotci pokazuju blage razlike u odnosu broja muškoga i ženskoga stanovništva po svim dobnim skupinama (Tab. 12.).

Tablica 12. Dobno-spolna struktura stanovništva po gradovima/općinama Županije Zapadnohercegovačke od 1961. do 2013. godine.

Grad/Općina	**Godina**					
	1961.		**1981.**		**2013.**	
GRUDE	**M%**	**Ž%**	**M%**	**Ž%**	**M%**	**Ž%**
mlado (0-19)	37,6	24,2	35,5	32,1	24,0	27,1
zrelo (20-59)	49,9	60,1	50,2	47,1	56,0	47,9
staro (59<)	12,5	15,7	14,3	20,8	20,0	24,0
LJUBUŠKI						
mlado (0-19)	43,8	34,9	38,7	32,1	25,0	24,0
zrelo (20-59)	45,9	51,1	51,4	48,7	57,0	53,0
staro (59<)	10,2	14,0	9,0	19,2	18,0	24,0
POSUŠJE						
mlado (0-19)	41,5	39,1	41,6	38,6	28,0	26,4
zrelo (20-59)	38,6	50,9	46,8	45,9	57,0	54,3
staro (59<)	19,9	9,9	11,6	15,5	15,0	19,3
ŠIROKI BRIJEG						
mlado (0-19)	46,9	38,1	38,8	34,7	27,0	24,7
zrelo (20-59)	43,8	51,1	50,8	47,8	56,0	53,0
staro (59<)	9,3	11,0	10,4	17,3	16,0	22,3

Izvor: *Popis stanovništva 1961., Pol i starost*, Knjiga XI., Rezultati za naselja, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1965. *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1981., Domaćinstava/kućanstava i stanova 1981*., Radnici po opštinama rada prema djelatnosti, polu i stepenu obrazovanja, Beograd, 1984., *Popis stanovništva, domaćinstava/kućanstava i stanova u BiH 2013., Starost i spol,* bračni status, fertilitet ženskoga stanovništva, knjiga 1., Sarajevo, 2017.

Demografska slika Županije Zapadnohercegovačke odraz je društvenih procesa i demografskih kretanja s posebnim naglaskom na procese prisutne od sredine 20. stoljeća. Analizirajući dobno-spolne piramide (Sl. 27.) prema podatcima *Popisa stanovništva* iz 1961. i 2013. godine, jasno su uočljivi trendovi starenja stanovništva. Županiju Zapadnohercegovačku karakteriziraju posttranzicijska obilježja u kojima je izražen prijelaz sa visokih stopa na niske stope rodnosti.

Dobno-spolna piramida koja prikazuje dob i spol stanovništva ove županije za 1961. godine ima široku bazu, što znači visok postotak mladoga stanovništva. Takav sastav stanovništva jamčio je povoljne biološke procese, međutim apsolutnu simetriju narušili su ranije spomenuti društveni čimbenici, migracije i ratna zbivanja. Stoga piramida zbog veće dominacije ženske populacije u zreloj dobnoj skupini u srednjem dijelu gubi svoj oblik.

Grafički prikaz dobno-spolne piramide za 2013. godinu karakterizira znatno sužena baza piramide, dok je srednji dio u kojem prevladava zrelo stanovništvo ispupčen. Stanovništvo suvremnoga doba Županije Zapadnohercegovačke karakteriziraju niske stope nataliteta, prirodna i emigracijska depopulacija. Dominacija staroga stanovništva ukazuje na poboljšanje životnih uvjeta i sve duži životni vijek. Visoke stope dominacije staroga stanovništva pokazatelj su da je i područje ove županije izloženo suvremenim demografskim trendovima u kojima je sve manji postotak mladoga stanovništva. Uporedo sa povećanjem udjela staroga stanovništva javlja se i problem starenja ženskoga stanovništva u reproduktivnoj dobi. Promjene životnih navika koje prate i znatno niže stope rodnosti predstavljaju ozbiljne demografske probleme izražene na području županije. Jasno je da će se s vremenom još više smanjivati postotak fertilnih dobnih skupina, stoga je bez kvalitetne populacijske politike i njezinih mjera vrlo teško očekivati povoljnu demografsku sliku cijeloga prostora Županije Zapadnohercegovačke, a posebice njezinih ruralnih područja.

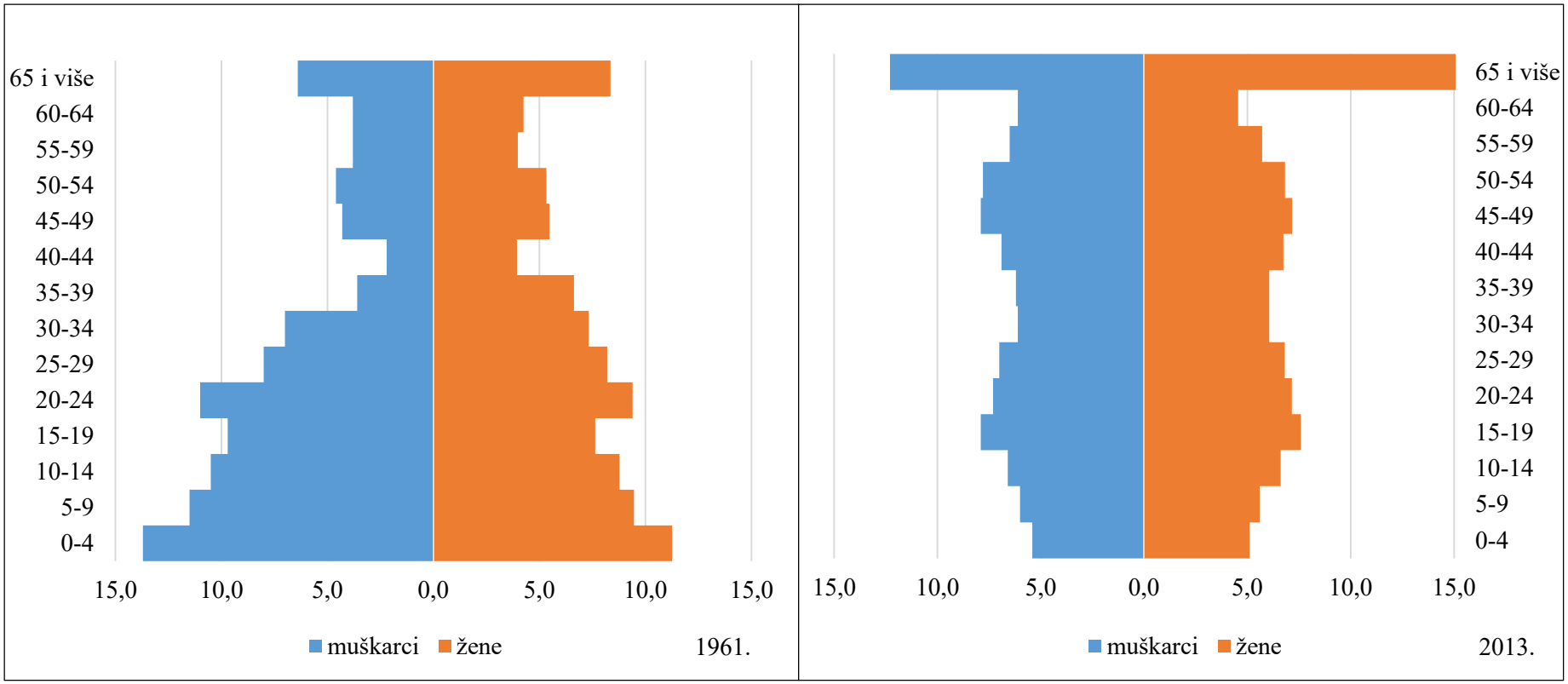

Slika 27. Dobno-spolni sastav stanovništva Županije Zapadnohercegovačke prema podatcima Popisa 1961. i 2013. godine

Izvor: *Popis stanovništva 1961., Pol i starost*, Knjiga XI., Rezultati za naselja, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1965., *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1981., Domaćinstava/kućanstava i stanova 1981.,* Radnici po opštinama rada prema djelatnosti, polu i stepenu obrazovanja, Beograd, 1984., *Popis stanovništva, domaćinstava/kućanstava i stanova u BiH 2013., Starost i spol,* bračni status, fertilitet ženskoga stanovništva, knjiga 1., Sarajevo, 2017.

5.1.5. Gospodarski i obrazovni sastav

Gospodarski sastav stanovništva čini struktura stanovništva prema djelatnostima i zanimanju (NEJAŠMIĆ, 2005.). Promjene u gospodarskoj strukturi pokazatelj su socioekonomske transformacije stanovništva Županije Zapadnohercegovačke. Od sredine 20. stoljeća - do 2013. godine gospodarski razvoj ove županije ovisio je o nizu društvenih čimbenika, od kojih treba izdvojiti veliki postotak emigracija radno sposobnoga stanovništva, složenu političku situaciju te prestrukturiranje gospodarstva iz primarnoga u sekundarni i tercijarni sektor djelatnosti. Prema *Popisu stanovništva* iz 1961. godine sve su općine imale približno jednak postotak aktivnoga stanovništva u ukupnome, a prednjačio je Grad Ljubuški s 30,1 % (Tab. 13.). To je predindustrijsko razdoblje u kojem je najveći broj radno aktivnoga stanovništva bio zaposlen u primarnome sektoru djelatnosti. Visoke stope aktivnoga stanovništva 1961. godine, ali i visoke stope izdržavanih, mogu se pripisati visokomu postotku mladoga stanovništva i povoljnoj demografskoj slici koja je karakterirzirala ove prostore sredinom prošloga stoljeća. Od 1961. do 1981. godine bilježi se zamjetan pad aktivnoga stanovništva, uvjetovan ponajprije velikim emigracijskim stopama radno aktivnoga stanovništva. S druge strane, bilježi se rast broja osoba s osobnim prihodom te rast broja uzdržavanih osoba. Primjerice, tadašnja je Općina Ljubuški 1961. godine imala 693 osobe s osobnim prihodom, dok se 1981. godine taj broj povećao na 1569. Međutim u analiziranom razoblju nije značajnije smanjen postotak izdržavanog stanovništva, što dodatno opterećuje gospodarski sustav županije. Naime, u razdoblju od pedesetak godina došlo je do niza društvenih promjena koje su u potpunosti izmijenile demografsku sliku županije. Nakon ratnih zbivanja devedesetih godina prošloga stoljeća došlo je do velikoga broja osoba koje su ranije umirovljene, tako da je broj osoba s osobnim dohotkom uvelike povećan. Dolazi i do promjena u stilu života, dužega vremena obrazovanja, kasnijega stupanja u brak te pada nataliteta. Prema podatcima *Popisa* iz 2013. godine na razini županije na lice s osobnim prihodom (umirovljenik) idu 1,4 zaposlena, što dokazuje da je ovakav mirovinski sustav teško održiv.

Tablica 13. Aktivno i uzdržavano stanovništvo po gradovima/općinama Županije Zapadnohercegovačke prema podatcima Popisa 1961. 1981. i 2013. godine.

Grad/Općina	Godina	Ukupno	Aktivno	(%)Stanovništvo s osobnim prihodom	(%) Uzdržavano stanovništvo	(%) Aktivnog stanovništva
Grude	**1961.**	18972	8682	13,6	22,6	23,0
Ljubuški		26630	11393	51,7	32,1	30,1
Široki Brijeg		24721	10846	26,1	26,2	28,7
Posušje		15847	6826	8,6	19,1	18,2
Ukupno ŽZH		**86170**	**37747**	**100,0**	**100,0**	**100,0**
Grude	**1981.**	17767	6672	12,4	18,4	23,6
Ljubuški		27603	9185	39,9	30,1	32,6
Široki Brijeg		26076	7691	33,5	31,2	27,3
Posušje		16455	4622	14,2	20,3	16,5
Ukupno ŽZH		**87901**	**28170**	**100,0**	**100,0**	**100,0**
Grude	**2013.**	17865	4667	20,3	18,7	18,6
Ljubuški		29521	7466	30,2	29,6	29,7
Široki Brijeg		29809	8200	30,6	28,1	32,7
Posušje		20698	4728	18,9	23,6	19,0
Ukupno ŽZH		**97893**	**25061**	**100,0**	**100,0**	**100,0**

Izvor: *Popis stanovništva 1961., Školska sprema i pismenost*, Knjiga XIII., Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1965., *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1981., Domaćinstava/kućanstava i stanova 1981*., Radnici po opštinama rada prema djelatnosti, polu i stepenu obrazovanja, Beograd, 1984. *Popis stanovništva, domaćinstava/kućanstava i stanova u BIH 2013, Ekonomske karakteristike*, knjiga 7, Sarajevo, 2017.

Trend povećanja broja neeaktivnoga stanovništva dodatno opterećuje financijski sustav zemlje koji postaje sve teže samoodrživ. U gospodarstvu Županije Zapadnohercegovačke do sredine 20. stoljeća dominirao je primarni sektor djelatnosti u kojem je na razini Gruda i Posušja te Širokoga Brijega i Ljubuškoga bilo zaposleno više od 60 % poljoprivrednoga stanovništva (Tab. 14.). Visoka raščlanjenost reljefa uvjetovala je veliku razliku među poljoprivredno pogodnim dijelovima županije kao što su polja u kršu, riječne udoline od područja visokoga krša, krških zaravni i goleti na samome sjeveru Općine Posušje. Uzgoj i prerada duhana predstavljali su začetke razvoja industrije na prostoru Hercegovine. Dolaskom na vlast Austro-Ugarska Monarhija organizira otkup duhana, čime on dobiva veliku važnost u gospodarstvu županije. To se posebno odnosi na ruralna područja u kojima nije bilo drugih mogućnosti zapošljavanja. Prve industrijske objekte na prostoru Županije Zapadnohercegovačke

predstavljali su pogoni za preradu duhana, a duhanske stanice u općinskim središtima (Grude, Ljubuški, Posušje i Široki Brijeg) činile su središta gospodarskoga razvoja. Prostor visokoga krša i pojedini brdski dijelovi općina Posušje i Široki Brijeg imali su nepovoljnije uvjete za razvoj poljoprivrede, stoga je orijentacija stanovništva bila okrenuta stočarstvu. Radilo se o tzv. pokretnome ili transhumantnome stočarstvu gdje se stado ljeti selilo na pašnjake obližnjih planina (Vran, Čvrsnica, Čabulja), a zimi vraćalo u brdske i nizinske krajeve. Promjene u primarnome sektoru od 1961. do 1981. godine ogledaju se u smanjenju postotka poljoprivrednoga stanovništva na razini svih općina. Postotak poljoprivrednoga stanovništva veći od 60 % 1980. godine imala je samo Općina Grude koja je predstavljala gospodarski najnerazvijenije područje županije. Prema *Popisu* iz 1981. godine visok postotak 55,9 % poljoprivrednoga stanovništva imala je i Općina Ljubuški. U ostalim općinama primat preuzimaju sekundarne djelatnosti.

Tablica 14. Stanovništvo Županije Zapadnohercegovačke zaposleno u primarnom sektoru djelatnosti prema podatcima Popisa 1961., 1981., 2013. godine.

Grad/Općina	**Godina**		
	1961.	**1981.**	**2013.**
	(%)	**(%)**	**(%)**
Grude	88,3	68,5	3,1
Ljubuški	77,8	55,9	11,4
Posušje	87,0	35,9	3,2
Široki Brijeg	78,1	37,6	1,2
Prosjek ŽZH	**82,8**	**49,4**	**18,9**

Izvor: *Popis stanovništva 1961., Ekonomska obeležja stanovništva,* knjiga VIII., Rezultati za opštine, Beograd, 1966., *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1981., Radnici po opštinama rada prema djelatnosti, polu i stepenu obrazovanja,* Beograd, 1984. *Popis stanovništva, domaćinstava/kućanstava i stanova u BIH 2013, Ekonomske karakteristike*, knjiga VII., Sarajevo, 2017.

Suvremeno razdoblje karakterizira prelazak na tržišno gospodarstvo i sve manji postotak stanovništva kojem je poljoprivreda primarno zanimanje. Prema posljednjemu *Popisu stanovništva* iz 2013. godine u Županiji Zapadnohercegovačkoj 18,9 % stanovništva bilo je zaposleno u primarnome sektoru djelatnosti. Najveći postotak poljoprivrednoga stanovništva (11,4 %) još uvijek ima Općina Ljubuški (Tab. 14.). Zahvaljujući razvojnim projektima i osnivanju poljoprivredne zadruge „Plodovi zemlje“, Općina Ljubuški je 2018. godine uspjela brendirati i zaštititi svoj rani krumpir. Ovakvi i slični projekti mogu doprinijeti razvoju

poljoprivrede i prepoznatljivosti tradicionalnih poljoprivrednih kultura ovoga kraja. Općine Grude i Posušje te Grad Široki Brijeg bilježe vrlo nizak postotak poljoprivrednoga stanovništva, što svjedoči potpunoj transformaciji društva županije. Stanovništvo se danas bavi poljoprivrednom proizvodnjom za vlastite potrebe, a ne za potrebe širega tržišta. Razlog toga su loši poticaji za poljoprivrednike te niske otkupne cijene kojima se teško pokrivaju i troškovi proizvodnje. Za revitalizaciju poljoprivredne proizvodnje nužne su mjere ruralnoga razvoja (razvoj prometne infrastrukture, poticanje ekološke poljoprivredne proizvodnje, razvoj seoskoga turizma) kojima bi se poboljšao život u ruralnim sredinama.

Nakon 1960-ih godina prošloga stoljeća prostor županije zahvatio je proces smanjenja udjela zaposlenoga stanovništva u primarnim djelatnostima. Razlog toga je sve intenzivniji razvoj industrije na području Županije Zapadnohercegovačke. Rudnici boksitne rude, i to na području Širokoga Brijega (Crne Lokve, Tribošić, Uzarići, Grabova Draga) i Posušja (Podzavelim, Vinica, Roško Polje, Zagorje, Vinjani, Vučipolje, Tribistovo, Cerovi Doci, Medine, Krstače), činili su osnovni resurs za razvoj industrije. Proces industralizacije zahvatio je uglavnom općinska središta, dok je ruralna područja karakterizirao egzodus radno sposobnoga stanovništva. Rast broja stanovnika zaposlenih u sekundarnome sektoru djelatnosti bilježe sve općine od 1961. do 1981. godine, posebice Općina Posušje s 43,2 % i Grad Široki Brijeg s 34,2 % (Tab. 15.). Veći postotak zaposlenoga stanovništva u sekundarnim djelatnostima u navedenim općinama bilježi se prvenstveno zbog rudnoga bogatstva koje je predstavljalo baznu sirovinu za razvoj industrije. Rudarstvo i prerada kamena (Ukras kamen, Soko) činili su okosnicu razvoja industrije u Općini Posušje sve do početka rata devedesetih godina 20. stoljeća. U Općini Grude također je prisutna tendencija smanjenja udjela u primarnome, a povećanja stanovništva u sekundarnome sektoru djelatnosti. Bitno je spomenuti da je smanjenje stanovništva zaposlenoga u primarnome sektoru u županiji rezultat vanjskih migracija, a ne samo razvoja industrije. Prema *Popisu stanovništva* iz 1981. godine na razini svih općina (Grude, Ljubuški, Posušje i Široki Brijeg) bilo je između 1500–2150 radno aktivnih stanovnika na radu u inozemstvu (*Popis stanovništva, domaćinstva i stanova 1981*., Republički zavod za statistiku, Sarajevo, 1983.).

Tablica 15. Stanovništvo Županije Zapadnohercegovačke zaposleno u sekundarnom sektoru djelatnosti prema podatcima Popisa 1961., 1981., 2013. godine.

Grad/Općina	Godina		
	1961.	1981.	2013.
	(%)	(%)	(%)
Grude	3,7	15,2	28,4
Ljubuški	10,2	20,9	19,9
Posušje	4,6	43,2	31,9
Široki Brijeg	14,3	34,2	30,4
Prosjek ŽZH	**8,2**	**28,4**	**27,6**

Izvor: *Popis stanovništva 1961., Ekonomska obeležja stanovništva*, knjiga VIII., Rezultati za opštine, Beograd, 1966., *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1981., Radnici po opštinama rada prema djelatnosti, polu i stepenu obrazovanja,* Beograd, 1984. *Popis stanovništva, domaćinstava/kućanstava i stanova u BIH 2013, Ekonomske karakteristike*, knjiga VII, Sarajevo, 2017.

Razvoj industrije i sekundarnoga sektora djelatnosti zaustavila su ratna zbivanja početkom 1990-ih godina. Nakon rata uslijedio je neuspješan proces privatizacije u kojem je veliki dio industrijskih postrojenja zatvoren, a prijeratna tržišta izgubljena, uključujući i tržišta zemalja bivše Jugoslavije. Rijetki su pozitivni primjeri, poput Feala iz Širokoga Brijega, koji su osuvremenili te nastavili proizvodnju i nakon privatizacije. Prema podatcima *Popisa stanovništva* iz 2013. godine primat u sekundarnome sektoru zadržali su Općina Posušje (31,9 %) i Grad Široki Brijeg (30,4 %). Međutim, najvažniji rast industrije bilježi Općina Grude. U međupopisnome razdoblju od 1981. do 2013. godine broj stanovništva zaposlenoga u sekundarnome sektoru djelatnosti u Općini Grude udvostručio se i iznosi 28,4 %. Industrijalizacija se na prostoru Županije Zapadnohercegovačke razvila zahvaljujući „brzom" državnom upravljanju, a shodno tomu odvio se i proces tzv. „brze" deindustralizacije (PENAVA, DRUŽIĆ, 2014.). Proces industrijalizacije imao je bitan utjecaj na socioekonomske procese u županiji, međutim ni na najvećem vrhuncu svoga razvoja 1980-ih godina industrija nije imala dominaciju kakvu je imala poljoprivreda 1960-ih godina. Navedenu tezu potkrjepljuje činjenica da ni jedna općina 1980-ih godina, a ni kasnije, nije imala postotak stanovništva zaposlenoga u sekundarnome sektoru djelatnosti veći od 50 %, dok su 1960-ih godina sve općine u županiji imale više od 70 % zaposlenoga stanovništva u primarnome sektoru djelatnosti (Tab. 14.). Proces tercijarizacije na prostoru županije počinje 1980-ih godina prošloga stoljeća, a svoj vrhunac doživljava nakon 1990-ih i završetka ratnih zbivanja. Od tada pa sve do danas, iz godine u godinu, broj zaposlenih u tercijarnome sektoru djelatnosti sve je veći. Na veći rast zaposlenih u tercijarnim djelatnostima nakon ratnih zbivanja 1990-ih godina utjecali su loši

procesi privatizacije društvene imovine, nakon čega se najveći dio industrijskih potrojenja nije ponovno modernizirao, a ni dosegao prijeratnu razinu industrijske proizvodnje. Promjenom strukture obrazovanoga stanovništva proširila se i mogućnost za zapošljavanje u novim – uslužnim djelatnostima. Prema *Popisu stanovnovništva* iz 2013. godine tercijarni sektor bilježi u svim općinama postotak veći od 35 % (Tab. 16.). U razdoblju od 1961. do 2013. godine stanovništvo se u potpunosti prestrukturiralo te je iz klasičnoga poljoprivrednog društva postalo društvo uslužnih djelatnosti. Kada je u pitanju postotak zaposlenih u tercijarnome sektoru, izdvajaju se Općina Posušje (38,6 %), Grad Ljubuški (37,3 %). Jedan je od razloga razvijeniji stupanj turizma, posebice na prostoru Ljubuškoga koji zbog blizine Međugorja, ali i Jadranskoga mora bilježi velik broj turističkih posjeta. S obzirom na to da je turizam jedna od najbrže rastućih djelatnosti (KNEŽEVIĆ, 2018.), realno je u narednim godinama očekivati rast zaposlenih u turizmu, a samim time i u uslužnim djelatnostima na cijelome prostoru županije. Kada su u pitanju ostale djelatnosti, ističu se trgovina i ugostiteljstvo u kojima je na razini županije, prema podatcima *Popisa* iz 2013. godine, bilo zaposleno (29,5 %) stanovnika. (Popis stanovništva, domaćinstava/ kućanstava i stanova u BIH 2013., *Ekonomske karakteristike, Knjiga 7*., Sarajevo, 2017.).

Tablica 16. Stanovništvo Županije Zapadnohercegovačke zaposleno u tercijarnom sektoru djelatnosti prema podatcima Popisa 1961., 1981., 2013. godine.

Grad/Općina	**Godina**		
	1961.	**1981.**	**2013.**
	(%)	**(%)**	**(%)**
Grude	1,2	5,9	37,2
Ljubuški	2,7	13,3	37,3
Posušje	1,4	9,9	38,6
Široki Brijeg	3,8	15,0	37,0
Prosjek ŽZH	**2,3**	**11,1**	**37,4**

Izvor: *Popis stanovništva 1961., Ekonomska obeležja stanovništva*, Knjiga VIII., Rezultati za opštine, Beograd, 1966., *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1981., Radnici po opštinama rada prema djelatnosti, polu i stepenu obrazovanja,* Beograd, 1984. *Popis stanovništva, domaćinstava/kućanstava i stanova u BIH 2013, Ekonomske karakteristike,* Knjiga 7, Sarajevo, 2017.

Razvojem uslužnih djelatnosti dolazi i do razvoja kvartarnih i kvintarnih gospodarskih djelatnosti (GELO, DRUŽIĆ, 2015.). Važniji razvoj navedenih djelatnosti počinje procesom deindustralizacije 1980-ih godina, tj. ulaskom društva u poslijeindustrijsko doba. Globalizacija tržišta, informatizacija i promjena obrazovne strukture stanovništva samo su neki od čimbenika

koji su utjecali na povećanje broja zaposlenih u uslužnim djelatnostima. Radna mjesta tzv. tehnološke strukture zahtijevaju sposobnosti obrade i interpretacije pojedinih informacija, što je u vrijeme dominacije industrije bilo teško zamislivo (BRUNSKO, 2001.). Prema podatcima *Popisa stanovništva* iz 2013. godine broj zaposlenih u kvartarnome sektoru na razini županije iznosio je 7,1 % (Tab. 17.). Najveći postotak zaposlenih unutar kvartarnoga sektora činila je kategorija znanstvenih djelatnosti, i to 2,9 %. (Popis stanovništva, domaćinstava/ kućanstava i stanova u BIH 2013, *Ekonomske karakteristike, knjiga 7.,* Sarajevo, 2017.). Razlozi toga su promjena obrazovne strukture društva te sve veći postotak visokoobrazovanoga stanovništva. Primjerice, na razini županije 1981. godine 584 osobe imale su visoko obrazovanje, dok je prema *Popisu stanovništva* iz 2013. godine taj broj iznosio 7844 stanovnika *(*Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1981*., Domaćinstava/kućanstava i stanova 1981., Radnici po opštinama rada prema djelatnosti, polu i stepenu obrazovanja*; Popis stanovništva, domaćinstava/kućanstava i stanova u BIH 2013., *Ekonomske karakteristike, Knjiga 7*, Sarajevo, 2017.)

Tablica 17. Stanovništvo Županije Zapadnohercegovačke zaposleno u kvartarnom sektoru djelatnosti prema podatcima Popisa 1961., 1981., 2013. godine.

Grad/Općina	**Godina**		
	1961.	**1981.**	**2013.**
	(%)	**(%)**	**(%)**
Grude	1,6	3,1	6,8
Ljubuški	2,6	3,7	9,7
Posušje	1,9	4,4	5,4
Široki Brijeg	2,2	5,4	6,1
Prosjek ŽZH	**2,1**	**4,1**	**7,1**

Izvor: *Popis stanovništva 1961., Ekonomska obeležja stanovništva*, Knjiga VIII., Rezultati za opštine, Beograd, 1966., *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1981., Radnici po opštinama rada prema djelatnosti, polu i stepenu obrazovanja,* Beograd, 1984. *Popis stanovništva, domaćinstava/kućanstava i stanova u BIH 2013, Ekonomske karakteristike,* Knjiga VII, Sarajevo, 2017.

Prosječan broj zaposlenih u kvintarnome sektoru djelatnosti prema *Popisu stanovništva* iz 2013. godine na razini županije iznosio je 22,1 %. Najveći postotak (8,6 %) zaposlenih unutar kvintarnoga sektora na razini županije činila je kategorija Javna upravna (*Popis stanovništva, domaćinstava/ kućanstava i stanova u BIH 2013*., knjiga 7., Sarajevo, 2017.). Općina Grude ima nešto veći postotak stanovništva zaposlenenoga u kvinatarnome sektoru djelatnosti (24,3

%) u odnosu na druge gradove Široki Brijeg (22,4 %) i Ljubuški (22,4 %) te općinu Posušje (21,1 %) (Tab 18.).

Tablica 18. Stanovništvo Županije Zapadnohercegovačke zaposleno u kvintarnom sektoru djelatnosti prema podatcima Popisa 1961., 1981., 2013. godine.

Grad/Općina	Godina		
	1961.	1981.	2013.
	(%)	(%)	(%)
Grude	0,4	0,3	24,3
Ljubuški	0,8	4,6	22,4
Posušje	0,4	4,0	21,1
Široki Brijeg	0,8	5,0	22,4
Prosjek ŽZH	**0,6**	**3,4**	**22,1**

Izvor: *Popis stanovništva 1961., Ekonomska obeležja stanovništva*, Knjiga VIII., Rezultati za opštine, Beograd, 1966., *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1981., Radnici po opštinama rada prema djelatnosti, polu i stepenu obrazovanja,* Beograd, 1984. *Popis stanovništva, domaćinstava/kućanstava i stanova u BIH 2013, Ekonomske karakteristike,* Knjiga 7, Sarajevo, 2017.

Ekonomska aktivnost na teritoriju Županije Zapadnohercegovačke prelazi s proizvodnje robe na pružanje usluga. Bitni su pokazatelji društveno-gospodarske transformacije promjena socioekonomske strukture stanovništva te podjela radno sposobnoga stanovništva po sektorima djelatnosti u istraživanome razdoblju. Procesi deagrarizacije, deindustrijalizacije i tercijarizacije imali su najveći ujecaj na socioekonomske i fizionomske učinke na prostoru županije od 1960-ih do danas (Sl. 28.). Prema Popisu stanovništva iz 1961. godine u strukturi zaposlenih izrazitu dominaciju činio je poljoprivredni sektor, dok prema posljednjemu *Popisu* iz 2013. godine u strukturi zaposlenih dominiraju uslužne djelatnosti. Analizirajući stanje na prostoru županije, možemo zaključiti da veliki postotak stanovništva zaposlenoga u uslužnome sektoru djelatnosti ne znači nužno i veći stupanj razvoja društva i bolji životni standard. Primjerice, javni sektor ima probleme s velikim brojem zaposlenih u administraciji, čije je poslovanje vrlo često sporo i neučinkovito. Učinkovitijemu poslovanju svakako bi doprinijela digitalizacija, tj. e-uprava, ali i jača suradnja između privatnoga i javnoga sektora. Na području županije nužna su ulaganja u razvoj postojećih industrija kojima je potrebna tehnološka transformacija ili izgradnju novih industrijskih postrojenja koja će svoj razvoj temeljiti na intelektualnome kapitalu. Time bi se donekle spriječio tzv. odljev mozgova, tj. velik broj obrazovanih mladih ljudi koji su prisiljeni u potrazi za poslom ići u inozemstvo. Uzevši u obzir prirodne i kulturne potencijale na prostoru županije, realno je očekivati rast broja turističkih dolazaka, a time i jačanja uslužnih djelatnosti

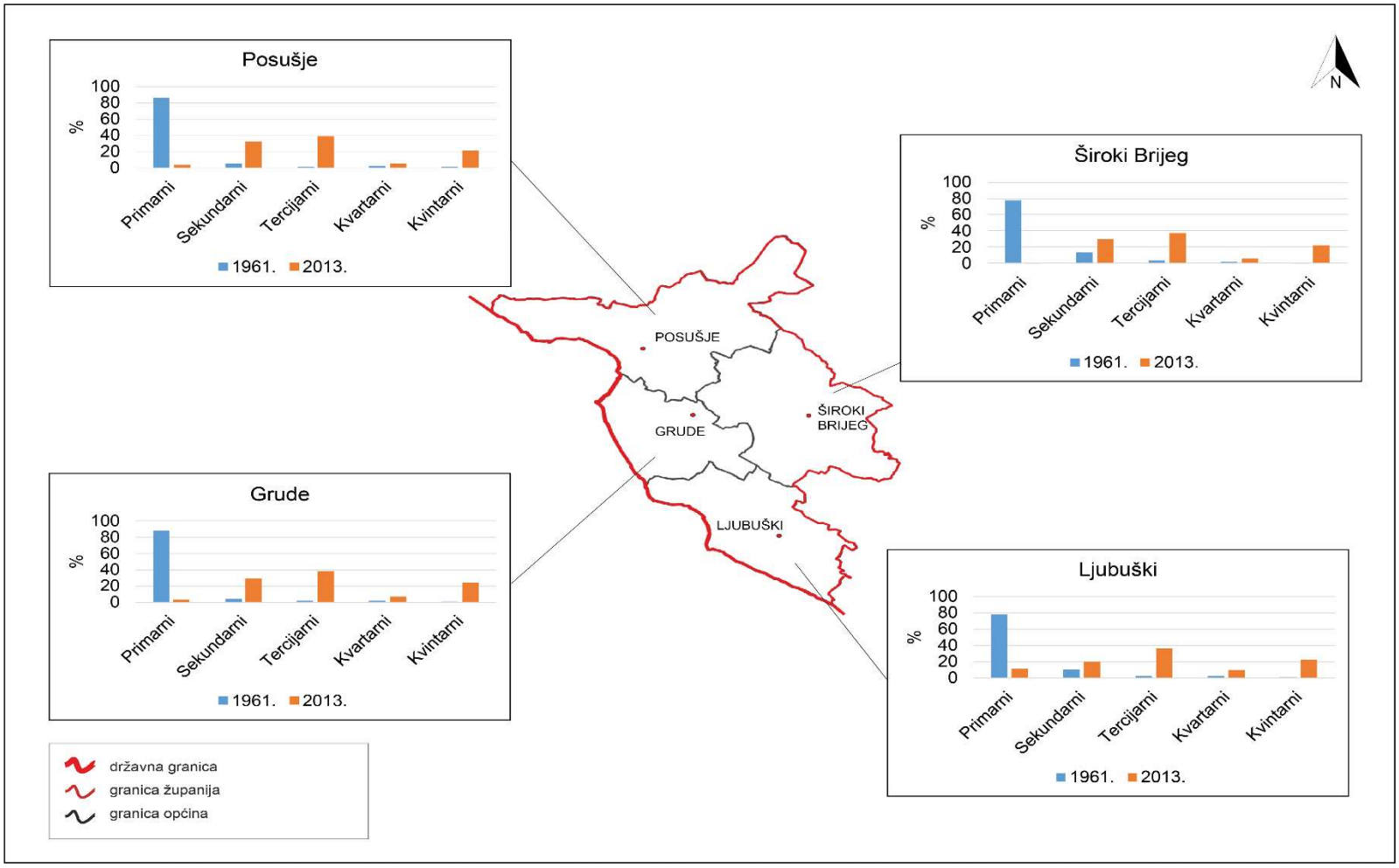

Slika 28. Zaposleni u gradovima/općinama Županije Zapadnohercegovačke prema sektorima djelatnosti 1961. i 2013. godine

Izvor: *Popis stanovništva 1961., Ekonomska obeležja stanovništva*, Knjiga VIII., Rezultati za opštine, Beograd, 1966.,
Popis stanovništva, domaćinstava/kućanstava i stanova u BIH 2013, Ekonomske karakteristike, Knjiga 7, Sarajevo, 2013.

Jedan je od osnovnih pokazatelja razvoja društva njegova obrazovna struktura. Mjeri se pismenošću i školskom spremom (Tab. 19.). Pored pismenosti često se koristi i pojam funkcionalne pismenosti, što bi značilo da je pismena ona osoba koja se uspješno snalazi u svakodnevnim aktivnostima u kojima je potrebno savladavanje pismenosti, tj. čitanje i pisanje (PAŠALIĆ, KRESO, 2017.).

Tablica 19. Nepismeno stanovništvo Županije Zapadnohercegovačke prema podatcima Popisa stanovništva 1961. i 1981.[15] godine.

Grad/ Općina	**Godina**	**Ukupan broj stanovnika starijih od 10 godina**	**(%) Nepismenih u ukupnome**	**Dob %**			
				0-19	**20-34**	**35-64**	**65 i više**
Grude	**1961.**	14863	36,0	1,4	13,8	61,0	23,7
Ljubuški		20961	34,0	2,3	16,3	56,9	24,3
Posušje		11920	42,0	5,3	22,8	55,6	16,3
Široki Brijeg		18775	33,0	2,1	17,2	59,6	21,1
Ukupno/ Prosjek ŽZH		**66519**	**36,0**	**11,1**	**17,5**	**58,3**	**21,4**
Grude	**1981.**	15077	19,0	0,6	1,1	38,5	59,8
Ljubuški		23148	15,0	0,9	1,4	40,4	57,4
Posušje		13277	20,0	0,8	1,3	47,5	50,4
Široki Brijeg		14280	26,0	0,4	1,0	43,4	55,2
Ukupno/ Prosjek ŽZH		**65782**	**20,0**	**0,6**	**1,2**	**42,4**	**55,7**

Izvor: *Popis stanovištva 1961., Školska sprema i pismenost*, Knjiga XIII., Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1965.; Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1981., Domaćinstava/kućanstava i stanova 1981.,Radnici po opštinama rada prema djelatnosti, polu i stepenu obrazovanja, Beograd, 1984.

[15] Podatci su obrađeni od 1961.do 2013, međutim izdvojeni su u dvije tablice zbog različite metodologije popisa. Naime Popisi 1961.i 1981. su obrađivali i starosnu dob nepismenog stanovništva dok prema posljednjem popisu to nije posebno izdvojeno.

Tablica 20. Nepismeno stanovništvo Županije Zapadnohercegovačke prema podatcima Popisa stanovništva 2013.

Grad/Općina	**Godina**	**Ukupan broj stanovnika starijih od 10 godina**	**(%) Nepismenih u ukupnome**
Grude	**2013.**	15551	1,6
Ljubuški		25259	1,4
Posušje		17908	2,1
Široki Brijeg		25644	1,7
Ukupno/Prosjek ŽZH		**84362**	**1,7**

Izvor: *Popis stanovništva, domaćinstava/kućanstava i stanova u BiH 2013., Obrazovne karakteristike,* Knjiga 4., Sarajevo, 2017.

Razvoj obrazovanja i školstva na prostoru Hercegovine potaknut je dolaskom Austro-Ugarske Monarhije koja je krajem 19. stoljeća, točnije 1879. godine izdala naredbu o organizaciji osnovnih škola. Prve procese obrazovanja pokrenuli su franjevci koji su u sklopu samostana podučavali mladi hercegovački puk. Pohađanje nastave za sve učenike uvedeno je 1910. godine[16], čime se potaknula gradnja osnovnih škola, ali i razvoj pismenosti. Nakon Drugoga svjetskog rata sedmogodišnje obrazovanje postaje obvezno za svu djecu te se time nastavlja razvoj obrazovanja na području županije (ROTIM, 1994.). Do otvaranja pojedinih škola nastava se često izvodila u pojedinim kućama u selima (Sl. 29.).

Slika 29. Škola u Petrkinoj kući Biograci (Široki Brijeg)

Izvor: BEVANDA (2016.).

[16] Do 1910. godine nastava je bila obvezna samo za onu djecu koja su u svojim selima imala škole.

Prema *Popisu stanovništva* iz 1961. godine na području Županije Zapadnohercegvačke broj nepismenih (starijih od 10 godina) iznosio je 35 %. Najveći postotak nepismenih nalazio se u dobnoj skupini između 35 i 64 god., što je razumljivo zbog veličine starosne grupe. Međutim, ako se gleda pojedinačne veličine starosnih grupa, očigledno je da se najveći broj nepismenih nalazi u onoj najstarijoj dobnoj skupini – 65 i više godina. Što se tiče prostornih razlika na razini županije, najniži stupanj pismenosti imala je Općina Posušje s 41,8 % nepismenoga stanovništva starijega od 10 godina. Naime, nepovoljniji geografski položaj i veća udaljenost od regionalnoga centra imali su utjecaj na nešto sporiji razvoj pismenosti od drugih središnjih naselja županije.

Razlog je napredak društvenoga i ekonomskoga razvoja prostora, što se uvelike ogledalo kroz razvoj obrazovanja i smanjenje broja nepismenoga stanovništva. U navedenome razdoblju došlo je do povećanja obrazovanog stanovništva na svim razinama. Prema podatcima Popisa 1961. godine na razini županije je bilo 52,5 % stanovništva bez obrazovanja, dok je prema posljednjem Popisu iz 2013. godine na razini županije postotak stanovništva bez obrazovanja činio 3,1%. Došlo je i do povećanja broja osoba koje su završile više i visoko obrazovanje (Tab. 21.). U odnosu na analizirani Popis iz 1961. (0,1 %) postotak osoba koje imaju visoko obrazovanje 2013. godine na razini županije iznosio je 9,7 % stanovništva. Zahvaljujući razvoju industrije te tercijarnomu sektoru djelatnosti, došlo je do potrebe za obrazovanom radnom snagom, zbog čega se kroz nekih 60-ak godina obrazovna struktura stanovništva u potpunosti izmijenila. Također, povećanju broja obrazovanoga stanovništva doprinijelo je i otvaranje velikoga broja škola u naseljima Županije Zapadnohercegovačke, koje su sredinom stoljeća postojale samo u središnjim i većim naseljima. Na smanjenje nepismenosti utjecale su promjene načina života te je iz godine u godinu veći broj žena koja se školuju.

Tablica 21. Stanovništvo Županije Zapadnohercegovačke prema stupnju obrazovanja prema podatcima Popisa 1961. i 2013.godine.

Naselje	**Godina**	**Ukupno stanovnika**	**(%) Stanovništvo bez obrazovanja**	**(%) Stanovništvo sa srednjim obrazovanjem**	**(%) Stanovništvo sa visokim obrazovanjem**
Grude	**1961.**	14863	49,9	1,2	0,0
Ljubuški		20961	50,6	1,4	0,1
Široki Brijeg		18775	52,1	1,2	0,0
Posušje		11920	59,6	1,1	0,0
Ukupno ŽZH		**66519**	**52,5**	**1,2**	**0,0**
Grude	**2013.**	17308	2,9	43,8	10,1
Ljubuški		28184	2,3	42,3	10,4
Široki Brijeg		29928	3,2	45,1	10,1
Posušje		20477	3,7	43,5	8,5
Ukupno ŽZH		**95897**	**3,1**	**43,6**	**9,7**

Izvor: *Popis stanovništva 1961., Školska sprema i pismenost*, Knjiga XIII., Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1965.; *Popis stanovništva, domaćinstava/kućanstava i stanova u BiH 2013., Obrazovne karakteristike,* Knjiga IV., Sarajevo, 2013.

5. 2. GOSPODARSKI RAZVOJ ŽUPANIJE ZAPADNOHERCEGOVAČKE

Gospodarsku sliku Županije Zapadnohercegovačke sve do sredine 20. stoljeća karakterizirala je dominacija primarnih djelatnosti, točnije poljoprivrede. Iako već početkom 20. stoljeća dolazi do gradnje prvih industrijskih postrojenja pogona za preradu duhana, intenzivniji razvoj industrije započinje 1960-ih godina. Početak razvoja industrije na prostoru županije karakteriziralo je lociranje industrijskih pogona u blizini izvora sirovine. Osnovu za razvoj metaloprerađivačke industrije predstavljali su rudnici boksitne rude, i to na području Širokoga Brijega i Posušja. Zahvaljujući rudnomu bogatstvu, dolazi do gradnje industrijskih postrojenja u gradskim/općinskim sjedištima: industrija metala – Metalac, Feal; automobilska industrija – Famos; tekstilna i obućarska industrija – Platnara/Tkaonica „Đuro Salaj“, Viko. Dok s jedne strane gradska/općinska sjedišta postaju nositelji razvoja gospodarstva i okupljanja stanovništva u ruralnim područjima, sve izraženiji postaju procesi deruralizacije i deagrarizacije. Industrijski razvoj doživljava krah za vrijeme ratnih zbivanja 1990-ih godina. U procesu privatizacije velik je broj postrojenja uništen, a industrija se u poslijeratnome vremenu teško oporavljala. Nakon procesa tranzicije dotadašnje plansko gospodarstvo prelazi na tržišno u kojem nositelji razvoja postaju privatni investitori. Za razliku od tzv. *teške industrije* koja je zahtijevala velik broj radne snage, ali i velike količine sirovina, novu industrijsku eru na području županije obilježio je bitan tehnološki napredak i razvoj novih oblika industrije. Razvoj novih oblika industrije zahtijeva visokoobrazovanu radnu snagu, uslijed čega dolazi i do promjena u obrazovnoj strukturi stanovništva. Primjerice, u odnosu na 1961. godinu broj visokoobrazovanih je prema podatcima iz 2013. godine veći za 10 %. (Popis stanovništva 1961., *Školska sprema i pismenost, Knjiga XIII*., *Popis stanovništva i domaćinstva u BiH 2013.*). Novu industriju karakteriziraju ulaganja u inovativnosti i znanja, visoka stručnost te primjena informatičkih tehnologija (URL 14). Razvijaju se kemijska (Violeta), grafička (Grafotisak, Suton Tisak) i građevinska industrija (A3, Hering) te industrija proizvodnje polimera (Weltplast – Posušje). Na prostoru ove županije razvija se i tzv. industrija potrošnih dobara, prehrambena (Pivovara, Hepok, Nuić) i obućarska (Viko). U Općini Posušje razvila se i mesna industrija (Šišović, Dušić). Suvremeno gospodarstvo, uz tendenciju oporavka i razvoja industrije visoke tehnologije, karakteriziraju razvoj i dominacija uslužnih djelatnosti koje počinju procesom deindustrijalizacije 1980-ih godina, tj. ulaskom društva u poslijeindustrijsko doba. Globalizacija tržišta, informatizacija i promjena obrazovne strukture stanovništva samo

su neki od čimbenika koji su utjecali na povećanje broja zaposlenih u uslužnim djelatnostima. Razvijenost gospodarstva analizirat će se na temelju dostupnosti statističkih podataka kao što su: broj poslovnih subjekata, broj radno aktivnoga, zaposlenoga i nezaposlenoga stanovništva, vanjskotrgovinske razmjene, prosječne netoplaće, industrijska proizvodnja te indeksa razvijenosti.

Tablica 22. Pravne i fizičke osobe u ukupnom broju poslovnih subjekata na razini grada/općine u Županiji Zapadnohercegovačkoj od 2010. do 2018.

2010.	**Broj pravnih osoba**	**(%) Pravnih osoba**	**Broj fizičkih osoba**	**(%) Fizičkih osoba**
Grude	635	17,9	220	13,2
Ljubuški	961	28,1	466	28,4
Posušje	766	20,6	445	26,7
Široki Brijeg	1187	33,4	526	31,7
Ukupno ŽZH	**3549**	**100,0**	**1657**	**100,0**
2015.				
Grude	496	16,5	235	13,4
Ljubuški	810	26,9	587	33,1
Posušje	691	22,9	480	26,1
Široki Brijeg	1011	33,7	489	27,4
Ukupno ŽZH	**3008**	**100,0**	**1791**	**100,0**
2018.				
Grude	515	15,9	322	16,1
Ljubuški	888	27,6	774	38,5
Posušje	742	22,9	384	19,1
Široki Brijeg	1089	33,6	525	26,3
Ukupno ŽZH	**3234**	**100,0**	**2005**	**100,0**

Izvor: (URL 15).

Broj poslovnih subjekta na području županije analiziran je u razdoblju od 2010. do 2018. godine (Tab. 22.). U strukturi poslovnih subjekata izražena je dominacija pravnih osoba u odnosu na fizičke u sve tri analizirane godine (Sl. 30.). Najveći broj pravnih subjekata bilježi Grad Široki Brijeg, dok je najveći broj fizičkih osoba registriran na području Ljubuškoga. Trend dominacije fizičkih osoba na području Ljubuškoga može se pripisati razvoju maloga obrtništva s obzirom na to da je u procesu prelaska na tržišno gospodarstvo velik broj pravnih subjekata nepovratno uništen.

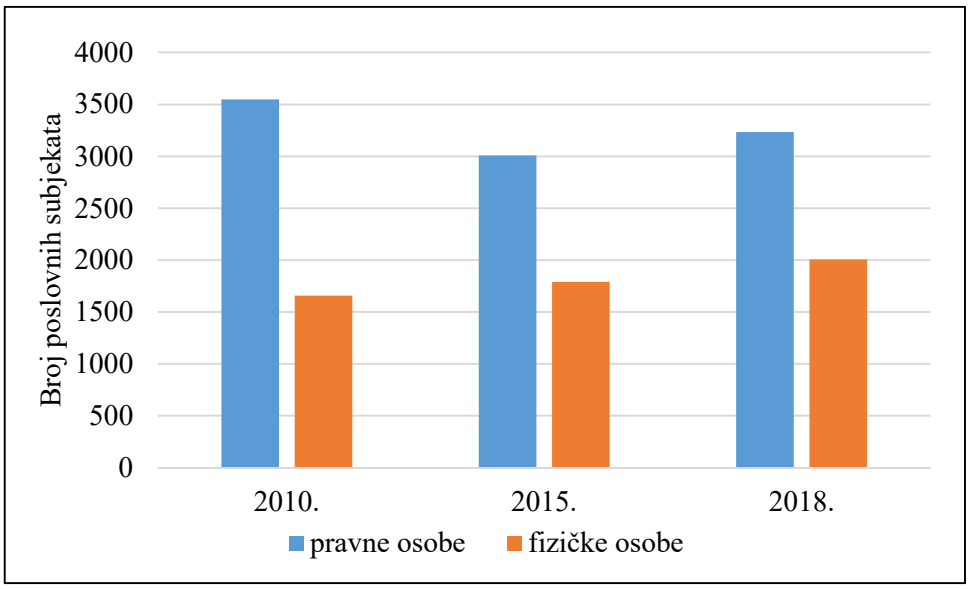

Slika 30. Odnos broja pravnih i fizičkih osoba u Županiji Zapadnohercegovačkoj razdoblju od 2010. do 2018.

Izvor: (URL 15).

Sektor maloga i srednjega poduzetništva susreće se s različitim problemima (poduzetničko okruženje, spora administracija, nedostatak financijskih sredstava), a s obzirom na to da su oni pokretači ekonomskoga razvoja, država bi trebala sustavom mjera olakšati njihovo poslovanje. Osiguranje povoljnih kredita, poreznih olakšica, privlačenje stranih investicija te ulaganje u *green filed* investicije zasigurno bi poduzetnicima omogućilo učinkovitije poslovanje (MESARIĆ, 2001.). Pored toga, nužno je uspostaviti jaču suradnju s sveučilištima i institutima za razvoj, čime bi se spriječio odlazak mladoga obrazovnog kadra. Odljev mozgova predstavlja velik problem za gospodarstvo, što pokazuje i procjena Svjetske banke prema kojoj postotak visokoobrazovanih osoba koje napuste Bosnu i Hercegovinu iznosi 28,6 % (URL 16). Kao pozitivan primjer može poslužiti otvaranje Tehnološkoga parka u poslovnoj zoni Osrdak u Općini Posušje. Park raspolaže najmodernijom tehnologijom CNC strojeva za obradu plastike i metala, a uz stručni kadar vršit će se stalna edukacija. Posljednjih 20-ak godina gospodarstvo županije obilježio je razvoj uslužnih djelatnosti. To pokazuje i struktura poslovnih subjekata prema djelatnosti.

Od ukupnoga broja registriranih poslovnih subjekata u sve tri analizirane godine uočena je dominacija djelatnosti trgovine na veliko i malo s 35 % udjela (Tab. 23.). Od ostalih djelatnosti izdvajaju se djelatnosti trgovine na malo te prerađivačka industrija. Najniži postotak od 0,4 % u strukturi djelatnosti zauzimaju djelatnosti vađenja rude i kamena, što pokazuje da se društvo sve više usmjerava na uslužne djelatnosti. Struktura djelatnosti poslovnih subjekta

ukazuje na dominaciju uslužnih djelatnosti, međutim za snažno gospodarstvo nužno je pokretanje suvremene domaće proizvodnje koja će biti konkurentna ponajprije kvalitetom na svjetskome tržištu.

Tablica 23. Registrirani poslovni subjekti prema djelatnosti

Djelatnosti poslovnih subjekata	2010.		2015.		2018.	
	Broj poslovnih objekata	**(%) Poslovnih objekata**	**Broj poslovnih objekata**	**(%) Poslovnih objekata**	**Broj poslovnih objekata**	**(%) Poslovnih subjekata**
Poljoprivreda i šumarstvo	221	4,1	235	4,3	417	7,9
Vađenje ruda i kamena	18	0,3	21	0,4	22	0,4
Prerađivačka industrija	460	8,5	578	10,3	612	10,5
Snabdjevanje/opskrba vodom	15	0,3	18	0,4	24	0,5
Građevinarstvo	341	6,3	256	4,4	254	4,9
Trgovina na veliko i malo	1700	31,5	1815	32,4	1746	33,3
Prijevoz i skladištenje	219	4,1	224	4,1	227	0,5
Hotelijerstvo i ugostiteljstvo	544	10,1	538	9,6	485	8,1
Informacije i komunikacije	64	1,3	65	1,2	69	1,2
Financijske djelatnosti	55	1,1	57	1,0	65	1,4
Poslovanje nekretninama	12	0,2	13	0,2	18	0,3
Stručne i znanstvene djelatnosti	251	4,7	240	4,2	160	4,6
Administrativne djelatnosti	55	1,2	59	1,1	63	1,3
Javna uprava	156	2,8	152	2,6	151	0,3
Obrazovanje	145	2,6	141	2,5	140	0,3
Djelatnosti socijalne zaštite	78	1,4	82	1,4	81	1,9
Umjetnost zabava i rekracija	345	6,4	364	6,5	401	7,6
Ostale uslužne djelatnosti	702	13,1	728	13,4	780	15,0
Ukupno	**5381**	**100,0**	**5586**	**100,0**	**5715**	**100,0**

Izvor: (URL 15).

Formula uspjeha svakoga gospodarstva jest socijalna politika koja će osigurati visoke stope zaposlenosti, odnosno niske stope nezaposlenosti (JURČIĆ, 2016.). Bosna i Hercegovina, a time i Županija Zapadnohercegovačka, od samostalnosti imaju visoke stope nezaposlenosti, a razlog je prelazak na tržišno gospodarstvo u kojem je zbog loše privatizacije velik dio gospodarskih objekata uništen, a veliki je dio stanovništva ostao bez radnih mjesta. Odnos zaposlenoga i nezaposlenoga stanovništva bitan je indikator razvijenosti određenoga gospodarstva. Kako bi se dobili traženi podatci, nužno je bilo odrediti ukupan broj radno aktivnoga stanovništva.[17] U analiziranome razdoblju od 2010. do 2018. godine broj radno aktivnoga stanovništva povećao se za 4382 osobe, a samim time povećao se i broj zaposlenih za 2991 osobe (Sl. 31.).

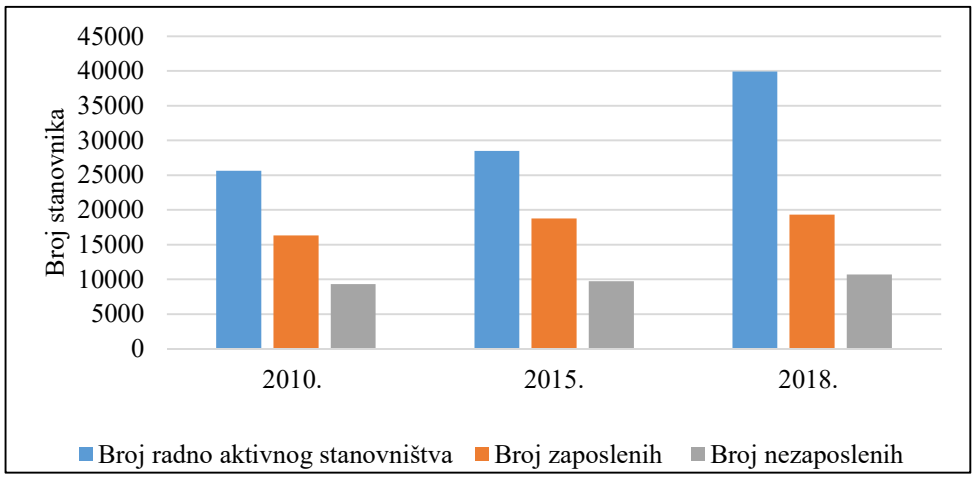

Slika 31. Odnos broja radno aktivnoga, zaposlenoga i nezaposlenoga stanovništva Županije Zapadnohercegovačke od 2010. do 2018.

Izvor: (URL 15).

Međutim, u promatranome razdoblju nije zabilježeno bitnije smanjenje postotka broja nezaposlenih osoba. Za sve tri analizirane godine postotak broja nezaposlenih iznosio je oko 35 % (Tab. 24.). Na razini gradova/općina najveći postotak aktivnoga, zaposlenoga i nezaposlenoga stanovništva ima Široki Brijeg. Rast broja zaposlenih od 2 % u promatranome razdoblju uspjela je ostvariti samo Općina Grude, dok svi ostali gradovi/općine bilježe ili jednake ili neznatno manje brojeve zaposlenih. Usporedimo li stopu nezaposlenosti na razini Federacije BiH koja je 2018. godine iznosila je 39,2 %, možemo zaključiti da je gospodarska

[17] Broj radno aktivnoga stanovništva računa se tako da se od ukupnoga broja stanovnika oduzme stanovništvo koje ima manje od 15 i više od 65 godina.

situacija, uzimajući u obzir ovaj indikator, u županiji nešto povoljnija (URL 15). Prema analizama ekonomskih stručnjaka stope nezaposlenosti do 10 % ne predstavljaju opterećenje za gospodarski sustav, međutim stope nezaposlenosti preko 10 % zahtijevaju žurno djelovanje i poboljšanje ekonomske politike (JURČIĆ, 2016.). Treba naglasiti da brojevi zaposlenih i nezaposlenih ne moraju uvijek biti točan pokazatelj jer postoji mogućnost i prisutnost tzv. sive ekonomije, gdje određeni broj stanovništva ipak obavlja poslovne djelatnosti i ostvaruje prihode, a to nije registrirano u službenim evidencijama. Prisutnost sive ekonomije moguće je spriječiti na više načina, a neki su od njih: osigurati radna mjesta za sve radno aktivne stanovnike, osigurati djelatnicima socijalnu zaštitu i socijalni dijalog, poboljšati i osigurati dostojanstvene uvjete za rad (VUJOVIĆ I DR., 2013.).

Tablica 24. Broj radno aktivnog, zaposlenog i nezaposlenog stanovništva po gradovima/općinama Županije Zapadnohercegovačke od 2010.-2018.

2010.	**Radno aktivno stanovništvo**	**(%) Radno aktivnog stanovništva**	**Broj zaposlenih**	**(%) Broja zaposlenih**	**Broj nezaposlenih**	**(%) Broja nezaposlenih**
Grude	4427	17,0	2870	18,0	1557	17,0
Ljubuški	5868	23,0	3772	23,0	2096	23,0
Posušje	5438	21,0	3415	21,0	2023	22,0
Široki Brijeg	9909	39,0	6274	38,0	3635	39,0
Ukupno ŽZH	**25642**	**100,0**	**16331**	**100,0**	**9311**	**100,0**
2015.						
Grude	5046	18,0	3359	18,0	1687	17,0
Ljubuški	6772	24,0	4530	24,0	2242	23,0
Posušje	5751	20,0	3736	20,0	2015	21,0
Široki Brijeg	10920	38,0	7133	38,0	3787	39,0
Ukupno ŽZH	**28489**	**100,0**	**18758**	**100,0**	**9731**	**100,0**
2018.						
Grude	5644	19,0	3829	20,0	1815	17,0
Ljubuški	7155	24,0	4465	23,0	2690	25,0
Posušje	5914	20,0	3616	19,0	2298	21,0
Široki Brijeg	11311	38,0	7412	38,0	3899	36,0
Ukupno ŽZH	**30024**	**100,0**	**19322**	**100,0**	**10702**	**100,0**

Izvor: (URL 15).

Visoke stope zaposlenosti i visoke stope dohotka čine idealan model ekonomske politike i političkoga sustava (JURČIĆ, 2016.). Prosječna neto plaća na razini Županije Zapadnohercegovačke prema podatcima iz 2018. godine iznosila je 796 KM (Tab. 25.).

Tablica 25. Prosječna NETO plaća po gradovima/općinama Županije Zapadnohercegovačke od 2010. do 2018.

	Prosječna NETO plaća u (KM)[18]		
Grad/Općina	**2010.**	**2015.**	**2018.**
Grude	879	834	937
Ljubuški	839	870	844
Posušje	755	658	705
Široki Brijeg	682	710	749
Prosjek ŽZH	768	759	796
Prosjek FBiH	804	830	889

Izvor: (URL 15).

Najveću neto plaću prema podatcima iz 2018. godine ima Općina Grude s 937 KM, a najnižu Općina Posušje sa 705 KM. Također, u promatranome razdoblju od 2010. do 2018. godine stalni rast prosječnih plaća zabilježen je i u Širokome Brijegu i u Grudama. U usporedbi s prosječnom netom plaćom na razini Federacije iznos je manji za 93 K M. (Sl. 32.).

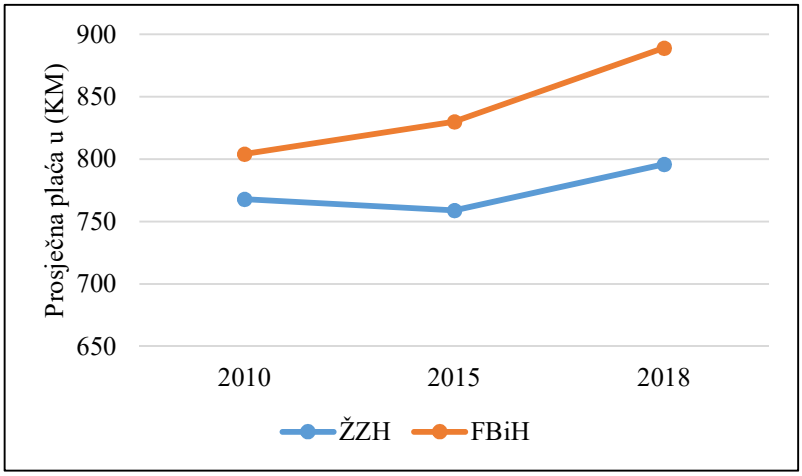

Slika 32. Odnos prosječne plaće u Županiji Zapadnohercegovačkoj i Federaciji Bosni i Hercegovini u razdoblju od 2010.-2018.

Izvor: Tab 28.

[18] Prema tečaju od 01. siječnja 2010. godine, 1 konvertibilna marka (KM) iznosila je 3,70 kuna (HRK); 2015. godine, 3,74 kune (HRK) te 2018. godine 3,68 kuna (HRK).

Uspješnost odnosno razvijenost gospodarstva mjeri se i stupnjem subjekata uključenih u međunarodnu razmjenu. Na temelju dostupnih statističkih podataka analizirana je vanjskotrgovinska razmjena županije od 2010. do 2018. godine (Tab. 29.). U promatranome razdoblju bilježi se trend negativne vanjskotrgovinske bilance na razini svih gradova/općina (Sl. 33.).

a) b)

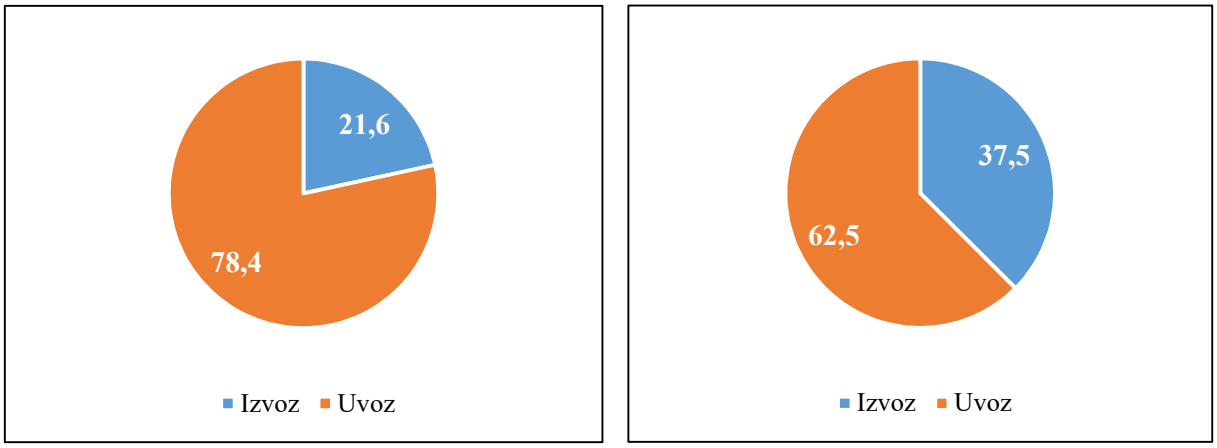

Slika 33. Vanjsko trgovinska razmjena Županije Zapadnohercegovačke a) 2010. i b) 2018. godine.

Izvor: Tab. 26.

Međutim, u odnosu na 2010. godinu postotak izvoza u robnoj razmjeni na razini županije 2018. godine povećao za 15,9 %, što je pokazatelj gospodarskoga rasta. Prema podatcima iz 2018. godine najveći postotak uvoza imao je Grad Široki Brijeg (35,8 %), ali je ostvario i gotovo polovinu izvoza na razini županije (48,4 %), koji se temelji na prerađivačkoj industriji. Najmanje stope uvoza (18,7 %) i izvoza (4,7 %) ostvario je Grad Ljubuški (Tab. 26.). Najveći trend rasta izvoza u analiziranome razdoblju ostvarila je Općina Grude koja je 2010. godine sudjelovala s 13,5 %, a 2018. godine s 22,6 % udjela na razini županije. Trend rasta izvoza Grude prvenstveno ostvaruju zahvaljujući razvoju kemijske, prehrambene i grafičke industrije. Iako prostor županije bilježi bitan postotak zaposlenih u uslužnim djelatnostima preko 60% (Popis stanovništva u BiH, 2013., *Ekonomske karakteristike, Knjiga 7.*), pokazatelji međunarodne razmjene pokazuju da je za temelj uspješnoga gospodarstva nužna i razvijena industrija. Prednosti industrije su proizvodnja raznovrsnijih proizvoda, proizvoda za široke mase, a samim time i proizvoda pogodnijih za razmjenu (OBADIĆ, 2001.).

Tablica 26. Vanjsko trgovinska razmjena po gradovima/općinama u Županiji Zapadnohercegovačkoj od 2010. do 2018.

2010.	**Izvoz u tis. (KM)**	**(%) Izvoza**	**Uvoz u tis. (KM)**	**(%) Uvoza**	**Saldo robne razmjene u (KM)**
Grude	38.206,0	13,5	180.128,0	17,6	-41.922
Ljubuški	20.004,0	7,2	195.846,0	19,2	-175.842
Posušje	64.533,0	22,9	250.183,0	24,6	-185650
Široki Brijeg	158.694,0	56,4	393.684,0	38,6	-234990
Ukupno ŽZH	**281.437,0**	**100,0**	**1.019.841,0**	**100,0**	**-738404**
2015.					
Grude	64.885,0	13,1	207.121,0	16,7	-142.236,0
Ljubuški	25.658,0	5,1	233.795,0	18,8	-208.137,0
Posušje	129.529,0	25,9	325.646,0	26,4	-196.117,0
Široki Brijeg	278.657,0	55,9	472.993,0	38,1	-194.336,0
Ukupno ŽZH	**498.729,0**	**100,0**	**1.239.555,0**	**100,0**	**-740.826,0**
2018.					
Grude	129.422.569,0	22,6	336.810.239,0	21,9	-207.387.670,0
Ljubuški	27.350.471,0	4,7	284.534.117,0	18,7	-257.183.646,0
Posušje	139.240.579,0	24,3	357.816.345,0	23,6	-218.575.766,0
Široki Brijeg	275.971.666,0	48,4	543.466.696,0	35,8	-267.495.030,0
Ukupno ŽZH	**571.985.285,0**	**100,0**	**1.522.627.397,0**	**100,0**	**-950.642.112,0**

Izvor: (URL 15).

Prema području djelatnosti 90 % izvoza na razini Županije Zapadnohercegovačke činila je industrija, što znači da trgovina nije bitnije utjecala na ekonomski rast u usporedbi s industrijom (URL 15). Visoke stope deficita odraz su nedostatka proizvodnje, nekonkurentnosti proizvoda na svjetskome tržištu, ali i nedovoljne zaštite domaćih proizvođača. S obzirom na dominantnost industrije u izvozu, na temelju dostupnih podataka u nastavku je analizirana industrijska proizvodnja Županije Zapadnohercegovačke i ostalih županija u Federaciji Bosne i Hercegovine u razdoblju od 2010. do 2018. godine (Tab. 27.).

Tablica 27. Industrijska proizvodnja od 2010.do 2018. godine po županija u Federaciji BiH

Županija	**2011/ 2010**	**2012/ 2011**	**2013/ 2012**	**2014/ 2013**	**2015/ 2014**	**2016/ 2015**	**2017/ 2016**	**2018/ 2017**
Unsko sanska	93,7	95,0	118,7	103,4	100,3	106,5	100,4	100,2
Posavska	92,5	145,2	67,7	107,5	101,5	105,8	100,8	87,7
Tuzlanska	108,5	100,9	102,7	104,2	99,8	106,6	100,0	100,0
Zeničko Dobojska	104,9	95,3	102,0	95,9	101,5	97,9	100,7	96,6
Bosansko Podrinjska	73,6	103,1	127,0	117,0	101,8	115,2	110,1	95,3
Srednjobosnska	101,2	93,1	123,3	104,9	106,2	104,6	98,5	99,2
Hercegovačko-neretvanska	73,8	86,7	115,7	82,5	101,3	96,5	91,5	122,3
Zapadnohercegovačka	121,6	93,3	85,8	109,5	105,2	104,4	105,1	103,0
Sarajevo	94,8	93,5	99,3	99,2	98,2	97,5	108,1	104,6
Hercegbosanska	94,4	72,7	79,4	95,7	119,4	114,9	102,7	97,3

Izvor: (URL 15).

Posljedice pada industrijske proizvodnje u prvoj etapi do 2013. godine dijelom se mogu pripisati i posljedicama gospodarske krize 2009. godine i smanjenju potražnje za proizvodima na svjetskome tržištu. Usporedimo li industrijsku proizvodnju Županije Zapadnohercegovačke s drugim županijama u Federaciji, vidljivo da ima važnu ulogu (Sl. 34.). Prema posljednjim podatcima iz 2018. godine, iako bilježi blagi pad od 2 % u ukupnome obujmu industrijske proizvodnje, nalazi se uz Sarajevsku i Hercegovačko-neretvansku županiju.

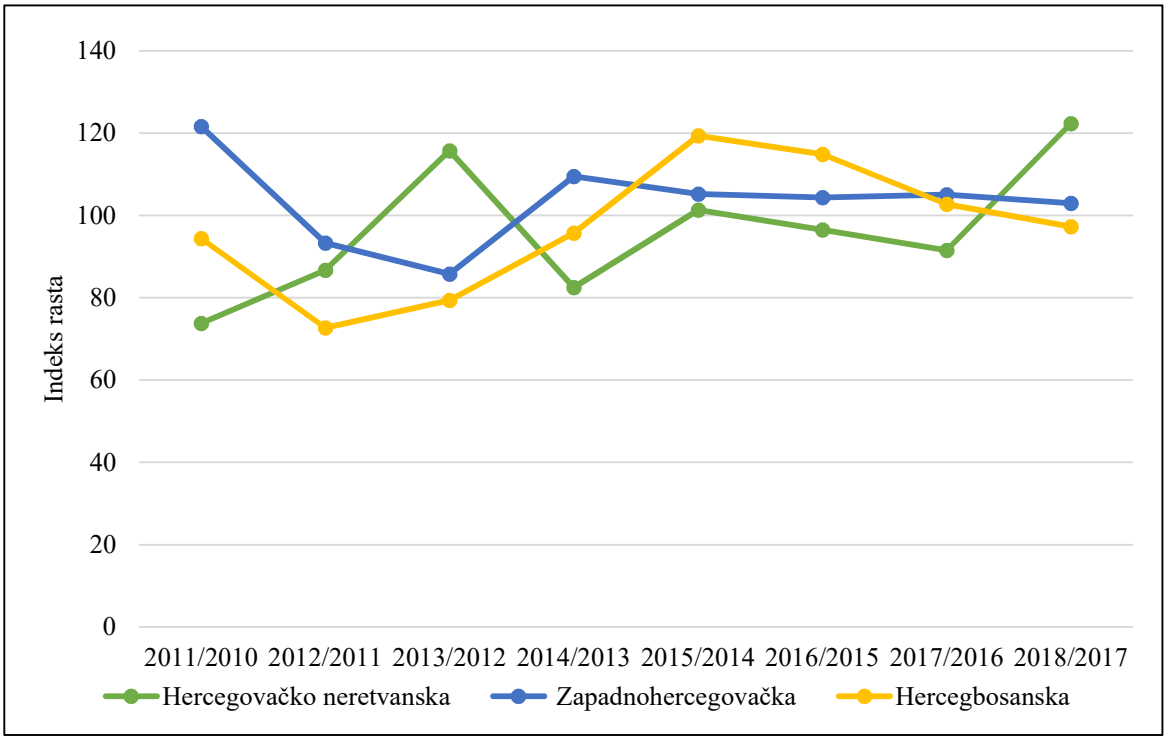

Slika 34. Kretanje indeksa rasta industrijske proizvodnje Županije Zapadnohercegovačke i susjednih županija od 2010. do 2018.

Izvor: Tab. 27.

Razvoj industrije u prošlosti ovisio je o prednostima određenoga područja, kao što je npr. rudno bogatstvo, dok se danas visokotehnološka industrija temelji na znanjima i inovacijama. S obzirom na to da svoj razvoj temelje na intelektualnoj snazi, mogu se locirati bilo gdje u svijetu, a novija istraživanja pokazuju da konkurentnost i uspjeh može ostvariti samo onaj tko posjeduje znanje (ĆOSIĆ, FABAC, 2001.). Za uspješan razvoj industrije nužno je ulaganje u znanje, nove proizvodne tehnologije, automatizaciju te visoku kontrolu kojom će proizvodi biti konkurentni na europskim i svjetskim tržištima. Tehnološki napredak omogućava veću i bržu učinkovitost tvrtki kako u pružanju uslužnih djelatnosti tako i u industrijskoj proizvodnji. Prema procjenama stručnjaka digitalna transformacija osigurava povećanje stopa produktivnosti između 20 i 30 % (BUTKOVIĆ, SAMARDŽIJA, 2019.). Uspješan razvoj gospodarstva temelji se na kvalitetnome obrazovanju, ali i ekonomskoj politici koja će se orijentirati prema izvozu (ĆOSIĆ, FABAC 2001.). Kako bi se navedeno ostvarilo, nužna je veća suradnja između javnoga i privatnoga sektora, povezivanje znanosti i industrije, kvalitetna strategija, ali i politika koja će moći implementirati strategiju. Indeks razvijenosti jedan je od makroekonomskih pokazatelja na

temelju kojega se mjeri uspješnost gospodarstva. Kako bi se dobio uvid u uspješnost gospodarstva županije, prikazat će se indeksi razvijenosti za 2015. i 2018. godinu. Za njihovu izradu 2015. godine koristili su se sljedeći parameteri:

- „stupanj zaposlenosti
- stupanj nezaposlenosti
- broj učenika na 1000 stanovnika
- prihodi po glavi stanovnika
- indeks odsutnoga stanovništva“ (URL 15).

Prema dobivenim podatcima na razini Federacije Bosne i Hercegovine, Županija Zapadnohercegovačka 2015. godine bila je smještena na 2. mjesto od ukupno 10 županija/kantona u Federaciji. Od susjednih županija Hercegovačko-neretvanska nalazi se na 3. mjestu, dok je Hercegbosanska zauzela pretposljednje, 9. mjesto. Na razini Županije Zapadnohercegovačke na 1. mjestu bio je Široki Brijeg, dok je na 4., posljednjem mjestu Ljubuški.

Za izradu indeksa razvijenosti 2018. godine koristili su se sljedeći parametri (Tab. 28.):

- „prihodi od poreza na dohodak po glavi stanovnika
- stupanj zaposlenosti
- kretanje stanovništva
- postotak staroga stanovništva u ukupnome
- stupanj obrazovanja radne snage“ (URL 15).

Tablica 28. Razina razvijenosti Županije Zapadnohercegovačke po gradovima/općinama 2018. godine.

Grad/ Općina	Prihod od poreza na dohodak	Stupanj zaposlenosti	Kretanje stanovništva 2013-2018.	Postotak starog stanovništva	Stupanj obrazovanja radne snage	Rang
Grude	1,1	1,0	0,9	0,8	1,3	2
Ljubuški	0,6	0,5	0,8	0,8	1,3	4
Posušje	0,5	0,7	1,0	1,0	1,2	3
Široki Brijeg	1,2	1,1	1,2	0,9	1,3	1

Izvor: (URL 15).

Prema indeksu razvijenosti 2018. godine Županija Zapadnohercegovačka zauzela je 4. mjesto. Od susjednih županija Hercegovačko-neretvanska nalazi se na 2. mjestu prema razvijenosti,

dok je Hercegbosanska na posljednjem, 10. mjestu. Na temelju analize istih podataka 2018. godine na području Županije Zapadnohercegovačke od četiri grada/općine na 1. mjestu bio je Grad Široki Brijeg, dok je na posljednjem, 4. mjestu Grad Ljubuški. U usporedbi s 2015. godinom na razini županije došlo je do promjene kod Općine Grude koja je prema novim podatcima po rangu razvijenosti na 2. mjestu (Sl. 35.).

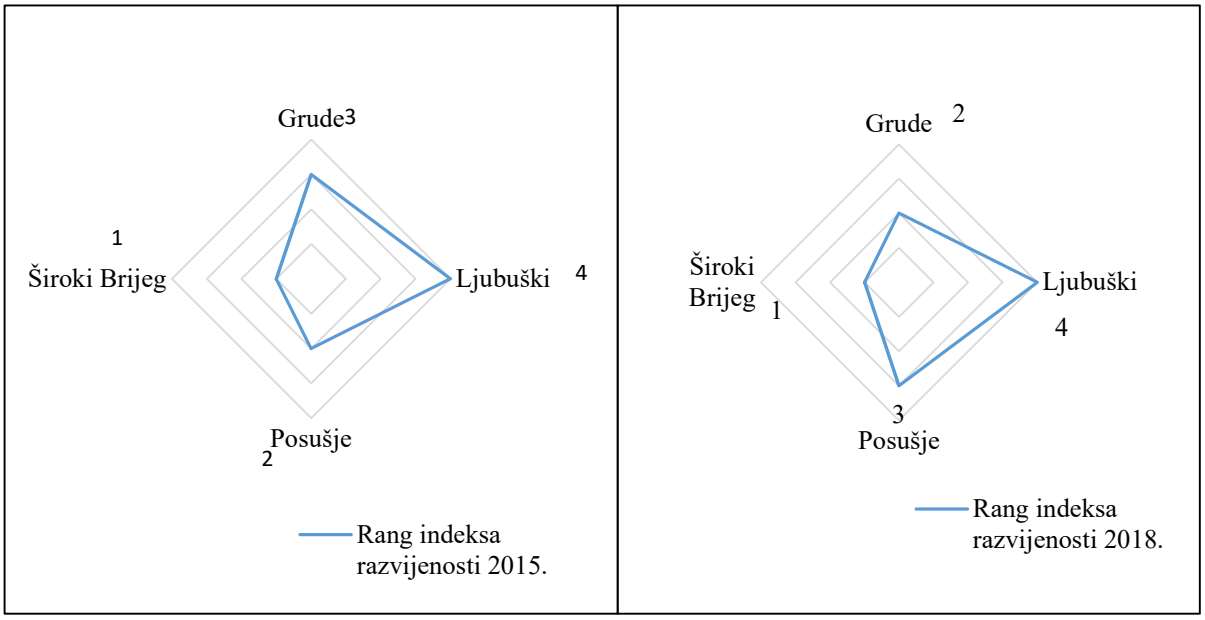

a) b)

Slika 35. Indeks razvijenosti na razini gradova/općina u Županiji Zapadnohercegovačkoj a) za 2015., b) 2018. godinu.

Široki Brijeg visok indeks razvijenosti ostvaruje zbog razvijene industrije (metaloprerađivačka industrija, industrija potrošnih dobara), čiji se uspješan razvoj nastavio i nakon procesa privatizacije. Ovaj grad predstavlja sjedište Županije Zapadnohercegovačke, a samim time i određene centralne funkcije koje privlače radnu snagu. Najniži indeks razvijenosti u oba analizirana razdoblja bilježi Grad Ljubuški, a razlog je uništena industrija u samome procesu privatizacije, koja je u prijeratnome vremenu zapošljavala najveći broj radne snage.

6. PREOBRAZBA RURALNIH NASELJA ŽUPANIJE ZAPADNOHERCEGOVAČKE

Proces transformacije naselja može se analizirati na osnovu nekoliko čimbenika; prostornog širenja, promjena funkcija naselja te vizualnih promjena. Prostor županije do polovice 20. stoljeća obilježava dominacija poljoprivrede i razvoj naselja uz rubne dijelove polja u kršu koja su predstavljala agrarno najvrijednija područja. Na prostorno širenje naselja u drugoj polovici 20. stoljeća najveći utjecaj imao je proces industralizacije. Razvojem metaloprerađivačke industrije 1970. tih godina dolazi do širenja gradskih/općinskih sjedišta županije (Gruda, Ljubuškog, Posušja i Širokog Brijega) koja postaju centri okupljanja stanovništva i gospodarstva. Preobrazba naselja analizirati će se na temelju katastarskih planova i snimaka iz 1974. godine te novih ortofoto snimaka. Pored prostornog širenja naselja analizirati će se i drugi čimbenici koji su utjecali na preobrazbu naselja Županije Zapadnohercegovačke kao što su opremljenost naselja centralnim funkcijama te promjene vizualnog izgleda naselja u istraživanom razdoblju.

6.1. PROSTORNO- FUNKCIONALNA PREOBRAZBA NASELJA

Prostorno-funkcionalna preobrazba ruralnih naselja rezultat je sociogeografskih procesa prisutnih na prostoru Županije Zapadnohercegovačke. Najznačajniji utjecaj na prostorno-funkcionalnu preobrazbu imala je pojava industrije koja se na prostoru županije počinje razvijati nakon Drugoga svjetskog rata, a vrhunac razvoja bilježi 1970-ih godina prošloga stoljeća. Do pojave industrije ruralna naselja županije bila su izrazito agrarnog funkcionalnog tipa s razvijenom poljoprivredom u nizinskim te stočarskim gospodarstvom u brdsko-planinskim predjelima. Na razini svih općina i gradova Grude, Ljubuški, Posušje i Široki Brijeg, prema Popisu stanovništva 1961. godine, zabilježen je postotak stanovništva u primarnom sektoru djelatnosti veći od 60 % (Popis stanovništva 1961., *Stanovništvo i domaćinstva u 1948., 1953. i 1961., Knjiga X.).* Razvoj industrije intenzivno je utjecao na preseljenje radno sposobnoga stanovništva iz ruralnih sredina u gradska/općinska sjedišta Županije Zapadnohercegovačke koja postaju industrijska središta i središta okupljanja stanovništva. Na slici 36. prikazano je prostorno širenje, odnosno izgradnja stambenih i industrijskih objekata na području općinskoga sjedišta Gruda od 1973.[19] godine pa do

[19] Godine 1973. izvršeno je aerosnimanje na području Hercegovine.

suvremenoga doba. Općinsko sjedište se nakon pojave prvih industrijskih postrojenja, odnosno izgradnje duhanske stanice, postupno širilo izgradnjom stambenih objekata. S obzirom da je sve do druge polovine 20. stoljeća poljoprivreda bila dominanta djelatnost stanovnika Gruda, naselja su se uglavnom gradila uz sami rub Bekijskog, tj. Grudskog polja te uz padine okolnih brda. Pojavom industrije i izgradnjom prometnica, koncentracija stanovništva i objekata premješta se uz same prometnice. Sredinom 20. stoljeća dominirala je proizvodnja vojne opreme (podružnica tvrtke Soko - Mostar) te prerada duhana. Prestankom otkupa duhana na prostoru općine Grude primat preuzimaju sekundarne djelatnosti. Stanovništvo se nije u potpunosti prestalo baviti uzgojem duhana, međutim zbog neorganiziranog tržišta uzgoj duhana se sveo na minimum. Nakon 1990-ih godina i uništenoga prijeratnog gospodarstva, u Grudama se razvija grafička, kemijska i prehrambena industrija te uslužne djelatnosti. Uz stambene objekte duž prometnica grade se industrijski (kemijska industrija - Violeta, grafička industrija - Grafotisak, prehrambena industrija - Pivovara) i uslužni objekti (saloni ljepote, restorani, trgovine, banke). Općinsko sjedište prostorno se širi na prijelazna naselja Ružići i Dragićina, koja osiguravaju stambenu, ali i druge centralne funkcije poput trgovačke. Koncentracija centralnih funkcija, infrastrukturnih objekata, stanovništva u općinskom sjedištu i prijelaznim naseljima dokaz je monocentričnoga razvoja općine.

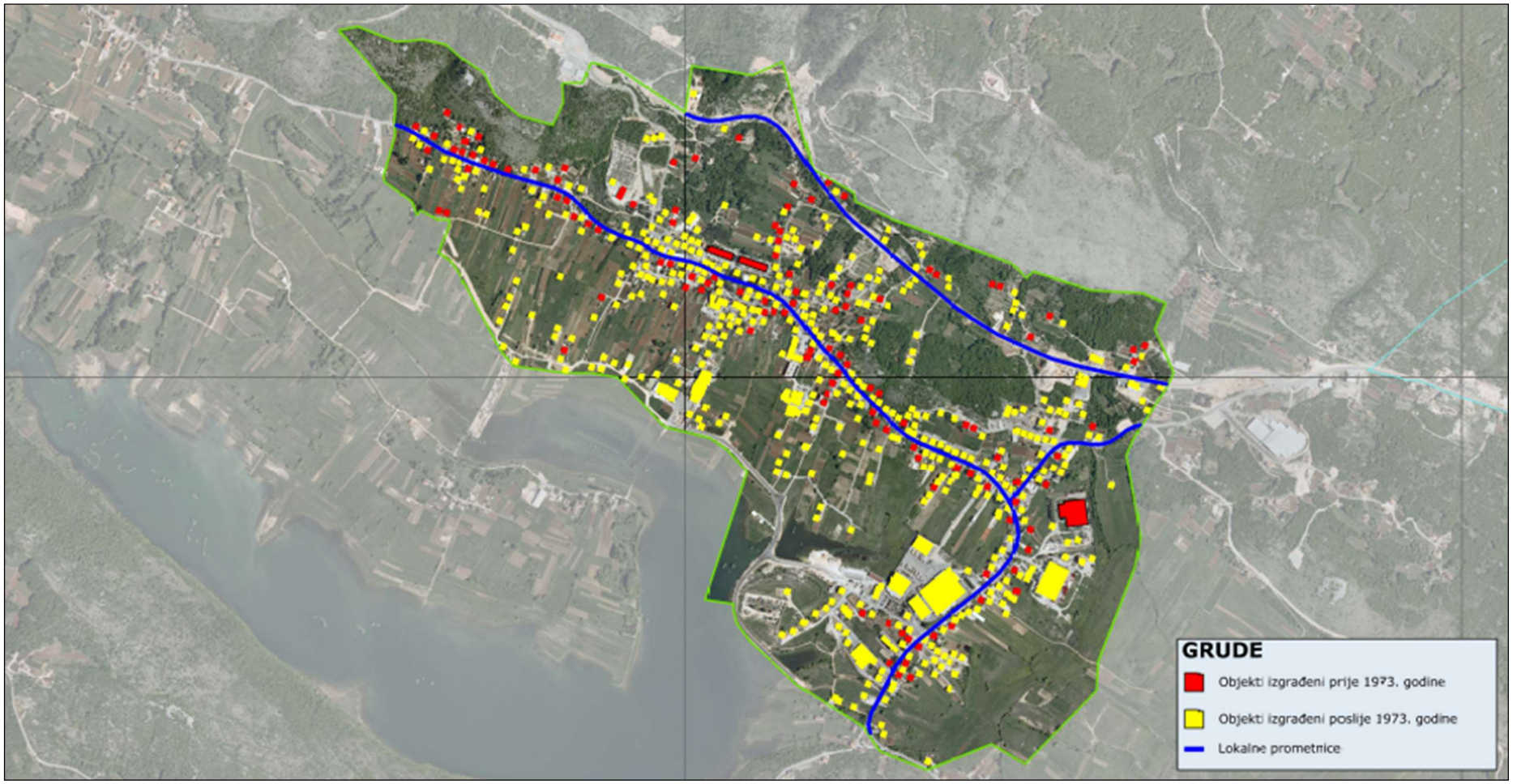

Slika 36. Izgrađeni objekti na prostoru općinskog sjedišta Gruda prije i poslije 1973. godine.

Izvor: *Topografska karta 1;25 000,* Vojnogeografski institut, Beograd, 1975., Ortofoto snimak 2018., Geoportal.ba

Na prostorno-funkcionalnu transformaciju gradskoga sjedišta Ljubuškog najveći utjecaj imao je proces industrijalizacije sredinom 20. stoljeća. Kao i kod ostalih općinskih/gradskih sjedišta Županije Zapadnohercegovačke, i kod Ljubuškog je izražen monocentričan razvoj s jednim polom razvoja. Otvaranjem industrijskih pogona (Famos - tvornica dijelova za automobile, Soko - vojna industrija, Platnara - tkaonica), gradsko središte bilježi značajan rast stanovništva i novih stambenih naselja. Širenje gradskoga sjedišta prati ekonomski razvoj te urbana izgradnja. Grade se trgovački centri, upravni i poslovni objekti, stambena naselja. U gradsko se sjedište doseljava stanovništvo iz okolnih ruralnih područja, ali u manjoj mjeri u odnosu na ostala centralna naselja Županije Zapadnohercegovačke. Razlog tomu jest povoljan geografski položaj u nizinskome dijelu regije niske Hercegovine te gradnja vodonatapnog kanala Klobuk – Vojnići – Šipovača – Veljaci, koja je stanovništvu ruralnih naselja omogućila komercijalnu poljoprivrednu proizvodnju. Nakon 1990-ih godina prostor Ljubuškog zahvaća tzv. postindustrijsko razdoblje u kojem je, uslijed loše privatizacije, industrija u velikoj mjeri uništena. Dolazi do razvoja tercijarnih djelatnosti te izgradnje stambenih i uslužnih objekata uz samu prometnicu. Uslijed prostornog širenja gradskoga sjedišta, dio centralnih funkcija (stambena, opskrbljivačka, obrazovna funkciju) preuzimaju i prijelazna naselja (Humac, Raštani, Predgrađe). Prostorno širenje naselja posljednjih 20-ak godina posebice je značajno u južnom i jugoistočnom dijelu grada Ljubuškog (Sl. 37.).

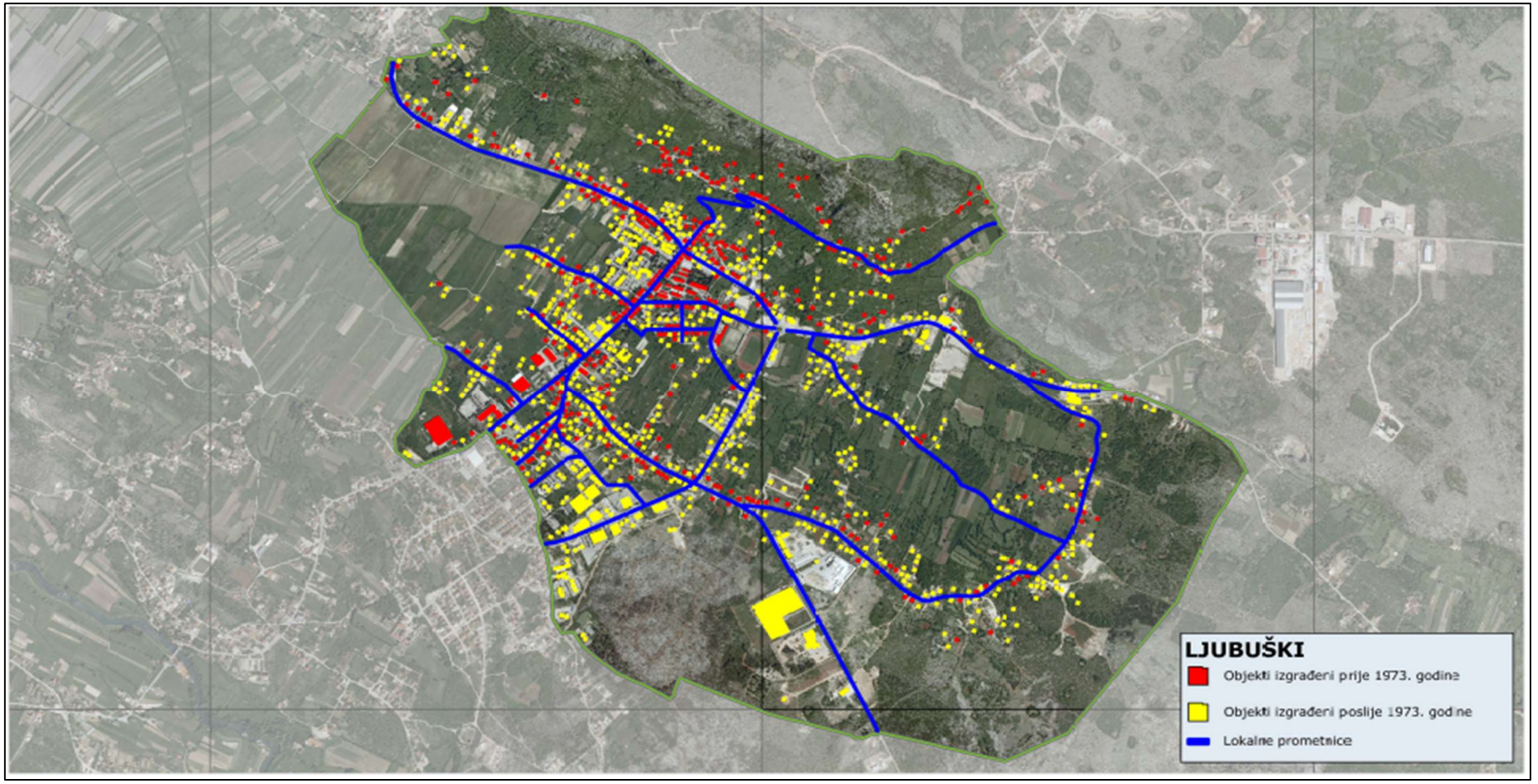

Slika 37. Izgrađeni objekti na prostoru gradskog sjedišta Ljubuškog prije i poslije 1973. godine.

Izvor: *Topografska karta 1;25 000,* Vojnogeografski institut, Beograd, 1975., Ortofoto snimak 2018., Geoportal.ba.

Suvremena prostorno-funkcionalna obilježja općinsko sjedište Posušja poprima sredinom 20. stoljeća. Pojava industrije, s kojom je došlo do razvoja urbanizacije, utjecala je na prostorno širenje i organiziranje funkcija općinskoga sjedišta. Do pojave razvoja metaloprerađivačke industrije na području Posušja dolazi zahvaljujući rudnom bogatstvu. S obzirom da je u brdsko-planinskim predjelima u pravilu teže organizirati lociranje industrije (zbog prometne izoliranosti), nalazišta boksitne rude sredinom prošloga stoljeća činila su temelj industrije tog područja. Razvojem industrije, općinsko sjedište bilježi demografski i ekonomski razvoj. Do druge polovine 20. stoljeća naselja su se gradila na nešto većim uzvišenjima, na padinama, a obzirom da se radi o brdsko-planinskom području, uglavnom su to bila naselja okupljena u manje zaseoke. Razvojem industrije te izgradnjom prometnica, stanovništvo se preseljava i gradi stambena naselja uz duž samih prometnica (Sl. 38.).

Nakon 1990-ih, kao i u ostalim dijelovima županije, dolazi do snažnijega rasta tercijarnih djelatnosti te veće izgradnje uslužnih objekata u općinskim sjedištima, ali i prijelaznim naseljima. Demografski i ekonomski rast gradskog/općinskog sjedišta utjecao je i na razvoj prijelaznih naselja (Rastovača, Čitluk) koja preuzimaju određeni dio njegovih funkcija (stambena, funkcija zapošljavanja, trgovačka). Treba naglasiti da je još uvijek općinsko sjedište, odnosno njegov centralni dio, funkcionalno najbolje opremljeno.

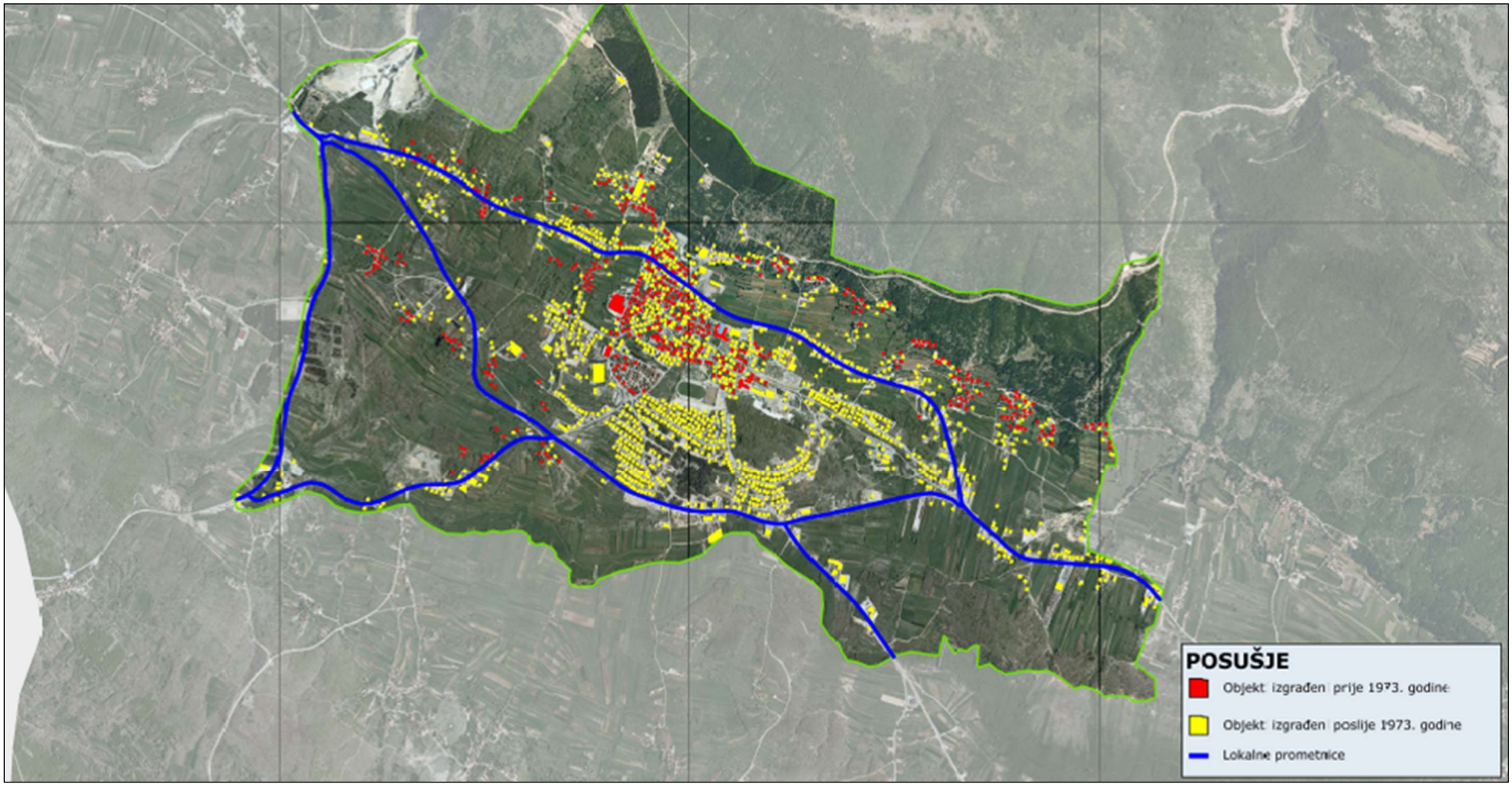

Slika 38. Izgrađeni objekti na prostoru općinskog sjedišta Posušja prije i poslije 1973. godine.

Izvor: *Topografska karta 1;25 000,* Vojnogeografski institut, Beograd, 1975., Ortofoto snimak 2018., Geoportal.ba.

Prostorno-funkcionalna preobrazba gradskoga sjedišta Širokoga Brijega također počinje nakon Drugoga svjetskog rata, odnosno razvojem sekundarnih djelatnosti. Kao i u ostalim gradskim/općinskim sjedištima Županije Zapadnohercegovačke, prve industrijske pogone činile su duhanske stanice. Do sredine 20. stoljeća cijeli prostor županije svoj gospodarski razvoj temeljio je isključivo na primarnim djelatnostima, prvenstveno uzgoju duhana koji je imao ogroman značaj za stanovništvo županije. Osim uzgoja duhana, temelj razvoja gospodarstva, odnosno metaloprerađivačke industrije na području Širokoga Brijega predstavljala su nalazišta boksitne rude. Industrija je omogućila zapošljavanje velikoga broja stanovništva, utjecala na njegovo prestrukturiranje i prostorni razmještaj. Otvaranjem industrijskih pogona (Feal - metaloprerađivačka industrija, Lišta - tvornica obuće), stanovništvo iz okolnih, ponajviše brdsko-planinskih, područja trajno se preseljava prvo u gradsko središte, a zatim prigradska naselja (Trn, Oklaji, Lise). To pokazuje i broj novoizgrađenih stambenih objekata u samome središtu nakon 1973. godine (Sl. 39.). Intezitet i lociranje gradnje stambenih i uslužnih objekata intezivno se nastavilo nakon 1990-ih godina. Razvojem tercijarnih djelatnosti radna mjesta se otvaraju u prigradskim naseljima smještenim uz glavne prometnice (Mostar-Široki Brijeg- Posušje-Grude). Na funkcionalno prostorno širenje prijelaznih naselja svakako je utjecaja imala i nešto niža cijena zemljišta u odnosu na gradske cijene. Prestrukturiranje stanovništva u uslužne djelatnosti donijelo je i nove trendove pri gradnji stambenih objekata. Sve više se u prigradskim naseljima grade dvoetažni objekati, u kojima dio objekta predstavlja stambeni, a drugi dio poslovni prostor. Iako se trend prostornog širenja nastavlja na prijelazna naselja, još uvijek najveću koncentraciju funkcija ima centralni dio gradskog središta, koji se ističe poslovnim i upravnim funkcijama.

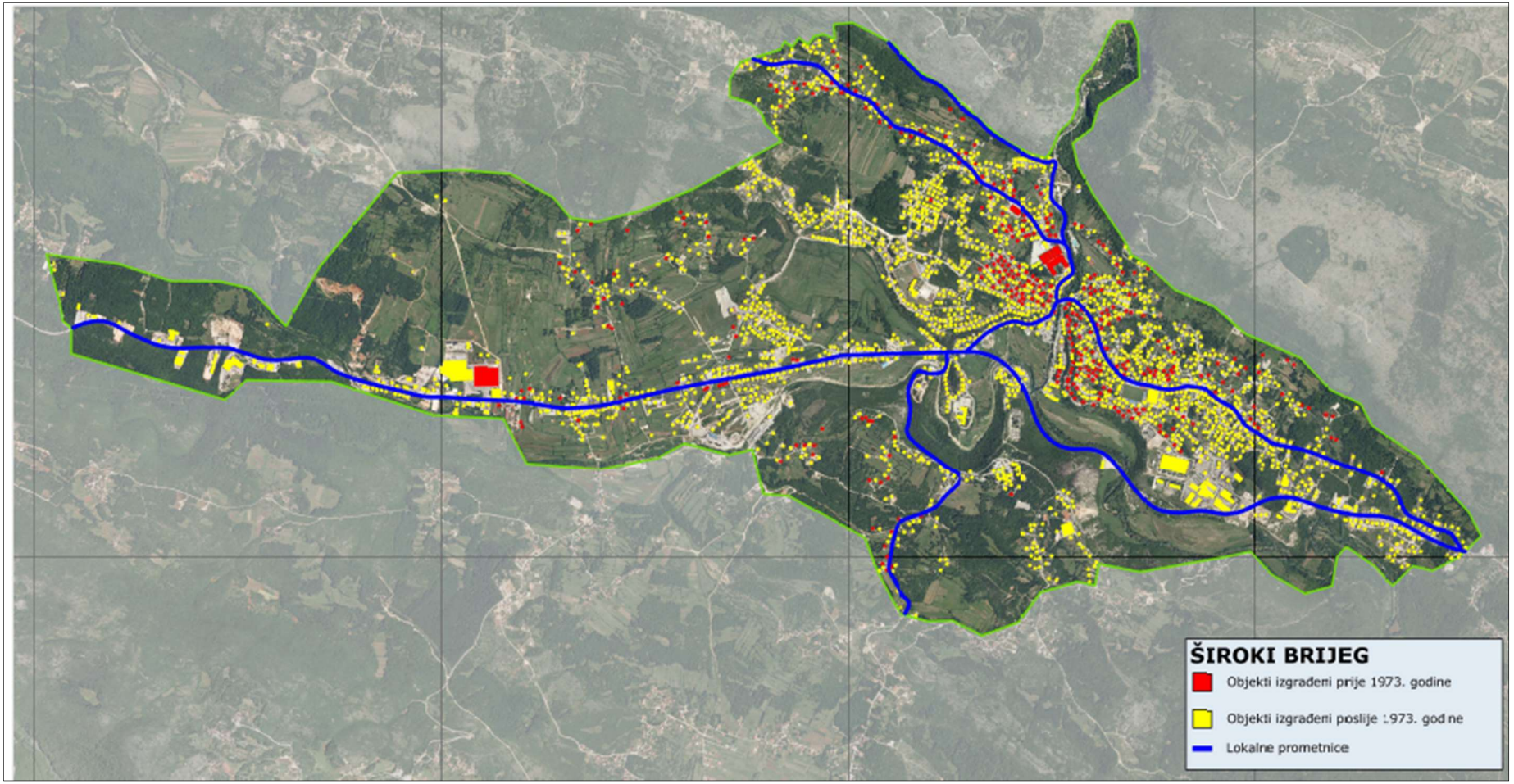

Slika 39. Izgrađeni objekti na prostoru gradskog sjedišta Širokoga Brijega prije i poslije 1973. godine.

Izvor: *Topografska karta 1;25 000,* Vojnogeografski institut, Beograd, 1975., Ortofoto snimak 2018., Geoportal.ba

Diversifikacija poslova i veća podjela rada osigurali su koncentraciju stanovništva u gradskim/općinskim sjedištima koja postaju središtima razvoja unutar županije (Grude, Ljubuški, Posušje i Široki Brijeg), dok ruralna područja bilježe sve izraženiju depopulaciju. Proces depopulacije posebice je izražen u brdsko-planinskim predjelima županije koja su ranije bila središta stočarske ekonomije. Stanovništvo brdsko-planinskih predjela premješta se u nizinska područja uz glavne novoizgrađene prometnice, ali i periferne dijelove gradskih/općinskih sjedišta. Općinska središta u fazi industrijalizacije dobivaju značajne centralne funkcije: funkciju stanovanja, poslovnu, obrazovnu, zdravstvenu i uslužnu funkciju. Prema tipologiji Radeljak - Kaufmann (2015.), gradska/općinska sjedišta županije (Grude, Ljubuški, Posušje i Široki Brijeg) pripadaju naseljima 3.[20] reda opremljenosti. Za razliku od gradskih/općinskih sjedišta koja iz godine u godinu bilježe rast opremljenosti pojedinim funkcijama, ruralna naselja, posebice ona smještena u brdsko-planinskim područjima, gube i svoje osnovne funkcije kao što su stambena i opskrbljivačka. U skladu s navedenom tipologijom Radeljak - Kaufmann (2015.), najveći broj ruralnih naselja županije pripada 4.[21] i 5.[22] redu opremljenosti centralnim funkcijama. U kategoriju naselja 4. reda opremljenosti pripadaju 22, dok kategoriji 5. reda opremljenosti pripada 56 naselja. Osim naselja 4. i 5. reda opremljenosti, unutar županije su izdvojena i naselja koja nemaju funkcija, odnosno naselja bez centraliteta. Radi se o naseljima koja se nalaze na sjeveru županije te o pograničnim naseljima. Uslijed depopulacije koja je zahvatila spomenuta područja, dio ruralnih naselja (Grabova Draga, Gornja Britvica, Donja Britvica, Crne Lokve, Rujan) ostao je bez funkcije obrazovanja, odnosno malih područnih škola. Osim toga, veliki dio ruralnih naselja (Grabova Draga, Gornja Britvica, Gornji Gradac, Potkraj) ostaje i bez trgovina za osnovne namirnice, uslijed čega je stanovništvo prisiljeno putovati i više kilometara do obližnjih trgovina.

Dolaskom stanovništva iz okolnih ruralnih područja, prostorno se šire gradska/općinska sjedišta čime prostor županije bilježi sve veći policentrični razvoj s četiri pola razvoja (Grude, Ljubuški, Posušje i Široki Brijeg). Upravo se u promjeni naselja njihovom opremljenosti pojedinim funkcijama najbolje očituje njihova funkcionalna transformacija. Promjena krajolika

[20] Naselja koja imaju neke od funkcija: osnovna škola; u pravilu srednja škola; dom zdravlja ili dva i više liječnika opće/obiteljske medicine; u pravilu ginekolog i/ili pedijatar; ljekarna; stomatolog; poštanski ured; više prodavaonica, u pravilu jedan ili više supermarketa ili hipermarket; bankomat poslovnica banke, u pravilu i FINA-e; sjedište grada ili općine.

[21] Naselja koja imaju neke od funkcija: ljekarnu, stomatologa, dvije ili više supermarketa, bankomat, čini sjedište općine ili grada.

[22] Naselja koja imaju neke od funkcija: osnovnu ili područnu školu, liječnika, poštanski ured, prodavaonicu, bankomat.

u razdoblju od sredine 20. stoljeća do suvremenoga doba analizirana je na osnovni terenskoga istraživanja i fotodokumentacije. Prijelazno naselje Trn, koje se nalazi uz samo gradsko sjedište Širokoga Brijega i dio grada Širokoga Brijega, u razdoblju između 1965. i 2017. (kada su nastale pojedine slike) značajno se promijenilo (Sl. 40. a i b). Izgradnja tvornice Feal 1972. godine u naselju Trn (ROTIM, 1994.) potaknula je doseljavanje velikoga broja stanovnika iz okolnih brdskih predjela (Crnča, Crnih Lokava, Izbična, Gornje Britvice). Dolaskom stanovništva mijenja se i dotadašnji izgled ruralnoga naselja Trn u kojem je sve veći intenzitet gradnje gospodarskih, stambenih i uslužnih objekata. Pokazatelj transformacije je i broj stanovnika koji je, prema Popisu stanovništva 1961. godine, iznosio 461, dok je prema posljednjem *Popisu stanovništva 2013*. godine naselje Trn imalo 2545 stanovnika (*Popis stanovništva iz 1961*., Knjiga 12, 13, 15, Savezni zavod za statistiku, Sarajevo, 1965.; *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u BiH iz 2013*., Sarajevo, 2016.). Naselje Trn danas je dio prostorno-funkcionalne cjeline grada Širokoga Brijega koje svojim funkcijama (funkcija zapošljavanja, stambena, obrazovna, uslužna) opskrbljuje okolna ruralna naselja.

a) b)

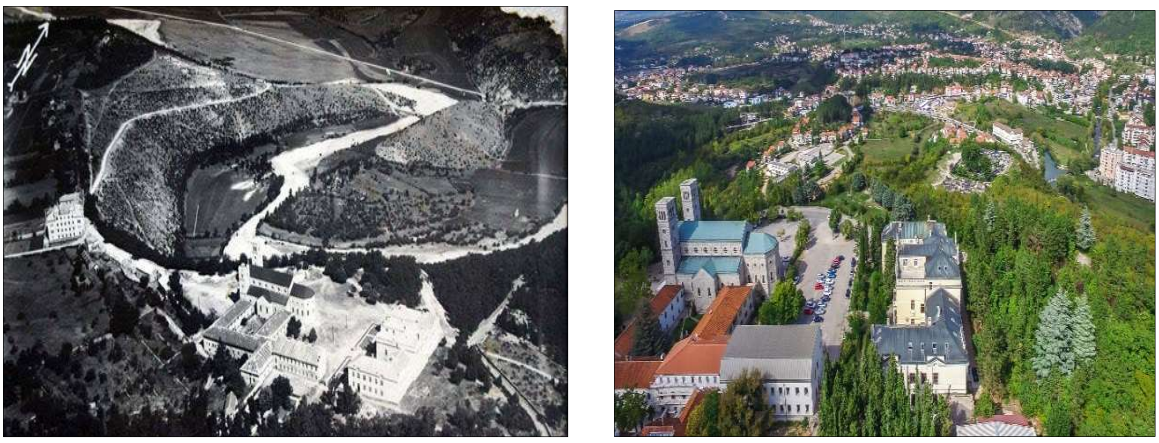

Slika 40. a) Široki Brijeg 1965. godine (pogled prema naselju Trn)
b) Široki Brijeg 2017. godine (pogled prema naselju Trn)

Izvori: a) (URL 17); b) snimka bespilotnom letjelicom, listopad 2017.

Urbana mreža nastala u fazi industrijalizacije na prostoru Županije Zapadnohercegovačke nije se ni danas značajnije promijenila. Policentričan razvoj županije uvjetovao je ravnomjeran odnos funkcija u pojedinim gradskim/općinskim sjedištima (Tab. 29.). Grad Široki Brijeg ističe se kao središte županije, a također je bitna i njegova prometna povezanost s regionalnim

centrom Mostarom koji, prema tipologiji Radeljak - Kaufmann (2015.), pripada naselju 1. reda opremljenosti[23] (Sveučilište u Mostaru, Sveučilišna klinička bolnica, brojni trgovački centri).

Tablica 29. Centralne funkcije gradskih i općinskih sjedišta Županije Zapadnohercegovačke 2019. godine

Naselje	Grude	Ljubuški	Posušje	Široki Brijeg
CENTRALNE FUNKCIJE	dom zdravlja	dom zdravlja	dom zdravlja	dom zdravlja
	osnovna i srednja škola	osnovna i srednja škola	osnovna i srednja škola	osnovna i srednja škola
	trgovine mješovite robe	trgovine mješovite robe	trgovine mješovite robe	trgovine mješovite robe
	trgovine odjeće i obuće	trgovine odjeće i obuće	trgovine odjeće i obuće	trgovine odjeće i obuće
	poljoprivredne ljekarne	poljoprivredne ljekarne	poljoprivredne ljekarne	poljoprivredne ljekarne
	pošta	pošta	pošta	pošta
	kino	kino	kino	kino
	servisiranje automobila	servisiranje automobila	servisiranje automobila	servisiranje automobila
	saloni ljepote	saloni ljepote	saloni ljepote	saloni ljepote
	saloni ljepote	saloni ljepote	saloni ljepote	saloni ljepote
	usluge osiguravajućih društava	usluge osiguravajućih društava	usluge osiguravajućih društava	usluge osiguravajućih društava
	županijski ured	županijski ured	županijski ured	županijski ured
	matični ured	matični ured	matični ured	matični ured
	općinski sud	općinski sud	općinski sud	općinski sud
	sjedište Ministarstva hrvatskih branitelja iz Domovinskog rata	sjedište Ministarstva unutarnjih poslova	sjedište Ministarstva gospodarstva	sjedište ministarstva provosuđa i uprave
	sjedište Ministarstva zdravstva, rada i socijalne skrbi	sjedište Ministarstva financija	sjedište Ministarstva prostornog uređenja, graditeljstva i zaštite okoliša	sjedište Ministarstva obrazovanja, znanosti, kulture i športa
				sjedište Županije Zapadnohercegovačke

Izvor: (URL 18), terenski rad, studeni 2019.

Promjene vizualnog izgleda krajolika također čine bitan čimbenik analize preobrazbe ruralnih naselja. Usporedbom fotografija istoga ili sličnoga prostora fotografiranog u različitim

[23] Prema tipologiji Radeljak - Kaufmann (2015.), naselja 1. reda opremljenosti sadrže: klinički bolnički centar, više poliklinika, više specijalističkih ordinacija, upravni sud.

razdobljima nastojalo se prikazati nastale promjene. Za istraživanje su korištene fotografije snimljene u prvoj i drugoj polovini 20. stoljeća na različitim područjima Županije Zapadnohercegovačke. Zatim su u listopadu 2019. godine snimljene fotografije identičnih ili približnih lokacija. Stare fotografije svih mjesta i naselja nisu dostupne, stoga su prikazane usporedbe starih/novih fotografija pojedinih naselja (Sl. 41., 42., 43.).

Slika 41. a) Grude, prva polovina 20. st. b) Grude, 2019.

a) Izvor: (URL 19).

Slika 42. a) Vitina, prva polovina 20. st. b) Vitina, 2019.

a) Izvor: (URL 20).

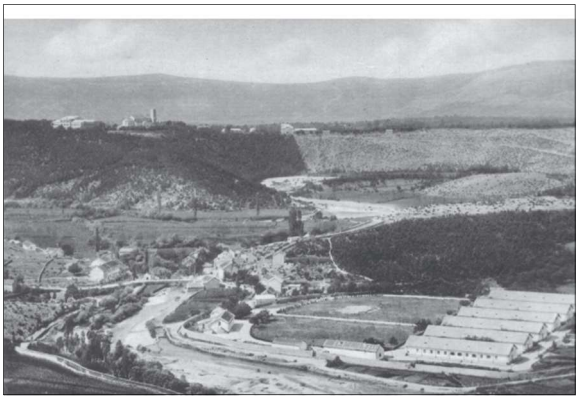

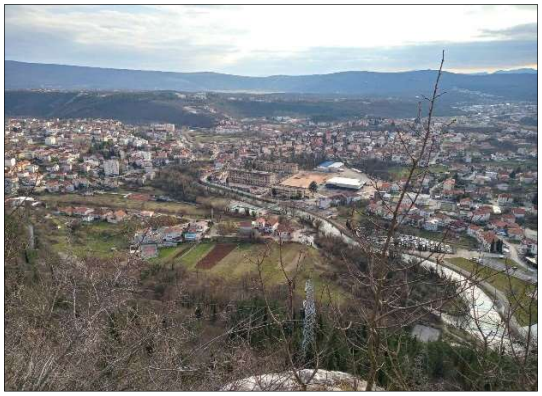

Slika 43. a) Široki Brijeg, 1930. b) Široki Brijeg, 2019.

a) Izvor: DUGANDŽIĆ, (2005.).

Usporedba fotografija istoga prostora u različitom vremenu svjedoči o arhitektonskim promjenama krajolika u promatranim razdobljima. Promjene su značajno vidljive kada je u pitanju način gradnje objekata, posebice stambenih koji se od sredine 20. stoljeće grade u masivnijem obliku. Masivniji oblik gradnje podrazumijevao je gradnju stambenih objekata (kuća) na više katova. Trend gradnje masivnih kuća poticali su *gastarbajteri* koji su time dokazivali moć, odnosno novostečeno bogatstvo. Osim promjene načina gradnje, usporedbom fotografija očigledan je i trend povećavanja infrastrukturnih, gospodarskih i stambenih objekata. Također se vidi širenje i nadogradnja postojećih prometnica, čija je gradnja potaknula preseljenje objekata i stanovništva uz same prometnice.

6.2. PREOBRAZBA RURALNOG KRAJOLIKA

Europskom konvencijom o krajoliku, održanoj u Firenci 2000. godine, usklađeno je definiranje pojma krajolika (*landscape*). Krajolik predstavlja prostor vidljiv ljudskom oku, čija je narav rezultat međudjelovanja prirodnih/antropogenih faktora (EUROPEAN LANDSCAPE CONVENTION, 2000.). Također podrazumijeva topografska i vegetacijska obilježja, vegetacijski pokrov, način korištenja zemljišta, uzroke raspodjela naselja i poljodjelskih površina, ali i povijesnih te kulturnih procesa (*Krajolik - čimbenik strategije prostornog uređenja*, 2014). U radu „*Prilog tumačenju pojma krajolika kao kulturne kategorije*“, autorica Dumbović-Bilušić (2014.) definirala je osnovne sastavnice krajolika:

- „prirodne sastavnice (reljefna, geološka, klimatska, vegetacijska, hidrografska obilježja, vrste tala)
- antropogene sastavnice (prostorna organizacija naselja, prometnica, poljodjelskih površina, ostali oblici korištenja zemljišta, arheološka nalazišta)
- fizionomijsko-morfološke sastavnice (uzorci, razmjeri, proporcije, linije razgraničenja, oblici, boje)
- nematerijalne sastavnice (običaji, tradicionalna glazba, tradicionalna umjetnost)“ (DUMBOVIĆ-BILUŠIĆ, 2014.).

Krajolik je prostor u kojem čovjek živi i boravi, stoga je bitno promatrati ga kao prirodno i kulturno nasljeđe. Pod utjecajem različitih prirodnih i antropogenih čimbenika krajolik se stalno mijenja, o čemu najbolje svjedoče podatci iz prošlosti te usporedba istih s novonastalim promjenama (ERMISCHER, 2004.). Ruralni krajolik podrazumijeva sve ono što ne pripada urbanom krajoliku: poljoprivredne površine, seoska naselja te izvorne dijelove prirode. Sastavnica ruralnoga krajolika je i agrarni krajolik u kojem se odvijaju promjene korištenja zemljišta iz kojeg se opskrbljuje stanovništvo hranom (BLAĆE, ČUKA, 2016.). Promjene zemljišnoga pokrova (*land cover change*) te promjene korištenja zemljišta (*land use change*) pokazuju značajnije preobrazbe vidljive u pojedinim područjima te se sve više koriste u istraživanju krajolika (BLAĆE, 2014.).

6.2.1. Preobrazba kulturnog krajolika

UNESCO je 1992. godine definirao kulturni krajolik (*Cultural Landscape*) kao odraz djelovanja prirode i čovjeka, koji predstavlja razvoj društva i naselja kroz povijest, čineći integrirani sustav nastao međudjelovanjem okoliša te društvenih, gospodarskih i kulturnih čimbenika (URL 21). Prema autorici Dumbović-Bilušić (2014.), kulturni krajolici mogu biti:

- „namjerno oblikovani - krajolik namjerno oblikovan djelovanjem čovjeka (botanički vrtovi, perivoji, trgovi)
- organski razvijeni - uređeni krajolik formiran zajedničkim djelovanjem čovjeka i prirode (ruralni, agrikulturni, povijesni)
- asocijativni - krajolici najmanje oblikovani antropogenim utjecajem, a mogu biti iznimno vrjednovani.

Pojedine podvrste krajolika mogu pripadati i skupini namjerno i skupini spontano oblikovanih kulturnih krajolika“ (DUMBOVIĆ-BILUŠIĆ, 2014.).

Najveći broj sačuvanih kulturnih krajolika ruralnoga prostora Županije Zapadnohercegovačke pripada skupini namjerno oblikovanih krajolika, a čine ih: arhitektura naselja, gospodarskih objekata (pojata, mlinica). Tradicijsku baštinu arhitekture istraživanoga prostora karakteriziralo je umijeće korištenja raznih oblika kamena (Sl. 44.). Hercegovački kamen je uglavnom vapnenac koji se vrlo često u izvornom obliku nalazi u tankim slojevima koji se lako razdvajaju i time olakšavaju korištenje u graditeljstvu (ĐUROVIĆ I DR., 2015.). Najstariji sačuvani kulturni krajolici ruralnoga prostora Županije Zapadnohercegovačke datiraju još iz prapovijesnoga vremena. Čine ih gomile, tumuli – grobni humci te predilirske i ilirske gradine (VASILJ I DR., 2012.). Podizani su na uzvišenjima najčešće iznad plodnih polja, što govori da su brdski krajevi bili strateški i ekonomski važniji od nizinskih predjela. Kamen je bio glavni građevni materijal stambenih objekata. Najstarije jednodijelne stambene zgrade građene su na suhozidinama, a imale su pravokutni oblik koji je na prostoru zapadne Hercegovine bio prisutan sve do 1920-ih godina (BUGARSKI, 1970.).

Slika 44. Starija i novija jednodijelna stambena nastamba Dobrič (Široki Brijeg)

Izvor: BUGARSKI, (1970.).

Pravokutne nastambe karakterizirali su niski zidovi od slaganog kamenja te visoki četveroslivni krov. Pri gradnji nastambi, posebice u brdsko-planinskim dijelovima, objekti su se često ukopavali (Sl. 45.).

Slika 45. Staja - brdsko-planinsko područje Gornji Crnač (Široki Brijeg)

Time se štedjelo na materijalu, a i objekt je bio manje izložen klimatskim neprilikama. U slučaju da je ukopavanje zbog krškog terena bilo onemogućeno, radili su se umjetni nasipi, tzv. sope, najčešće od zemlje i kamena. Prema načinu gradnje zidova, ali i drugoga građevnog materijala kao što je krovni pokrivač, nastambe se dijele na starije i novije. Novije nastambe karakteriziralo je vezivanje kamena veznim materijalom koji se ispunjavao ilovačom ili karnicom[24], a na ovim prostorima takav način gradnje javlja se za vrijeme austrougarske vlasti. Nastambe koje se nisu ukopavale, imale su račvaste stupove postavljene okomito, a sprječavale su raspad suhozidine (BUGARSKI, 1970.). Najčešće su se koristile one od hrasta jer su bile najkvalitetnije. Osim stupova, od hrasta su obično bila vrata, najčešće pravokutnog ili polukružnog oblika, te prozori. Vrata su bila niža od današnjih, oko 170 cm, a kao i prozori, bojeni su najčešće u plavu boju. Smatra se da se plava boja dobivala od smjese kreča i modre galice. Najstarije nastambe imale su krov s četiri slivne površine i pokrov od vegetacije (šaše, raži te drugih žitarica). Krajem 19. stoljeća i početkom 20. stoljeća počinje pokrivanje kuća crijepom (RUPČIĆ, GRBAVAC, 2010.). Revoluciji u gradnji stambenih objekata pridonio je uzgoj rentabilnih poljoprivrednih kultura kao što su duhan i vinova loza. Krajem 19. stoljeća dolazi do širenja stambenih objekata te gradnje objekata na kat (Sl. 46.).

[24] Karnica ili malter je naziv za smjesu ilovače i kreča.

Slika 46. Kamena kuća, Hardomilje (Ljubuški)

Prihodi od poljoprivrednih proizvoda ulagali su se u proširivanje stambenih objekata, tako se gradio prostor za sušenje duhana te prostorije za bačve u kojima se čuvalo vino. Kuće se u to vrijeme nisu pregrađivale te je najčešće jedan kat činila samo jedna prostorija. U prizemlju kuće se boravilo i kuhalo, dok je gornji dio kuće služio za spavanje (RUPČIĆ, GRBAVAC, 2010.). Vrlo često se i stoka držala u stambenim objektima, posebice onima starijeg tipa, no već sredinom 1960-ih godina prošloga stoljeća takva tradicija se gubi. Iznimka su bili povremeni stočarski stanovi u brdsko-planinskim predjelima županije. Osim boravišta stoke, stambeni objekti su služili i za čuvanje ratarskih proizvoda. Nakon širenja objekta u prizemnom dijelu kuće tzv. podrumu odlagali su se poljoprivredni proizvodi i alatke (BUGARSKI, 1970.). Nedaleko od stambenih nastambi gradili su se i gospodarski objekti: staje, svinjci, čatrnje, mlinice. Najstarije nastambe tzv. ajati za stoku predstavljali su objekti naslonjeni na zid te ograđeni i natkriveni slamom ili nekom drugom žitaricom. Nakon ajata grade se prvi čvršći objekti, tzv. jagnjila. Karakterizirali su ih otvoreni prednji dijelovi sa stupovima koji su nosili težinu krova. Dvorište jagnjila tzv. pritorak bilo je ograđeno najčešće suhozidom s drvenim vratima. Bitno je spomenuti da su se jagnjila gradila na području do 500 m nadmorske visine, što je i razumljivo s obzirom na klimatske uvjete u brdsko-planinskim područjima županije (BUGARSKI, 1970.). Nakon gradnje tzv. stalnih nastambi za stoku, jagnjila se na prostoru županije prestaju graditi. Smanjivanje transhumantnog stočarstva donijelo je pojavu gradnje stalnih, čvrstih nastambi za stoku, tzv. pojata (Sl. 47.). Pojata je osim boravka za stoku služila

i kao ostava za stočnu hranu. Vrlo često se i u dvorištu ispred pojate nalazio prostor za sušenje duhana, ali i pritorak za stoku. Načinom gradnje pojate su bile vrlo slične stambenim zgradama građenim od suhozida, a često su stanovnici nakon gradnje novih stambenih nastambi stare pretvarali u pojate.

Slika 47. Pojata, Drinovci (Grude)

Osim stambenih objekata i objekata za stoku, kulturni krajolik ruralnih prostora Županije Zapadnohercegovačke bio je prepoznatljiv po spremnicima za vodu, tzv. čatrnjama (Sl. 48.). Gradile su se uz prilaze prema polju, gdje su služile za natapanje poljoprivrednih površina te u blizini kuća. Uz čatrnju su se obično gradila i korita. U čatrnji bi se skupljala voda, a korito je služilo za napajanje stoke. Na prostoru Županije Zapadnohercegovačke mogu se pronaći i vidjeti različiti oblici korita, no svako od njih je imalo istu svrhu (DUGANDŽIĆ, 2018.).

Slika 48. Čatrnja s koritom, okolica Gruda

Osim čatrnja za potrebe stanovništva (izvori pitke vode, natapanje, pranje odjeće) i napajanja stoke, gradile su se lokve (Sl. 49.). Najčešće su one okrugloga oblika s promjerom i više od 20 metara. Lokve su se gradile tako da su se kopale rupe u zemlji te ispunjavale vodom. Na prostoru Županije Zapadnohercegovačke mogu se pronaći lokve različitih dimenzija i oblika, a najčešće su se gradile u dolinskim predjelima kako bi se voda mogla slijevati. Često su se ograđivale kamenjem kako ne bi došlo do njihova urušavanja (TICA, 2009.).

Slika 49. Lokva Rasno (Široki Brijeg)

Posebnost ruralnoga krajolika Županije Zapadnohercegovačke predstavljaju mlinice na rijekama Lištici i Trebižatu. Gradile su se jednostavnim stilom kojim se najmanje narušavao prirodni okoliš. Najveći broj mlinica na području Županije Zapadnohercegovačke imao je jedan kat iznad rijeke te krov na dvije vode (Sl. 50.). Zahvaljujući vodenom pogonu, u mlinicama se prerađivao kukuruz, pšenica te se dobivalo brašno koje je služilo stanovništvu u prehrani. Gospodarska važnost slabi nakon provedbe elektrifikacije i uvođenja mlinova na strujni pogon. S obzirom da su izgubile gospodarsku važnost najveći broj mlinica danas je zapušten i prepušten sukcesivnom propadanju. Jedan dio mlinica je obnovljen te kao takav predstavlja značajan turistički potencijal.

Slika 50. Obnovljena mlinica na Trebižatu (Ljubuški)

Posebnost tradicionalnoga krajolika ruralnih predjela Županije Zapadnohercegovačke upotpunjuje suhozidna gradnja i brojni očuvani suhozidi. Oni predstavljaju najstariju vještinu gradnje na analiziranom prostoru. Terenskim istraživanjem na prostoru Županije Zapadnohercegovačke uočena je razlika suhozida po veličini, površini, obliku te namjeni. Osnovna podjela suhozida je na suhozidni krajolik poljoprivrednih zemljišta i pašnjaka (ĐUROVIĆ I DR., 2015.). Nakon krčenja terena te dobivanja obradivoga zemljišta suhozidi su služili za ograđivanje poljoprivrednih površina (Sl. 51.). Visina suhozidne ograde ovisila je ponajprije o njezinoj namjeni. U slučaju da je suhozid predstavljao samo graničnik od drugoga posjeda, tzv. mrginj, gradili su se niži suhozidi. Viša suhozidna ograda također se gradila zbog granica, ali i od ulaza pojedinih životinja (ŠARAVANJA I DR., 2018.).

Slika 51. Suhozid, Buhovo (Široki Brijeg)

Sastavni dio kulturnoga krajolika ruralnih područja Županije Zapadnohercegovačke čine i brojne nekropole stećaka.[25] Najčešće su smještene na mjestima prapovijesnih lokaliteta kao što su: gomile, gradine, antički putevi, groblja, plodna polja - Rakitsko polje, Kočerinsko polje, Mokarsko polje, Mostarsko blato, Ljubuško polje (VUČIĆ, 2018.). Postojanost velikoga broja stećaka u plodnim poljima istraživanog prostora dokaz je njihove naseljenosti kroz povijest. Također, značajan broj nekropola pronađen je i na brdsko-planinskim predjelima županije i oni potvrđuju bavljenje stanovništva transhumantnim stočarstvom. Na analiziranom prostoru pronađeni su razni oblici i veličine stećaka, a najčešće su to: sljemenjaci, sanduci, ploče i križevi. Stećci su obično ukrašavani motivima lova - prikaz životinja, mačeva, ljudskih figura; vjerskim motivima, najčešće križevima, mjesecom, zvijezdama; motivima iz svakidašnjeg života kao što su ples, sunce, rozete. Nadgrobni spomenici svjedoče o prošlosti stanovništva na prostoru Županije Zapadnohercegovačke te kao takvi predstavljaju važan segment kulturnoga krajolika ruralnih područja.

Promjene u tradicionalnom izgledu ruralnoga krajolika odraz su socioekonomskih procesa koji se događaju na prostoru Hercegovine između 1970-ih i 1980-ih godina prošloga stoljeća. U ruralnim naseljima Županije Zapadnohercegovačke dolazi do elektrifikacije, uvođenja telefonske mreže, gradnje prometne infrastrukture, odnosno povezivanja okolnih ruralnih naselja s gradskim/općinskim (Grude, Ljubuški, Posušje, Široki Brijeg) i regionalnim središtem - Mostarom. Razvoj industrije te velike vanjske migracije radno sposobnoga stanovništva uvjetovale su promjene u gospodarskoj strukturi. Povećana komunikacija ruralnoga stanovništva s gradom uzrokovala je fizionomske promjene u tradicionalnom izgledu ruralnoga krajolika. Širenje urbanizacije dovelo je do smanjenja razlika života na selu i u gradu. Mijenjanje radnih i životnih navika utjecalo je i na promjenu kulturnoga krajolika ruralnih prostora. Jednostavne kamene kuće zamijenile su nove, masivnije, obično građene na više katova. Za gradnju objekta koriste se novi građevinski materijali poput cigle, betona i aluminija (Sl. 52.).

[25] Stećak - srednjovjekovni nadgrobni spomenik.

Slika 52. Nova arhitektura u tradicionalnom okruženju, Buhovo (Široki Brijeg)

Poseban arhitektonski izričaj na području županije predstavljaju kuće tzv. gastarbajtera, odnosno osoba koje su išle na privremeni rad u inozemstvo, najčešće Njemačku. Dio novca koji bi se zaradio u zemljama zapadne Europe, slao se u Hercegovinu za izgradnju stambene infrastrukture. Nova se infrastruktura elementima i načinom gradnje uvelike razlikovala od tradicionalnih hercegovačkih kuća. Naglasak je bio na masivnosti. Najčešće su to bile kuće na više katova, gdje je vrijedilo nepisano pravilo „što veća, to bolja“. Cilj gradnje masivnih stambenih objekata uglavnom je bio dokazivanje moći, odnosno stečenoga bogatstva.

Prostor oko kuća se iz godine u godinu sve manje ostavlja za poljoprivrednu proizvodnju, a sve veće hortikulturne površine ostavljaju se za uređenje okućnica. Zaposlenjem u nepoljoprivrednim djelatnostima stanovništvo se nije u potpunosti prestalo baviti poljoprivredom, međutim poljoprivreda više ne predstavlja primarni izvor prihoda nego proizvodnju za vlastite potrebe. Značajnije promjene krajolika bilježe naselja bliža gradskim/općinskim sjedištima, tzv. prijelazna naselja Humac, Predgrađe, Knešpolje, Lise, Trn i Oklaji, koja sve više poprimaju izgled urbanih naselja. S obzirom da se uglavnom radi o naseljima koja su smještena duž glavnih prometnica, prvobitna stambena funkcija naselja pretvara se u poslovnu funkciju. U spomenutim naseljima locirane su i pojedine industrije Trn - Feal, Rastovača - Weltplast, Knešpolje – Presal, čija je gradnja utjecala na fizionomiju krajolika. Najmanju transformaciju kulturnoga krajolika ruralnih prostora Županije Zapadnohercegovačke bilježe izolirana naselja smještena uglavnom u planinskom području: Jabuka, Puteševica, Kašće, Bare, Masna Luka, Konjsko, Podbila, Rujan, Vučipolje i Grabova

Draga. Spomenuta naselja predstavljaju depopulacijska područja koja nakon prestanka bavljenja transhumantnim stočarstvom sve više gube na značaju. S obzirom na geografski položaj te udaljenost od centralnih naselja, kulturni krajolik izoliranih naselja izložen je stalnom propadanju. Osim stagnacije i propadanja u pojedinim izoliranim naseljima poput Masne Luke, kulturni krajolik je izložen novom arhitektonskom izričaju koji vrlo često odstupa od tradicionalnoga graditeljstva. Naselje Masna Luka smješteno je na području Parka prirode Blidinje te predstavlja mjesto za odmor i rekreaciju. Gradnja turističkih objekata, vila i apartmana u modernom stilu uvelike mijenja tradicionalno graditeljstvo tog područja (Sl. 53.). Osim gradnje novih, također postoje pozitivni primjeri rekonstrukcije objekata u tradicionalnom stilu.

Slika 53. Novoizgrađeni objekt, Masna Luka

Kulturni krajolik istraživanog ruralnog prostora izložen je stalnim suvremenim procesima koji dovode do narušavanja tradicionalne arhitekture. Veliki broj tradicionalnih objekata svakodnevno je izložen devastiranju (zbog gradnje novih objekata, kultiviranja zemljišta, rekonstrukcije na netradicionalan način) s obzirom da nisu zaštićeni, a predstavljaju značajan kulturni fenomen. Kulturni krajolik predstavlja dio nasljeđa i zbog toga je nužno osigurati zaštitu postojećih objekata, prilagoditi gradnju novih objekata autentičnom graditeljskom stilu te time nastojati sačuvati prepoznatljiv kulturni identitet ruralnih područja Županije Zapadnohercegovačke.

6.2.2. Preobrazba agrarnog krajolika i promjene u korištenju zemljišta

Agrarni krajolici čine dio ruralnoga krajolika, a mogu se razlikovati prema načinu korištenja zemljišta te vrsti dominante poljoprivrede kulture (BILUŠIĆ, 2014.). Prema vrsti poljoprivrednih kultura, na prostoru Županije Zapadnohercegovačke razlikujemo: pašnjačke, vinogradarske, maslinarske, duhanske i voćarske krajolike. Sve do sredine 20. stoljeća poljoprivreda i stočarstvo predstavljali su primarnu djelatnost stanovništva županije. Socioekonomski procesi (industrijalizacija, urbanizacija, depopulacija, deagrarizacija, deruralizacija) donose preobrazbu agrarnoga krajolika koja je posebice izražena u prijelaznim naseljima županije - Trnu, Lisama, Oklajima, Knešpolju, Humcu i Predgrađu.

U fokusu proučavanja promjena agrarnoga krajolika je poljoprivrednik kao proizvođač poljoprivrednih proizvoda. Međutim, na dinamiku promjena nastalih u agrarnom krajoliku utječe znatno više čimbenika poput: sustava vlasništva poljoprivrednih površina, oblika i veličina parcela, poljoprivrednih zakona, nepostojanja plodoreda, poljoprivredne subvencije na lokalnoj i regionalnoj razini, razvoja tehnologije, trendova na tržištu (PRIMDAHL, 1999.). Preobrazba agrarnoga krajolika Županije Zapadnohercegovačke analizirana je na temelju biltena o poljoprivrednoj proizvodnji, korištenja katastarskih podataka te promjena u strukturi korištenja poljoprivrednoga zemljišta. Najveći broj poljoprivrednih gospodarstava u županiji, njih 66 %, nalazi se na površini 1-3 ha (Tab. 30.). Upravo zbog toga donesen je Zakon o poljoprivrednom zemljištu Federacije Bosne i Hercegovine iz 2009. godine, članak br. 139., prema kojem se poljoprivredno zemljište ne smije dijeliti na nasljednike ako mu površina nije veća od 0,2 ha ili 2 dunuma[26], čime se nastoji spriječiti daljnja razdioba već usitnjenih parcela.

Tablica 30. Broj poljoprivrednih gospodarstava prema veličini posjeda u Županiji Zapadnohercegovačkoj 2017. godine.

Veličina posjeda PG (ha)	**(0-1)**	**(1-3)**	**(3-5)**	**(5-10)**	**(10-50)**	**>50 ha**	**UKUPNO PG**
Broj PG	1.896	836	59	38	22	3	2.854

Izvor: Registar poljoprivrednih gospodarstava, Ministarstvo poljoprivrede, vodoprivrede i šumarstva, 2017.

[26] Dunum, dulum - mjerna jedinica za površinu. 1 dulum iznosi 1000 m². Mjerna jedinica za površinu potječe iz vremena turskog doba. Koristi se kao mjerna jedinica površine na području Bosne i Hercegovine.

Prema uporabnoj vrijednosti zemljišta Županije Zapadnohercegovačke (Tab. 31.), najveći postotak poljoprivrednoga zemljišta nalazi se na području općine Grude i iznosi 55,44 %, a najmanji na području Širokoga Brijega. Na teritoriju Ljubuškog nalazi se 46 % poljoprivrednoga zemljišta, međutim radi se o agrarno najvrjednijem i tradicionalno najvažnijem području za poljoprivrednu proizvodnju u županiji. Najveći postotak neplodnoga zemljišta također ima područje Ljubuškog, a najmanji prostor općine Posušje.

Tablica 31. Upotrebne vrijednosti zemljišta u Županiji Zapadnohercegovačkoj prema podatcima 2018. godine.

	Poljoprivredno zemljište		**Šumsko zemljište**		**Neplodno zemljište**	
Grad/Općina	**Površina (ha)**	**(%)**	**Površina (ha)**	**(%)**	**Površina (ha)**	**(%)**
Grude	12.081,54	55,4	7.617,96	34,9	2.092,71	9,6
Ljubuški	13.748,34	46,4	12.480,12	41,7	3.631,77	12,1
Posušje	23.789,34	53,3	17.150,66	39,1	2.844,28	6.5
Široki Brijeg	14.914,17	38,6	19.564,59	51.2	3.806,44	9,9
Ukupno/Prosjek ŽZH	**50,798,80**	**42,3**	**56,813,33**	**47,3**	**12,375,22**	**10,3**

Izvor: *Upotrebne vrijednosti zemljišta Zapadnohercegovačke županije*, Sarajevo 2018.

U ukupnoj strukturi poljoprivrednih površina po kategorijama zemljišta, na području Županije Zapadnohercegovačke dominiraju pašnjaci s 53 % (Tab. 32.). Prilikom terenskoga istraživanja u listopadu 2019. godine utvrđen je veliki broj parcela pašnjaka koji su zapušteni i prepušteni socijalnom ugaru. Najveći razlog tomu je napuštanje uzgoja koza i ovaca. Nakon pašnjaka dominiraju vrtovi i oranice, koji čine 35 % zemljišta u županiji. Poljoprivredno najviše valorizirani su rubni dijelovi polja u kršu (Bekijsko, Grudsko, Drinovačko, Veljačko, Vitinsko, Studenačko, Posuško, Rašljansko, Rakitno, Rastovačko, Kočerinsko, Mokarsko, Trnsko, Mostarsko blato). Preostali manji dio čine livade (10 %), vinogradi (2 %) te voćnjaci s udjelom manjim od 1 %.

Tablica 32. Poljoprivredne površine po kategorijama zemljišta u Županiji Zapadnohercegovačkoj prema podatcima za 2017. godinu.

Kategorije zemljišta	Grude		Ljubuški		Posušje		Široki Brijeg	
	Površina (ha)	(%)	Površina (ha)	(%)	Površina (ha)	(%)	Površina (ha)	(%)
Oranice i vrtovi	4.200	37,0	5.302	43,0	5.518	31,0	3.681	32,0
Voćnjaci	7	0,0	42	0,0	19	0,0	76	1,0
Vinogradi	115	1,0	526	4,0	12	0,0	265	2,0
Livade	1.358	12,0	204	2,0	1.566	9,0	2.146	18,0
Pašnjaci	5.575	50,0	6.480	51,0	10.619	60,0	5.454	47,0
Ukupno	**11.255**	**100,0**	**12.554**	**100,0**	**17.734**	**100,0**	**11.622**	**100,0**

Izvor: (URL 22).

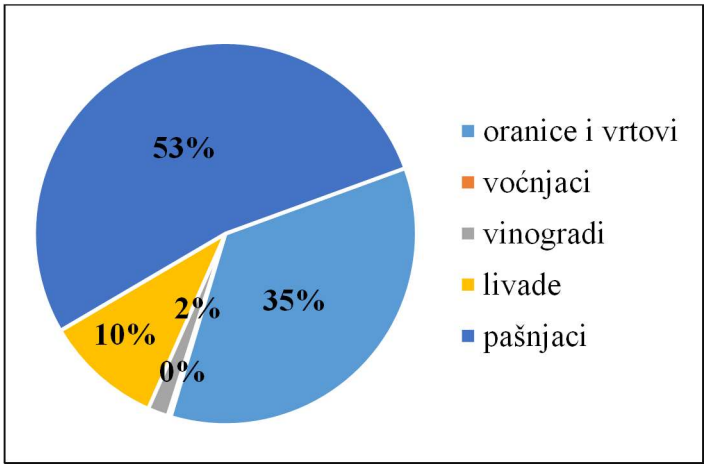

Slika 54. Poljoprivredne površine po kategorijama zemljišta u Županiji Zapadnohercegovačkoj prema podatcima za 2017. godinu.

Izvor: Tab. 32.

Nizinski i brežuljkasti dijelovi županije značajni su po uzgoju voća i povrća, duhana te vinove loze. Najintenzivnije poljoprivredne površine nalaze su u poljima u kršu: Bekijskom, Grudskom, Drinovačkom, Veljačkom, Vitinskom, Studenačkom, Posuškom, Rašljanskom, Rakitnom, Rastovačkom, Kočerinskom, Mokarskom, Trnskom, Mostarskom blatu. Od voćarskih kultura najviše se uzgajaju jabuke, trešnje i šljive (Tab. 33.). Uzgoj trešanja karakterističan je za južniji, nizinski dio županije, odnosno ponajviše je vezan za ljubuško područje. Uzgoj jabuka i šljiva prisutan je na području cijele županije.

Tablica 33. Broj rodnih stabala voća u Županiji Zapadnohercegovačkoj u razdoblju od 1981. do 2013.

Vrste stabala voća	1981.		1991.		2013.	
	Broj stabala	(%)	Broj stabala	(%)	Broj stabala	(%)
Jabuka	14.695	11,5	16.350	15,8	36.920	24,1
Kruška	7.485	5,8	6.850	6,6	10.775	7,3
Šljiva	15.960	12,4	14.600	14,3	35.080	22,9
Orah	29.485	23,3	14.580	14,1	11.730	7,6
Trešnja	41.023	32,0	33.400	32,3	32.250	21,0
Višnja	6.420	5,0	5.800	5,6	8.100	5,2
Breskva	13.050	10,0	11.750	11,3	18.250	11,9
Ukupno ŽZH	**128.118**	**100,0**	**103.330**	**100,0**	**153.105**	**100,0**

Izvor: *Statistički godišnjak Bosne i Hercegovine, 1982*; Godina XVI., Sarajevo 1982; *Statistički godišnjak Bosne i Hercegovine, 1991.*; Godina XVI., Sarajevo 1992; *Zapadnohercegovački kanton u brojkama 2013.*, Federalni zavod za statistiku, Sarajevo, 2014.

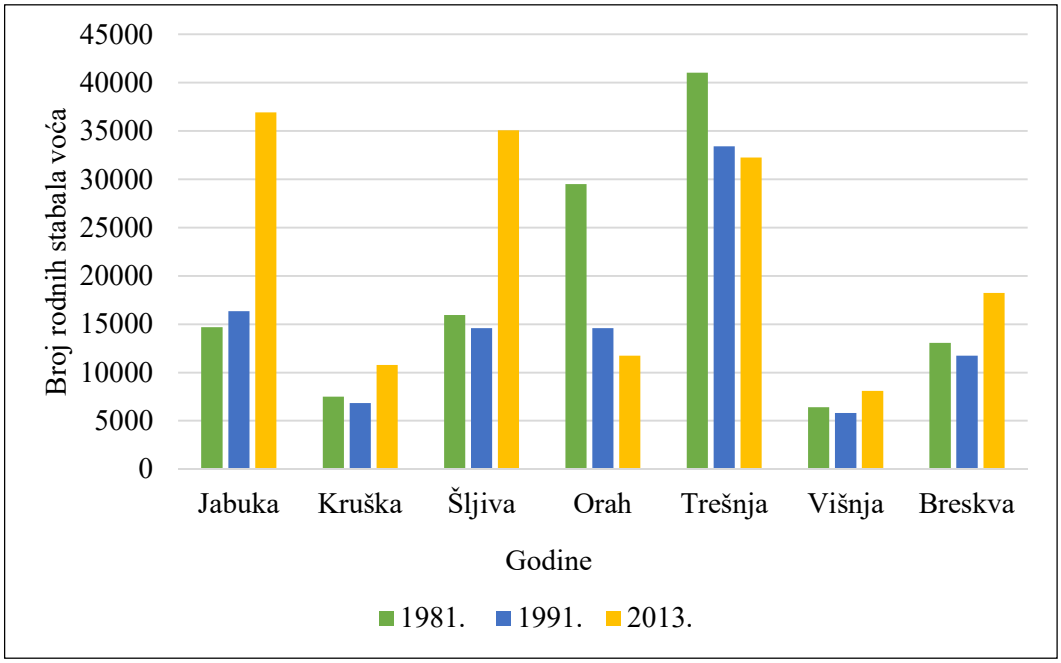

Slika 55. Broj rodnih stabala voća u Županiji Zapadnohercegovačkoj u razdoblju od 1981. do 2013.
Izvor: Tab. 33.

Osim uzgoja voća, prostor županije značajan je i po uzgoju povrtlarskih kultura (Tab. 34.). Veljačko, Vitinsko i Studenačko polje predstavljaju najznačajnije poljoprivredne površine za uzgoj plodovitog (rajčica, paprika), gomoljastog (krumpir) i zeljastog povrća (kupus, raštika,

blitva, špinat). Najprepoznatljiviji proizvod navedenih polja je ljubuški rani krumpir zaštićenog geografskog podrijetla. Sjeverni dio županije, odnosno polja u kršu (Rakitsko, Rastovačko, Rašljansko polje), također je značajan po kvalitetnome uzgoju zeljastoga i korjenitoga povrća. Na cijelome prostoru županije, posebice u nizinskome dijelu oko stambenih objekata, zastupljena je stakleničko-plastenička proizvodnja. Uglavnom se radi o uzgoju povrtlarskih kultura (rajčica, paprika, blitva) za potrebe kućanstava. U slučaju viškova proizvodi se nude na lokalnim tržnicama, čime se stanovništvu osigurava dodatni izvor prihoda.

Tablica 34. Zasađene površine povrtlarskih kultura u Županiji Zapadnohercegovačkoj od 1981. do 2013.

Povrtlarske kulture	1981.		1991.		2013.	
	površina (ha)	(%)	površina (ha)	(%)	površina (ha)	(%)
Krumpir	0	0,0	2560	73,0	1376	66,0
Crni luk	76	15,0	101	3,0	193	9,0
Kupus	140	28,0	320	9,0	238	11,0
Rajčica	161	32,0	253	7,0	196	9,0
Paprika	131	26,0	283	8,0	78	4,0
Ukupno ŽZH	**508**	**100,0**	**3517**	**100,0**	**2081**	**100,0**

Izvor: *Statistički godišnjak Bosne i Hercegovine*, Godina XVI., Sarajevo, 1982.; *Statistički godišnjak Bosne i Hercegovine 1991*, Godina XVI., Sarajevo 1992; Statistički godišnjak Bosne i Hercegovine, Godina XVI., Sarajevo 1972., *Zapadnohercegovački kanton u brojkama 2013.,* Federalni zavod za statistiku, 2014.

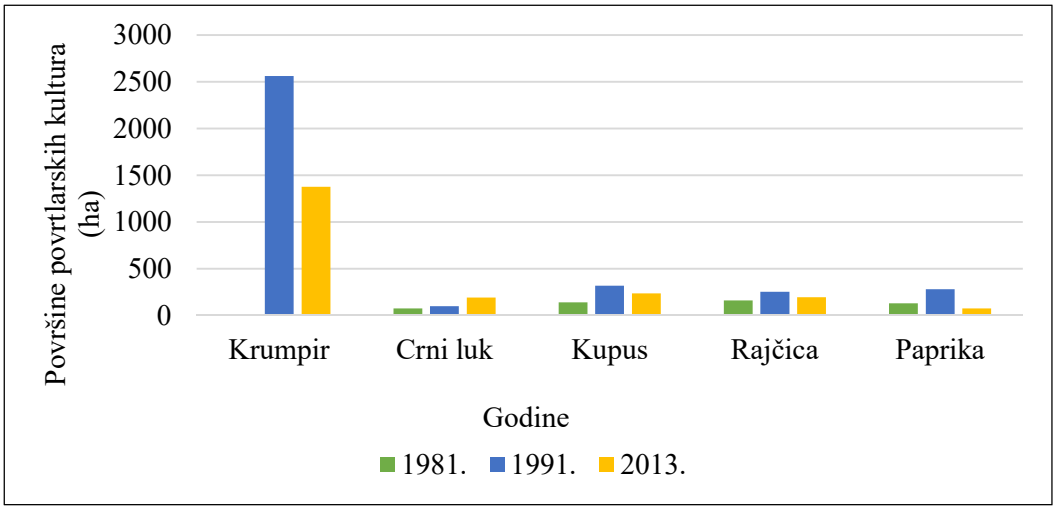

Slika 56. Zasađene površine povrtlarskih kultura u Županiji Zapadnohercegovačkoj od 1981. do 2013.

Izvor: Tab. 34.

Uz voće i povrće, prostor Županije Zapadnohercegovačke prepoznatljiv je i po uzgoju duhana. Proizvodnja duhana imala je veliki gospodarski i socijalni značaj. Zahvaljujući organiziranom otkupu koji uvodi austrougarska vlada, uzgoj duhana je za veliki broj obitelji predstavljao glavni izvor prihoda. Danas je na području Hercegovine uzgoj duhana gotovo napušten, a osnovi razlog je nepostojanje sigurnoga, odnosno organiziranoga otkupa. Najveće zasađene površine duhana zabilježene su Popisom 1981. godine, nakon čega se svakim sljedećim popisom taj broj značajno smanjivao (Tab. 35.). Prema *Popisu stanovništva* iz 2013. godine, najveće zasijane površine duhana ima općina Grude, dok ostale općine bilježe značajno smanjenje zasijanih površina duhana. Duga tradicija uzgoja duhana, plodno tlo te potražnja na tržištu zasigurno su dovoljni razlozi za ponovnom revitalizacijom te poljoprivredne kulture. Glavnu ulogu treba preuzeti država koja će istaknuti važnost uzgoja duhana te ponovnim organiziranjem sigurnoga otkupa omogućiti oživljavanje uzgoja te poljoprivredne kulture na području županije.

Slika 57. Duhanski agrarni krajolici Grude

Slika 58. Proces sušenja duhana Gorica (Grude)

Tablica 35. Površina duhana (ha) po gradovima/općinama u Županiji Zapadnohercegovačkoj od 1961. do 2013.

Grad/Općina	1961.		1981.		2013.	
	Površina (ha)	**(%)**	**Površina (ha)**	**(%)**	**Površina (ha)**	**(%)**
Grude	643	41,0	846	36,0	120	74,0
Ljubuški	494	32,0	1033	43,0	18	11,0
Posušje	13	1,0	24	1,0	0	0,0
Široki Brijeg	417	27,0	477	20,0	25	15,0
Ukupno ŽZH	**1567**	**100,0**	**2380**	**100,0**	**163**	**100,0**

Izvor: *Statistički godišnjak SFRJ 1961.*, Godina XVI,. Beograd, 1962; Statistički godišnjak Bosne i Hercegovine 1981, Godina XVI., Sarajevo, 1982, *Zapadnohercegovački kanton u brojkama 2013.*, Federalni zavod za statistiku, Sarajevo, 2014.

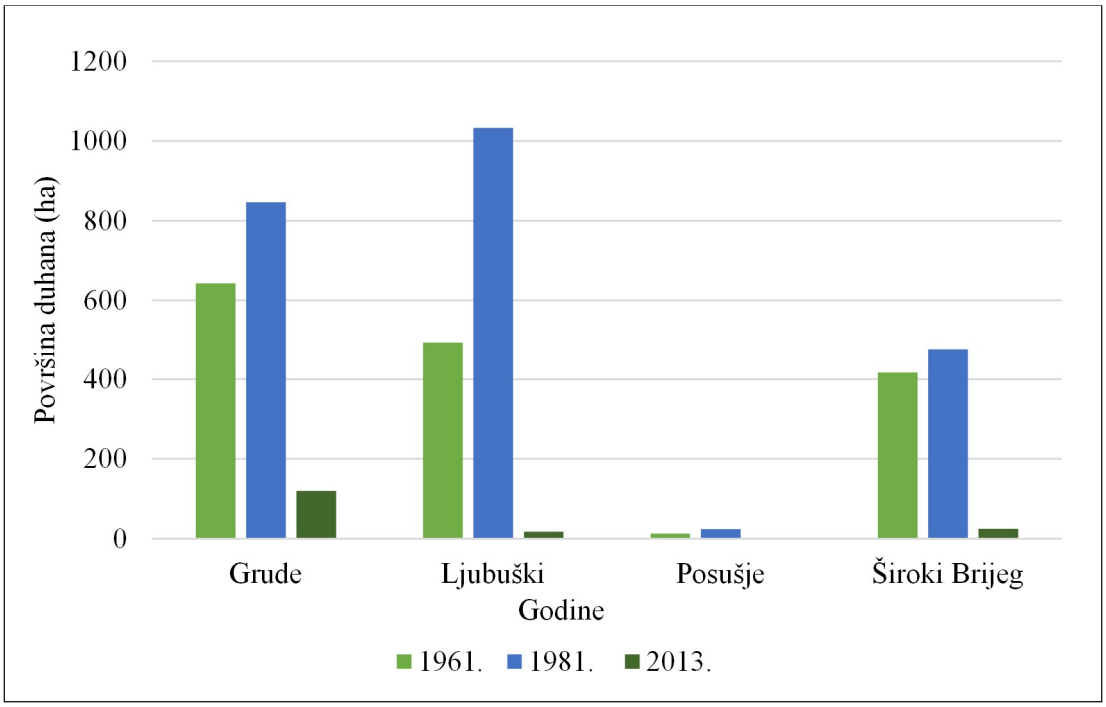

Slika 59. Površina duhana (ha) po općinama u Županiji Zapadnohercegovačkoj u razdoblju od 1961. do 2013.

Izvor: Tab. 35.

Za prostor Županije Zapadnohercegovačke karakterističan je i uzgoj vinove loze, koji je u Hercegovini star više od 2000 godina. Nakon grčke kolonizacije Jadrana ilirska plemena donose vinovu lozu i na područje Hercegovine. Najveći razvoj uzgoja vinove loze bilježi se dolaskom na vlast Austro-Ugarske, kada se organiziraju zemaljske stanice za voćarstvo i vinogradarstvo. Uz duhan, vinova loza predstavljala je glavnu poljoprivrednu kulturu na prostoru zapadne Hercegovine (BELJO I DR., 2018.). Najznačajniju otkupnu stanicu za širi prostor Hercegovine predstavljala je stanica u Gnojnicama-Mostar osnovana 1886. godine (ČULJAK, 2014.). Stanice nisu vršile samo otkup grožđa već su imale i obrazovnu funkciju. Radi unaprjeđenja i razvoja vinogradarstva stanice su organizirale stručno usavršavanje mladih naraštaja uglavnom od 14-20 godina. Značajan razvoj vinogradarstva zaustavlja Prvi svjetski rat a zatim i bolesti plamenjače. Zbog toga se u Ljubuškom 1937. godine osniva prva antiperonosporna služba koja je bila pod patronatom Poljoprivredne kontrole Split. Antiperonosporna služba u Hercegovini se osniva 1951. godine sa sjedištem u Mostaru a stanice su bile raspoređene diljem Hercegovine - Ljubuškom, Čapljini, Domanovićima (BELJO I DR. 2018.). Između dvaju svjetskih ratova stagnira uzgoj vinove loze te se tek nakon Drugoga svjetskog rata ponovno organizira vinogradarsko-voćarska stanica u Gnojnicama. Razvoju poljoprivredne proizvodnje doprinijelo je i otvaranje hercegovačkoga poljoprivrednog kombinata HEPOK-a 1956. godine u okviru kojeg se vršio uzgoj, ali i otkup vinove loze sa širega područja Hercegovine. Osim uzgoja i otkupa vinove loze, HEPOK je značajne napore ulagao u istraživačke projekte te se tako osniva Istraživačko-razvojni centar na Buni. Nakon toga uslijedio je i proces formiranja specijaliziranih organizacija u sklopu HEPOK-a, i to iz područja poljoprivrede, prometa, ugostiteljstva (BELJO I DR., 2018.).

Kriza ponovno pogađa vinogradarstvo za vrijeme 1990-ih godina i rata u kojem je veliki dio postrojenja HEPOK-a uništen, a vinogradarstvo zapušteno. Nakon rata uslijedio je opet proces obnavljanja kako postrojenja HEPOK-a tako i sadnje novih nasada vinove loze. Međutim, treba naglasiti da se nakon rata nije ponovno uspostavio organizirani otkup grožđa, a vinarije su privatizirane. Nepostojanjem organiziranoga otkupa stanovništvo je prisiljeno na privatna ulaganja i proizvodnju vina.

Slika 60. Nasadi vinovi loze u kombinaciji sa drugim poljoprivrednim kulturama Višnjica (Grude)

Na prostoru Županije Zapadnohercegovačke najznačajniji je uzgoj domaćih sorti Blatine i Žilavke, ali i drugih kao što su: Krkošija, Trnjak, Vranac (ČULJAK, 2014.). Najveće površine pod vinogradima ima grad Ljubuški (372 ha) zahvaljujući povoljnim prirodno-geografskim uvjetima (Tab. 36.). Značajnije vinarije su: Nuić, Keža, Škegro, Milas, Begić. Uzgoj vinove loze predstavlja dio tradicije stanovništva županije. Osim dijela stanovništva koje proizvodi vino za komercijalne svrhe, veliki je broj i onih koji uzgajaju vinovu lozu za vlastite potrebe (Sl. 60.)

Tablica 36. Broj rodnih čokota po gradovima/općinama u Županiji Zapadnohercegovačkoj od 1961. do 2013. godine.

	1961.		**1981.**		**2013.**	
Grad/Općina	**Br. čokota**	**(%)**	**Br. čokota**	**(%)**	**Br. čokota**	**(%)**
Grude	855.000	10,0	520.000,00	15,0	366.000,00	9,0
Ljubuški	4.384.590	52,0	1.610.000,00	47,0	2.477.144,00	59,0
Posušje	36.000	0,0	9.500,00	0,0	30.100,00	1,0
Široki Brijeg	3.180.000	38,0	1.310.000,00	38,0	1.318.000,00	31,0
Ukupno ŽZH	**8.455.590**	**100,0**	**3.449.500,00**	**100,0**	**4.191.244,00**	**100,0**

Izvor; *Statistički godišnjak SFRJ 1961*, Godina XVI., Beograd, 1962; Statistički godišnjak Bosne i Hercegovine, Godina XVI., Sarajevo, 1982.; *Zapadnohercegovački kanton u brojkama 2013*., Federalni zavod za statistiku, Sarajevo, 2014.

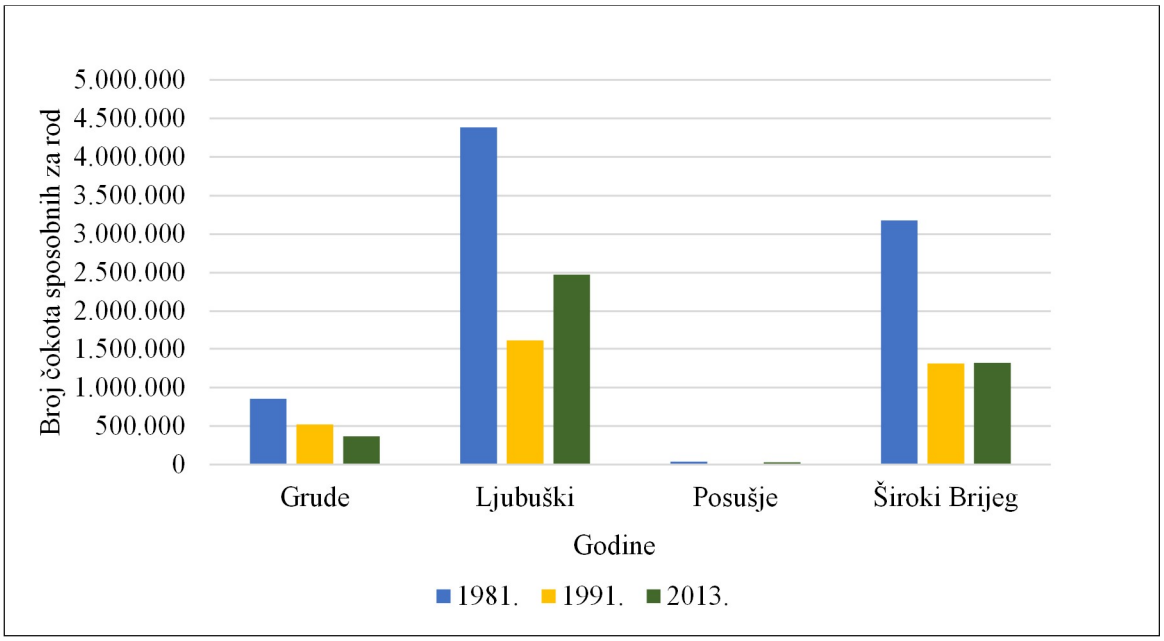

Slika 61. Broj rodnih čokota po općinama u Županiji Zapadnohercegovačkoj u razdoblju od 1961. do 2013.

Izvor: Tab. 36.

Tablica 37. Prosječna površina parcela vinograda (ha) po gradovima/općinama u Županiji Zapadnohercegovačkoj 2018. godine.

Grad/Općina	Prosječna površina parcele (ha)
Grude	0,08
Ljubuški	0,18
Posušje	0,05
Široki Brijeg	0,09
Prosjek ZHŽ	**0,1**

Izvor: BELJO I DR., (2018.).

Za razliku od nizinskih, brdsko-planinska područja bila su značajna po stočarstvu; uzgoju koza i ovaca te krupne stoke. Stočarski proizvodi (mlijeko, meso, sir, vuna) predstavljali su osnovni izvor prihoda. Nagli pad broja grla stoke bilježi se nakon Drugoga svjetskog rata, kada je dio stoke nastradao, a veliki broj stanovništva bio izložen migracijskim procesima (Tab. 38.).

Stočarska su kretanja tijekom vremena prestala zbog razloga kao što su: gradnja prometnica, uvođenje plaćanja korištenja šumskih i travnatih površina, ali i traženja odštete za

štetu koju bi stoka napravila prolazeći kroz nizinske dijelove. Osim spomenutih razloga, dolazi i do manjka radne snage koja je čuvala stoku isključivo u ljetnim mjesecima kada se stoka izvodila na ispašu. Prostor zapadno od rijeke Neretve (područje Bekije orijentirano na planinske masive Čabulje, Čvrsnice i Vrana) karakteriziralo je *humnjačko stočarstvo*. Takav tip stočarstva obilježava pokretljivost stočara i stoke tijekom cijele godine (POPOVIĆ, 1935.). Tijekom zimskih mjeseci stoka je boravila uz tok rijeke Trebižat, u tzv. *zoni niske trave*. Ovisno o vremenskim prilikama, stoka je u zoni tzv. niske trave bila otprilike do kraja ožujka, kada se dalje selila u zone tzv. *srednje trave*. Dolaskom toplijih dana stoka se selila sjevernije, tj. u područje zone *gornjih trava*. Izgon stoke u planine vodili su obično mlađi stočari u pratnji iskusnijih starijih pastira (POPOVIĆ, 1935.).

Tablica 38. Broj grla stoke u Županiji Zapadnohercegovačkoj od 1981. do 2013.

Vrsta stoke	**1981.**		**1991.**		**2013.**	
	Br. grla	**(%)**	**Br. grla**	**(%)**	**Br. grla**	**(%)**
Goveda	17.566,00	10,0	15.964,00	7,0	4.852,00	12,0
Svinje	13.731,00	8,0	18.770,00	9,0	15.581,00	40,0
Ovce	36.658,00	21,0	32.083,00	15,0	14.380,00	37,0
Ostala stoka	107.937,00	61,0	147.523,00	69,0	4.478,00	11,0
Ukupno ŽZH	**175.892,00**	**100,0**	**214.340,00**	**100,0**	**39.291,00**	**100,0**

Izvor: *Popis stanovništva, domaćinstva i stanova 1981*., *Domaćinstva, poljoprivredno stanovnišvo i poljoprivredni fondovi domaćinstava,* Tabela 195., Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1984; *Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991*., Prvi rezultati za stočni fond ponaseljenim mjestima, Sarajevo, 1991; *Zapadnohercegovački kanton u brojkama 2013.,* Federalni zavod za statistiku, Sarajevo, 2014.

U nizinskim predjelima županije stočarstvo je bilo nešto manje zastupljeno. Uglavnom je svaka obitelj imala po jednu ili dvije krave, svinje i kokoši za vlastite potrebe. Naglasak je bio na poljoprivrednoj proizvodnji te uzgoju rentabilnijih poljoprivrednih kultura (duhan, vinova loza). Nakon prestrukturiranja stanovništva i dominacije sekundarnih, a zatim i uslužnih djelatnosti, rijetki su oni koji se bave stočarstvom. Kao pozitivni primjeri mogu se izdvojiti pojedina gospodarstva u općini Posušje (Šišovići, Dušići). Napuštanjem stočarstva pašnjački krajolici izloženi su značajnijim promjenama koje su prvenstveno vidljive pojavom autohtone vegetacije na prvotnim, sada već napuštenim, pašnjacima.

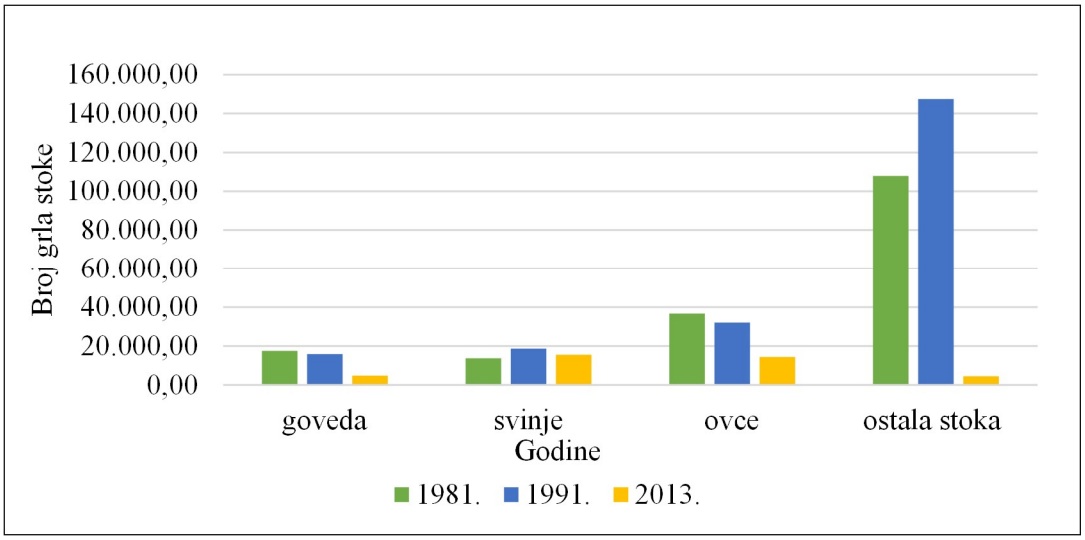

Slika 62. Broj grla stoke u Županiji Zapadnohercegovačkoj u razdoblju od 1981. do 2013.

Izvor; Tab. 38.

Zapuštenosti i zarastanju prepušteni su i stočarski putevi (Izbično - Varda, Badnje; naselja Mostarskog blata - Vran, Čabulja; Rakitno - Vran, Čvrsnica) kojima su stočari vodili stoku do obližnjih planina (ILIĆ, 1970.). Tradicionalne stočarske rute činile su i trgovačke rute na kojima se trgovalo stočarskim proizvodima (meso, koža, sir). Brdsko-planinski predjeli imaju iznimne predispozicije za razvoj stočarstva (povoljni prirodno-geografski uvjeti, duga tradicija bavljenja stočarstvom), međutim statistički podatci ukazuju na pad grla stoke iz godine u godinu. Osim povoljnih prirodnih uvjeta, stočarstvo se suočava i s nizom problema kao što su: usitnjeni zemljišni posjedi, skupa stočna hrana, jeftinije uvozno meso od domaćeg, loši poticaji. Kao potencijalno rješenje nameće se ruralni turizam koji može biti generator oživljavanja i povezivanja poljoprivredne proizvodnje, stočarstva i turizma.

Promjena agrarnoga krajolika analizirana je i na temelju promjene korištenja zemljišta na primjeru katastarske općine Humac. Povijest katastra u Bosni i Hercegovini datira iz razdoblja turske vladavine. Prvi katastarski popis okupiranih zemalja, pa tako i Bosne i Hercegovine, načinjen je za vrijeme vladavine sultana Sulejmana Velikog u 16. stoljeću. Prema zakonu, popisi su se trebali revidirati nakon svake tri godine, a čuvali su se u Carigradu (MAČAK, 2002.). Dolaskom Austro-Ugarske na prostor Bosne i Hercegovine počinje prva sustavna izmjera zemljišta. Cjelovita geodetska izmjera napravljena je u razdoblju od 1880. do 1884. godine. Izrađene su karte mjerila 1:75 000, 1:50 000 i 1:25 000. Nakon geodetskih izmjera, 1884. godine uspostavljen je i katastar zemljišta (GRGIĆ I DR., 2019.). Zakoni i propisi doneseni za vrijeme austrougarske uprave ostaju na snazi sve do 1931. godine, kada Jugoslavija donosi svoje zakonike. Pod jugoslavenskom upravom do 1983. godine izvršena je nova izmjera

na 60 % zemljišta. Do početka rata i ratnih zbivanja nove su izmjere izvršene na više od 90 % teritorija Bosne i Hercegovine (MAČAK, 2002.). Nakon završetka ratnih zbivanja nastavljena je uspostava katastra nekretnina te digitalizacija katastarskih podataka. Kako bi se utvrdile promjene korištenja zemljišta za potrebe ovoga istraživanja odabrana je katastarska općina Humac. Površina katastarske općine Humac iznosi 611 ha (*Statistika katastra*, katastarski ured Ljubuški, ožujak 2019.). Za temeljnu podlogu o podatcima korištenja zemljišta uzet je katastarski plan izrađen za vrijeme Jugoslavije 1974. godine (Sl. 63.).

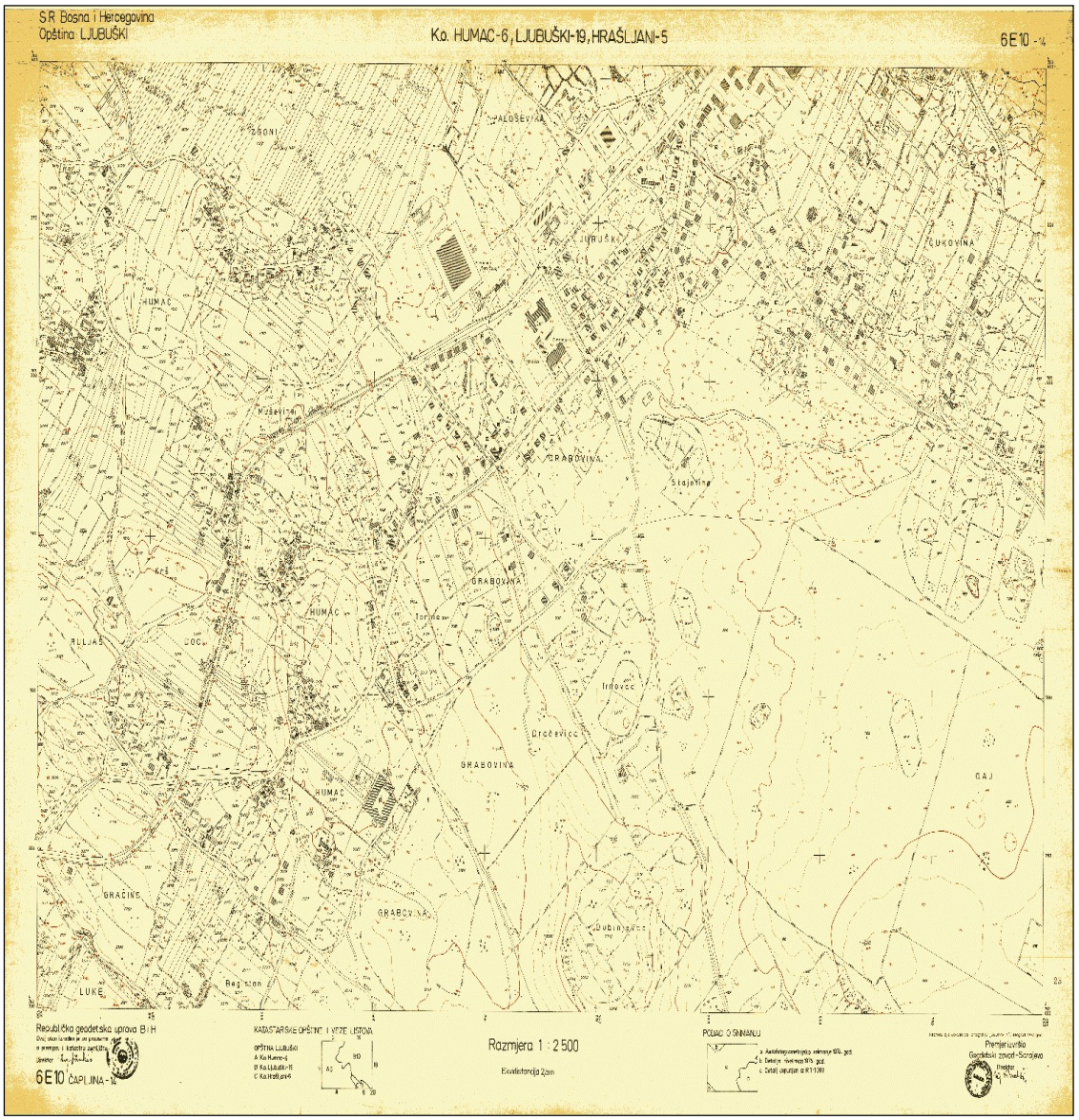

Slika 63. Katastarski plan katastarske općine Humac 1974.

Izvor: Geodetski zavod Sarajevo, Reprodukcija Zavoda za kartografiju „GEOKARTA“ , Beograd 1977.

S obzirom da su izmjere podijeljene na listove, isti su skenirani te obrađeni u programu AutoCAD. Nakon preklapanja katastarskoga plana iz 1974. godine s digitalnom topografskom kartom i ortofoto snimkama iz 2019. godine, uočeno je da nisu evidentirane promjene granica katastarske općine Humac (Sl. 64.). Kategorizacija zemljišta provedena 1974. godine može se jasno komparirati sa sadašnjim stanjem s obzirom da nema znatnih razlika između pojedinih kategorija zemljišta. Prema navedenim popisima, popis kategorija korištenja zemljišta sačinjavao je popis od sljedećih kategorija: njiva, voćnjak, vinograd, livada, pašnjak, šuma, vrt, ostalo i neplodno. Kategorija ostalo i neplodno obuhvaća puteve, kanale, dvorišta i objekte. Novi podatci katastra preuzeti su s web stranice katastar.ba. Time je utvrđena kategorizacija svih čestica unutar katastarske općine. Nakon definiranja kategorija iz ranijeg razdoblja 1974. godine te kategorija iz novijeg razdoblja, odnosno podataka iz 2019. godine, pristupljeno je izradi kartograma. Na temelju izrađenih kartograma usporedit će se promjene korištenja zemljišta prema navedenim kategorijama.

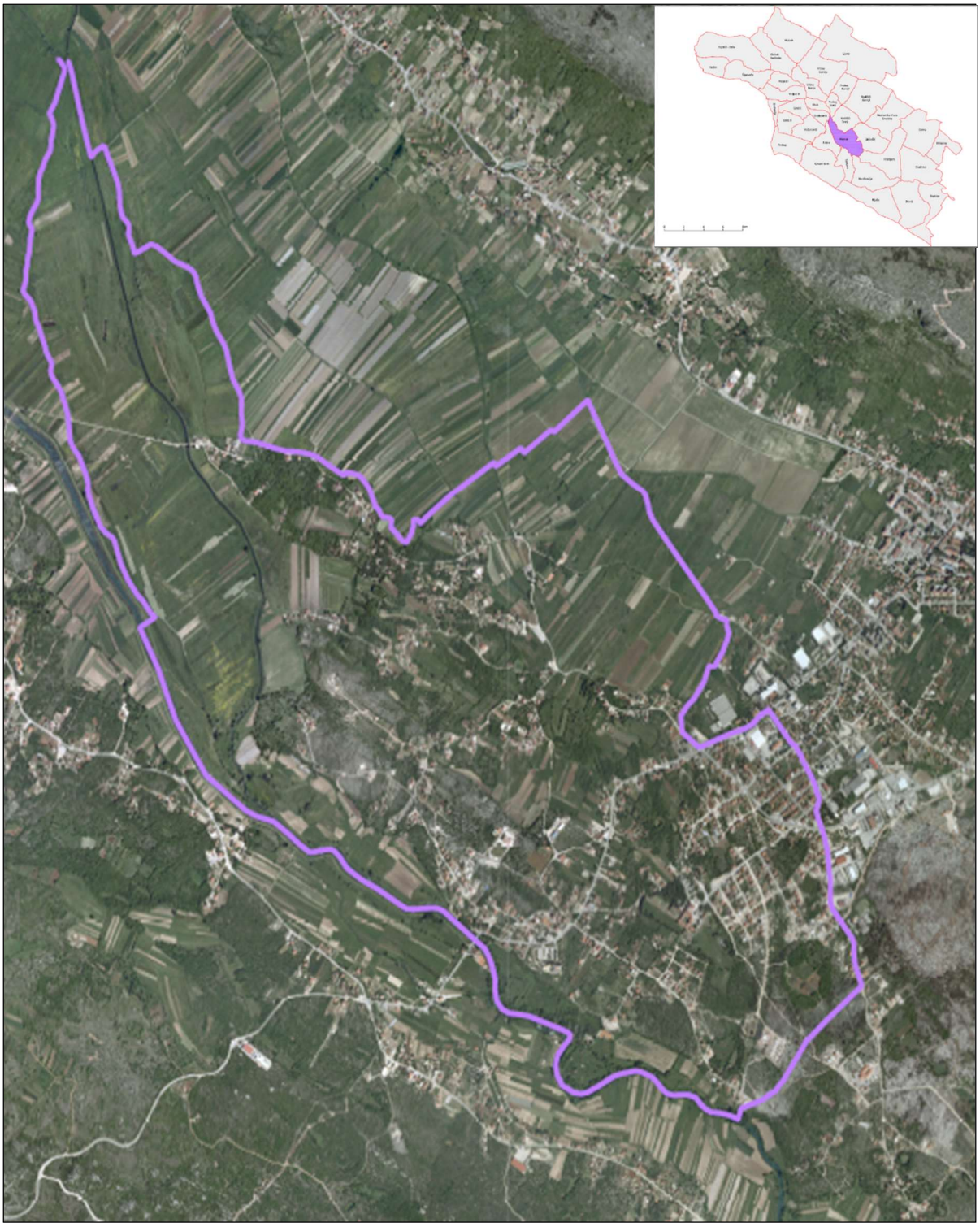

Slika 64. Ortofo snimak katastarske općine Humac 2019.

Izvor: (URL 23).

Tablica 39. Kategorije korištenja zemljišta katastarske općine Humac 1974. i 2019. godine.

Kategorije korištenja zemljišta	**1974. god.**		**2019. god.**	
	Površina (m^2)	**(%)**	**Površina (m^2)**	**(%)**
Njiva	3.012.725,00	50,0	3.126.484,00	51,0
Voćnjak	20.643,00	0,0	19.031,00	0,0
Vinograd	170.095,00	3,0	90.506,00	1,0
Livada	297.265,00	5,0	294.350,00	5,0
Pašnjak	723.817,00	12,0	683.925,00	11,0
Šuma	967.067,00	16,0	897.244,00	13,0
Vrt	2.546,00	0,0	0	0,0
Ostalo i neplodno	890.396,00	14,0	973.014,00	18,0
Ukupno ŽZH	**6.084.554,00**	**100,0**	**6.084.554,00**	**100,0**

Izvor: Geodetski zavod Sarajevo, Reprodukcija Zavoda za kartografiju „GEOKARTA“ , Beograd 1977., Katastarski podatci 2019. godine preuzeti sa portala Katastar.ba

Službeni katastarski podatci u najvećoj mjeri odgovaraju podatcima iz katastarskoga plana iz 1974. godine (Tab. 39.). Prema podatcima katastarskoga plana iz 1974. godine, u kategorijama korištenja zemljišta dominirale su njive s 50 %. Dominacija kategorije njiva je razumljiva s obzirom da se radi o nizinskom, tradicionalno poljoprivrednom, području poznatom po ranom uzgoju voća i povrća. Prema novim podatcima, površine pod njivama bilježe neznatan rast od 1 % u odnosu na razdoblje iz 1974. godine. Treba naglasiti da, iako poljoprivreda više ne predstavlja primarnu djelatnost, stanovništvo i dalje proizvodi poljoprivredne proizvode za vlastite potrebe. Nakon kategorije njiva najzastupljenije su površine pod šumama koje su, prema podatcima katastarskoga plana iz 1974. godine, činile 16 %. Prema posljednjim podatcima iz 2019. godine, površine pod šumama čine 13 % teritorija katastarske općine. Nekoliko je razloga smanjenja šumskih površina u k.o. Humac. Kroz povijest drvo je predstavljalo jednu od osnovnih sirovina za ogrjev. Do smanjenja površina pod šumama također dolazi i uslijed pretvaranja šumskih u obradive površine u koje su se ponajviše pretvarale brdske padine pogodne za razvoj voćarstva, posebice maslina u novije vrijeme. Iz navedenih podataka također se može uočiti promjena u kategoriji ostalo i neplodno zemljište. Naime, postotak kategorije ostalog i neplodnog zemljišta se u odnosu na 1974. godinu povećao za 4 %. Razlog

tomu je pretvaranje pašnjaka, njiva i šuma u gospodarska područja uslijed povećanja broja stanovnika u k. o. Humac (1971. god. 1182 stanovnika; 2013. god. 2824 stanovnika), posebice njezinu jugoistočnome dijelu. U analiziranom razdoblju na području k. o. Humac došlo je do smanjena površina pod vinogradima. Prema podatcima katastarskoga plana iz 1974. godine, vinogradi su zauzimali 3 % površine općine, a prema posljednjim podatcima 1 %. Kriza pogađa vinogradarstvo u ratnom razdoblju, kada je uništen veliki dio postrojenja HEPOK-a koji je bio najveći otkupljivač i proizvođač vina na prostoru Hercegovine. Prestankom sigurnoga otkupa grožđa dolazi do povećanja napuštanja uzgoja vinove loze te prestrukturiranja stanovništva iz primarnog u tercijarni sektor djelatnosti.

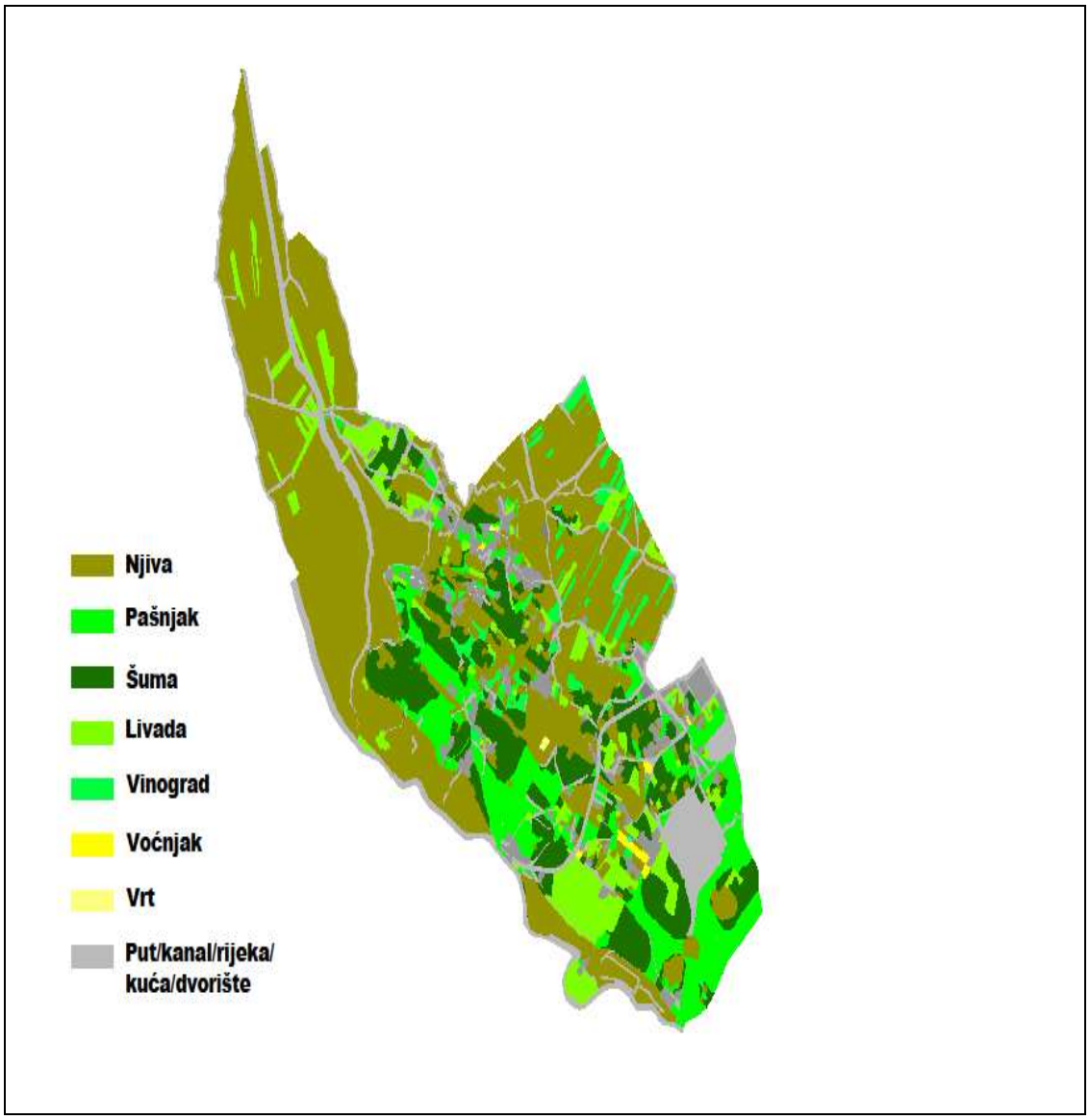

Slika 65. Korištenje zemljišta prostora katastarske općine Humac 1974. godine

Izvor: Geodetski zavod Sarajevo, Reprodukcija Zavoda za kartografiju „GEOKARTA“ , Beograd 1977.

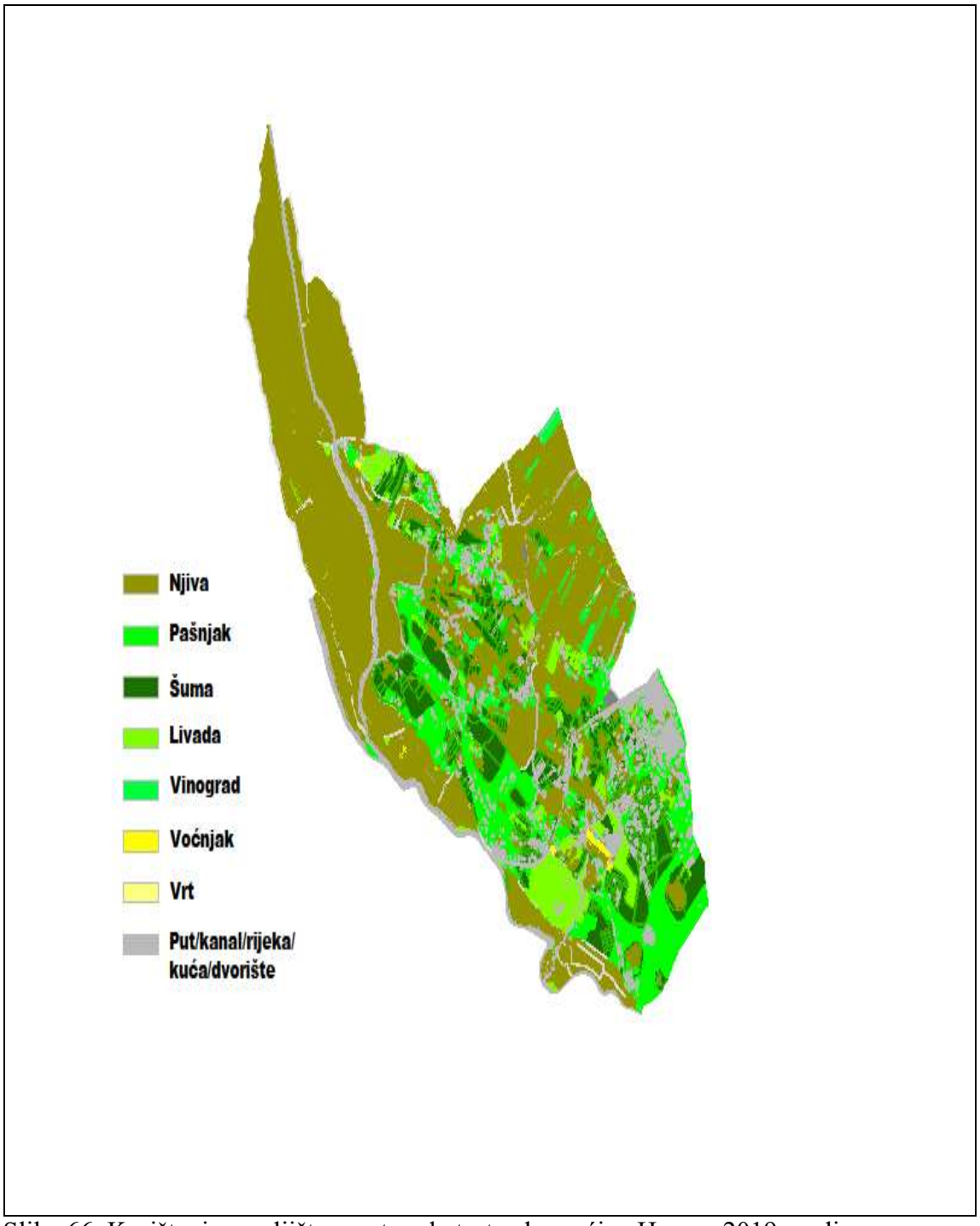

Slika 66. Korištenje zemljišta prostora katastarske općine Humac 2019. godine

Izvor; Službeni katastarski podatci Federalne uprave za geodetske i imovinske – pravne odnose

Analizom i usporedbom podataka katastarskoga plana iz 1974. godine te novih katastarskih podataka iz 2019. godine nisu uočene znatnije promjene korištenja zemljišta u katastarskoj općini Humac (Sl. 65., 66.).

Na području analizirane katastarske općine u studenome 2019. godine provedeno je terensko istraživanje, pri čemu je utvrđeno stvarno stanje korištenja zemljišta koje u potpunosti ne odgovara trenutačnim katastarskim podatcima. Stvarno stanje pokazuje ortofoto snimka. Prema službenim katastarskim podatcima, pašnjaci čine 11 % prostora k.o. Humac. Prema članku 58. Zakona o poljoprivrednom zemljištu: „Pašnjakom se smatra zemljište obraslo prirodnom travnom vegetacijom i koristi se za izgon, ispašu i odmaranje stoke. Pašnjakom, u smislu ovog Zakona, smatra se i zemljište koje služi za izgon, ispašu i odmaranje stoke, a nalazi se u poljoprivrednom ili šumskom kompleksu.“ Prema Zakonu o poljoprivrednom zemljištu, članak 62., vlasnici pašnjaka su obvezni voditi računa o uređenju pašnjaka, međutim terenskim istraživanjem utvrđene su parcele na kojima pašnjaci danas predstavljaju potpuno nepristupačno područje. Razlog tomu je napuštanje uzgoja ovaca i koza, nakon čega su parcele obrasle višegodišnjom vegetacijom te pretvorene u nepristupačna područja. S obzirom da se stanovništvo katastarske općine Humac gotovo u potpunosti prestalo baviti uzgojem stoke, pašnjake je nepotrebno posebno izdvajati kao kategoriju korištenja zemljišta k. o. Humac. Prema službenim katastarskim podatcima 2019. godine, njive čine polovinu zemljišta analizirane općine. Tijekom terenskoga istraživanja također su uočene parcele koje se navode kao njive, a prepuštene su socijalnom ugaru, odnosno više se ne obrađuju. Prema Zakonu o poljoprivrednom zemljištu, odnosno njegovu članku 42., vlasnici poljoprivrednih zemljišta obvezni su, ako ih ne koriste duže od tri godine, prijaviti ih katastarskom uredu koji zemljište može ponovno dodijeliti na privremeno korištenje pravnim ili fizičkim osobama.

7. VRIJEDNOST I PERCEPCIJA RURALNOG KRAJOLIKA ŽUPANIJE ZAPADNOHERCEGOVAČKE – DELFI METODA

Delfi metoda pripada metodama prognoziranja, a koristi se u istraživanjima kako bi se na temelju mišljenja određenog broja stručnjaka oblikovalo i došlo do potencijalnog rješenja određenog problema (ERET, 2017.). Prvotni cilj metode bio je postizanje konsenzusa, međutim kasnijim preinakama sve više se naglašava i važnost različitosti mišljenja. Istraživanje se provodi u više krugova (dok se ne postigne konsenzus), a rezultati iz prethodnog kruga služe kao povratna informacija sljedećim krugovima (CUHLS, 2005., LUKIĆ I DR., 2019.). Osnovne značajke metode su:

- anonimnost spostotaknika
- delfi je stručna anketa u dva ili više krugova
- stručnjaci u svakom sljedećem krugu ponovno razmatraju iste stvari te imaju mogućnost da uz priložene statističke rezultate promijene mišljenje (CUHLS, 2005., ERET, 2017.).

Delfi metoda ima dva osnovna modela oblika: klasični i brzi oblik. Klasični oblik podrazumijeva slanje upitnika određenoj skupini stručnjaka, nakon čega slijedi statistička obrada podataka te ponovno slanje upitnika s rezultatima prethodnoga kruga. Istraživanje se ponavlja najčešće dok se ne postigne konsenzus, a traje u prosjeku 45 dana (Sl. 67.). Za razliku od klasičnoga oblika, brzi oblik metode koristi se kada je za istraživanje nužan veći broj ispitanika pa se najčešće provodi prilikom znanstvenih skupova ili sličnih događaja (ERET, 2017.).

Proces provođenja Delfi metode zahtjeva nekoliko faza:

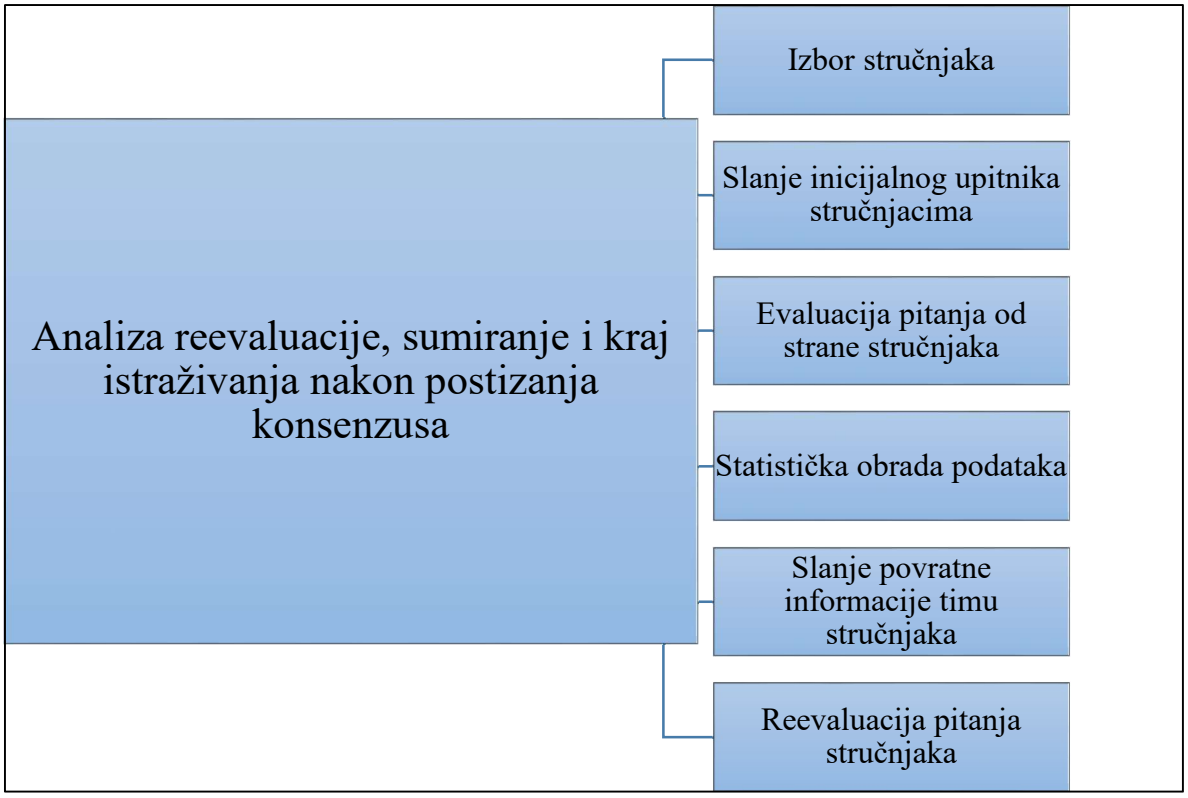

Slika 67. Shematski prikaz Delfi metode

Izvor: SAVIĆ, (2010.).

Osnovni razlog odabira Delfi metode za istraživanje i vrjednovanje ruralnoga krajolika Županije Zapadnohercegovačke je mogućnost sudjelovanja stručnjaka heterogenih zanimanja koji će svojim kompetencijama pružiti kvalitetna rješenja glede problema s kojima se suočavaju ta ruralna područja. Također, jedan od bitnih čimbenika izbora Delfi metode jest objektivnost, tj. nemogućnost nametanja subjektivnog mišljenja.

U istraživanju je sudjelovao tim od 12 stručnjaka različitih zanimanja povezanih s tematikom istraživanja. Izbor stručnjaka nije bio jednostavan. Kako bi se prepoznali stvarni problemi te definirali konkretni prijedlozi za oporavak ruralnih područja, nužno je bilo da osobe u timu poznaju prostor županije. Stoga je sastavljen tim od 12 visokoobrazovanih stručnjaka, i to: četiri geografa, dva ekonomista, jednog arheologa, dva agronoma, dva poduzetnika u ruralnom turizmu i jednog vinara. Istraživanje je trajalo u razdoblju od lipnja do listopada 2019. godine. Nakon dogovora s ispitanicima, odnosno stručnjacima, kreiran je inicijalni upitnik s pitanjima otvorenog tipa, pitanja s unaprijed ponuđenim odgovorima te prognostičkim pitanjem koje se odnosilo na prognoziranje može li ruralni turizam biti pokretač razvoja ruralnih područja

Županije Zapadnohercegovačke. Pitanja su se odnosila na osnovne pojmove ruralnoga turizma, turističke potencijale prostora te važnost državnih vlasti u upravljanju ruralnim područjima.

Rezultati anketnog upitnika 1. krug (incijalni test)

Kod prvoga pitanja od stručnjaka se tražilo da definiraju što za njih predstavlja pojam ruralnoga krajolika. Prema rezultatima istraživanja, 58,3 % (7) ispitanika pojam ruralnoga krajolika poistovjećuje s pojmom poljoprivrede. Preostalih 41,7 % (5) ispitanika ruralni krajolik definira kao prirodno okruženje, kulturno-povijesnu baštinu. Neki od odgovora su:

- „Područje izvan urbane sredine s izrazitom poljoprivrednom aktivnosti."
- „Ruralni krajolik predstavljaju poljoprivredna područja i naselja sa specifičnim načinom gradnje."

Na pitanje o tome što predstavlja najveću vrijednost ruralnoga krajolika Županije Zapadnohercegovačke, ispitanici su imali jednoglasno mišljenje te istaknuli da su to prirodne (očuvani krajolik, rijeke Trebižat i Lištica) i kulturne ljepote (specifičan krajolik). Ispitanici imaju jednoglasno mišljenje i smatraju da ruralni krajolik može predstavljati i imati značajnu ulogu u razvoju turizma na području županije. Na pitanje o opravdanosti antropogenim intervencijama u ruralnom krajoliku mišljenja ispitanika su podijeljena. Od 12 ispitanika, njih četvero, odnosno 33,3 %, smatra da ne treba dopustiti bilo kakve intervencije. Ostalih 66,7 % (8) ispitanika smatra da treba dopustiti antropogene investicije, međutim ističu kako naglasak treba staviti na zaštitu prirodne sredine. Neki od odgovora su:

- „Postoje slučajevi u kojima su intervencije nužne, no one se moraju provesti u skladu sa zakonima. Ukoliko se primjerice radi o kulturno-povijesnom dobru, trebaju se poduzeti sve mjere zaštite / konzervacije / istraživanja i slično."
- „Ne, jer svaka antropogena intervencija narušava izvorni krajolik."
- „Da, jer je nemoguće dugoročno očekivati pozitivne rezultate bez antropogenih intervencija."

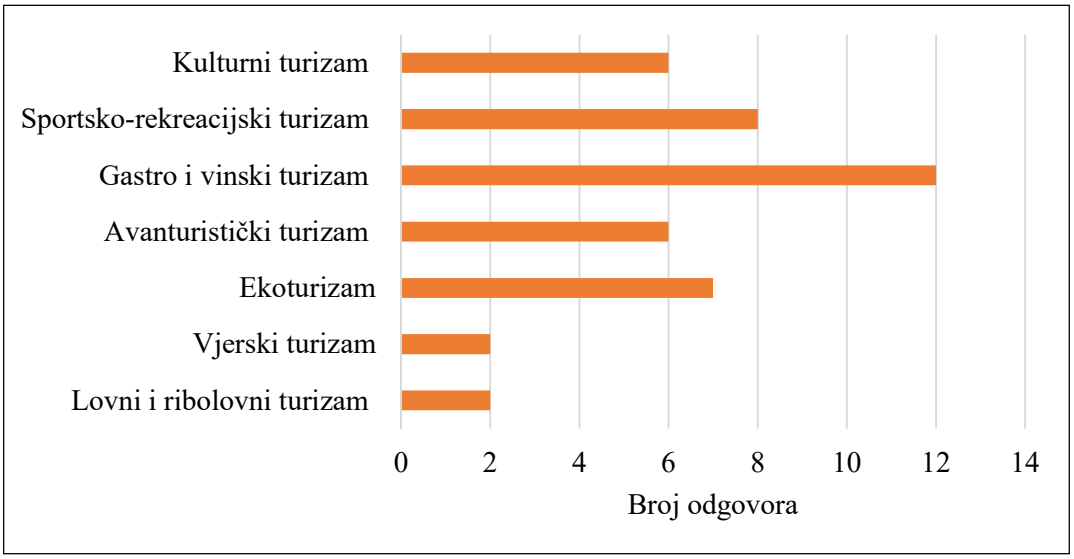

Slika 68. Stavovi ispitanika o oblicima turizma koji bi se mogli razvijati na području Županije Zapadnohercegovačke.

Prema mišljenju ispitanika najvažniji čimbenici kojima bi se unaprijedila poljoprivredna porizvodnja su potencijalni izvori financiranja iz međunarodnih projekata, veća sinergija poljoprivrede i turizma te brendiranje autohtonih porizvoda na tržištu. Ispitanici su s obzirom na mogućnost izbora 5 odgovora izabrali i važnost podrške stručnog usavršavanja poljoprivrednika, važnost certificiranja i kontrole organske proizvodnje (Sl. 69.).

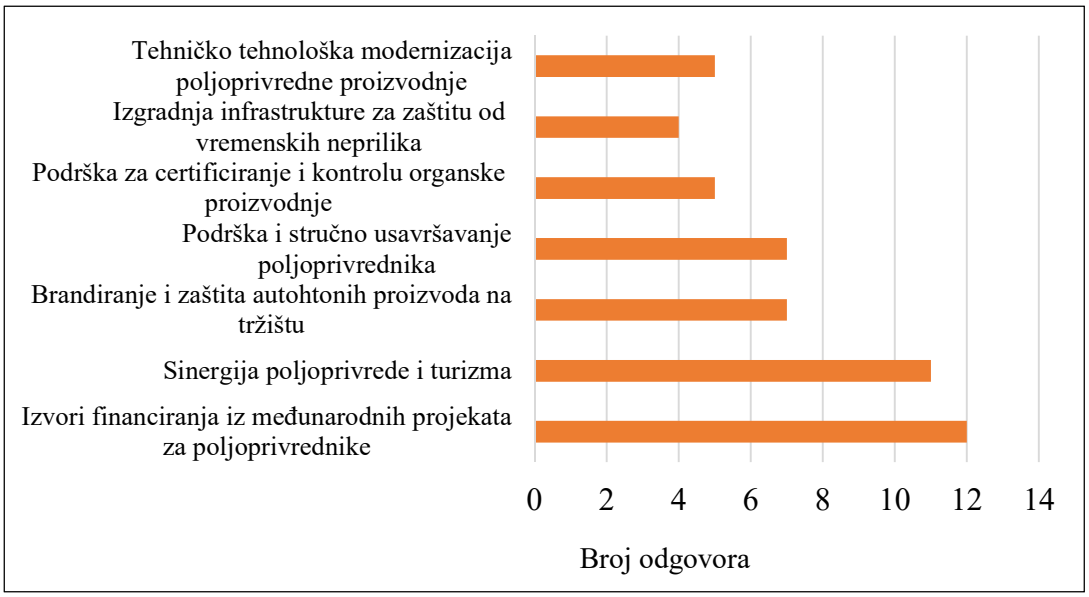

Slika 69. Stavovi ispitanika o ključnim čimbenicima za unaprjeđenje poljoprivredne proizvodnje u Županiji Zapadnohercegovačkoj.

Na pitanje može li graditeljska baština biti značajan turistički resurs županije ispitanici su imali jednoglasan stav, te su se svi složili da graditeljska baština (suhozidi, kamene kuće) može predstavljati značajan turistički potencijal. Da ruralni turizam može biti pokretač razvoja ruralnih područja Županije ispitanici su se jednoglasno složili. Međutim mišljenja oko toga za koliko godina bi se to moglo dogoditi mišljenja su podjeljenja. 41,6% (5) ispitanika smatra da ruralni turizam može biti pokretač razvoja ruralnih područja za 5 godina dok preostalih 58,4 % (7) ispitanika smatra da je to moguće za očekivati za 10 godina.

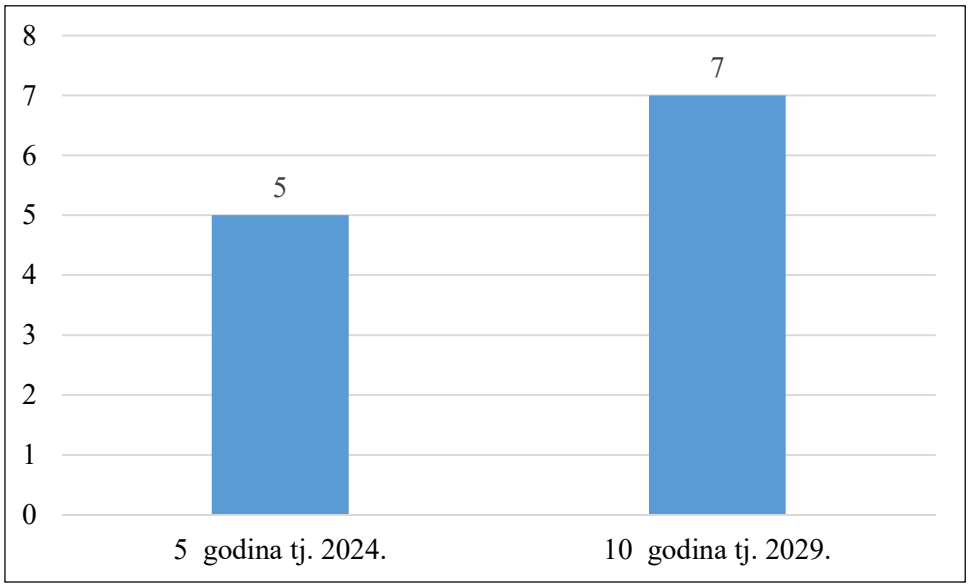

Slika 70. Stavovi ispitanika na pitanje“ Za koliko godina bi ruralni turizam mogao biti pokretač razvoja ruralnih područja Županije Zapadnohercegovačke? „

Nakon analize odgovora na ponuđena pitanja, kreiran je novi anketni upitnik s 14 pitanja zatvorenoga tipa u kojem su odgovori iz prvoga kruga služili kao osnova za pitanja. Tematika upitnika sastojala se iz dva dijela. Pitanja iz prvoga dijela odnosila su se na percepciju i pojam ruralnoga krajolika, dok se drugi dio pitanja odnosio na vrijednosti i mogućnosti koje ruralni krajolik Županije Zapadnohercegovačke ima. Osim zatvorenoga tipa pitanja u kojima se tražilo mišljenje stručnjaka, dva pitanja su se odnosila na prognostičko mišljenje, tj. razdoblje u kojem bi moglo doći do određenih promjena. Također, treba naglasiti da su svi ispitanici, 12 od 12, sudjelovali i odgovorili na sva postavljena pitanja u tri navedena kruga metode.

Rezultati anketnog upitnika 2. krug

Prema mišljenju ispitanika, njih 11 od 12 u potpunosti se slaže da najveće bogatstvo ruralnoga krajolika Županije Zapadnohercegovačke čine prirodne ljepote (Sl. 71.). Kulturno-povijesno nasljeđe prostora, koje se ogleda u kamenim kućama, suhozidima i mlinicama, 9 od 12 ispitanika istaknulo je kao važno bogatstvo ruralnoga krajolika. S tvrdnjom da su očuvani agrarni krajolici veliko bogatstva ruralnoga krajolika u potpunosti se slaže 6 od 12 ispitanika.

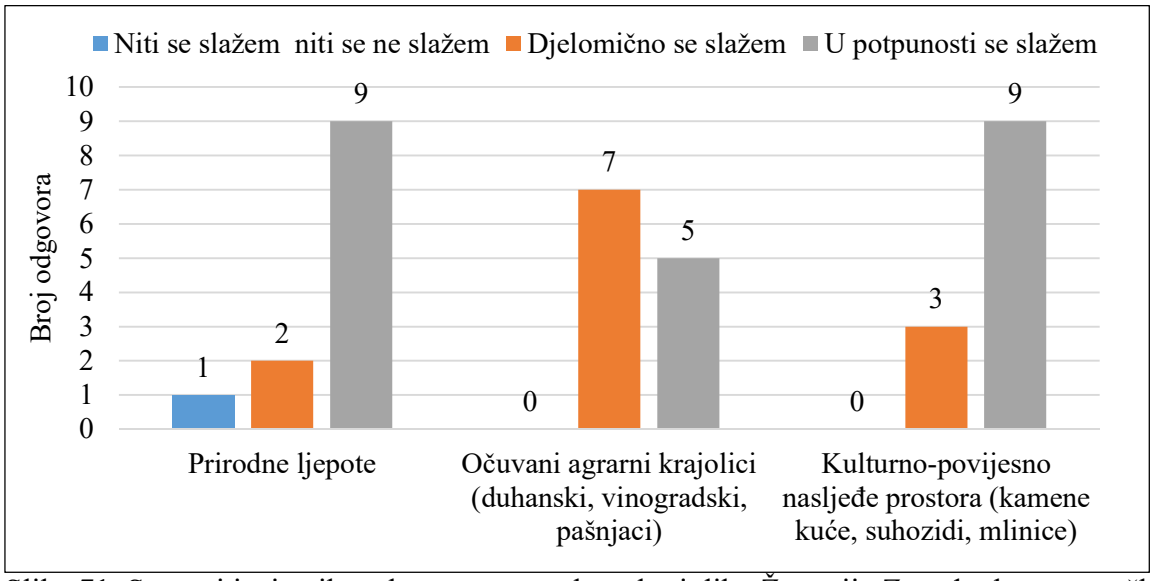

Slika 71. Stavovi ispitanika o bogatstvu ruralnog krajolika Županije Zapadnohercegovačke

Prema mišljenju ispitanika, trenutačna situacija pokazuje da stanje u ruralnom krajoliku i aktivnostima vezanima za njega nije zadovoljavajuće. Najviše ispitanika, njih 9 od 12, navodi da promocija ruralnih područja županije nije na zadovoljavajućoj razini (Sl. 72.). Osim nedostatka ulaganja u promociju, ispitanici su kao jedan od najvećih nedostataka istaknuli manjak organiziranja edukacijskih seminara na kojima bi se lokalno stanovništvo dodatno educiralo o svim mogućnostima koje se turistima mogu ponuditi u ruralnom prostoru. Ispitanici su nezadovoljstvo iskazali i razinom zaštićenosti ruralnoga krajolika.

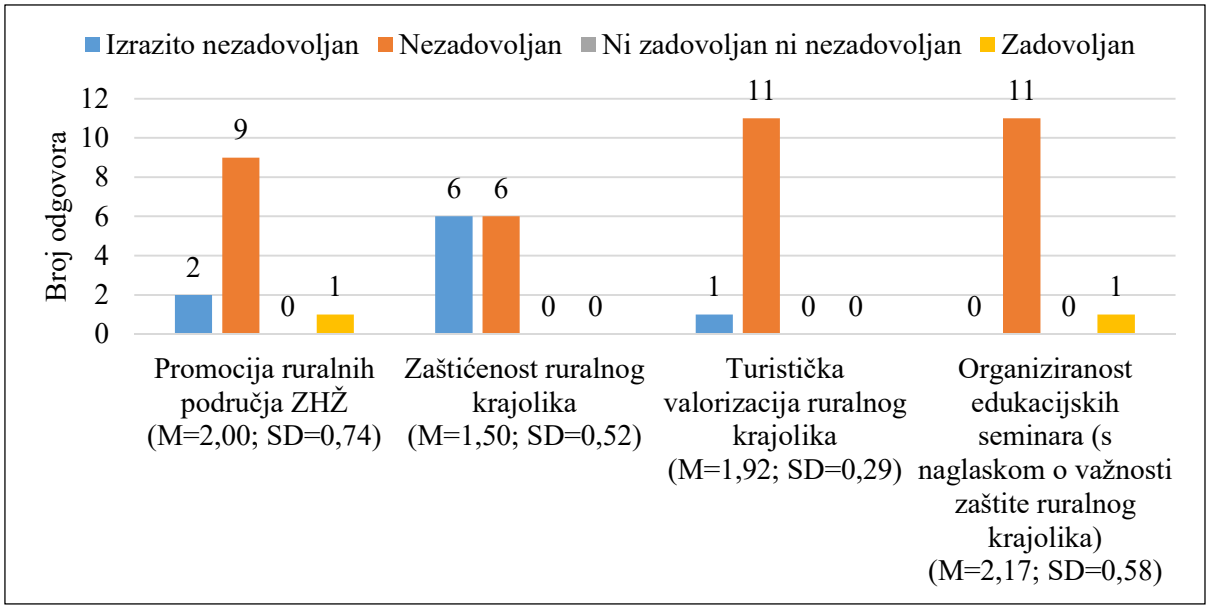

Slika 72. Stavovi ispitanika o stanju ruralnog krajolika Županije Zapadnohercegovačke

Ispitanici smatraju da se trebaju poduzeti sve ponuđene aktivnosti (edukacija, promocija, razvijanje selektivnih vrsta turizma) kako bi se popravilo trenutačno stanje po pitanju shvaćanja pojma ruralnoga krajolika. Kao posebnu stavku ispitanici navode problem nedostataka promocije ruralnih područja. S činjenicom da je nužno izdvajanje više financijskih sredstava za promociju ruralnih područja, u potpunosti se slaže 9 od 12 ispitanika. Uz promociju, anketirani naglašavaju i važnost edukacije stanovništva o vrijednostima i potencijalima ruralnih područja, kao i upoznavanje javnosti s vrijednostima jedinstvenih kulturnih krajolika unutar ruralnih područja (Sl. 73.).

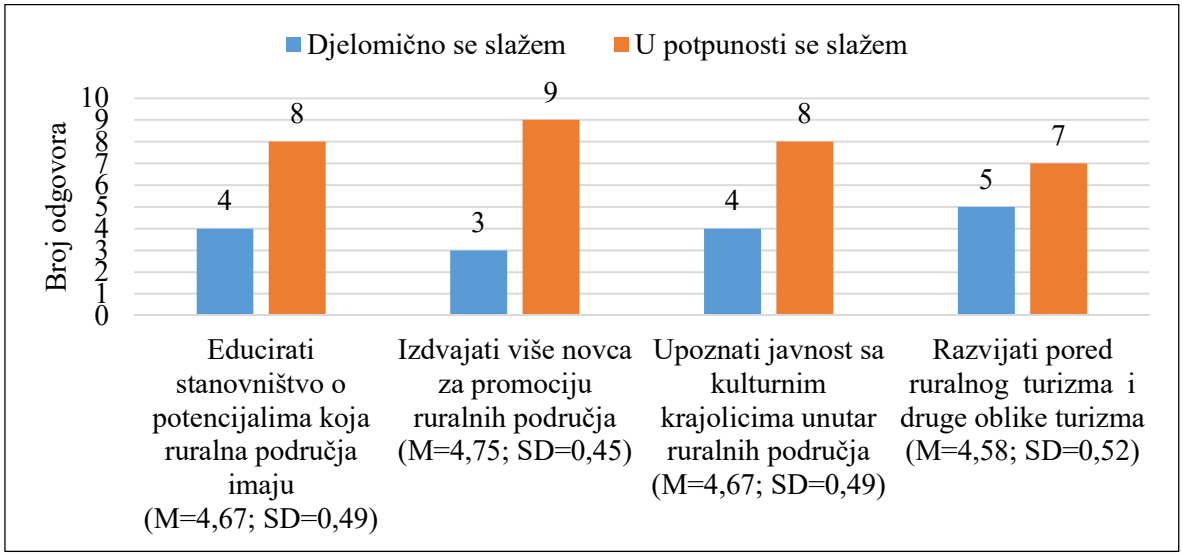

Slika 73. Stavovi ispitanika o aktivnostima pomoću kojih se može promijeniti percepcija stanovništva o poistovjećivanju ruralnog sa poljoprivrednom proizvodnjom

Rezultati pokazuju da ispitanici, njih 7 od 12, kao prepreke razvoju ruralnih područja prepoznaju: loše ljudske resurse, lošu gospodarsku i prometnu strukturu, loše razvojne politike na svim razinama vlasti, nedostatna financijske ulaganja u razvoj ruralnih područja te tržišne trendove. Od svih navedenih prepreka posebice se mogu izdvojiti loše razvojne politike na svim razinama vlasti, gdje se 7 od 12 ispitanika u potpunosti slaže s tim. Jedino što ispitanici ne prepoznaju kao prepreku razvoju ruralnih područja jesu prirodni resursi (Sl. 74.).

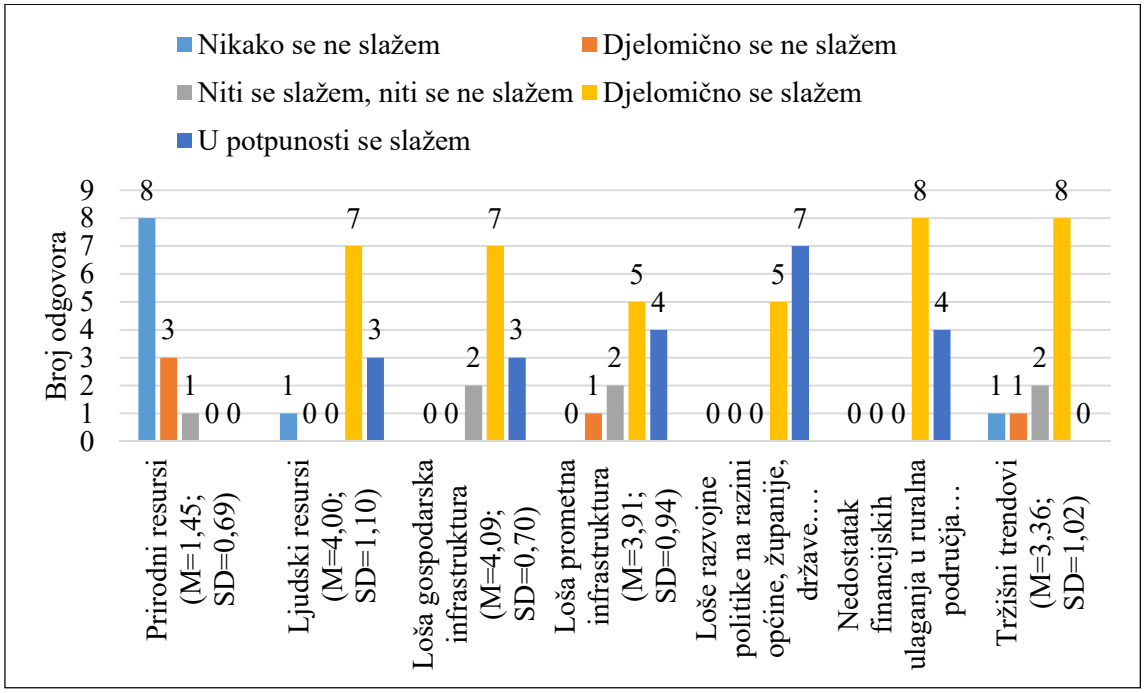

Slika 74. Stavovi ispitanika o preprekama koje utječu na razvoj ruralnih područja Županije Zapadnohercegovačke

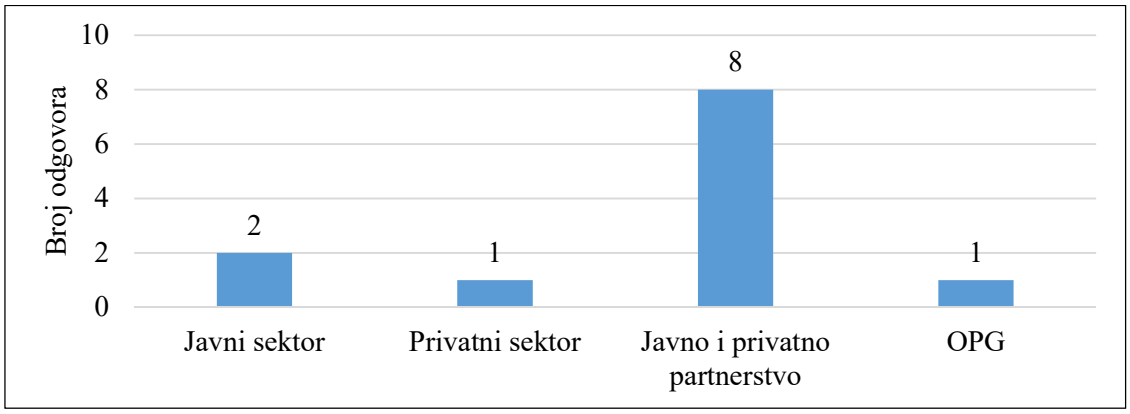

Slika 75. Stavovi ispitanika o nositeljima razvoja ruralnih područja Županije Zapadnohercegovačke

Kao glavne nositelja razvoja ruralnih područja Županije Zapadnohercegovačke ispitanici su odabrali javno i privatno partnerstvo njih 8 od 12. Dvoje ispitanika je prednost dalo javnom sektoru a po jedan ispitanik se odlučio za privatni sektor i OPG (75.).

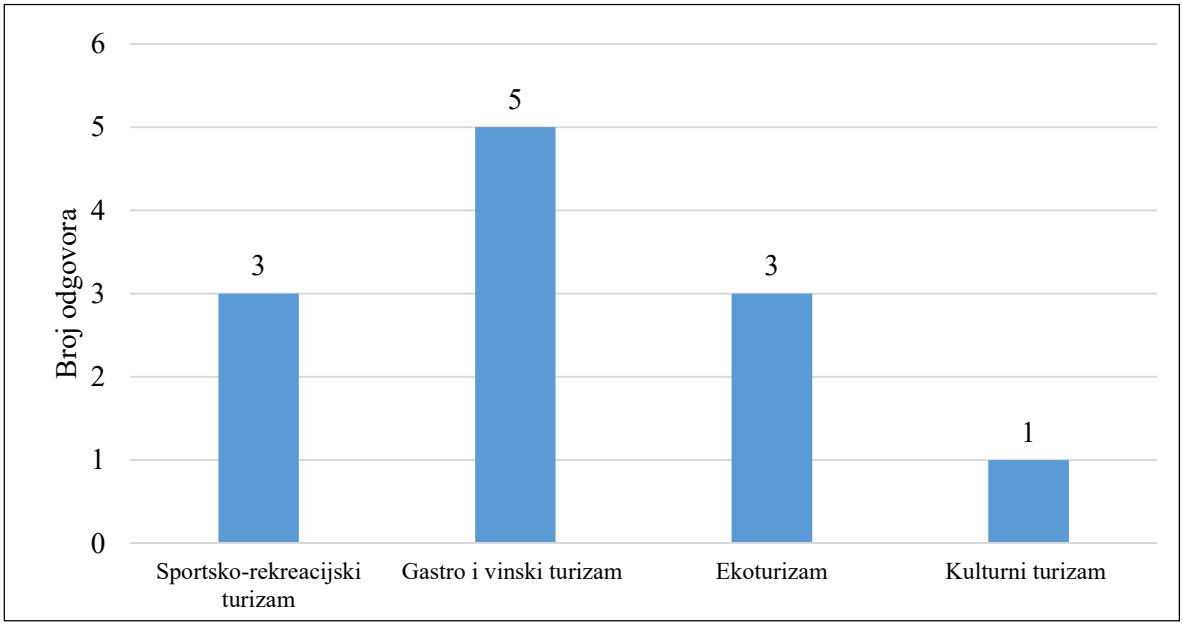

Slika 76. Stavovi ispitanika o obliku turizma koji bi mogao biti predvodnica razvoja ruralnih područja Županije Zapadnohercegovake

Prema mišljenju ispitanika, u županiji bi se kao glavni oblik turizma mogao afirmirati gastro i vinski turizam, s čim se slaže 5 od 12 ispitanika. Nakon gastro i vinskog turizma slijedi ekoturizam (3 od 12 ispitanika) i sportsko-rekreacijski turizam (3 od 12 ispitanika), dok je u odgovorima najmanje zastupljen kulturni turizam (1 od 12 ispitanika) (Sl. 76.).

Na pitanje može li se depopulacija ruralnih područja spriječiti/ublažiti razvojem ruralnoga turizma, 7 ispitanika se u potpunosti slaže, a 5 djelomično (M = 4,58; SD = 0,52). Isto tako većina ispitanika smatra da ruralna područja mogu predstavljati osnovni motiv putovanja u Županiju Zapadnohercegovačku (7 ispitanika se u potpunosti slaže, 4 djelomično, a 1 ispitanik ne dijeli njihovo mišljenje; M = 4,50; SD = 0,67).

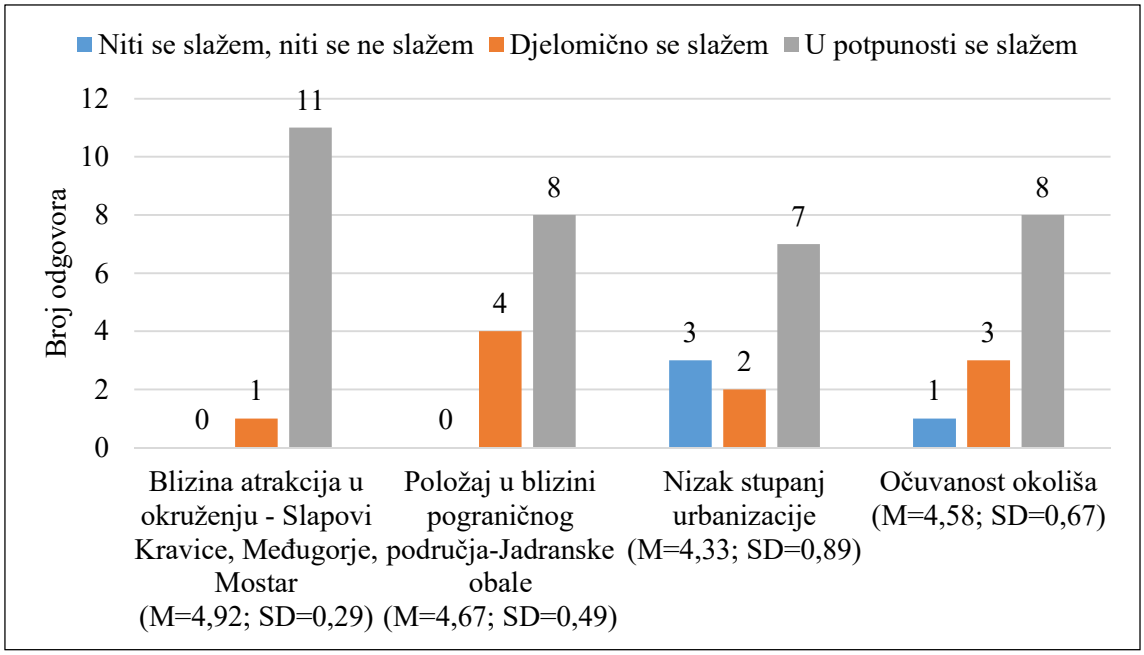

Slika 77. Stavovi ispitanika o prednostima ruralnog prostora Županije Zapadnohercegovačke

Prema mišljenju većine točnije (11 od 12) ispitanika je istaknulo kao prednosti blizinu atrakcija u okruženju (slapova Kravice, Međugorja, Mostara) za razvoj ruralnih područja županije. Osim toga, prednost čini i blizina Jadranske obale ali i očuvanost okoliša te nizak stupanj urbanizacije (Sl. 77.).

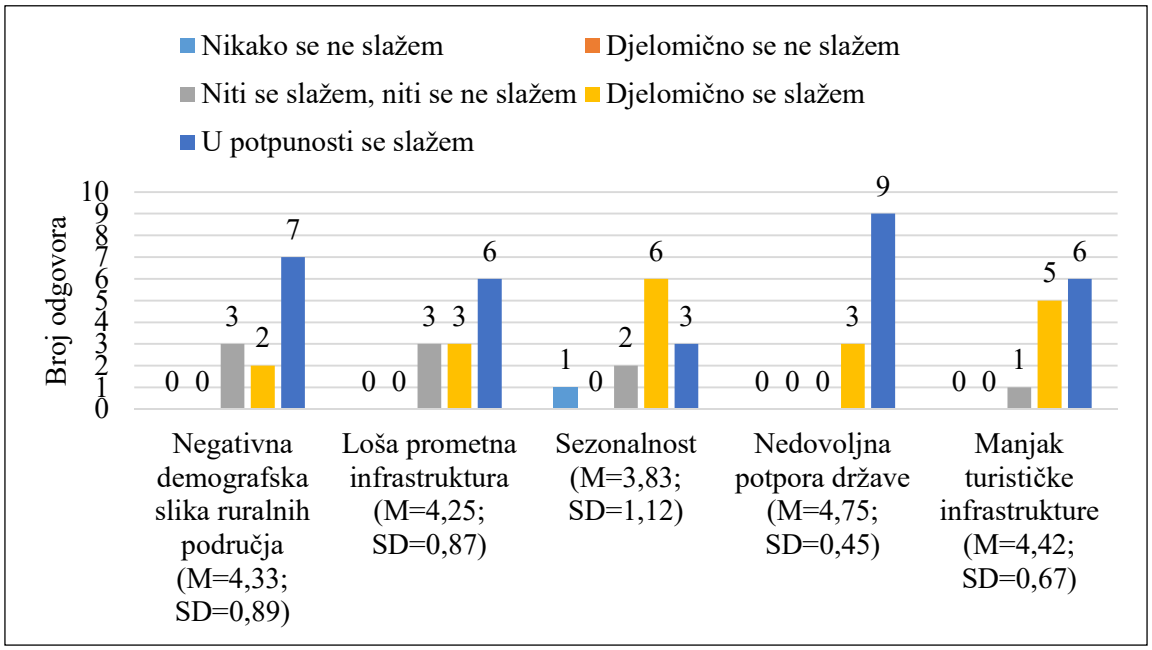

Slika 78. Stavovi ispitanika o ograničavajućim čimbenicima na prostoru Županije Zapadnohercegovačke

Prema stavovima ispitanika, njih 9 od 12 u potpunosti se slaže da je najveći ograničavajući čimbenik ruralnoga turizma u županiji nedovoljna potpora države. Kao sljedeći ograničavajući čimbenik naveli su negativnu demografsku slika ruralnih područja. Osim toga, istaknuli su još lošu prometnu infrastrukturu, manjak turističkih infrastrukturnih objekata te problem sezonalnosti. Sezonalnost predstavlja ograničavajući čimbenik s obzirom da najveći broj turista posjećuje prostor Hercegovine u proljeće i ljeto. Novi oblici turizma, kao što je primjerice ruralni turizam, mogu predstavljati jedan od rješenja kojim će se ublažiti posljedice sezonalnosti (Sl. 78.).

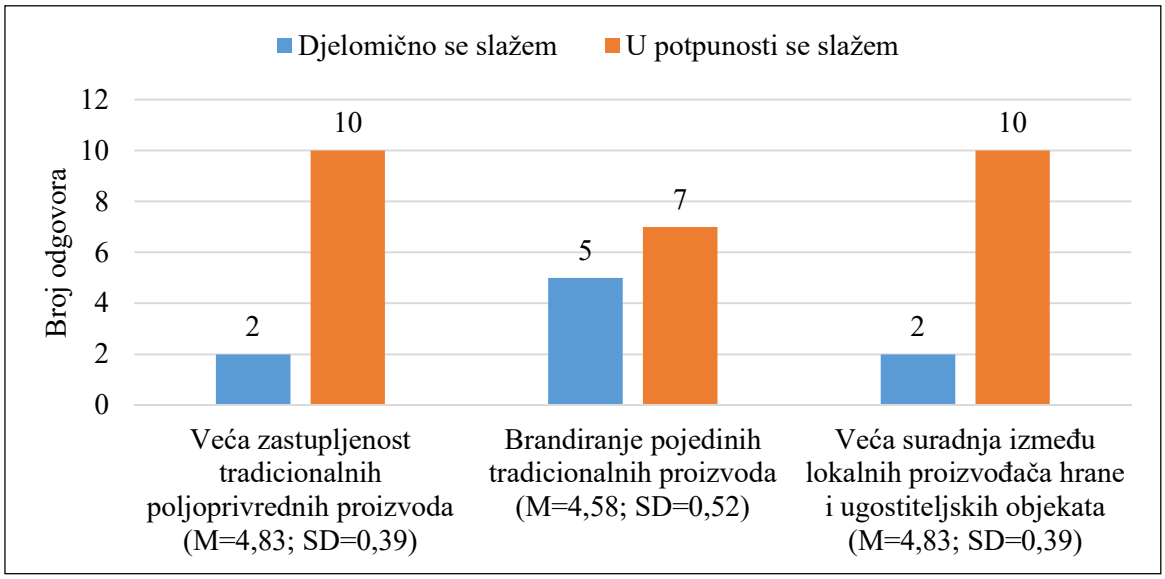

Slika 79. Stavovi ispitanika o gastro i vinskom turizmu kao predvodniku razvoja ruralnog turizma na području Županije Zapadnohercegovačke

Prema mišljenju ispitanika, njih 10 od 12 u potpunosti se slaže kako je za potpuno ostvarenje gastro i vinskog turizama u županiji nužna aktivnija suradnja između lokalnih proizvođača hrane i ugostiteljskih objekata. Kvalitetna suradnja zasigurno bi doprinijela većoj zastupljenosti tradicionalnih proizvoda u gastronomskoj i vinskoj ponudi županije. Osim toga, ispitanici, njih 7 od 12, u potpunosti se slaže s činjenicom da je nužno brendiranje pojedinih tradicionalnih proizvoda (Sl. 79.).

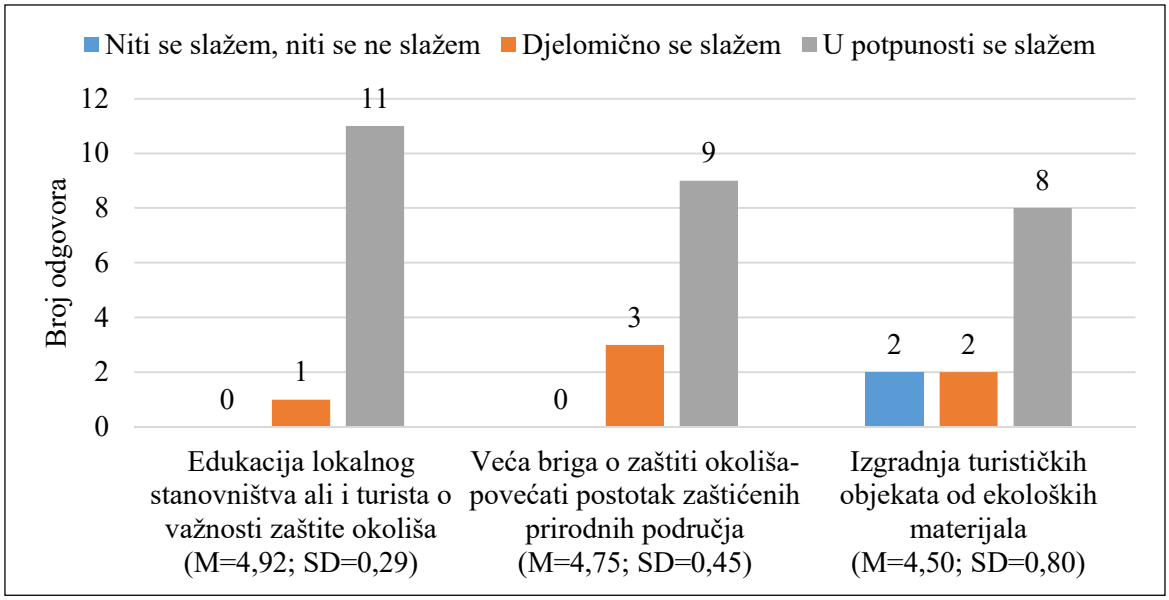

Slika 80. Stavovi ispitanika o eko-turizmu kao predvodniku razvoja ruralnog turizma na području Županije Zapadnohercegovačke

Za afirmaciju i potpuno ostvarenje ekoturizama u Županiji Zapadnohercegovačkoj ispitanici, njih 11 od 12, u potpunosti se slažu da je najvažnija edukacija o važnosti zaštite okoliša. Pri tome se misli na edukaciju lokalnoga stanovništva i turista. Osim edukacije, ispitanici su istaknuli i važnost veće brige za okoliš, povećanje zaštićenih prirodnih područja te izgradnju turističkih objekata od ekoloških materijala (Sl. 80.).

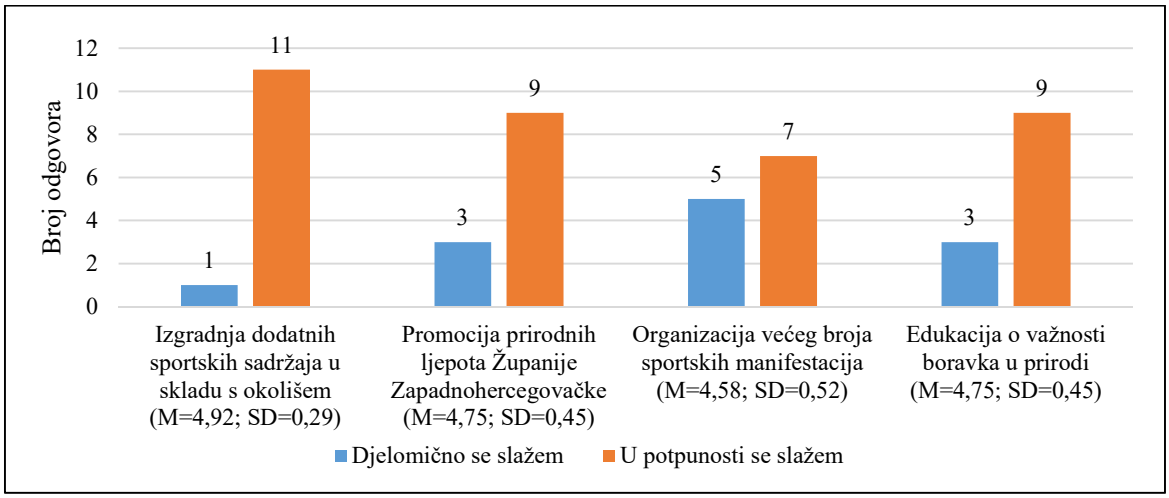

Slika 81. Stavovi ispitanika o sportsko-rekreacijskom turizmu kao predvodniku razvoja ruralnog turizma na području Županije Zapadnohercegovačke.

Prema stavovima ispitanika 11 od 12 njih navodi da je za potpuno ostvarenje sportsko rekreacijskog turizama u županiji nužno izgraditi dodatne sportske sadržaje, pri čemu naravno treba voditi računa i o zaštite prirodnog okoliša. Potom ispitanici navode i važnost veće promocije prirodnih ljepota županije, edukacije stanovništva o važnosti boravka u prirodi te potrebu organiziranja većeg broja sportskih manifestacija (Sl. 81.).

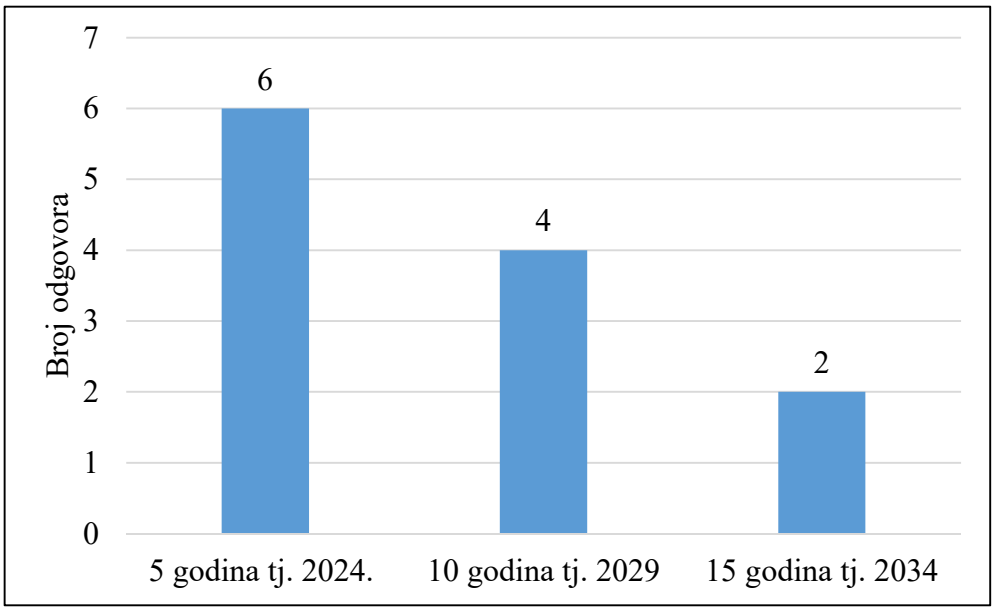

Slika 82. Stavovi ispitanika na pitanje „*Za koliko godina bi ruralni turizam mogao biti pokretač razvoja ruralnih područja Županije Zapadnohercegovačke?*“.

Na prognostičko pitanje „*Za koliko godina bi ruralni turizam mogao biti pokretač razvoja ruralnih područja Županije Zapadnohercegovačke?*“, najviše ispitanika, njih 6 od 12, navelo je da bi se to moglo dogoditi kroz idućih pet godina, odnosno 2024. godine. Četiri ispitanika smatraju da bi to moglo biti za deset godina, dok je prema mišljenju dvojice ispitanika to izvedivo tek za 15 godina (Sl. 82.).

Prema mišljenju ispitanika, očekivano vrijeme da ruralni turizam pokrene razvoj ruralnih područja županije je između osam i devet godina (M = 8,33; SD = 3,89; 95 % CI: 5,86 -10,81).

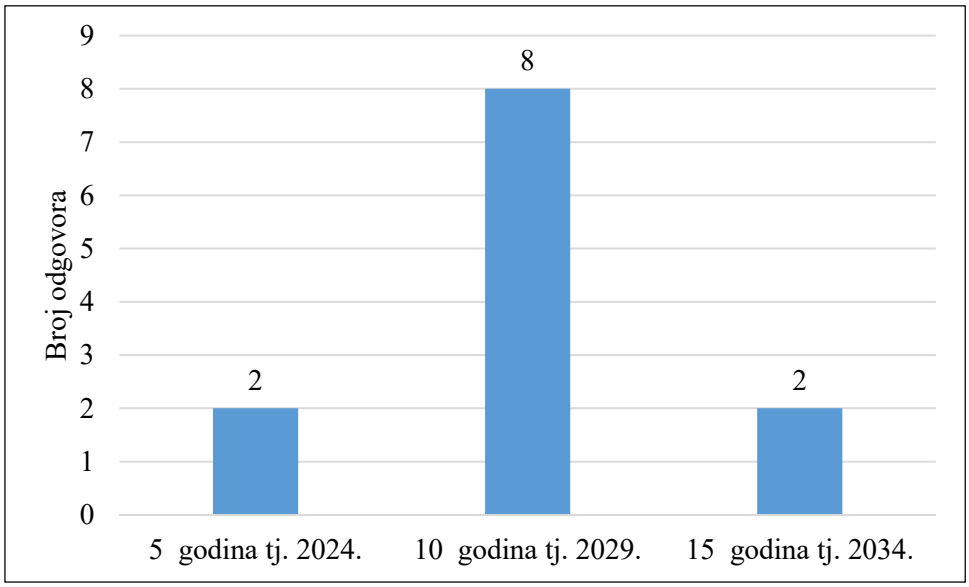

Slika 83. Stavovi ispitanika na pitanje „*Za koliko godina bi razvoj ruralnog turizma mogao spriječiti/ublažiti izražene procese depopulacije u ruralnim područjima Županije Zapadnohercegovačke ?*“.

Na prognostičko pitanje „*Za koliko godina bi razvoj ruralnog turizma mogao spriječiti/ublažiti izražene procese depopulacije u ruralnim područjima Županije Zapadnohercegovačke ?*“ mišljenja ispitanika su nešto ujednačenija nego na prethodnom pitanju. Najviše ispitanika smatra da bi se to moglo dogoditi za 10 godina (njih 8), dok dva ispitanika misle da je to moguće ostvariti i u narednih 5 godina, a za dva ispitanika, pak treba više vremena odnosno 15 godina (Sl. 83.).

Prema mišljenju ispitanika očekivano vrijeme da ruralni turizam ublažiti izražene procese depopulacije u ruralnim područjima županije je 10 godina (M=10,0; SD=3,015; 95%CI: 8,08-11,92).

Rezultati anketnog upitnika 2. krug

U drugom krugu istraživanja prema mišljenju ispitanika najveće bogatstvo ruralnog krajolika Zapadnohercegovačke županije se odnosi na prirodne ljepote (konsenzus 75%). Pored prirodnih ljepota kao najveće bogatstvo prostora ispitanici su istaknuli kulturno-povijesno nasljeđe koje se očituje u kamenim kućama, suhozidima, mlinicama (konsenzus 75%). Stupanj slaganja s tvrdnjom da su očuvani agrarni krajolici veliko bogatstva ruralnog krajolika je nešto

niži nego kod ostalih tvrdnji, no svakako pokazuju da ispitanici i agrarne krajolike prepoznaju kao jedno od bogatstva ruralnog krajolika (konsenzus 58%) (Sl. 84.).

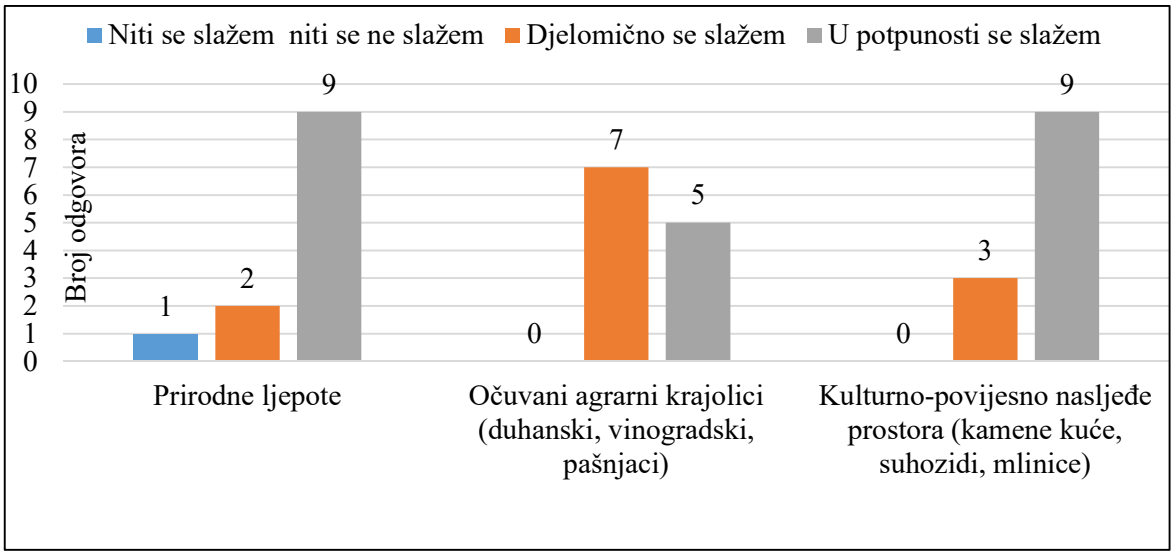

Slika 84. Stavovi ispitanika o bogatstvu ruralnog krajolika Županije Zapadnohercegovačke

Prema mišljenju ispitanika trenutna situacija pokazuje da stanje u ruralnom krajoliku i aktivnostima vezanima za njega nije zadovoljavajuće (Sl. 85.). Najviše ispitanika navodi da promocija ruralnih područja Županije Zapadnohercegovačke nije na zadovoljavajućoj razini (konsenzus 84%). Osim toga, većina ispitanika smatra da ruralni krajolik nije dovoljno turistički valoriziran niti zaštićen mjerama zaštite prirodne sredine (konsenzus 58%). Pored toga ispitanici su iskazali i nezadovoljstvo neodržavanjem edukacijskih seminara na razini županije (konsenzus 66%).

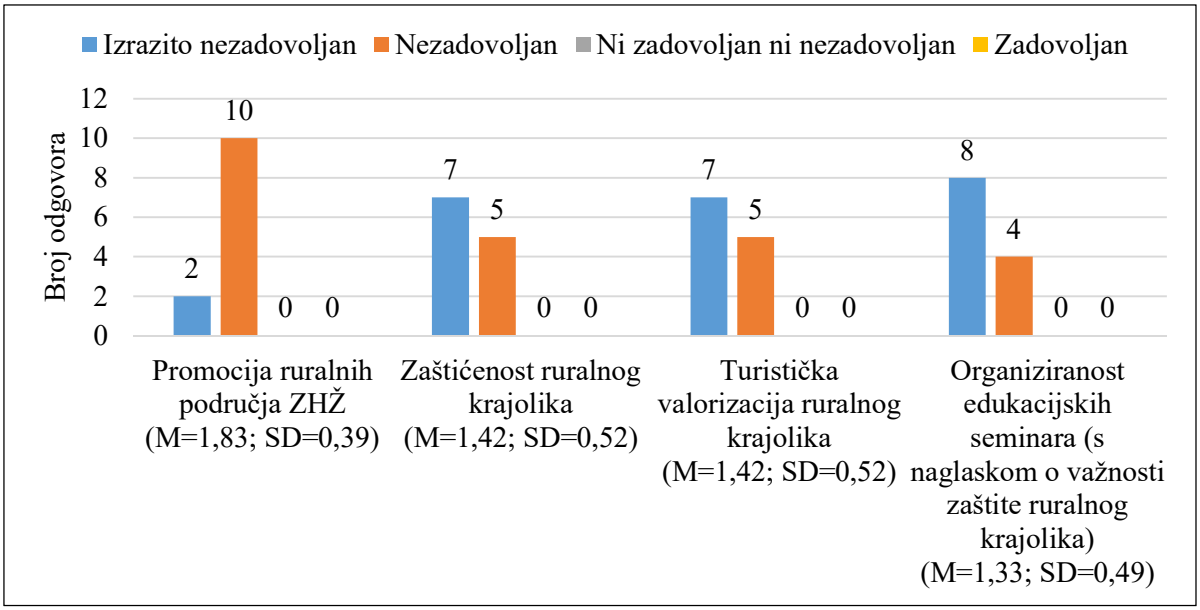

Slika 85. Stavovi ispitanika o stanju ruralnog krajolika Županije Zapadnohercegovačke prema mišljenju ispitanika.

Prema mišljenju ispitanika trenutna situacija pokazuje da stanje u ruralnom krajoliku i aktivnostima vezanima za njega nije zadovoljavajuće (Sl. 85.). Najviše ispitanika navodi da promocija ruralnih područja Županije Zapadnohercegovačke nije na zadovoljavajućoj razini (konsenzus 84%). Osim toga, većina ispitanika smatra da ruralni krajolik nije dovoljno turistički valoriziran niti zaštićen mjerama zaštite prirodne sredine (konsenzus 58%). Pored toga ispitanici su iskazali i nezadovoljstvo neodržavanjem edukacijskih seminara na razini županije (konsenzus 66%).

Prema mišljenju ispitanika treba poduzeti sve navedene aktivnosti kako bi se promijenilo trenutno stanje i riješili problemi s kojima se suočavaju ruralna područja Zapadnohercegovačke županije. Kao posebnu stavku ispitanici su naveli nužnost izdvajanja više financijskih sredstava za promociju ruralnih područja ali i važnost edukacije stanovništva o potencijalima ruralnih područja (konsenzus 92%). Većina ispitanika se slaže da pored ruralnog turizma treba razvijati i ostale oblike turizma (konsenzus 83%). (Sl. 86.).

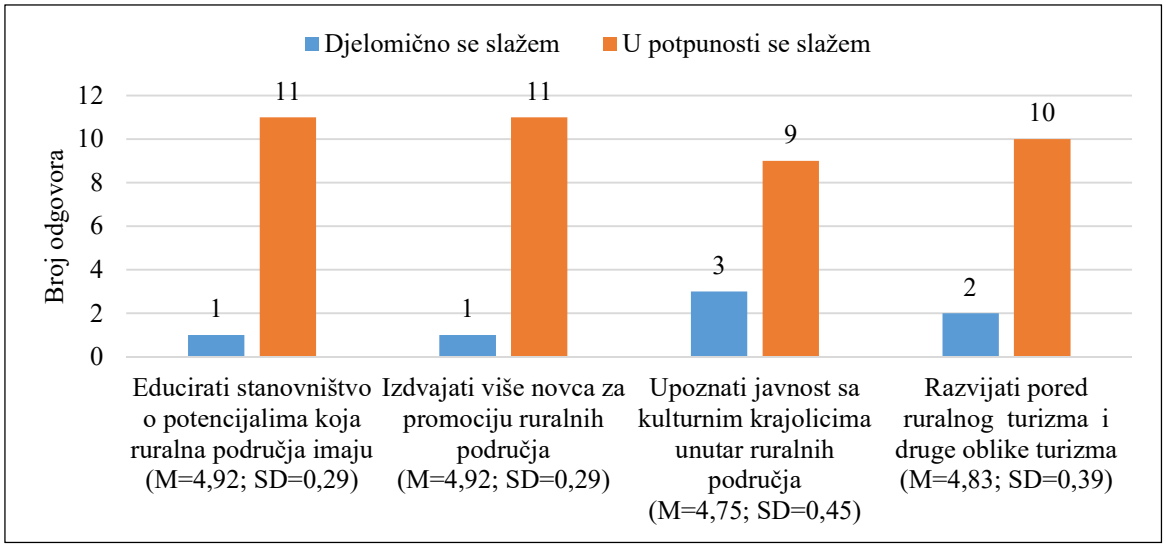

Slika 86. Stavovi ispitanika o aktivnostima pomoću kojih se može promijeniti percepcija stanovništva o poistovjećivanju ruralnog sa poljoprivrednom proizvodnjom

Kao najveće prepreke razvoja ruralnih područja ispitanici navode lošu gospodarsku i prometnu strukturu (konsenzus 66%), loše razvojne politike na svim razinama vlasti (konsenzus 58%), nedostatna financijske ulaganja u razvoj ruralnih područja (konsenzus 66%) te tržišne trendove (konsenzus 66%). Od navedenih prepreka posebno se mogu izdvojiti loše razvojne politike na svim razinama vlasti te nedostatak financijskih ulaganja u ruralna područja. Jedino što ispitanici ne prepoznaju kao prepreku su prirodni resursi (konsenzus 75%).

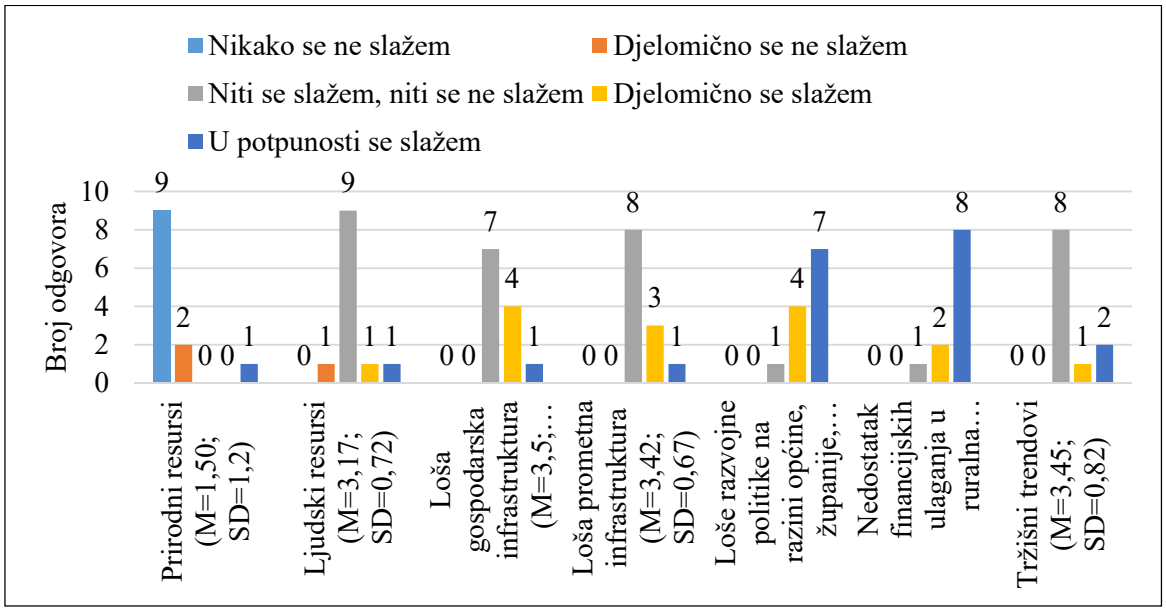

Slika 87. Stavovi ispitanika o preprekama koje utječu na razvoj ruralnih područja Županije Zapadnohercegovačke

Prema mišljenju ispitanika u županiji kao glavni oblik turizma bi se mogao afirmirati gastro i vinski turizam (konsenzus 66%). Pored gastro i vinskog turizma, dvoje ispitanika se odlučilo za ekoturizam dok kao predvodnike ruralnog turizma Zapadnohercegovčke županije po jedan ispitanik vidi sportsko-rekreacijski odnosno kulturni turizam (Sl. 88.).

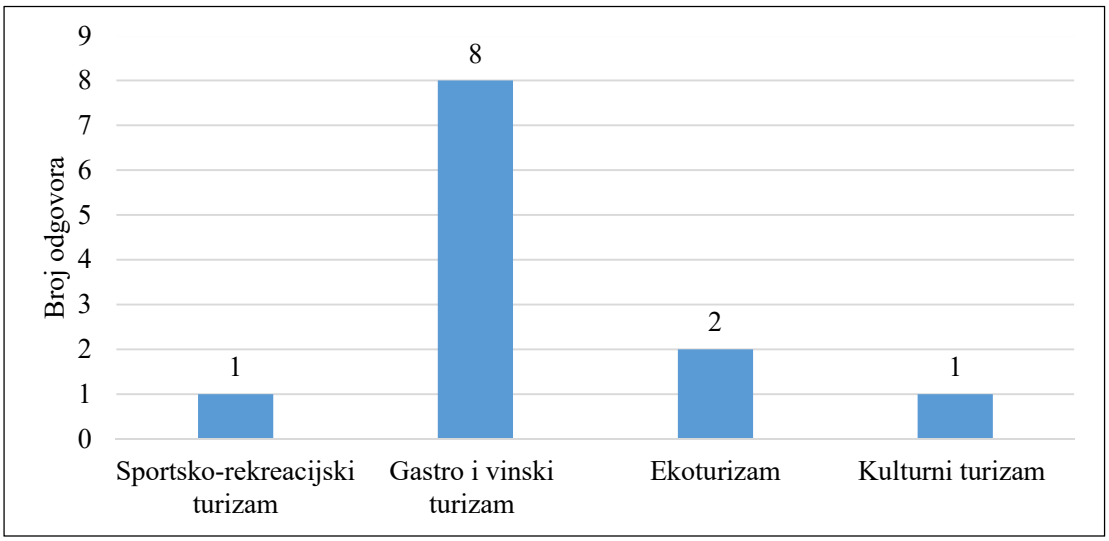

Slika 88. Stavovi ispitanika o obliku turizma koji bi mogao biti predvodnica razvoja ruralnih područja Županije Zapadnohercegovake

Ispitanici se slažu da je depopulaciju ruralnih područja moguće spriječiti/ublažiti razvojem ruralnog turizma (konsenzus 66%); 8 ispitanika se u potpunosti slaže, a 4 djelomično; M=4,67; SD=0,49). Najviše ispitanika smatra da ruralna područja mogu predstavljati osnovni motiv putovanja u Zapadnohercegovačkoj županiji (10 ispitanika se u potpunosti slaže a 2 djelomično, M=4,83; SD=0,39), (konsenzus 83%).

Prema mišljenju većine ispitanika blizina atrakcija u okruženju (slapovi Kravice, Međugorje, Mostar) je činjenica koja ide u prilog razvoju ruralnog turizma u Zapadnohercegovačkoj županiji (konsenzus 75%). Osim toga, prednost čini i očuvanost okoliša (konsenzus 92%) te nizak stupanj urbanizacije (konsenzus nije postignut) i blizina Jadranske obale (konsenzus 50%) (Sl. 89.).

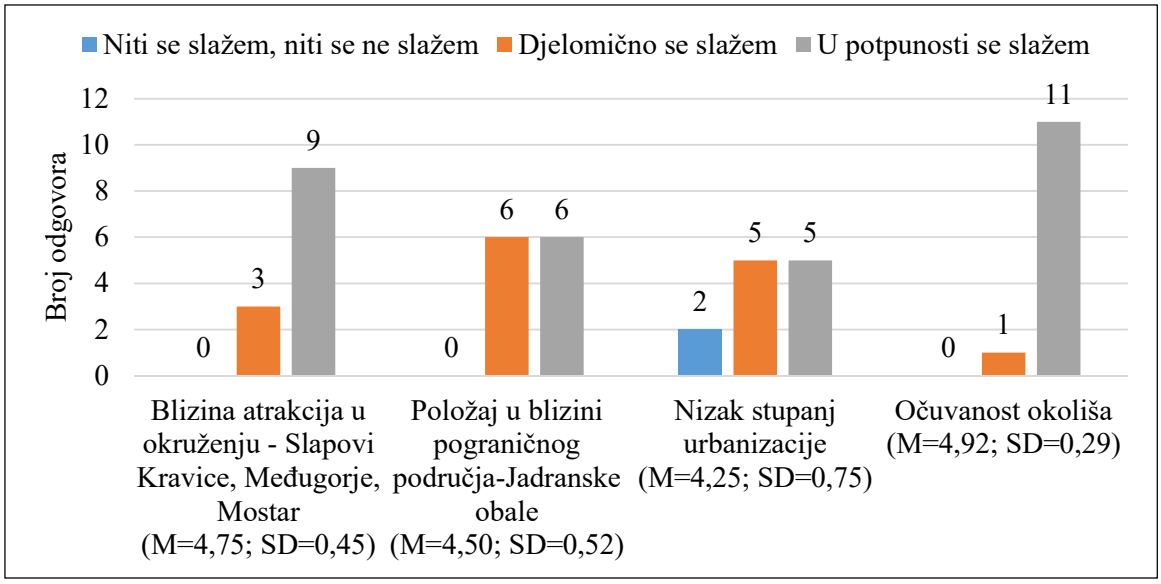

Slika 89. Stavovi ispitanika o prednostima razvoja ruralnog turizma na području Županije Zapadnohercegovačke

Najveći ograničavajući čimbenik ruralnog turizma prema mišljenju ispitanika u županiji je nedovoljna potpora države (konsenzus 92%). Sljedeći važni ograničavajući čimbenici su negativna demografska slika ruralnih područja te manjak turističke infrastrukture (konsenzus 83%). Loša prometna infrastruktura (konsenzus 75%) je također prema mišljenju većine ispitanika važan ograničavajući čimbenik dok su oko sezonalnosti mišljenja ispitanika podijeljena (konsenzus 50%). (Sl. 90.).

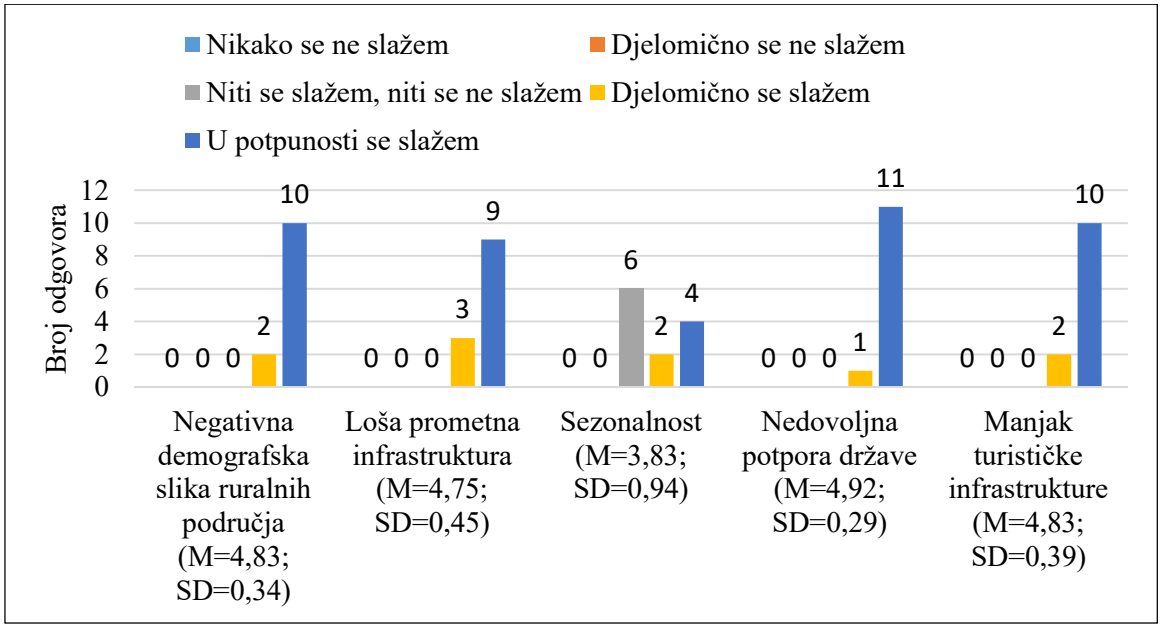

Slika 90. Stavovi ispitanika o ograničavajućim čimbenicima razvoja ruralnog turizma u Županiji Zapadnohercegovačkoj

Na pitanje „Što je nužno da bi da bi gastro i vinski turizam Županije Zapadnohercegovačke županije predstavljao jedan od mogućih nositelja razvoja ruralnog turizma u ovom području“ svi ispitanici imaju jedinstven stav (Sl. 91.). Naime, ispitanici se u velikom postotku slažu da su to:

- Veća zastupljenost tradicionalnih poljoprivrednih proizvoda, (konsenzus 83%).
- Brendiranje pojedinih tradicionalnih proizvoda, (konsenzus, 58%).
- Veća suradnja između lokalnih proizvođača hrane i ugostiteljskih objekata. (konsenzus 83%).

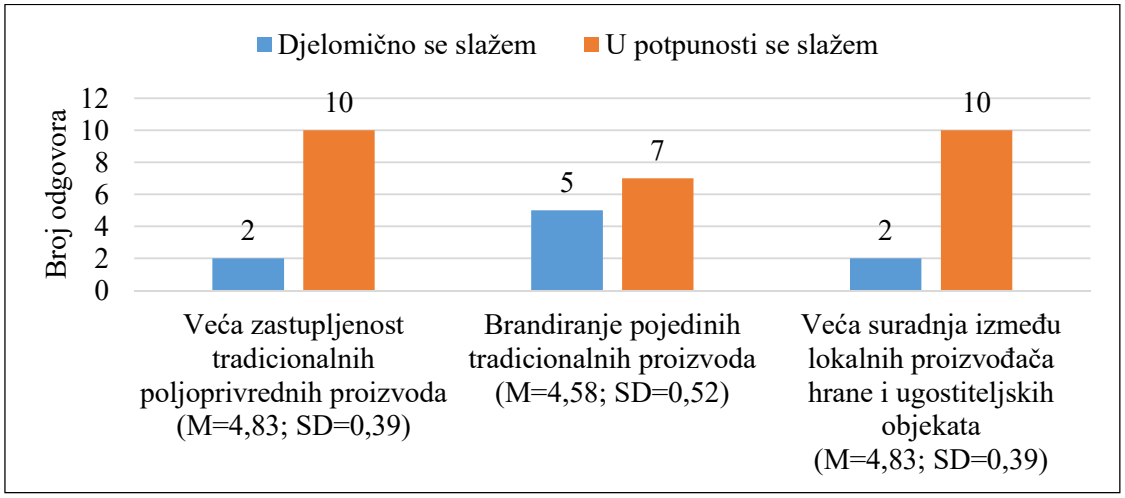

Slika 91. Stavovi ispitanika o gastro i vinskom turizmu kao predvodniku razvoja ruralnog turizma na području Županije Zapadnohercegovačke

Prema stavovima ispitanika za afirmaciju i potpuno ostvarenje ekoturizama u županiji podjednako su važne edukacija i briga o zaštiti okoliša (konsenzus 92%). Pri tome se pod edukacijom misli kako na edukaciju lokalnog stanovništva, tako i na edukaciju turista (Sl. 92.). Veća briga za okoliš znači rad na zaštiti prirodnih područja kako bi se u dogledno vrijeme povećao njihov broj. Izgradnja turističkih objekata od ekoloških materijala neznatno zaostaje za prva dva čimbenika (10 od 12 ispitanika se u potpunosti slaže) što pokazuje da i ovom čimbeniku treba posvetiti značajnu pažnju (konsenzus, 83%).

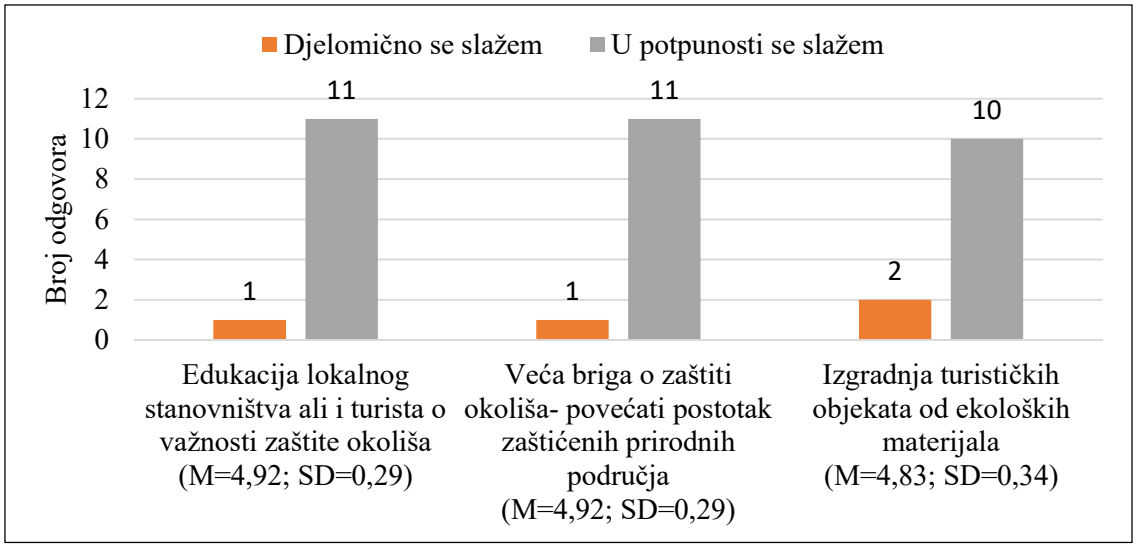

Slika 92. Stavovi ispitanika o ekoturizmu kao predvodniku razvoja ruralnog turizma na području Županije Zapadnohercegovačke?

Za potpuno ostvarenje sportsko-rekreacijskog turizama u Županiji Zapadnohercegovačkoj prema mišljenju ispitanika najvažnija je promocija prirodnih ljepota županije (konsenzus 100%). Pored promocije ispitanici njih 11 od 12 se slaže da je nužna izgradnja dodatnih sportskih sadržaja u skladu s okolišem (konsenzus, 92%), da treba povećati broj sportskih manifestacija (konsenzus, 92%) te da je nužno educirati stanovništvo o važnostima boravka u prirodi (konsenzus 92%).

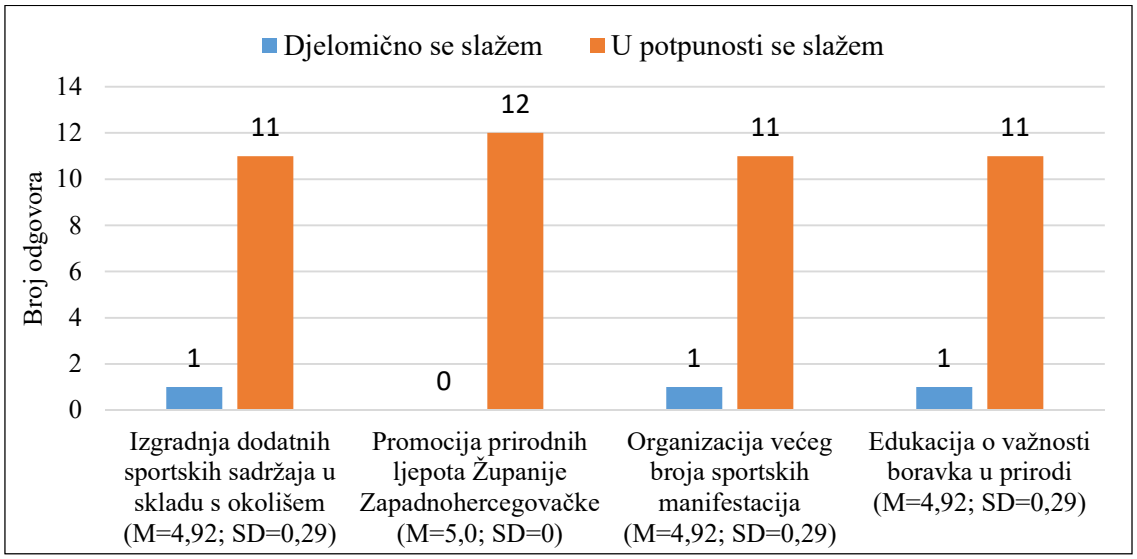

Slika 93. Stavovi ispitanika o sportsko rekreacijskom turizmu kao predovodniku razvoja ruranog turizma na području Žuapnije Zapadnohercegovačke.

Na prognostičko pitanje „*Za koliko godina bi ruralni turizam mogao biti pokretač razvoja ruralnih područja Županije Zapadnohercegovačke?*“ svi ispitanici imaju isti odgovor: za 10 godina odnosno 2029. godine (konsenzus 100%).

Većina ispitanika smatra da bi za 10 godina (konsenzus 83%) razvoj ruralnog turizma mogao spriječiti/ublažiti izražene procese depopulacije u ruralnim područjima. Jedan ispitanik smatra da bi to moglo biti i ranije za 5 godina, dok jedan smatra da će za to trebati više godina.
Prema mišljenju ispitanika očekivano vrijeme da će ruralni turizam ublažiti izražene procese depopulacije u ruralnim područjima Županije Zapadnohercegovačke je 10 godina, najranije za 8,5 godina a najkasnije za 11,5 godina (M=10,0; SD=2,132; 95%CI: 8,65-11,35).

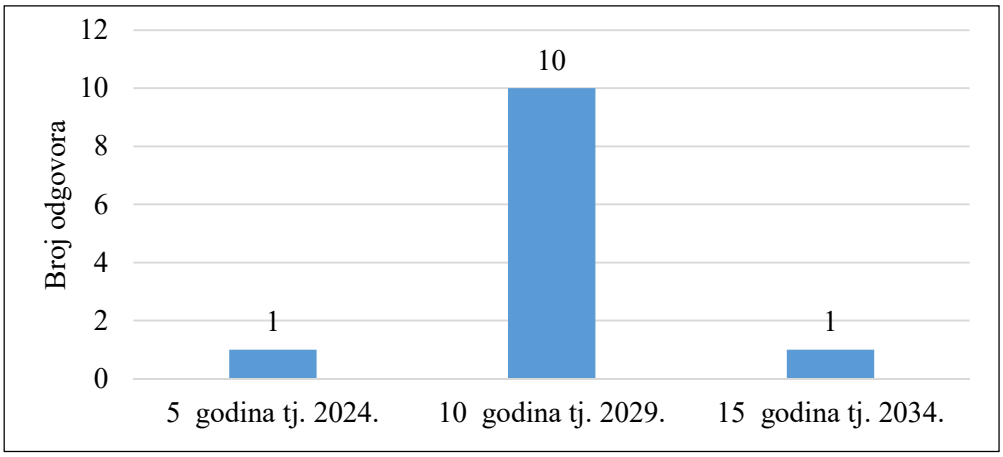

Slika 94. Stavovi ispitanika na pitanje „*Za koliko godina bi razvoj ruralnog turizma mogao spriječiti/ublažiti izražene procese depopulacije u ruralnim područjima Županije Zapadnohercegovačke ?*“.

U analiziranom području Delfi metoda korištena je kako bi se naglasile vrijednosti i ukazalo na potencijale koje ruralna područja Županije Zapadnohercegovačke imaju. Također metodom se nastojalo prognozirati vremenski period u kojem će ruralni turizam pokrenuti razvoj ruralnih područja županije. Nakon provedena tri upitnika (1 inicijalnog i 2 sa zatvorenim tipom pitanja) anketirani stručnjaci su postignutim konsenzusima uvtrdili moguća rješenja za probleme s kojima se suočavaju ruralna područja županije. Konsenzus nije postignut u samo jednom pitanju vezanom za „Stavove ispitanika o prednostima razvoja ruralnog turizma na

području Županije Zapadnohercegovačke“., odnosno ispitanici nisu postignuli konsenzus oko mišljenja u kolikoj mjeri nizak stupanj urbanizacije predstavlja značaj za razvoj ruralnih područja. U svim ostalim pitanja odgovori ispitanika se slažu u postoku većem od 50% što znači da je postignut konsenzus. U prvom dijelu upitnika stručnjaci su definirali prijedloge pomoću kojih je moguće promjeniti svijest stanovništva o pojmu ruralnog krajolika.

Stručnjaci predlažu;

- Veći broj organiziranih edukacijskih seminara
- Turističku valorizaciju ruralnog krajolika
- Promociju ruralnih područja
- Veću zaštićenost ruralnog krajolika
- Razvijanje ruralnog i dr. oblika turizma

U drugom dijelu upitnika ispitanici su istaknuli vrijednosti i mogućnosti koje ruralna područja Županije Zapadnohercegovačke imaju. Ispitanici su prepoznali potencijale ruralnih područja županije te kao takve istaknuli; prirodne resurse, očuvanost okoliša, specifičnost krajolika, povoljan geoprometni položaj. Prema mišljenju ispitanika nositelji razvoja ruralnih područja Županije Zapadnohercegovačke trebaju biti privatno i javno partnerstvo, čime ispitanici naglašavaju nužnost veće suradnje između privatnog i javnog sektora. Što se tiče selektivnih oblika turizma ispitanici kao nositelje razvoja predlažu gastro i vinski turizam, ekoturizam, sportsko-rekreacijski te kulturni turizam. Kao predvodnika razvoja turizma ističu gastro i vinski turizam. Smatraju da je nužna veća zastupljenost tradicionalnih poljoprivrednih proizvoda, veća suradnja između lokalnih proizvođača hrane i ugostiteljskih objekata te brandiranje pojedinih tradicionalnih proizvoda kako bio prostor županije bio prepoznat kao destinacija gastro i vinskog turizma.

Kada su u pitanju prognostička pitanja, ispitanici su iskazali mišljenje da ruralni turizam može biti pokretač razvoja ruralnih područja te time definirali jedno od mogućih rješenja za ruralna područja županije. Razvojem turizma osigurala bi se dodatna radna mjesta, dodatni izvori prihoda a time ublažili i procesi depopulacije.

8. TIPOLOGIJA RURALNIH PODRUČJA ŽUPANIJE ZAPADNOHEREGOVAČKE

Prostor Županije Zapadnohercegovačke izrazito je ruralni prostor ako se izuzmu gradska/općinska sjedišta i njihova prigradska naselja. Ruralna područja suočavaju se s brojnim problemima koji su razvojem industralizacije i urbanizacije postali sve izraženiji. S obzirom na heterogenost ruralnoga područja, a samim time i naselja, tipologija se činila kao idealna metoda kojom će se detaljnije pristupiti problemima ili barem ukazati na njih. U nastavku rada detaljno će se opisati tipologija i njezine karakteristike kao znanstvene metode

8.1. TIPOLOGIJA KAO ZNANSTVENA METODA ISTRAŽIVANJA RURALNOG PROSTORA

Tipologija prostora znanstvena je metoda koja se često koristi u geografiji i srodnim znanostima. Kao znanstvena metoda ona mora ispunjavati određene kriterije: dosljednost, potpunost, iscrpnost i diskriminacijsku oštrinu (ŠUVAR, 1972.). Dosljednost podrazumijeva izbor jednakih varijabli kod svih odabranih tipova. Potpunost znači poklapanje opsega pojave s ukupnim opsegom dobivenoga nakon primjene tipologije. Iscrpnost se odnosi na korištenje manjega broja grupa, dok diskriminacijska oštrina naglašava važnost teorijskih razlika (LUKIĆ, PEJNOVIĆ, 2009.). Primjena tipologije kao znanstvene metode omogućava stvaranje baze za sustavna istraživanja ruralnih sredina. Rezultati dobiveni primjenom pojedinih tipologija ukazuju na mogućnosti koje ruralna područja pružaju, ali i na probleme kojima su izloženi u suvremenome svijetu. Za ruralna područja Bosne i Hercegovine izrađena je tipologija u okviru programa Europske unije u cilju razvoja poljoprivredne proizvodnje. Prema navedenoj tipologiji autora Davida Mereditha (2007.) prostor Županije Zapadnohercegovačke pripada općinama koje su specijalizirane za hortikulturu. Navedeno istraživanje ukazuje na brojne razlike ruralnih područja na razini BiH, što pokazuje definiranje pet tipova ruralnih područja:

- općine specijalizirane za usjeve i uzgajanje životinja
- općine specijalizirane za šumarstvo, ovčarstvo i mliječne proizvode
- općine specijalizirane za industrijske usjeve
- općine specijalizirane za hortikulturu
- općine raznolikoga ruralnog gospodarstva (MEREDITH, 2007.).

Pored spomenute tipologije na području BiH rađeni su brojni akti i studije, sve u svrhu poboljšanja poljoprivrednoga sektora i povratka stanovništva u ruralne prostore. Neki su od

njih: *Zakoni i regulacije ruralnog turizma u Bosni i Hercegovini* (ALTERURAL, 2013.), *Izvještaj UNDP-a o humanom razvoju u BiH*, *Ruralni razvoj u BiH mit ili stvarnost*? (2013.), *Strateški plan ruralnog razvoja BiH (2018–2021*).

Alterural je neprofitna organizacija čiji je cilj promocija ruralnoga turizma u Bosni i Hercegovini. U dokumentu *Zakoni i regulacije ruralnog turizma u Bosni i Hercegovini* navedena su pravila o kategorizaciji objekata u ruralnome turizmu, analizirano je postojeće stanje te je izrađena SWOT analiza razvoja ruralnoga turizma u Bosni i Hercegovini. *Izvještaj* UNDP-a iz 2013. godine navodi važnost poljoprivrede i diverzifikaciju djelatnosti u ruralnim područjima Bosne i Hercegovine. U *Izvještaju* se definiraju problemi, ali i moguća rješenja za ruralna područja poput sprječavanja migracija i siromaštva. Izrada *Strategije razvoja ruralnog turizma od 2018. do 2020. godine* prvi je korak u rješavanju problema s kojima se suočavaju ruralna područja. U prvome dijelu *Strategije* analizirano je postojeće stanje u ruralnim sredinama te su navedeni njihovi potencijali. Pored toga, definirani su i strateški ciljevi i mjere pomoću kojih će se poboljšati uvjeti u ruralnim područjima kao što su izgradnja infrastrukture, diverzifikacija djelatnosti, podrška poljoprivrednicima i drugo.

8.1.1. Pregled tipologija ruralnih područja u svijetu i Europi

Metodologija izrade tipologije ruralnih područja nije jedinstvena, odnosno ne postoji jedinstven model po kojem bi se izrađivale tipologije za sva ruralna područja u svijetu. Iako postoje neke od najčešće korištenih varijabli pri izradi tipologija (broj i gustoća stanovnika, administrativni status, socioekonomska struktura, urbana infrastruktura), svaka je od njih specifična i ovisi o području i namjeni za koju se izrađuje (LUKIĆ, 2012.). U nastavku rada detaljno se analiziraju neke od složenijih tipologija kao što su tipologija ruralnih područja SAD-a, Kanade i Ruske Federacije te tipologija izrađenih na razini Europske unije. Pojam kompleksnosti prvenstveno se odnosi na velike površine analiziranih tipologija, a samim time i na veliki broj heterogenih ruralnih naselja.

8.1.1.1. Tipologija ruralnih područja SAD-a

Služba za ekonomska istraživanja (ERS) u SAD-u 1994. godine izradila je tipologiju ruralnih područja na temelju društvenih i ekonomskih obilježja, namijenjenu ruralnoj politici i poboljšanju uvjeta života u ruralnim sredinama. Prostornu jedinicu tipologije činio je okrug.

Autori tipologije, ekonomisti Peggy J. Cook i Karen L. Mizer (2004.), definirali su šest tipova ruralnih područja:

- Okruzi ovisni o poljoprivredi (556), uglavnom se radi o rijetko naseljenim okruzima, udaljenim od urbanih sredina. Najveći dio smješten je u regiji Srednji zapad.
- Okruzi ovisni o rudarstvu (146), smješteni u južnome ili zapadnome dijelu SAD-a. Pad broja stanovništva bilježe nakon 1980-ih godina.
- Okruzi ovisni o proizvodnji (506), orijentirani su na urbane centre, a smješteni su uglavnom u jugoistočnoj regiji.
- Okruzi ovisni o vladi, tj. državi (244), razasuti su diljem zemlje. 75 % zarade dolazi iz državnoga proračuna. Bilježe rast ekonomije i stanovnika.
- Okruzi ovisni o uslugama (323) nalaze se diljem zemlje, a najveća koncentracija je u regiji Zapad.
- Nespecijalizirani okruzi (484) uključuju one koji se nisu specijalizirali za određeni tip gospodarske aktivnosti. Većina spomenutih okruga smještena je na jugu zemlje.

S obzirom na to da se navedene vrste okruga ne preklapaju, autori su definirali i pet tipova područja koja se temelje na preklapanju:

- Okruzi (190) koji predstavljaju odredišta za odlazak u mirovinu s prevladavajućom starijom populacijom.
- Savezni okruzi (270) koje karakteriziraju visoke razine federalnoga vlasništva nad zemljom. Smješteni su uglavnom u regiji Zapad.
- Okruzi zaposlenja (381), imaju bliske veze s urbanim središtima.
- Ustrajni siromašni okruzi (535), 1990-ih godina imali su stope siromaštva iznad 20 %. najveći dio smješten je na jugu zemlje.
- Okruzi ovisni o transferima (381), najviše se oslanjaju na subvencije i državna financiranja. Udaljeni su od urbanih centara i rijetko naseljeni. Najveći dio njih smješten je na jugu i Srednjem zapadu (COOK, MIZER, 1994.).

8.1.1.2. Tipologija ruralnih područja Kanade

Tipologiju ruralnih područja Kanade izradio je sociolog i antropolog B. Reimer 2002. godine. Kao glavne teme za izradu tipologije odabrao je teme koje će najbolje dokazati njihove strukturne i ekonomske razlike. Prije izrade matrice tipologije definirao je pet skupina na temelju kojih je imenovao ruralna područja:

- Razinu izloženosti lokalnih zajednica globalnim gospodarstvima
- Razinu stabilnosti/fluktuiranosti pojedinih lokalnih zajednica
- Udaljenost ruralnih područja do urbanih centara
- Stupanj institucionalnosti ruralnih područja (dostupnost pojedinih centralnih funkcija)
- Analiza socioekonomskih podataka

Kombinirajući navedene kriterije, autor je definirao matricu prema kojoj će ruralna područja svrstavati u 32 moguća tipa ruralnih područja (Tab. 40.). Tipologiju je testirao detaljnim analizama kao što su terenski rad i anketni upitnici. Ciljevi su bili istražiti točnost matrica te utvrditi zaključke kao odgovore na svaku definiranu matricu (REIMER, 2002.).

Tablica 40. Model tipologije ruralnih područja Kanade

			Visok institucionalan kapacitet		Nizak institucionalan kapacitet	
			Jače razvijena područja	Slabije razvijena područja	Jače razvijena područja	Slabije razvijena područja
Veća izloženost globalnim ekonomskim procesima	Fluktuirajuća ekonomija	Graniči s metropolitanskim područjem				
		Ne graniči s metropolitanskim područjem				
	Stabilna ekonomija	Graniči s metropolitanskim područjem				
		Ne graniči s metropolitanskim područjem				
Manja izloženost globalnim ekonomskim procesima	Fluktuirajuća ekonomija	Graniči s metropolitanskim područjem				
		Ne graniči s metropolitanskim područjem				
	Stabilna ekonomija	Graniči s metropolitanskim područjem				
		Ne graniči s metropolitanskim područjem				

Izvor: REIMER, (2002.).

8.1.1.3. Tipologija ruralnih područja Ruske Federacije

U Ruskoj Federaciji ne postoje reprezentativni kriteriji za razvrstavanje teritorijalnih jedinica na urbana ili ruralna područja. Glavni je normativni kriterij za diferencijaciju naselja dominacija poljoprivrednih djelatnosti, a kao dodatni kriteriji koriste se i podatci o stanovništvu. Općeprihvaćeni kriteriji, kao što su gustoća naseljenosti, struktura obrazovanja, udaljenost od središnjih naselja, na području Federacije teško su primjenjivi zbog velike geografske udaljenosti između pojedinih područja kao i niske gustoće stanovništva u pojedinim dijelovima. Upravo je zbog toga bilo neophodno donijeti klasifikaciju ruralnih područja samo na području Federacije. Mikhaylova, Budazhanayeva, Sarycheva i Bakumenko 2015. predlažu metodološki pristup tipologije u kojoj će se analizirati:

- stupanj ekonomskoga potencijala
- stupanj ograničenja u korištenju ekonomskoga potencijala
- stupanj socioekonomskoga razvoja (Tab. 41.).

U skladu s administrativnim teritorijalnim ustrojstvom za teritorijalnu jedinicu tipologije odabrana je ruralna općina. Prema predloženoj tipologiji postotak seoskoga stanovništva u sedam subjekata Ruske Federacije iznosio je preko 50 %, 31 subjekt imao je postotak ruralnoga stanovništva od 30 do 50 %, njih 10 imalo je postotak od 30 do 40 % te je u pet subjekata zabilježen postotak ruralnoga stanovništva od 10 %.

Regije s najvećim stupnjem urbanizacije su Sankt Peterburg, Moskva, Magadanska regija, Murmanska te Khanty-Mansiysk regija. Polovica stanovništva živi u ruralnim područjima Republike Altai, Čečenije, Ingušetije, Karachay-Cherkessa i Kalmikija. Navedene regije nemaju važnije industrijske centre, a samim time ni urbane centre koji bi privlačili radno sposobno stanovništvo (MIKHAYLOVA I DR., 2015.).

Tablica 41. Sustav indikatora koji opisuju tipološke kriterije ruralnih područja Rusije

Kriteriji	**Integralni indikatori**	**Indikatori**
Stupanj ekonomskog potencijala	Prirodno-resursni potencijal	• Obradiva zemlja po glavi stanovnika, hektar • Prosječan prinos zasijanih površina (preko 5 godina), tona za 1 hektar • Obim rezanja bez narušavanja životne sredine, hiljadu kubnih metara po stanovniku • Sječa drveta, tisuća kubnih metara po glavi stanovnika
	Proizvodni potencijal	• Trošak stalnih sredstava po glavi stanovnika, tisuća rubalja • Kapitalna produktivnost, rublje
	Financijski potencijal	• Lokalni budžetski prihodi po glavi stanovnika, tisuća rubalja • Vlastiti prihodi budžeta po glavi stanovnika, tisuća rubalja • Obim investicija po glavi stanovnika, tisuća rubalja • Plaća po glavi stanovnika, tisuća rubalja
	Potencijal radne snage	• Postotak radno sposobnog stanovništva,% • Stupanj ekonomske aktivnosti stanovništva,% • Prirodni priraštaj stanovništva,
	Inovacijski potencijal	• Broj inovativnih organizacija na 1000 ljudi. • Obim inovativnih proizvoda po stanovniku, tisuća. Rubalja • Rashodi organizacija za inovacije, per capita, tisuća. rubalja
	Ograničenja infrastrukture	• Gustoća puteva, km puteva na 1000 km2. • Postotak starih i oronulih stambenih fondova,%
	Ekološka ograničenja	• Postotak područja s posebnim okolišnim uvjetima,% • Količina zagađivača na 1 km2, tona
	Administrativna ograničenja	• Financijska zavisnost lokalnog budžeta,%/t • Postotak budžetskih rashoda u programima%
	Sociokulturna ograničenja	• Stopa kriminala na 1000 ljudi. • Stopa bolesti na 10 000 ljudi. • Nivo invaliditeta, na 1.000 ljudi
Stupanj društveno-ekonomskog razvoja		• Obim vlastite proizvodnje po stanovniku, tisuća. Rubalja • Poljoprivredna proizvodnja po stanovniku, tisuća. Rubalja • Broj poduzeća na 10 000 ljudi, • Promet od trgovine na malo po stanovniku, tisuća. Rubalja • Kućište, m2. per capita • Ukupna stopa smrtnosti,

Izvor: Izradio autor prema: MIKHAYLOVA, BUDAZHANAYEVA, SARYCHEVA, BAKUMENKO (2015.).

S obzirom na prostranost Ruske Federacije autori su za studij slučaja odabrali Republiku Burjatiju u kojoj se nalazi od 30 do 50 % ruralnoga stanovništva. Regiju odlikuje nizak stupanj socioekonomskoga razvoja s niskim stupanjem BDP-a, s kojim zauzima 65. mjesto među subjektima Ruske Federacije.

Tablica 42. Tipovi ruralnih područja u Republici Burjatiji

Tipovi ruralnih područja	**Vrijednosti kriterijuma**		
	Stupanj ekonomskog potencijala	**Stupanj ograničenja ekonomskog potencijala**	**Stupanj socioekonomskog razvoja**
Tip 1 "Razvijene općine": Mukhorshibircky, Selenginsky, Kyakhtinsky, Ivolginsky, Kabansky, Zakamensky, Zaigraevsky	28	29	29
Tip 2 "Obećavajuće općine": Pribaikalskiy, Okinsky	55	43	37
Tip 3 "Općine sa velikim ograničenjima": Muyskiy, North-Baikalsky, Bauntovsky Evenkiisky	64	72	74
Tip 4 "Nerazvijene općine": Dzhidinsky, Tarbagatayskiy, Bichursky, Kizhinginsky, Yeravninsky, Tunkinsky, Khorinsky, Kurumkansky, Barguzinski	28	42	15

Izvor: Izradio autor prema: MIKHAYLOVA, BUDAZHANAYEVA, SARYCHEVA, BAKUMENKO (2015.).

Autori su definirali nekoliko tipova ruralnih općina:

- Razvijene općine – oblik ruralnih okruga u neposrednoj blizini glavnoga ekonomskog centra Ulan-Udea. Područje ima visoko razvijenu cestovnu i željezničku mrežu, infrastrukturnu ponudu te razvijenu industriju.
- Obećavajuće općine – čine područja koja imaju potencijal za razvoj turizma i turističkih aktivnosti te visok stupanj ekonomskoga potencijala.

- Općine s visokim ograničenjima – čine 3 ruralne općine. Karakteriziraju ih teški klimatski uvjeti te neravnomjerna gustoća naseljenosti.
- Nedovoljno razvijene općine – karakteriziraju ih nedovoljno razvijena ekonomija, slaba prometna infrastruktura i propadanje već postojećih infrastrukturnih objekata. Glavni izvor prihoda stanovništva je poljoprivreda (MIKHAYLOVA I DR., 2015.).

8.1.1.4. Tipologija ruralnih područja Europske Unije „Budućnost ruralnog društva (The future of Rural Society)"

Godinama su ruralna područja predstavljala glavne izvore zapošljavanja i prihoda lokalnoga stanovništva. Bitnije promjene događaju se nakon Drugoga svjetskog rata kada stanovništvo ruralnih područja i pored bavljenja poljoprivrednim aktivnostima ima i mogućnosti zapošljavanja u drugim djelatnostima. Iako se promjene na selu odvijaju već sredinom 20. stoljeća, prvi dokument koji se usmjerio i na druge mogućnosti koje imaju ruralna područja, osim poljoprivrede, bio je dokument Europske komisije *The Future of Rural Society*, donesen 1988. godine. U dokumentu se navodi da poljoprivreda više nema glavnu ekonomsku ulogu diljem ruralnih područja Europske unije te se naglašava nužnost revitalizacije ruralnih područja. U radu se izdvajaju tri vrste problema s kojima se suočavaju ruralne sredine Europske unije:

- pritisci suvremenoga života na ruralno društvo
- zaostajanje ruralnih područja
- problemi ranjivosti, tj. ugroženosti ruralnih područja.

Kroz prvi problem naglašava se važnost zaštite prirodnoga okoliša i ruralnih područja od utjecaja modernoga društva (betonizacije, onečišćenja okoliša, neplanske gradnje i neracionalno korištenih prirodnih resursa). Kao drugi problem ističe se zaostajanje ruralnih područja u odnosu na urbana. Također, naglašava se važnost ekonomske diverzifikacije, povratka čovjeka prirodi te financijske podrške razvoju ruralnoga turizama, sve u svrhu ponovne revitalizacije ruralnih područja. Posljednja, treća faza odnosi se na probleme ugroženosti ruralnih područja. U dokumentu se izdvajaju i pojedini turistički, atraktivni lokaliteti koji zbog svoje udaljenosti od urbanih centara ne pripadaju mjestima bitne turističke valoriziranosti. Naglasak se stavlja i na probleme depopulacije ruralnih područja te važnost donošenja niza mjera za razvoj poljoprivrede, šumarstva i turizma (*EUROPEAN COMMUNITIES*, 1988.).

8.1.1.5. Tipologija ruralnih područja Europske Unije (Politechnico di Milano)

Tipologija ruralnih područja Europske Unije bazira se prvenstveno na međuodnosu urbanih i ruralnih područja. Izrađena je u sklopu programa europskog prostornog planiranja zbog potrebe europske politike za kvalitetnijim upravljanjem ruralnim područjima. Ranije su ruralna područja tretirana uglavnom kao homogene jedinice, što danas ne možemo tvrditi za najveći broj takvih područja. Tipologija izdvaja tri tipa ruralnih područja ;

1. Uspješna ruralna područja – područja koja svoj razvoj temelje na endogenoj snazi
2. Ruralna područja pod pritiskom- područja čija ruralnost proizlazi iz odnosa sa urbanim područjem
3. Slaba ruralna područja- područja koja karakterizira ruralna marginalizacija

Za definiranje navedenih tipova ruralnih područja korištene su četiri ključne varijable:

- Produktivnost poljoprivrede
- Važnost poljoprivrede
- Diverzificiranost
- Pritisak urbanizacije (Politechnico di Milano, Scottish Executive, Development Department, 2005).

Skicom je prikazan način kombiniranja navedenih varijabli (Tab. 43.).

Tablica 43. Shematski prikaz tipologije ruralnih područja EU- Politechnico di Milano

<table>
<tr><td rowspan="6">Visoka produktivnost poljoprivrede</td><td>Visoka produktivnost poljoprivrede i velika važnost poljoprivrednog područja</td><td colspan="2"></td><td>Uspješna ruralna područja</td></tr>
<tr><td rowspan="3">Visoka produktivnost poljoprivrede i manja važnost poljoprivrednog područja</td><td rowspan="2">Visoka diverzificiranost ekonomskih djelatnosti</td><td>Mali pritisak urbanizacije</td><td>Uspješna ruralna područja</td></tr>
<tr><td>Visoki pritisak urbanizacije</td><td>Ruralna područja pod pritiskom</td></tr>
<tr><td>Niska diverzificiranost ekonomskih djelatnosti</td><td></td><td>Ruralna područja pod pritiskom</td></tr>
<tr><td rowspan="3">Niska produktivnost poljoprivrede</td><td rowspan="2">Niska produktivnost poljoprivrede i velika važnost poljoprivrednog područja</td><td rowspan="2">Visoka diverzificiranost ekonomskih djelatnosti</td><td>Mali pritisak urbanizacije</td><td>Slaba ruralna područja</td></tr>
<tr><td>Visoki pritisak urbanizacije</td><td>Ruralna područja pod pritiskom</td></tr>
<tr><td>Niska produktivnost poljoprivrede i manja važnost poljoprivrednog područja</td><td>Niska diverzificiranost ekonomskih djelatnosti</td><td></td><td>Slaba ruralna područja</td></tr>
<tr><td colspan="2">Niska produktivnost poljoprivrede i manja važnost poljoprivrednog područja</td><td colspan="2">Slaba ruralna područja</td></tr>
</table>

Izvor: Izradio autor prema: POLITECHNICO DI MILANO, SCOTTISH EXECUTIVE, DEVELOPMENT DEPARTMENT, (2005.).

8.1.1.6. Urbano ruralna tipologija izrađena u okviru program ESPON

Nova urbano-ruralna tipologija predstavlja kombinaciju elemenata OECD-a i ruralno-urbane tipologije koju je razvila Europska komisija. Klasifikacija OECD-a utemeljena 1990-ih godina temeljila se isključivo na gustoći stanovništva na razini lokalnih upravnih jedinica (LAU2). Tipologija OECD-a 2009. godine nadograđena je te je uključen i kriterij udaljenosti, s obzirom na to da su bitne socioekonomske razlike između područja koja se nalaze u blizini i onih koji se nalaze na udaljenosti od urbanih sredina. Nova urbano-ruralna tipologija temelji se na OECD-ovome pristupu, a može se primjenjivati na TL 3 i NUTS 3 regije. Za razliku od tipologije OECD-a, nova urbano-ruralna tipologija ne uključuje dimenziju udaljenosti. Ona klasificira sve NUTS 3 regije prema kriterijima gustoće stanovništva i odnosa urbanoga i ruralnoga stanovništva. Prema novoj tipologiji definirano je pet kategorija NUTS 3 regija:

- pretežno urbane regije
- mješovite regije u blizini gradova
- mješovite udaljene regije
- pretežno ruralne regije u blizini gradova
- pretežno ruralne udaljene regije.

Izrada tipologije sastoji se od tri faze. U prvoj fazi definirana su ruralna i urbana područja.

- Ruralna područja su ona područja koja se nalaze izvan urbanih klastera
- Urbani klasteri su klasteri površine od 1 km² s gustoćom od najmanje 300 stanovnika po km² i minimalnom populacijom od 5000 stanovnika.

Druga faza odnosi se na regionalnu klasifikaciju NUTS 3 regija:

- pretežno ruralne regije (regije u kojima je postotak ruralnoga stanovništva veći od 50 %)
- mješovite regije (regije u kojima je postotak ruralnoga stanovništva između 20 i 50 %)
- pretežno urbane regije (regije u kojima je postotak ruralnoga stanovništva ispod 20 %).

U trećem koraku izrade tipologije u obzir se uzima veličina urbanih središta u regiji:

- Pretežno ruralna regija, čije urbano središte ima više od 200 000 stanovnika koji čine najmanje 25 % regionalnoga stanovništva, postaje mješovito područje.
- Mješovita regija, čije urbano središte ima više od 500 000 stanovnika koji čine najmanje 25 % regionalnoga stanovništva, postaje pretežno urbana regija

Regija se smatra pretežno ruralnom ili mješovitom ako manje od polovine njezina stanovništva treba voziti 45 minuta do centra grada od 50 000 stanovnika (URL 10).

8.1.1.7. Urbano ruralna tipologija EDORA

U Europskoj uniji u sklopu brojnih projekata ESPON-a[27] izrađen je i projekt EDORA[28] koji se odnosi na razvojne mogućnosti u ruralnim područjima. Njegovi su ciljevi stvaranje novih radnih mjesta i gospodarski razvoj ruralnih sredina, ali na održiv način. Umjesto jedne tipologije znanstvenici predlažu model za analizu u obliku triju tipologija koje odražavaju tri važne dimenzije diferencijacije između neurbanih regija:

- ruralnost/dostupnost
- stupanj ekonomskoga restrukturiranja
- socioekonomski učinak.

Za razliku od većine tipologija, EDORA uključuje ekonomsku strukturu i učinak. Također, bitno je naglasiti da je ograničen pristup podatcima svih triju dimenzija na razini NUTS 3 regija. Kocka predstavlja napredak, no nisu navedene tvrdnje da tri tipologije odražavaju sve socioekonomske značajke koje pokazuju sustavne obrasce na makroskali diferencijacije širom Europe. U idealnome svijetu s više uravnoteženih regionalnih baza podataka bilo bi i brojnih problema koje treba istražiti. Tipologija EDORA provedena je na razini NUTS 3 u sklopu koje su obuhvaćene sve srednje i pretežito ruralne regije. To omogućuje uključivanje Dijkstra-Poelman (D-P) modificirane OECD tipologije, kako je i zahtijevano u tehničkoj specifikaciji EDORA-e. Isto tako, odražava i teorijske argumente za nerazdvajanje ruralnih područja od susjednih malih i srednjih gradova s kojima su u interakciji u okviru lokalnih i regionalnih ekonomskih mreža. Prva tipologija je Dijkstra-Poelmanova urbano-ruralna tipologija izrađena na temelju kriterija ruralnosti i dostupnosti. Definirani su sljedeći urbano-ruralni tipovi:

- nema podataka
- pretežito urban
- srednje blizu grada
- srednje udaljen

[27] ESPON (*European Spatial Planning Observation Network*)
[28] EDORA (*European Development Opportunities in Rural Areas*)

- pretežito ruralan blizu grada
- pretežito udaljen.

Prvi korak bio je klasificirati *lokalne jedinice* unutar NUTS 3 regije kao urbane ili ruralne koristeći kriterije gustoće naseljenosti od 150 st./km². Pretežito urbane (PU) regije su one u kojima manje od 15 % živi u lokalnim jedinicama koje su ruralne. Srednje regije definirane su kao one u kojima između 15 % i 50 % stanovništva živi u ruralnim lokalnim jedinicama. Pretežito ruralne (PR) regije imaju više od 50 % stanovništva koje živi u ruralnim lokalnim jedinicama. Svaka od ovih triju kategorija dalje se dijeli na dostupne i udaljene skupine. Regija se smješta u dostupnu skupinu ako se više od polovice njezinih stanovnika može odvesti u centar grada od najmanje 50 000 stanovnika u 45 minuta. Nasuprot tomu, ako polovica stanovništva ne može doći do grada u 45 minuta, smatra se udaljenim.

Strukturalna tipologija djelomično proizlazi iz transformacija koje su utjecale na agrarnu ekonomiju i društvo pod sve većim utjecajem globalnih ekonomskih sila. Temelji se na diskursu, koji se odnosi na teritorijalnu i sektorsku politiku, ističući važnost seoskih javnih dobara i koncept „seoske potrošnje".

Strukturalna tipologija definira četiri tipa neurbanih regija:
1. „Agrarne regije" – definiraju se kao one koje premašuju EU 27 prosjek za tri pokazatelja: postotak BDV-a koji proizlazi iz primarnoga sektora, postotak zaposlenja u primarnome sektoru i poljoprivredna godišnja jedinica rada kao postotak ukupnoga zaposlenja u privatnome sektoru.
2. „Seoska potrošnja" – definirana je kao regija u kojoj barem jedan pokazatelj u dvije od tri tematske skupine premašuje EU 27 prosjek. Tri skupine pokazatelja odnose se na kapacitet i intenzitet turističke aktivnosti, pristup prirodnim područjima i važnost peri-proizvodnih poljoprivrednih stilova.
3. Raznoliki (sekundarni sektor) – identificira se (od ostatka nakon što su prva dva definirana) kao onaj u kojem BDV od aktivnosti sekundarnoga sektora premašuje one od privatnih usluga.
4. Raznoliki tip (tržišne usluge) – ne ovisi nužno o poljoprivredi, malo je dokaza o jakim aktivnostima seoske potrošnje, a veći je postotak BDV-a od tržišnih usluga nego od sekundarnoga sektora.

Treća tipologija učinka proizlazi iz ruralno-urbanoga odnosa, a smješta regije na kontinuum između „deplecije" i „akumulacije" različitih vrsti kapitala (ljudski, financijski,

fiksni itd.). Prvi je korak u klasifikaciji stvaranje sintetičkoga pokazatelja učinka, neponderirani prosjek normaliziranoga „Z“ rezultata pet pokazatelja. To su: prosječni prihod, BDP po glavi stanovnika, godišnje promjene u BDP-u, u zaposlenju i stopa nezaposlenosti. Ta neprekidna varijabla zatim se predstavlja u četiri kategorije definirane prosjekom EU 27 i +/-0,5 standardne derivacije.

8.1.2. Pristupi izrade tipologije ruralnih područja

Tipologija kao znanstvena metoda istraživanja ukazuje na uzroke i posljedice nastalih promjena u ruralnim sredinama. Osnovni zadatci tipologije su identifikacija te poredak podataka da bi se mogli uspoređivati. Tipologija predstavlja objektivnu sliku analiziranoga ruralnog prostora na temelju kojega će se učinkovito usmjeriti i implementirati razvojni programi (ŠUVAR, 1972.). Dva su pristupa izrade tipologije: agregativni i disagregativni, te kombinacija navedenih pristupa.

8.1.2.1. Tipologije bazirane na agregativnom pristupu

Agregativni pristup u tipologiji temelji se na sličnostima pojedinih, ranije definiranih varijabli koje se skupljaju u jednu veću jedinicu ili klaster (BALLAS I DR., 2003.). Varijable koje će se koristiti ovise ponajprije o znanstveniku, tj. o onome na što se u tipologiji želi usmjeriti. Najčešće su to demografski, socioekonomski, infrastrukturni i dr. čimbenici. Često se odabrane varijable znaju podudarati i ispreplitati, stoga se autori, kako bi varijable sveli na one najvažnije – najsadržajnije, koriste metodama multivarijantne analize.

Najčešće su to faktorska i klaster analiza (LUKIĆ, PEJNOVIĆ, 2009.). Faktorska analiza skup je matematičkih i statističkih postupaka na temelju kojih možemo od većega broja povezanih varijabli izdvojiti manji broj, tj. temeljne varijable koje će također objasniti međusobnu povezanost. Kao nedostatak metode autor navodi mogućnost subjektivnosti istraživača prilikom izbora varijabli (HALAMI, 2003.). Klaster analiza koristi se za odabir grupa sličnih karakteristika iz nekoga prostora na temelju njihovih značajki i sposobnosti. Nedostatak metode je u tome što se sve grupe u određenome prostoru svrstavaju u najmanji mogući broj grupa tako da su karakteristike jedne grupe međusobno slične, a pri tome različite od karakteristika drugih grupa (HALAMI, 2003.). Temeljne ključne varijable autor naziva faktorima. Navedene metode mogu se podijeliti u dvije šire kategorije:

- aglomeracijske ili hijerarhijske metode koje započinju s nekoliko klastera koji su jednaki broju opažanja, a koji se potom udružuju u velike klastere

- negalomeracijske ili nehijerarhijske metode koje započinju s *a priori* odlukom o oblikovanju g-grupa te se temelje na bodovima koji su jednaki broju željenih grupa (BALLAS i dr., 2003.).

Često korištena hijerarhijska metoda jest Wardova metoda, čiji je cilj združivanje odabranih varijabli u veći broj klastera uporabom mjera sličnosti udaljenosti. U prvome koraku metode svako opažanje varijabla čini razred sam po sebi. Već u sljedećem koraku, opažanja se oblikuju u nekoliko većih klastera na temelju labavijeg kriterija sličnosti i tako dok sva opažanja ne budu pripadala određenom hijerarhijskom klasteru (WARD, 1963). U radu su detaljnije analizirane tipologije temeljene na agregativnome pristupu, i to tipologije ruralnih područja u novim državama članicama iz Srednje i Istočne Europe (BAUM i dr., 2004.), Mađarske (PERGER i dr., 2016.), Hrvatske (LUKIĆ, 2012.) i Bosne i Hercegovine (MEREDITH, 2007.).

Tablica 44. Primjeri tipologija baziranih na agregativnom pristupu

Autori/godina	Prostor	Prostorna jedinica	Tipovi ruralnih područja
Meredith, D. (2006.).	Srbija	općina	Multifunkcionalna ruralna područja Periurbana područja Vanjski demografski faktor Područja orjentirana poljoprivrednoj proizvodnji Industrijalizirana područja Slabi faktor- zdravstvena skrb
Meredith, D. (2006.).	BiH	općina	Općine specijalizirane za usjeve i uzgajanje žitarica općine specijalizirane za šumarstvo, ovčarstvo i mliječne proizvode općine specijalizirane za industrijske usjeve općine specijalizirane za hortikulturu općine raznolikog ruralnog gospodarstva
Lukić, A. (2012.).	Hrvatska	naselja	Dinamična, strukturno jača naselja Dostupnija, o cirkulaciji ovisna naselja Tržišno orijentirana poljoprivredna naselja Ekonomski diversificirana, pretežito turistička naselja Naselja poljoprivredne ekstenzifikacije i slabe demografske dinamike Naselja ruralne periferije Ostala izvangradska naselja
Irish Rural Structure i Gaeltacht Areas (2000.).	Irska	okrug	Periurbana područja Vrlo jaka područja Jaka područja u procesu prilagodbe Strukturno slaba područja Marginalna područja Vrlo raznolika područja
Baum, S., Trapp, C., Weingarten, P., (2004.).	Nove države članice EU u Srednjoj i Istočnoj Europi	NUTS 3	po poljoprivredne regije s najmanjim dohotkom i visokom stopom nezaposlenosti; poljoprivredne regije s niskim dohotkom; prosječno razvijene regije sa srednjim dohotkom i s visokom stopom nezaposlenosti; više industrijalizirane regije sa srednjim dohotkom regije s glavnim gradom i drugim velikim gradovima s visokim dohotkom

Izvor: Izradio autor prema člancima i tipologijama navedenim u prvom stupcu

8.1.2.1.1. Tipologija ruralnih područja u novim državama članicama EU iz Srednje i Istočne Europe

Tipologiju ruralnih područja u novim državama članicama EU iz Srednje i Istočne Europe izradili su S. Baum, C. Trapp i P. Weingarten 2004. godine. Autori su predloženom tipologijom nastojali definirati osnovu za strukturalnu i regionalnu politiku EU-a u zemljama Srednje i Istočne Europi. Pri izradi tipologije koristili su agregativni pristup. Za kategorizaciju varijabli primjenjivali su hijerarhijsku klaster metodu u SPSS-u (*Statistical Package for the Social Science*), dok su za prostornu jedinicu koristili NUTS 3 razinu. Zbog nepostojanja podataka za pojedine varijable u tipologiju je uključen cijeli teritorij Slovenije. Broj analiziranih regija iznosio je 177. Korištene varijable u tipologiji su:

- gustoća naseljenosti (br. st/km^2)
- neobrađena stopa smrtnosti (broj smrtnih slučajeva na 1000 stanovnika tijekom određene godine)
- neobrađena stopa prirasta (broj rođenih na 1000 stanovnika tijekom određene godine)
- postotak dodane vrijednosti poljoprivrede i industrije u ukupnoj dodanoj vrijednosti
- BDP po glavi stanovnika
- stopa nezaposlenosti

Navedene varijable standardizirane su Z-transformacijom, kako bi se osiguralo jednako mjerenje u analizi. Klaster analizom 177 regija dobiveno je 5 klastera poredanih prema prosjeku BDP-a per capita od najmanjeg do najvišeg i to:

- Klaster A: poljoprivredne regije s najmanjim dohotkom i visokom stopom nezaposlenosti;
- Klaster B: poljoprivredne regije s niskim dohotkom;
- Klaster C: prosječno razvijene regije sa srednjim dohotkom i s visokom stopom nezaposlenosti;
- Klaster D: više industrijalizirane regije sa srednjim dohotkom
- Klaster E: regije s glavnim gradom i drugim velikim gradovima s visokim dohotkom (Baum, i dr., 2004). (Sl. 95.).

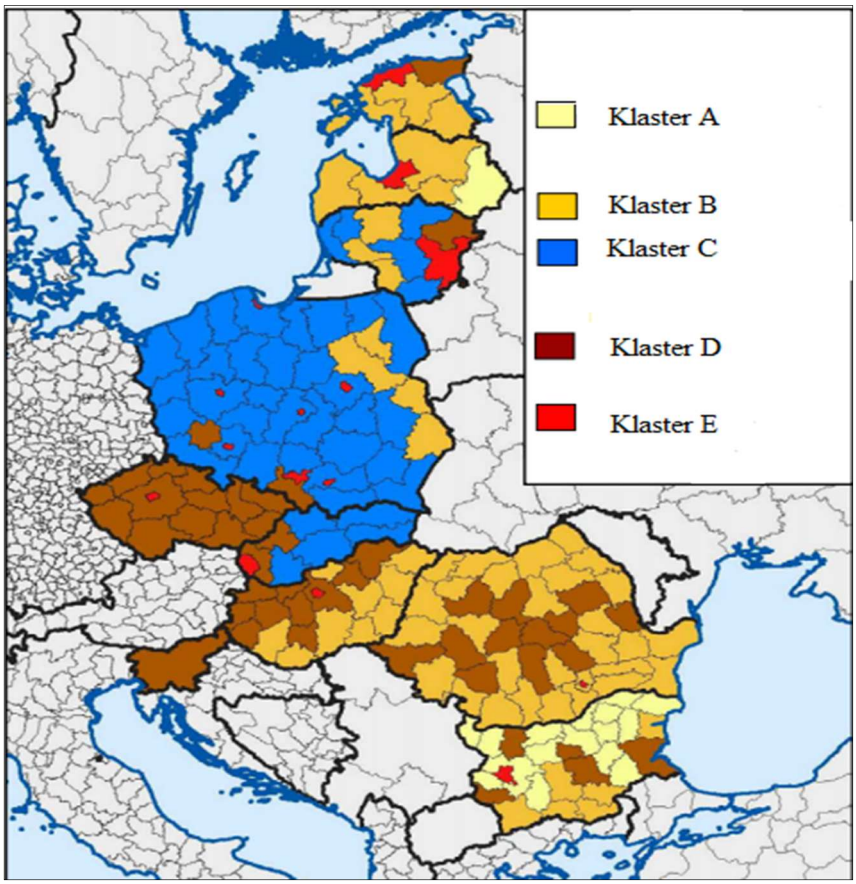

Slika 95. Kartografski prikaz tipologije ruralnih područja u novim državama članicama Europske Unije Srednje i Istočne Europe

Izvor: BAUM, TRAPP, WEINGARTEN (2004.).

8.1.2.1.2. Tipologija ruralnih područja Mađarske

Navedena tipologija analizirana je zbog korištenja istoga kriterija (10 000 stanovnika) pri podjeli urbanih i ruralnih područja, kao što je to u Bosni i Hercegovini. Za razliku od drugih spomenutih tipologija, autori su nakon definiranja tipova ruralnih regija proveli terensko istraživanje i studije slučaja, čime su nastojali potvrditi odabrane teze postavljene u tipologiji.

Tipologija ruralnih područja Mađarske izrađena je radi utvrđivanja stanja u ruralnim sredinama, a ostvarena je zahvaljujući suradnji geografa Pergera, Farkasa i Kovacsa (2016.) s Mađarskom akademijom znanosti te Mađarskom nacionalnim ruralnom mrežom. Prostornu jedinicu za kreiranje tipologije činili su LAU2 (jarasi/okruzi ili javne upravne jedinice) osnovani 2013. godine. Prvi korak tipologije činila je diferencijacija na urbana i ruralna područja gdje su autori kao ruralna naselja izdvojili:

- naselja koja imaju manje od 10 000 stanovnika
- naselja gdje je broj stanovnika u središnjem gradu veći od 10 000 stanovnika, ali je gustoća naseljenosti okruga ispod mađarskoga prosjeka (tj. ispod 107 st./km^2).

Sljedeći korak predstavljalo je kategoriziranje okruga u složene tipove regija na temelju odabranih indikatora. Nakon toga su definirane četiri osnovne teme za kategorizaciju ruralnih područja, i to:

- na temelju stanja životne sredine
- na temelju društvenoga kapaciteta
- s obzirom na stanje gospodarstva
- i važnost poljoprivrede u pojedinome okrugu, tj. poljoprivredna zavisnost.

Svaki od mađarskih okruga kategoriziran je duž svake tematske jedinice te su u končanoj verziji Perger, Farkas i Kovacs (2016.) definirali dva složena indikatora: prvi koji izražava socioekonomsko stanje te drugi koji izražava poljoprivrednu zavisnost. Za društveni kapacitet koristili su sedam indikatora kao i za izračun poljoprivredne zavisnosti. Nakon matematičke i statističke obrade podataka autori su izdvojili 8 kategorija ruralnih područja:

- zaostala stagnirajuća regija sa slabom poljoprivrednom zavisnošću
- zaostala stagnirajuća regija sa slabom poljoprivrednom zavisnošću i sa znatnim vrijednosnim okruženjima
- poljoprivredno zavisna zaostala stagnirajuća regija
- poljoprivredno zavisna zaostala stagnirajuća regija značajne ekološke vrijednosti
- razvojna regija sa slabom poljoprivrednom zavisnošću
- razvojna regija sa slabom poljoprivrednom zavisnošću i sa značajnom ekološkom vrijednosti
- poljoprivredno zavisna razvojna regija
- poljoprivredno zavisna razvojna regija sa značajnom ekološkom vrijednošću.

Za provjeru navedenih regija autori su proveli studij slučaja na jednoj četvrtini područja iz svake kategorije. Studij slučaja uključivao je geografski položaj, pregled okolišnih, socioekonomskih obilježja naselja, prostornu strukturu i prirodne resurse. Istraživanja su potvrdila procese promjena (smanjenje proizvodne funkcije, smanjenje doprinosa poljoprivrednoga sektora, povećanje težine tercijarnoga sektora) kroz koje prolaze ruralna

područja posljednjih desetljeća te su time ukazali na nužna ulaganja i ponovno oživljavanje ruralnih sredina Mađarske (PERGER I DR., 2016.).

8.1.2.1.3. Tipologija ruralnih i urbaniziranih naselja Hrvatske

Tipologiju ruralnih područja Republike Hrvatske izradio je geograf Aleksandar Lukić i objavio 2012., godine u knjizi *Mozaik izvan grada-tipologija ruralnih i urbaniziranih naselja Hrvatske*. Lukić je prvi koji je na teritoriju Republike Hrvatske izradio tipologiju ruralnih naselja te time dao izuzetan doprinos budućemu istraživanju i razvoju ruralnih područja. Metodologiju tipologije bazirao je na agregativnome pristupu, a shema izrade je prikazana na slici 96.

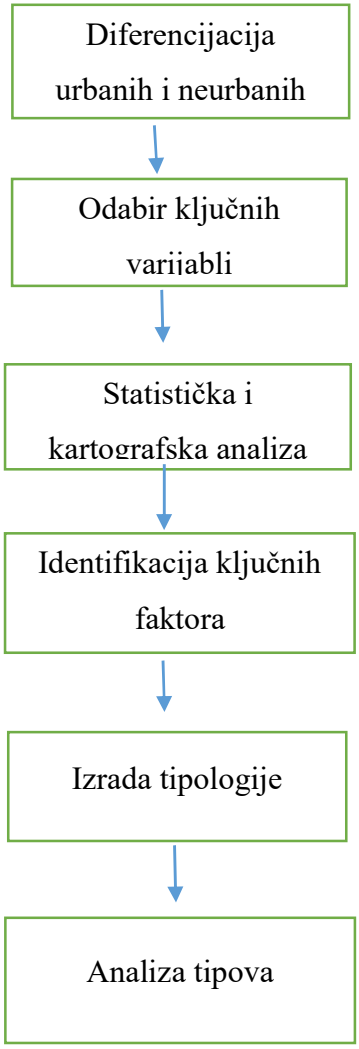

Slika 96. Shematski prikaz izrade tipologije ruralnih i urbanih naselja Hrvatske

Izvor: Izradio autor prema LUKIĆ (2012.).

Diferencijacijom naselja prema *Popisu* iz 2011. godine u RH je bilo 6620 neurbanih naselja od kojih je 150 bilo bez stanovnika i koja su se isključila iz daljnje statističke obrade. Nakon podjele naselja autor je statičkom, kartografskom te korelacijskom analizom odabrao ključne varijable, točnije njih 59 za obradu. Faktorskom analizom te Cattellovim dijagramom odabrano je osam faktora koji su predstavljali objašnjenja za pojedine skupove podataka:

- demografska dinamika i socioekonomska aktivnost
- poljoprivredno stanovništvo
- dostupnost i dnevne cirkulacije
- infrastrukturna opremljenost
- ekonomska diverzificiranost
- važnost poljoprivrede
- ekstenzivnost poljoprivrede i stočarstvo
- demografska koncentracija i centralitet

Klaster analizom naselja su grupirana u klastere prema sličnim obilježjima. Nakon svih statističkih i kartografskih obrada autor je definirao 7 tipova ruralnih i urbanih naselja i to:

1. Dinamična, strukturno jača naselja
2. Dostupnija, o cirkulaciji ovisna naselja
3. Tržišno orijentirana poljoprivredna naselja
4. Ekonomski diversificirana, pretežito turistička naselja
5. Naselja poljoprivredne ekstenzifikacije i slabe demografske dinamike
6. Naselja ruralne periferije
7. Ostala izvangradska naselja (LUKIĆ, 2012.). (Sl. 97.).

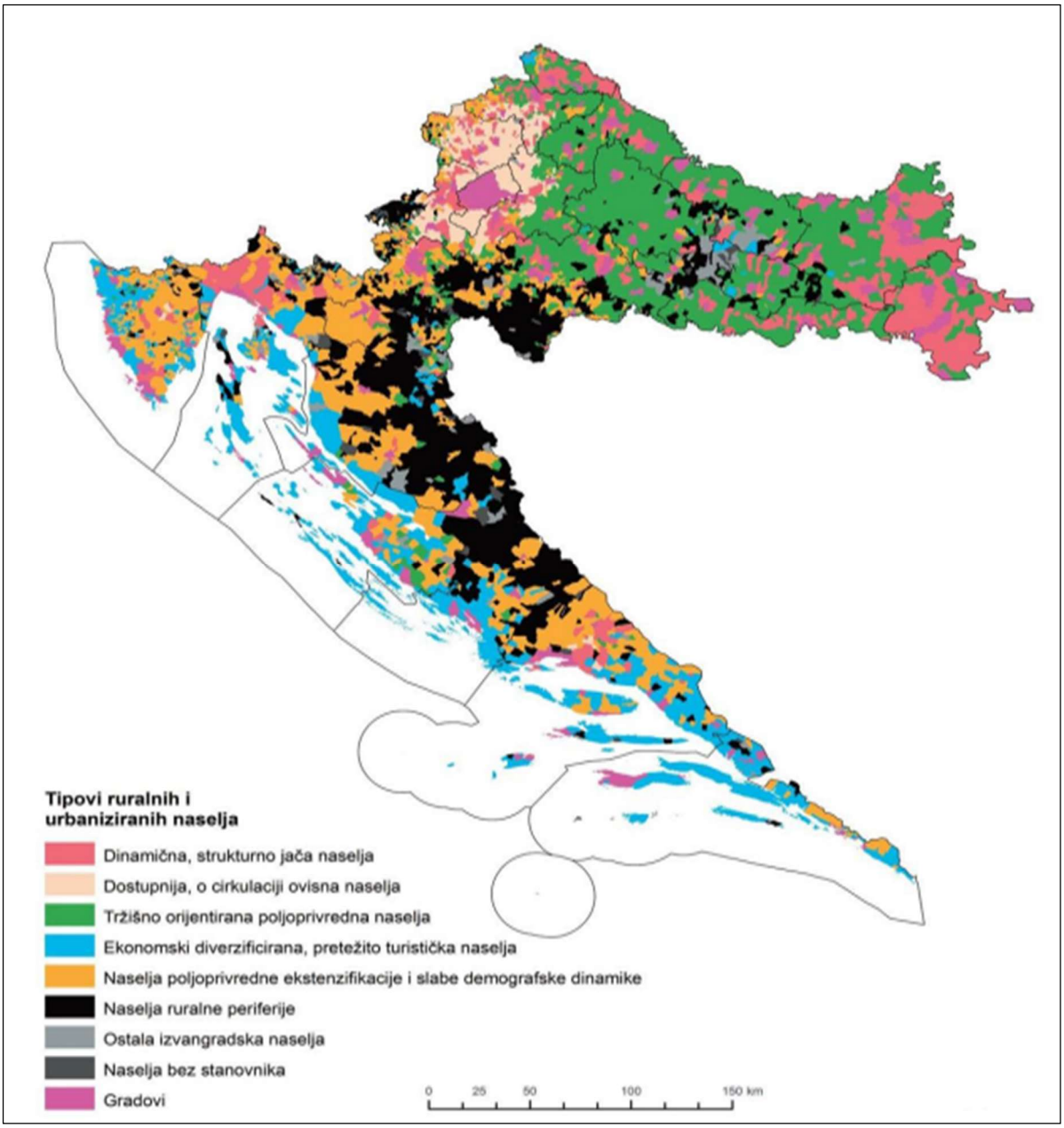

Slika 97. Kartografski prikaz rualnih i urbaniziranih naselja Republike Hrvatske

Izvor: LUKIĆ (2012.).

8.1.2.1.4. Tipologija ruralnih područja Bosne i Hercegovine

Tipologija ruralnih područja Bosne i Hercegovine izrađena je na principima agregativnoga pristupa. Autor tipologije je geograf D. Meredith, a objavljena je 2007. godine. Tipologija predstavlja dio projekta Europske unije pod nazivom *Podrška implementaciji i preporuka funkcionalnom pregledu u sektoru poljoprivrede BiH*, u okviru SESMARD

programa.[29] Za prostornu jedinicu tipologije odabrana je općina. Cilj projekta bilo je jačanje poljoprivrednoga sektora koji bi imao pozitivne ishode na gospodarstvo zemlje. Potreba identifikacije i klasifikacije ruralnih područja smatra se ključnim korakom u razvoju strateškoga plana te razvoja poljoprivrede i ruralnih sredina. To je obično relativno jednostavan proces (ukoliko postoje podatci na razini naselja, općina) koji uključuje uparivanje raznih poljoprivrednih indikatora i indikatora ruralne ekonomske aktivnosti.

Najveći problem prilikom izrade tipologije bio je nedostatak podataka, stoga je bazu podataka predstavljao *Popis stanovništva* iz 1991. godine. Za identifikaciju ruralnih područja autor je koristio metodologiju OECD-a prema kojoj je u Bosni i Hercegovini 2005. godine na 81 % prostora boravilo 61 % stanovništva. Ruralno stanovništvo je smješteno u 114 općina ruralnih općina s 2 372 162 stanovnika. Nakon prikupljanja topografskih, demografskih i ekonomskih podataka provedena je korelacijska analiza, nakon čega su statističkom analizom uklonjene one varijable koje nisu potrebne, tj. one koje se preklapaju s nekim drugim podatcima.

U nedostatku statističkih podataka stručnjaci koji su radili kao dio tima projekta SESMARD dobili su popis kriterija te su trebali dodati vrijednost od 0 do 2 za svaku općinu, gdje je 0 označavalo nevažno, a 2 jako važno. Ovim su podatcima dodani geografski kriteriji uključujući topografske, demografske indikatore, količinu padalina za svaku općinu te udaljenost između centra svake općine i Sarajeva, Banja Luke i drugih gradova u Bosni i Hercegovini.

Zbog nedostataka podataka angažirani lokalni stručnjaci u ruralnome razvoju procijenili su:

- veličinu i strukturu poljoprivrednih gospodarstava
- veličinu usjeva i strukturu životinjskih proizvoda
- količinu proizvodnje voća i povrća
- ekonomsku strukturu svake općine
- te značaj turističkoga sektora u svim općinama.

Navedeni podatci zatim su analizirani unutar SPSS-a. Topografski, geografski i klimatski podatci isključeni su iz analize jer su negativno utjecali na nju. Naime, provedba faktorske analize s ovim podatcima povećala je mogućnost objašnjenja modela za samo 1 %, no otežala je tumačenje rezultata.

[29] SESMARD (*Support for Establishment of the State Ministry of Agriculture and Rural Development*)

Klaster analizom definirano je pet tipova ruralnih područja:

- općine specijalizirane za usjeve i uzgajanje životinja
- općine specijalizirane za šumarstvo, ovčarstvo i mliječne proizvode
- općine specijalizirane za industrijske usjeve
- općine specijalizirane za hortikulturu
- općine raznolikoga ruralnog gospodarstva (MEREDITH, 2007.).

8.1.2.2. Tipologije bazirane na disagregativnom pristupu

Za razliku od agregativnoga, prilikom disagregativnoga pristupa autor unaprijed definira kriterije za koje smatra da će najbolje odgovarati postavljenim ciljevima tipologije. Kriteriji se definiraju s obzirom na izbor teme, odnosno problematike koja se istražuje u radu. Prema njemu sve varijable, tj. sva ruralna područja čine jednu veliku grupu koja se kasnije dijeli na manje grupe na temelju ranije odabranih kriterija (LUKIĆ, PEJNOVIĆ, 2009.). Broj grupa i kriterija ovise o autoru/znanstveniku i cilju njegova istraživanja. Najjednostavnija podjela prema kojoj će se naselja klasificirati bila bi iznad/ispod određene vrijednosti. Primjerice, ako autor kao jednu od varijabli odabere nadmorsku visinu, nužno je definirati i granične vrijednosti, odnosno nadmorsku visinu prema kojoj će se naselja svrstavati u određene grupe.

Disagregativni pristup omogućuje jednostavnije postavljanje modela tipologizacije s obzirom na manji broj varijabli koje se koriste u primjeni modela. Međutim, bitno je naglasiti da veliki utjecaj i odgovornost na rezultat tipologije ima sam autor prilikom odabira i redoslijeda postavljenih kriterija (LUKIĆ, 2012.). Disagregativni model vrlo je često fleksibilniji jer postoji veća mogućnost prilagođavanja autora izboru varijabli i njihovoj klasifikaciji. S obzirom na mogućnosit izbora varijabli ali i njihov redoslijed autor uvelike utječe i na sam krajnji rezultat tipologije (BALLAS, 2003.). Detaljnije su prikazane i analizirane tipologije ruralnih područja; Slovenije (KOVAČIĆ I DR, 2000.); Grčke (BENAKI, RONTOS, APOSTOPOULOS, KAZAZIS, CHRISTOS, 2005.); Poljske (BANSKI, MAZUR, 2016.). (Tab. 45.).

Tablica 45. Primjeri tipologija baziranih na disagregtivnom pristupu

Autori/godina	Prostor	Prostorna jedinica	Tipovi ruralnih područja
Kovačić, Gosar, Fabijan i Perpar, (2000.).	Slovenija	Krajevna skupnost	Prigradska područja
			Tipična ruralna područja ; ruralna ravničarska, brežuljkasta i planinska područja
			Depopulacijska područja; područja intenzivne depopulacije, područja umjerene depopulacije i područja potencijalne depopulacije
Benaki, Rontos, Apostolopoulos, Kazazis, Christos, (2005.).	Grčka	LAU 2	Neruralna područja
			Dinamična ruralna područja
			Planinska ruralna područja
			Slabije razvijena područja sa specifičnim razvojnim poteškoćama
Banski,Mazur, (2016.).	Poljska	općina	Veoma pristupačna seoska područja koja imaju funkcije potrošnje, sudjeluju u procesu razvoja
			Veoma pristupačna seoska područja, sa proizvodnim funkcijama, sudjeluju u procesu razvoja
			Veoma pristupačna seoska područja sa mješovitim funkcijama, sudjeluju u procesu razvoja
			Periferna ruralna područja sa funkcijama potrošnje, sudjeluju u procesu razvoja
			Periferna ruralna područja sa proizvodnim funkcijama, sudjeluju u procesu razvoja
			Periferna ruralna područja sa proizvodnim funkcijama, sudjeluju u procesu proizvodnje
			Veoma pristupačna seoska područja koja imaju funkcije potrošnje, kojima je potrebna podrška za razvoj
			Veoma pristupačna seoska područja sa proizvodnim funkcijama , kojima je potrebna podrška za razvoj
			Veoma pristupačna seoska područja sa mješovitim funkcijama, kojima je potrebna podrška za razvoj
			Periferna ruralna područja sa funkcijama potrošnje, kojima je potrebna podrška za razvoj
			Periferna ruralna područja sa proizvodnim funkcijama, kojima je potrebna podrška za razvoj
			Periferna ruralna područja sa mješovitim funkcijama, kojima je potrebna podrška za razvoj
Reimer, (2002.).	Kanada	Ruralna područja	Matrica s 32 moguća tipa ruralnih područja

Izvor: Izradio autor prema člancima i tipologijama navedenim u prvom stupcu

8.1.2.2.1. Tipologija ruralnih područja Slovenije

Po uzoru na tipove i podtipove naselja koja su definirali Kovačič i dr. (2000.) u navedenoj tipologiji, definirani su i tipovi ruralnih naselja Županije Zapadnohercegovačke. Razlog su slična prirodno-geografska i socioekonomska obilježja prostora. Autori su izdvajanjem naselja prema nadmorskoj visini nastojali ukazati na razlike s kojima se suočavaju ravničarska, brdska i brdsko-planinska područja. Tipologija ruralnih područja Republike Slovenije ostvarena je u okviru istraživačkoga projekta Ministarstva poljoprivrede šumarstva i hrane. Izrađena je na disagregativnome pristupu, a temelji se na demografskim, poljoprivrednim, ekonomskim i socijalnim pokazateljima. Prostornu razinu tipologizacije činila je *krajevna skupnost* tj. više okupljenih naselja (Sl. 98.). Korištene varijable za izradu tipologije su; gustoća naseljenosti u kombinaciji sa indeksom promjene broja stanovnika te udjelom stanovništva zaposlenog u poljoprivredi. Također su za potrebe tipologije korišteni indeksi promjene broja stanovnika, indeksi starenja te nadmorska visina. Nakon primjene odabranih varijabli definirana su sljedeća ruralna područja:

- prigradska područja
- tipična ruralna područja (ruralna ravničarska područja do 400 m.n.v.; brdska ruralna područja od 400-600m.n.v; te planinska ruralna područja iznad 600 m.n.v.)
- depopulacijska područja (područja intenzivne depopulacije, područja umjerene depopulacije i područja potencijalne depopulacije) (KOVAČIĆ I DR., 2000.).

U Republici Sloveniji za ruralna područja izrađena je još jedna tipologija, također temeljena na disagregativnome pristupu. Kladnik i Ravbar (2003.) su za provedbu tipologije koristili znatno veći broj varijabli, prirodno-geografske elemente, obilježja poljoprivredne proizvodnje, demografske, ekonomske, infrastrukturne, ali i varijable koje se odnose na stanje okoliša. Primjenom navedenih varijabli definirana su urbanizirana nizinska područja te periferna područja s izraženim depopulacijskim procesima (KLADNIK, RAVBAR, 2003.).

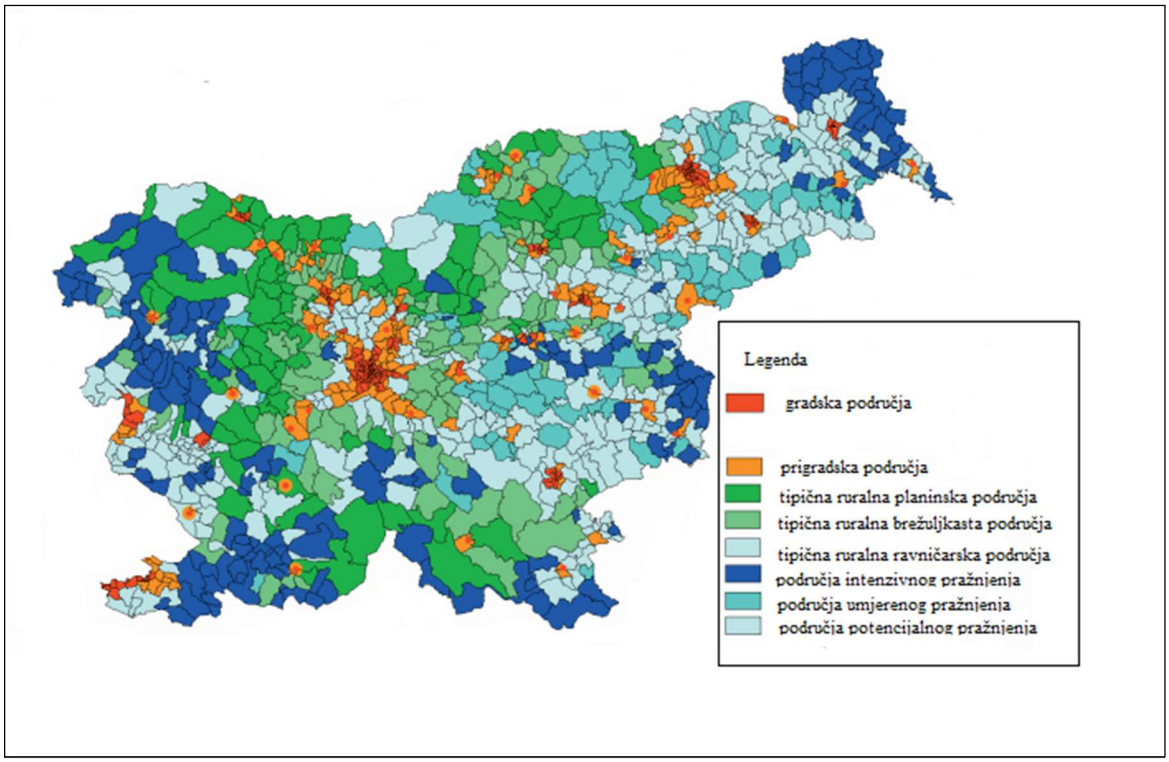

Slika 98. Kartografski prikaz tipologije ruralnih područja Slovenije

Izvor: KOVAČIĆ I DR., (2000.).

8.1.2.2.2.Tipologija ruralnih područja Grčke

Tipologija ruralnih područja Grčke analizirana je prvenstveno zbog drugačijega pristupa izrade modela tipologije. Za razliku od drugih tipologija koje su se također izrađivale po disagregativnome pristupu, autori su prije definiranja ključnih čimbenika za tipologiju analizirali već postojeće, a zatim kombiniranjem pojedinih izradili model za tipologiju ruralnih područja Grčke

Tipologija je izrađena 2005. godine na principima disagregativnoga modela (Sl. 99.). Benaki, Rontos, Apostolopoulos, Kazazis i Christos su u početnoj fazi tipologije primijenili niz već postojećih tipologija (OECD-ovu metodologiju, EUROSTAT-ovu metodologiju) te odabrali one koje su se pokazale uspješnima za ruralna područja. OECD-ovom tipologijom definirali su ruralne ili urbane lokalne zajednice na temelju kriterija gustoće stanovništva (150 st./km^2). Regije su klasificirali u pretežno ruralne, značajno ruralne te pretežno urbane. Klasifikacijom podataka ruralna područja podijeljena su u dvije skupine:

- sva planinska područja i sva područja sa razvojnim poteškoćama smatraju se ruralnim područjima.
- sva ostala područja okarakterizirana su kao „dinamična“ a jesu li ruralna ili urbana ovisi o primjeni OECD-ova kriterija gustoće naseljenosti

Nakon primjene navedenih kriterija definirali su 4 tipa ruralnih područja i to:

- Neruralna područja (uključuju sve općinske odjele na razini LAU-2, pretežno urbanih prefektura (prema OECD-ovim kriterijima), koja nisu klasificirana kao manje omiljena ili planinska područja
- Dinamična ruralna područja; uključuju sve ostale općinske odjele (LAU-2) značajno ruralnih i pretežno ruralnih područja, koja nisu klasificirana među manje omiljena ili planinska područja
- Planinska ruralna područja čini 35 općinskih odjela (LAU-2) pretežno urbanih prefektura te 1612 značajno ruralnih i 1585 pretežno ruralnih prefektura
- Slabije razvijena područja s specifičnim razvojnim poteškoćama; čini 68 općinskih odjela (LAU-2) pretežno urbanih prefektura zajedno sa 707 značajno ruralnih prefektura i 673 pretežno ruralne prefekture (BENAKI I DR., 2005.).

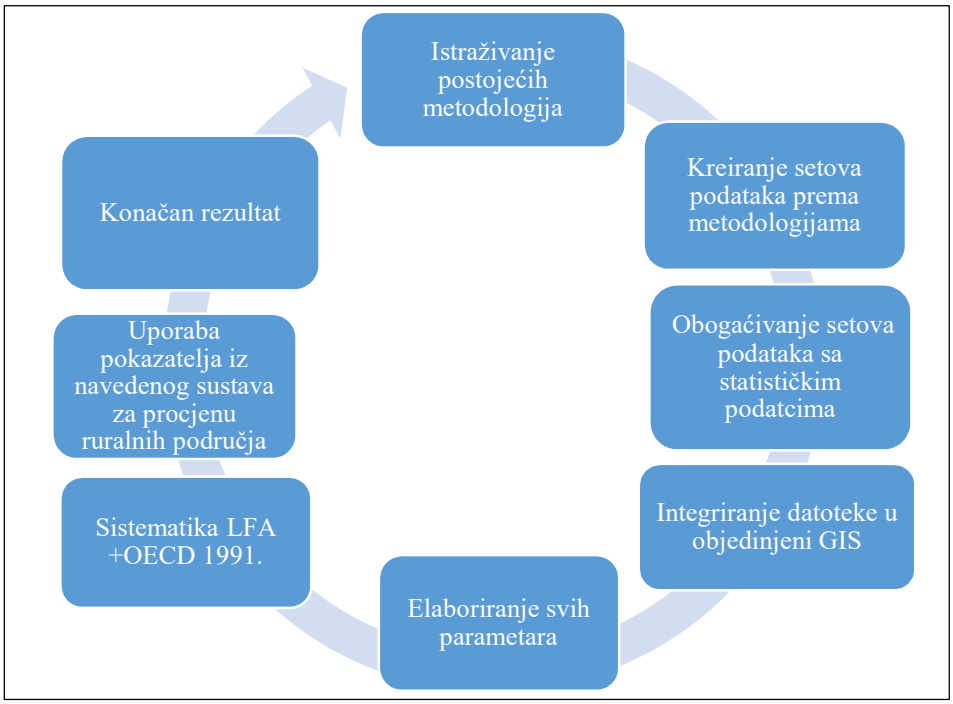

Slika 99. Dijagram tokmetodoloških koraka izrade tipologije ruralnih područja Grčke

Izvor: Izradio autor prema: BENAKI i DR. (2005.).

8.1.2.2.3. Tipologija ruralnih područja Poljske

Zanimljiv pristup tipologiziranja ruralnih područja u svome modelu 2016. godine iznijeli su poljski znanstvenici, geograf J. Banski i matematičar M. Mazur. Cilj je autora korištenje više kriterija radi boljega pristupanja problemima s kojima se suočavaju ruralna područja. Naime, u svome istraživanju nastojali su opisati ruralna područja kroz dinamički, lokacijski i strukturni pristup. Razmatranje područja kroz navedene tipove predstavlja izazov istraživačima, ali i osigurava najveću količinu informacija o pojedinim kategorijama ruralnih područja. Metodološki pristup tipologije autori su temeljili na tri aspekta, i to:

- dinamika razvoja
- ekonomska struktura
- prometna dostupnost.

Osnovnu teritorijalnu jedincu tipologije činila je općina, a prema statističkim podatcima iz 2015. godine u Poljskoj je bilo 2478 općina. Dinamički pristup bi prema autorima trebao identificirati ruralna područja u razvoju i ruralna područja koja trebaju podršku za daljnji razvoj. Prema definiciji poljskoga ureda za statistiku, ruralna područja su ona smještena izvan administrativnih granica gradova. Autori su spomenutu definiciju smatrali nepotpunom te su dodali i definiciju programa ruralnoga razvoja prema kojoj su isključili gradove s više od 20 000 stanovnika te gradske općine, isključivši tako gradove s više od 5 000 stanovnika.
Prva faza tipologije obuhvaćala je analizu odabranih varijabli, čijom su identifikacijom definirane dvije vrste ruralnih područja ;

- ona koja su u razvojnim procesima
- ona koja trebaju podršku u razvojnim procesima

U drugoj fazi autori su prema prometnoj dostupnosti, tj. udaljenosti od važnih urbanih centara definirali dostupne i periferne prostore. U sljedećoj fazi autori su izdvojili naselja prema dominaciji pojedinih funkcija; funkcija potrošnje, proizvodnje ili pak naselja sa mješovitim funkcijama.

Završna faza se sastojala od definiranja 12 ruralnih područja, koja proizlaze iz kombinacije tipova dobivenih u prve tri faze. (Tab. 46.). Autori su praktički dobili tri nezavisne

tipologije unutar kojih se opet razlikovalo po nekoliko vrsta područja. Vrijednost tipologije je u razmatranju triju nezavisnih dimenzija, odnosno autori definiraju ruralna područja s obzirom na njihovu ekonomsku strukturu, lokaciju i stupanj razvoja. Višekriterijski pristup predložene tipologije može se upotrebljavati se u različitim područjima teritorijalne politike. Lokacijski pristup može biti koristan u oblikovanju transportne politike koja je u jednome svom ključnom cilju usmjerena unaprjeđenju transporta. Strukturalni pristup identificira područja unutar kojih je moguće ostvariti određenu sektorsku politiku povezanu, primjerice, s proizvodnjom hrane ili turističkim uslugama. Dinamičan pristup predstavlja mogućnost oblikovanja razvojnih politika u koje treba staviti naglasak na korištenje unutrašnjih teritorijalnih resursa (Banski, Mazur, 2016.).

Tablica 46. Značajni nivoi osnovnih ciljeva suvremene regionalne politike u Poljskoj u odnosu na vrste ruralnih područja

VRSTE	Decentralizacija razvoja Poljske	Razvoj slabo razvijenih regija	Poticanje atraktivnosti regije	Korištenje društvenog potencijala
Urbano funkcionalne oblasti				
Gradovi izvan urbano-funkcionalnih oblasti				
Veoma pristupačna seoska područja koja imaju funkcije potrošnje, sudjeluju u procesu razvoja				
Veoma pristupačna seoska područja, sa proizvodnim funkcijama, sudjeluju u procesu razvoja				
Veoma pristupačna seoska područja sa mješovitim funkcijama, sudjeluju u procesu razvoja				
Periferna ruralna područja sa funkcijama potrošnje, sudjeluju u procesu razvoja				
Periferna ruralna područja sa proizvodnim funkcijama, sudjeluju u procesu razvoja				
Periferna ruralna područja sa proizvodnim funkcijama, sudjeluju u procesu proizvodnje				
Veoma pristupačna seoska područja koja imaju funkcije potrošnje, kojima je potrebna podrška za razvoj				
Veoma pristupačna seoska područja sa proizvodnim funkcijama , kojima je potrebna podrška za razvoj				
Veoma pristupačna seoska područja sa mješovitim funkcijama, kojima je potrebna podrška za razvoj				
Periferna ruralna područja sa funkcijama potrošnje, kojima je potrebna podrška za razvoj				
Periferna ruralna područja sa proizvodnim funkcijama, kojima je potrebna podrška za razvoj				
Periferna ruralna područja sa mješovitim funkcijama, kojima je potrebna podrška za razvoj				

Izvor: Izradio autor prema: BANSKI, MAZUR (2016.).

8.1.3. Svrha izrade tipologije ruralnih područja Županije Zapadnohercegovačke

Pojednostavljene sociološke definicije sela i grada te stroge granice svrstavanja pojedinih područja u jedna ili druga, tj. urbana ili ruralna, danas su gotovo nemoguće. Razlike između ruralnih i urbanih sredina postale su sve manje vidljive, dok zajedničkih socioekonomskih karakteristika imaju sve više (LUKIĆ, 2010.). Uvođenje poljoprivredne mehanizacije kao i veća upotreba kemijskih sredstava nakon Drugoga svjetskog rata doprinijeli su povećanju poljoprivredne produktivnosti. S druge strane, utjecali su na viškove radne snage i njihovo prestrukturiranje u sekundarni sektor djelatnosti, a time i na transformaciju ruralnih područja. Na razini Europske unije broj poljoprivrednoga stanovništva u posljednjih tridesetak godina stalno se smanjuje, dok iz godine u godinu raste broj urbanoga stanovništva (Sl. 100.). Isti trendovi karakteristični su i za područje Županije Zapadnohercegovačke.

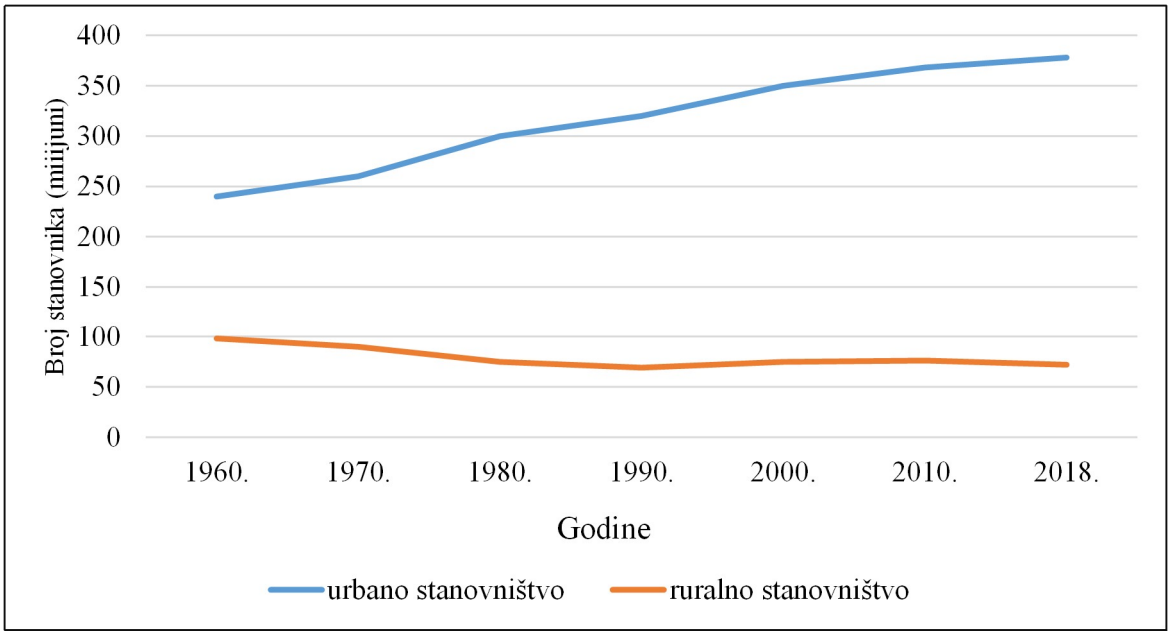

Slika 100. Odnos broja urbanog i ruralnog stanovništva u EU od 1960. do 2018. godine.
Izvor: (URL 24).

Zbog različitosti ruralnih sredina i nemogućnosti primjene istih kriterija za definiranje ruralnih područja diljem svijeta, tipologija je postala često primjenjivana metoda brojnih znanstvenika. Zahvaljujući pluralnosti ruralnih područja, tipologija se izdvojila kao važan i

nezaobilazan model prilikom planiranja razvoja ruralnih sredina (BALLAS, 2003.; BANSKI, 2016.; ŠUVAR, 1972.; LUKIĆ, 2012.; BAUM i dr., 2004.; BENAKI, 2005.). Srž ideje o tipologiji ruralnih područja predstavlja model koji bi bio primjenjiv na različite nacionalne prostore. Pri tome bi definiciju nadnacionalnoga okvira činili jednostavni i međusobno usporedivi kriteriji koji će moći obuhvatiti pojam ruralnosti i perifernosti pojedinih područja (BALLAS, 2003.). Kvalitativne i kvantativne promjene unutar ruralnih područja razlog su zbog kojega znanstvenici zanemaruju model urbano-ruralne dihotomije te sve više daju prednost konceptu urbano-ruralnoga kontinuuma. Naglasak stavljaju na postojanost neprekidne gradacije, a ne zasebnih urbanih i ruralnih kategorija (HARRINGTON, DONOGHUE, 1988.).

Zbog nehomogenosti ruralnih područja diljem svijeta vrlo je teško definirati jedinstvenu tipologiju koja bi bila općeprihvaćena u svim ruralnim područjima. Jedini međunarodno prihvaćen kriterij izdvajanja ruralnih i urbanih sredina, a samim time i često korišten prilikom izrade pojedinih tipologija, jest kriterij OECD-a. Prema njemu su ruralna područja ona koja imaju gustoću stanovništva manju od 150 st./km². Bitno je naglasiti da kriterij broja stanovnika, posebice prag od 150 st./km², ne odgovara i nije primjenjiv u svim zemljama. Primjerice, Japan gotovo cijelom svojom površinom premašuje gustoću naseljenosti od 150 st./km² (URL 25). Iako je kriterij OECD-a često korišten pri izradi tipologija, on sam po sebi nije dovoljan. Nužno je korištenje i kombiniranje različitih indikatora koji bi objedinili i osigurali odgovarajuće proučavanje ruralnih prostora. Europska unija nizom strateških mjera politika i programiranja ukazuje na probleme s kojima se suočavaju ruralna područja, pokušavajući iznaći najbolje rješenje za njihovu ponovnu revitalizaciju. Posebne mjere uglavnom se provode na nižim prostornim jedinicama kao što su NUTS 3[30] ili njezine sastavnice LAU–ovi, koje mogu predstavljati općine, okruge, županije, kantone, ovisno o administrativnome uređenju pojedine zemlje. Šuvar i dr. su 1970-ih na prostorima bivše Jugoslavije ukazali na važnost tipologije te izdvojili činjenice na koje bi tipologija trebala dati odgovore:

- upoznati javnost sa znanstvenim spoznajama o ruralnim prostorima i društvenim promjenama koje se odvijaju unutar njih
- dati doprinos u pravcu boljega društvenog i prostornog planiranja na razini države
- dati doprinos za bolju i uspješniju politiku prema lokalnim zajednicama
- ukazati na kvalitetu i intenzitet suvremenih društvenih promjena na selima
- dati metodološki doprinos ruralnoj sociologiji

[30] NUTS 3 je prostorna jedinica izdvojena na temelju broja stanovnika od 150 000 do 800 000 stanovnika.

- stvoriti pogodnu metodologiju za daljnje proučavanje sociološkim proučavanja sela
- okupiti znanstvene kadrove u stvaralačkome radu
- uspoređivati sela i njihove preobrazbe sa selima drugih zemalja
- sagledati raznolikosti i mijenjanje seoskih sredina (ŠUVAR I DR., 1972.).

Od 1960-ih godina sva ruralna područja Županije Zapadnohercegovačke suočena su s različitim socioekonomskim procesima koji u nekim dijelovima imaju snažniji intenzitet kao i posljedice. Problem nejednakoga razvoja županije prvenstveno se može pripisati razvoju industrije te razvijanju isključivo urbanih područja u kojima je locirana. Razvijanjem gradskih/općinskih sjedišta stvara se tzv. polarizirani razvoj u kojem spomenuta naselja (Grude, Ljubuški, Posušje, Široki Brijeg) svojim funkcijama provlače stanovništvo iz okolnih naselja. Prijeratnih godina (1990-ih) čak se i moglo izdvojiti pojedina ruralna područja koja su imala uspješno gospodarstvo temeljeno isključivo na poljoprivrednoj proizvodnji. Radi se o naseljima koja su smještena u plodnome Ljubuškom polju: Vojnići, Otok i Šipovača. Gašenjem poljoprivrednih zadruga devedesetih godina, nepostojanjem sigurnoga otkupa od strane države spomenuta su naselja, kao i ostala ruralna naselja županije, izložena brojnim problemima (ŠOLJIĆ, PAVLIČEVIĆ, MILAS, 2005.).

Prema metodologiji OECD-a te na temelju podataka *Popisa stanovništva* iz 2013. godine na prostoru Županije Zapadnohercegovačke živi 67,3 % ruralnoga stanovništva[31] (*Popis stanovništva, domaćinstava/kućanstava i stanova u BiH 2013., Starost i spol, bračni status, fertilitet ženskoga stanovništva*, knjiga I., Sarajevo, 2017.). Prema tome ruralna područja zaslužuju veću važnost u aktima i planovima državnih institucija od lokalne do regionalne razine. Na području Federacije Bosne i Hercegovine trenutno su na snazi dva projekta za razvoj ruralnih područja. Prvi od njih je *Srednjoročna strategija razvoja poljoprivrednog sektora u periodu od 2015. do 2020*., a drugi se odnosi na *Program ruralnog razvoja Federacije Bosne i Hercegovine u periodu od 2018. do 2020*. godine. (*Strateški plan ruralnog razvoja Bosne i Hercegovine*, 2018.). Cilj je navedenih dokumenata usklađivanje poljoprivrednoga sektora te ruralni razvoj na prostoru Bosne i Hercegovine. Kada je u pitanju županijska razina, Vlada Županije Zapadnohercegovačke donijela je *Integriranu strategiju razvoja Županije Zapadnohercegovačke u periodu od 2018. do 2020. godine*. U tome dokumentu navodi se

[31] Podatak je dobiven tako da se od ukupnoga broja stanovnika županije oduzeo broj stanovnika koji stanuje u naseljima koja imaju gustoću stanovništva veću od 150 st./km².

važnost razvoja gospodarstva kroz oživljavanje poljoprivredne proizvodnje te razvoj ruralnoga turizma. Dosadašnji zakonski okviri i strategije ukazuju na potencijale koje imaju ruralni prostori, međutim, smatram da je nužno donijeti strategiju na razini općine ili županije upravo zbog nehomogenosti pojedinih naselja. Za izradu spomenute strategije potrebno je prepoznati i analizirati probleme s kojima se pojedina naselja suočavaju. Tipologija ruralnih naselja Županije Zapadnohercegovačke prvenstveno je zamišljena kao tipologija kojom će se nastojati analizirati postojeće stanje i ukazati na probleme s kojima se suočavaju ruralna područja. Detaljna analiza te segmentiranje u tipove i podtipove ruralnih naselja može poslužiti kao baza za revitalizaciju i razvoj ruralnih područja u županiji.

8.2. KONCEPT IZRADE TIPOLOGIJE RURALNIH NASELJA ŽUPANIJE ZAPADNOHERCEGOVAČKE

Analizom postojeće literature i prethodno navedenih tipologija odabran je disagregativni koncept za izradu tipologije ruralnih naselja Županije Zapadnohercegovačke. S obzirom na to da je još 2007. godine David Meredith izradio tipologiju ruralnih područja u Bosni i Hercegovini, postavlja se pitanje zašto pri izradi modela tipologije Županije Zapadnohercegovačke nije korišten isti model? Prvi je razlog prostorna razina tipologizacije. Meredith je u spomenutoj tipologiji za baznu prostornu razinu odabrao općinu, što je donekle i razumljivo s obzirom na to da se tipologija izrađivala za prostor cijeloga teritorija Bosne i Hercegovine. Takav izbor nudi veće mogućnosti kada je u pitanju dostupnost podataka, ali i ograničava istraživače jer tipologija koja se radi na većim prostornim jedinicama zasigurno neće dati dovoljno jasnu sliku kao ona koja se radi na manjim razinama. Kao drugi razlog izdvojit će se motivi izrade tipologije. Tipologija koju je izradio D. Meredith izrađena je u okviru projekta kojim Europska unija podupire razvoj ruralnih područja. Cilj je bio definirati pojedine ruralne regije na temelju kojih će se jednostavnije provoditi određene mjere ruralnoga razvoja. Motiv izrade tipologije ruralnih naselja Županije Zapadnohercegovačke jest utvrđivanje realnoga stanja i problema s kojima se suočavaju ruralna područja, prvenstveno s geografskoga aspekta. Meredith je pri izradi tipologije ruralnih područja Bosne i Hercegovine koristio agregativni pristup. Navedeni pristup zbog korištenja multivarijantne analize daje objektivniju sliku prostora, ali zbog nedostatka pojedinih podataka na manjim prostornim razinama za izradu tipologije ruralnih naselja županije izabran je disagregativni model.

Disagregativni pristup također je odabran zbog kvalitetnoga terenskog istraživanja i vidljivih posljedica socioekonomskih procesa prisutnih u ruralnim područjima županije. Karakteristika odabranoga disagregativnog modela je korištenje manjega broja varijabli, tako da je ovaj pristup bio logičan izbor s obzirom na nedostatke podataka na razini naselja. Razlog su spomenuti problemi dostupnosti podataka, ali i veliki broj naselja koji se treba obraditi ako se kao prostorna osnova uzimaju manje prostorne jedinice. Za izradu tipologije Županije Zapadnohercegovačke kao prostorna razina izabrano je naselje. Najveći broj podataka u pojedinim zemljama obrađuje se i dostupan je uglavnom na većim prostornim jedinicama kao što su općine i županije. Isto je i u Bosni i Hercegovini, međutim, postavlja se pitanje koliko su rezultati tipologije pouzdani ako se obrađuju na većim prostornim jedinicama. Kada bi se radila tipologija Županije Zapadnohercegovačke, a prostornu jedinicu činila općina, nije sigurno koliko bi bili mjerodavni rezultati s obzirom na to da se naselja unutar jedne općine uvelike razlikuju. Kao primjer izdvajamo Općinu Ljubuški, čije prijelazno naselje Humac prema zadnjemu *Popisu stanovništva* iz 2013. godine broji 2824 stanovnika, a izolirano naselje Kašće ima 16 stanovnika. Razlika je velika ako se primijeni kriterij broja stanovnika, no razlike između ovih dvaju naselja još su i veće ako se primijene i drugi kriteriji koji će se koristiti za izradu tipologije. Jasno je da postojanost podataka na većim prostornim jedinicama olakšava izradu, ali s obzirom na to da je cilj tipologije detaljno utvrditi nastale promjene u ruralnim sredinama za prostornu jedinicu tipologije, ipak je krajnji izbor naselje.

Prvi korak izrade tipologije obuhvaćao je podjelu naselja na urbana i ruralna naselja. Zakonom o lokalnoj samoupravi u Federaciji Bosni i Hercegovini definiran je samo pojam urbanoga, bez jasno definiranoga pojma ruralnoga naselja. Prema spomenutomu zakonu, urbano naselje (grad) jedinica je lokalne samouprave koja predstavlja urbanu infrastrukturnu cjelinu povezanu svakodnevnim potrebama stanovništva. Gradom se imenuje i područje koje ima najmanje 30 000 stanovnika, tj. ono područje u čijem urbanom području živi najmanje 10 000 stanovnika.[32] S obzirom na to da ruralna naselja nisu definirana, ostaje da su to ona naselja koja nisu urbana. Stoga su na teritoriju Županije Zapadnohercegovačke izdvojena četiri gradska/općinska sjedišta, šest prijelaznih, 11 izoliranih i 81 ruralno naselje. Za osnovnu prostornu jedinicu tipologije odabrano je naselje, točnije njih 98. Prema administrativnomu uređenju na prostoru županije izdvojeni su gradovi Široki Brijeg i Ljubuški, dok su Grude i Posušje izdvojeni zbog toga što čine sjedišta pojedinih općina i kao takva posjeduju određene

[32]Gradom se također može proglasiti općina od posebnog povijesnog i kulturnog značaja.

središnje funkcije za potrebe stanovništva kao što su funkcije obrazovanja, zdravstva, zapošljavanja i uslužnih djelatnosti. S obzirom na to da je nemoguće na temelju samo jednoga kriterija izdvojiti ruralna naselja na području analiziranoga prostora, sljedeći korak predstavljalo je definiranje tipova naselja na:

- prijelazna (>150st/km² ; >1000 stanovnika do 5 km udaljenosti od centralnih naselja)
- ruralna naselja (<150st/km²; 200-1000 stanovnika: od 5-20 km udaljenosti od centralnih naselja)
- izolirana ruralna naselja (<150st/km²; <200 stanovnika; preko 20 km udaljenosti od centralnih naselja) (Sl. 101.).

Navedena naselja bit će smještena u pojedine tipove naselja s obzirom na broj i gustoću stanovnika te udaljenost od sjedišta gradova/općina. Tipovi naselja definirani su prema uzoru na tipologiju koju su primijenili autori Kovačić i dr. (2000.) za tipologiju ruralnih područja Slovenije. Razlog su slični socioekonomski procesi te visoka raščlanjenost reljefa. Prijelazna ruralna naselja su ona koja imaju više od 150 st./km², više od 1000 stanovnika ukupn te su udaljena do maksimalno 5 km od gradskih/općinskih sjedišta. Ruralna naselja su ona koja imaju manje od 150 st./km², broj stanovnika im je između 200 i 1000 te su od gradskih/općinskih sjedišta udaljena od 5 do 20 kilometara. U skupinu izoliranih naselja pripadaju ona naselja koja imaju manje od 150 st./km², manje od 200 stanovnika, a udaljena su više od 20 kilometara od gradskih/općinskih sjedišta. Daljnjim istraživanjem uočeno je da će najveći postotak naselja njih 80% (81 od 98 naselja) pripadati skupini ruralnih naselja, stoga su dodani i kriteriji:

- nadmorska visina
- centralitet naselja
- dominantnost djelatnosti u naseljima, odnosno socioekonomska struktura naselja

Primjenom navedenih varijabli definirat će se pod tipovi kategorije ruralnih naselja te time dati jasnija predodžba o njima u Županiji Zapadnohercegovačkoj.

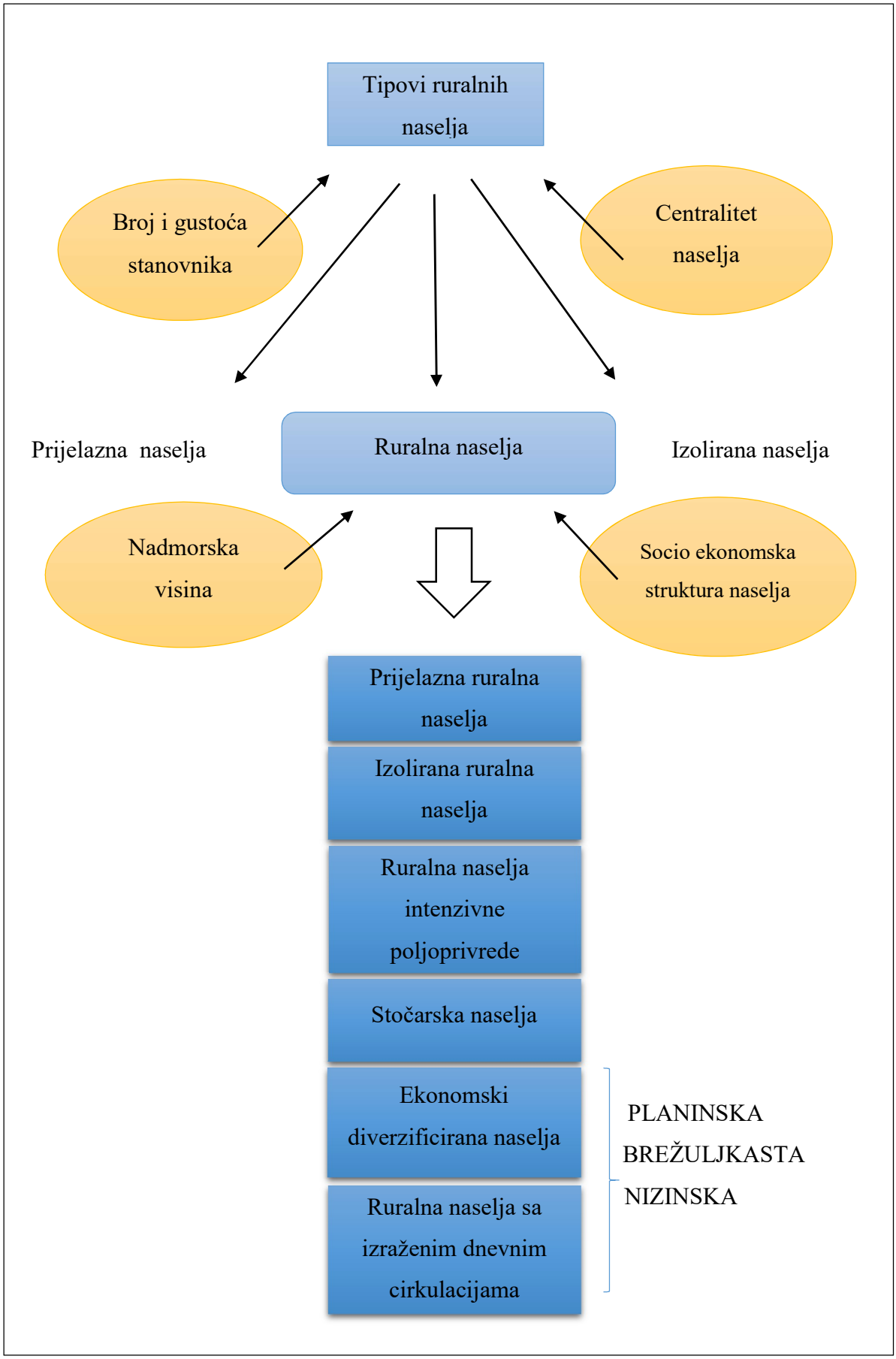

Slika 101. Shematski prikaz izrade tipologije ruralnih naselja Županije Zapadnohercegovačke

8.3. ODABIR VARIJABLI ZA TIPOLOGIJU

Pri odabiru varijabli nastojali smo odabrati one koje će što detaljnije i jasnije dokazati prisutne geografske i socioekonomske procese te njihov utjecaj na život stanovnika ruralnih naselja. Također, prilikom izbora varijabli veliki problem predstavljala je dostupnost pojedinih podataka na razini naselja. Varijable koje su odabrane nisu jedine moguće za izbor tipologije. Mogu se koristiti i druge, bitno je samo da se pojedini podatci, kao što je npr. BDP, obrađuju na razini naselja, s obzirom na to da je naselje u ovoj tipologiji odabrano kao prostorna jedinica. Pored broja stanovnika u izradi tipologije koristit će se i:

- gustoća naseljenosti
- udaljenost od središnjih naselja
- nadmorska visina

socioekonomska struktura naselja

8.4. STATISTIČKA I KARTOGRAFSKA ANALIZA VARIJABLI

Nakon definiranja varijabli koje će se koristiti prilikom izrade tipologije ruralnih naselja Županije Zapadnohercegovačke, pristupilo se statističkoj i kartografskoj obradi podataka. Odabrane varijable obrađene su u programu *Microsoft Excel*, dok je za kartografski prikaz korišten program *Quantum Qis*. Kartografskim prikazom nastojao se predočiti prostorni razmještaj tipova i podtipova ruralnih naselja u analiziranome prostoru.

8.4.1. Broj stanovnika i gustoća naseljenosti

Broj i prostorni razmještaj stanovništva uvelike ovise o prirodno-geografskoj osnovi prostora kao i društvenim čimbenicima. Od prirodno-geografskih čimbenika nužno je spomenuti reljef, klimu i tlo, koji su odredili prostorni razmještaj i gustoću naseljenosti županije. Pored prirodnih, velik utjecaj imali su i društveni čimbenici, politička zbivanja, razvoj gospodarstva te demografske značajke nastale kao rezultat spomenutih prirodnih i društvenih čimbenika. Analizirajući prostor Županije Zapadnohercegovačke prema posljednjemu *Popisu stanovništva iz 2013*. godine, jasno je vidljiv neravnomjeran raspored stanovništva. Kada je u pitanju veličina ruralnih naselja na analiziranome području, dominiraju tzv. srednja naselja s 500 do 999 stanovnika, dok je najmanje onih patuljastih naselja s 1 do 99 stanovnika (Tab. 47.).

Naselja u kojima prema *Popisu stanovništva* iz 2013. godine nije zabilježen ni jedan stanovnik (Bare, Konjsko, Masna Luka) nalaze se u općini Posušje, u najsjevernijem dijelu županije.

Tablica 47. Veličina naselja u Županiji Zapadnohercegovačkoj

Vrsta naselja	**Broj naselja**	**(%) Naselja**
Naselja bez stanovnika	3	3
Patuljasta naselja (1-99)	5	5
Sitna naselja (100-199)	15	15
Mala naselja (200-499)	17	17
Srednja naselja (500-999)	30	31
Velika naselja (1000-9999)	28	29
Ukupno ŽZH	**98**	**100**

Izvor: Izradio autor prema: *Regionalni razvoj, razvoj sustava naselja, urbani i ruralni razvoj i transformacija prostora*, Zagreb, (2014.).

Na prostoru Županije Zapadnohercegovačke prema veličini naselja prevladavaju srednja naselja s 500 do 999 stanovnika i čine 31 % ruralnih naselja županije. Najvećim su dijelom smještena u središnjim dijelovima Ljubuškoga, Gruda te Širokoga Brijega. U kategoriji velikih naselja s 1000 do 9999 stanovnika nalazi se 28 naselja, odnosno zauzimaju 29 % udjela. Sitna (od 100 do 199) i mala naselja (od 200 do 499 stanovnika) najvećim su dijelom smještena u brdsko-planinskim dijelovima županije, rubnim i pograničnim područjima. Najnaseljenija su općinska sjedišta Grude i Posušje te gradovi Široki Brijeg i Ljubuški. Najgušću mrežu naselja u županiji ima Grad Široki Brijeg kojemu je gustoća stanovništva preko 150 st./km² oko središnjega naselja.

Prema funkcijama (uslužna, obrazovna, funkcija zapošljavanja) kojima opskrbljuju stanovništvo možemo ih nazvati i naseljima djelomičnoga centraliteta (NJEGAČ, 1999.). To su Oklaji, Trn, Lise i Knešpolje. Radi se o naseljima koja preuzimaju funkcije urbanoga centra, čime privlače sve veći broj stalnoga stanovništva, ali i dnevnih cirkulanata. Gustoću stanovništva preko 150 st./km² imaju i naselja oko centralnoga Grada Ljubuškoga, Humac i Pregrađe, koji također nizom funkcija (obrazovna, uslužna, funkcija zapošljavanja) opskrbljuju lokalno stanovništvo (Sl. 102.). Na prostoru Ljubuškoga izdvajaju se još i naselja Grabovnik i Otok s gustoćom naseljenosti preko 150 st./km², koji pripadaju naseljima intenzivne poljoprivredne proizvodnje. Velika gustoća naseljenosti u ovim naseljima posljedica je smještaja u plodnome tlu Ljubuškoga polja koje omogućava uzgoj komercijalne poljoprivredne proizvodnje, odnosno uzgoj ranoga voća i povrća. Za razliku od prijelaznih naselja Humca i Predgrađa, Grabovnik i Otok stanovništvo uglavnom opskrbljuju funkcijom stanovanja i zapošljavanja. Funkcija zapošljavanja se u najvećoj mjeri odnosi na lokalno stanovništvo bez bitnih dnevnih cirkulanata. Ostale dvije općine, Grude i Posušje, nemaju naselja čija gustoća stanovništva prelazi 150 st./km², osim samih općinskih sjedišta. Razlog se može pripisati većoj površini općinskih naselja Gruda (28 km²) i Posušja (12,8 km²) u odnosu na gradska naselja Širokoga Brijega (2,3 km²) i Ljubuškoga (3,7 km²). Veća površina gradskih/općinskih sjedišta omogućuje osiguravanje potrebnih centralnih funkcija za lokalno stanovništvo, ali i dnevne cirkulante. Bitno je spomenuti da se i kod ovih dviju općina razvijaju tzv. prijelazna naselja poput Rastovače općina Posušje (funkcija zapošljavanja, stambena funkcija) te Ružića (funkcija zapošljavanja, stambena funkcija).

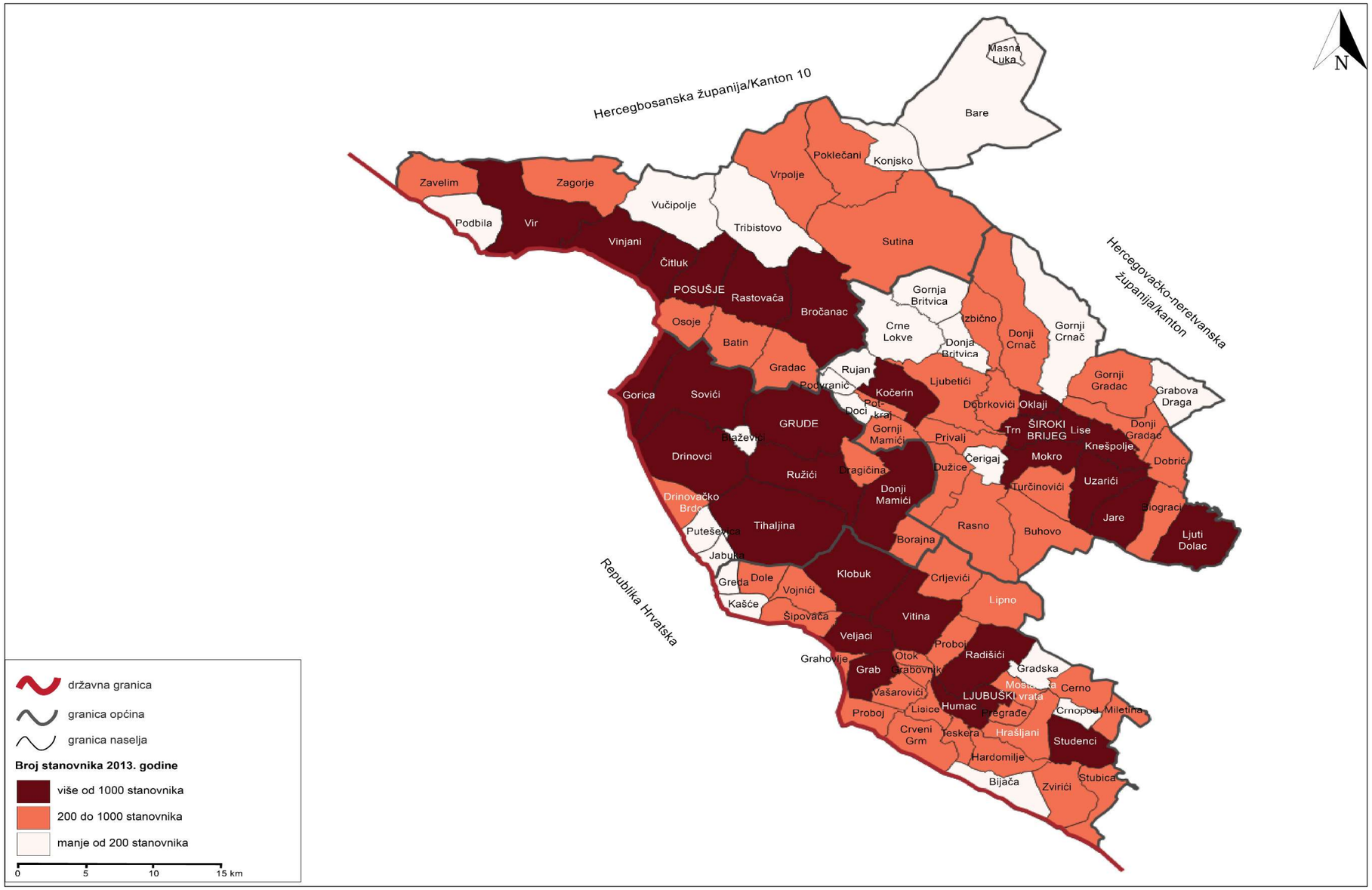

Slika 102. Broj stanovnika po naseljima u Županiji Zapadnohercegovačkoj 2013. godine

Izvor: *Popis stanovništva, domaćinstava/kućanstava i stanova u BiH 2013., Starost i spol*, bračni status, fertilitet ženskoga stanovništva, knjiga I., Sarajevo, 2017.

Najveći je broj onih naselja koja imaju gustoću stanovništva manju od 150 st./km², stoga ćemo pored već ranije spomenutih varijabli koristiti i centralitet naselja, nadmorsku visinu te socioekonomsku strukturu naselja kako bismo dobili detaljniju analizu podtipova ruralnih područja. Nenaseljena naselja nalaze se na samome sjeveru županije, točnije u Općini Posušje, a to su Bare, Konjsko i Masna Luka. Socioekonomski procesi su u navedenim naseljima imali negativan demografski efekat, odnosno stanovništvo se u potpunosti iselilo a naselja su ostala prazna. Pored socioekonomskih procesa na nepovoljnu demografsku sliku spomenutih naselja utjecali su i nepovoljni klimatski uvjeti te velika udaljenost od gradskih/općinskih sjedišta. Uzmemo li u obzir prostor cijele Županije Zapadnohercegovačke, prosječna gustoća naseljenosti iznosi 69,7 st./km². Najgušće je naseljen Grad Ljubuški s 94,4 st./km², a gotovo dvostruko manju gustoću ima Općina Posušje s 44,1 st./km² (Sl. 103.). Razlozi su povoljan geografski položaj, plodno tlo te povoljni klimatski uvjeti koji su omogućili razvoj naselja na području Ljubuškoga još od najranijih vremena. Brežuljkasti dijelovi županije, odnosno područja Širokoga Brijega (74,6 st./km²) i Gruda (77,1 st./km²) imaju nešto veću gustoću naseljenosti od prosjeka županije.

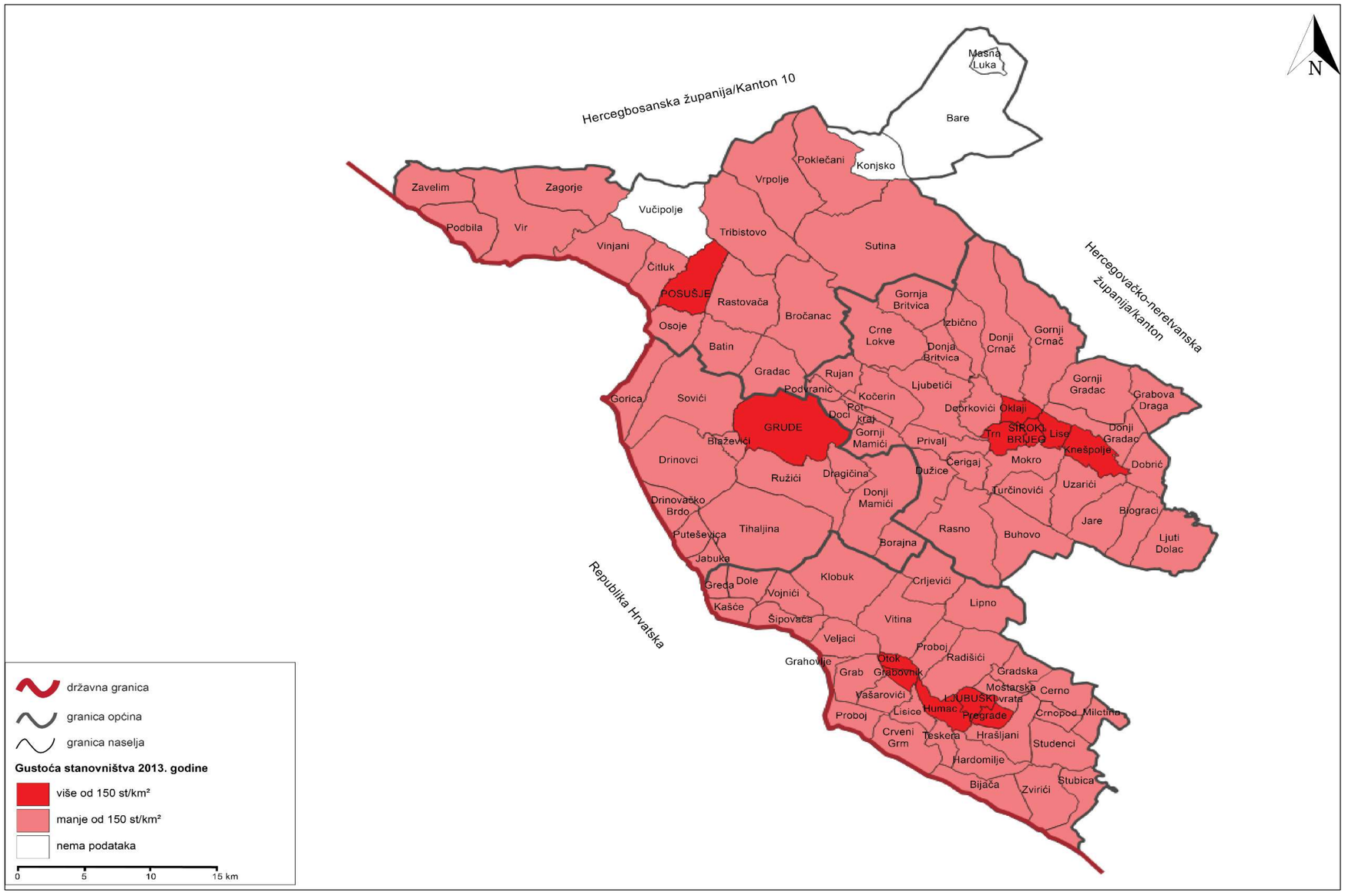

Slika 103. Gustoća naseljenosti u Županiji Zapadnohercegovačkoj 2013.

8.4.2. Centralitet naselja

Dva su osnovna načina utvrđivanja centraliteta naselja: ocjenjivanje centraliteta naselja te određivanje pripadajućih gravitacijskih područja centralnim naseljima, pri čemu se koriste kvalitativni i kvantativni pristupi te njihova kombinacija (RADELJAK KAUFMANN, 2015.). Za istraživanje ruralnih naselja Županije Zapadnohercegovačke analizirane su opremljenost naselja pojedinim funkcijama prema odabranim indikatorima te udaljenost ruralnih naselja od gradskih/općinskih sjedišta. Prema tipologiji P. Radeljak Kaufmann (2015.) na prostoru županije prema opremljenosti pojedinim funkcijama izdvojena su naselja 5., 4. i 3. reda opremljenosti. Također, izdvojena je i posebna kategorija naselja, odnosno skupina naselja bez centraliteta. Na prostoru županije analizirano je šest osnovnih tipova funkcija: uprava, obrazovanje, zdravstvo, opskrba, financijsko poslovanje, pošta i telekomunikacije. Procesi industralizacije i tercijarizacije uvjetovali su prostorno funkcionalnu preobrazbu naselja, a time i važnost pojedinih centralnih funkcija. Primjerice, V. Šimunović (1997.) je u svome radu *Hijerarhija centralnih naselja Zapadne Hercegovine* analizirao funkcije kao što su opremljenost trgovina poljoprivrednim proizvodima te usluge servisiranja poljoprivrednih strojeva. Spomenute funkcije danas ne predstavljaju temeljne funkcije koje bi činile određenu važnost naselja, a javile su se i neke nove funkcije naselja poput opremljenosti naselja bankomatima. Prema dostupnim izvorima analizirane su lokacije osnovnih i srednjih škola, poslovnice trgovina i supermarketa, poštanskih ureda, zdravstvenih ustanova, poslovnica banaka i bankomata te sjedišta pojedinih ministarstava unutar županije. Istraživanje je provedeno u listopadu 2019. godine. Od 102 analizirana naselja 80 ih je zadovoljilo barem jedan od kriterija za pripadnost pojedinoj grupi, odnosno stupnju opremljenosti, dok 21 naselje ne zadovoljava ni jedan od navedenih kriterija (Tab. 48.). Naselja koja ne zadovoljavaju ni jedan od kriterija opremljenosti pojedinim funkcijama svrstali smo u grupu naselja bez centraliteta. Ostalih 80 naselja svrstano je prema postojećim funkcijama u skupine 3., 4. ili 5. reda opremljenosti centralnim funkcijama. Kategoriji naselja 4. reda opremljenosti pripada 55 ruralnih naselja, odnosno čine više od polovice ruralnih naselja, tj. 54,5 %. Skupini naselja 5. reda opremljenosti pripadaju 22 naselja, a u ukupnome broju ruralnih naselja čine 22 %. U kategoriji naselja 3. reda opremljenosti nalaze se gradska/općinska sjedišta županije: Grude, Ljubuški, Posušje i Široki Brijeg. Uvidom u funkcije koje obavljaju jasno je da četiri gradska/općinska sjedišta, odnosno naselja trećega reda opremljenosti imaju slične, gotovo iste

funkcije. Široki Brijeg predstavlja sjedište županije pa se kao takvo ističe unutar navedenoga prostora. Također, kao njegova prednost ističe se i blizina regionalnoga središta Mostara (20 km) kojemu gravitira cijela županija, ponajviše zbog višega i visokoga obrazovanja te zdravstva (Sl. 104.).

Tablica 48. Opremljenost naselja centralnim funkcijama

Naselja bez centraliteta Doci, Gornja Britivca, Donja Britivica, Potkraj, Gornji Gradac, Masna Luka, Lipno, Greda, Konjsko, Bare, Rujan, Podbila, Vučipolje, Crnopod, Gradska, Grabova Draga, Puteševica, Jabuka, Kašće, Zavelim	**Bez centralnih funkcija**
Stupanj opremeljnosti centralnim funkcijama **Naselja 5. reda opremljenosti** Turčinovići, Rasno, Privalj, Podvranić, Ljubotići, Jare Izbično, Gornji Mamići, Gornji Crnač, Dužice, Donji Gradac, Dobrkovići, Čerigaj, Buhovo, Drinovačko Brdo, Blaževići, Borajna, Donji Mamići, Dragićina, Cerno, Dole, Grabovnik, Grljevići, Miletina, Studenci, Šipovača, Vašarovići, Veljaci, Vojnići, Stubica, Batin, Gradac, Osoje, Tribistovo, Bijača, Hardomilje, Lisice, Mostarska Vrata, Orahovlje, Otok, Proboj, Prolog, Teskera, Zvirići, Sutina, Vinjani, Broćanac, Vrpolje, Zagorje, Hrašljani, Crne Lokve, Donji Crnač, Čitluk, Mokro, Radišići, Predgrađe	**Centralne funkcije** područna ili osnovna škola doktor opće obiteljske medicine poštanski ured prodavaonica Eventualne funkcije;bankomat, sjedište općine
Naselja 4. reda opremljenosti Crveni Grm, Grab, Vir, Kočerin, Oklaji, Lise, Rastovača Biograci, Uzarići, Ljuti Dolac, Dobrič, Gorica, Tihaljina, Klobuk, Vitina, Poklečani, Drinovci, Ružići, Sovići,Humac, Knešpolje, Trn,	**Sve funkcije naselja 5. reda opremljenosti** ljekarna stomatolog dvije ili više klasičnih prodavaonica/supermarketa u pravilu bankomat u pravilu sjedište grada ili općine Eventualne funkcije; poslovnica banke
Naselja 3. reda opremljenosti Grude, Ljubuški, Posušje, Široki Brijeg	**Sve funkcije naselja 4. reda opremljenosti** u pravilu srednja škola dom zdravlja ili više doktora opće/obiteljske medicine u pravilu ginekolog i ili pedijatar Eventualne funkcije:prekršajni i/ili općinski sud

Izvor: Izradio autor prema: RADELJAK KAUFMANN (2015.).

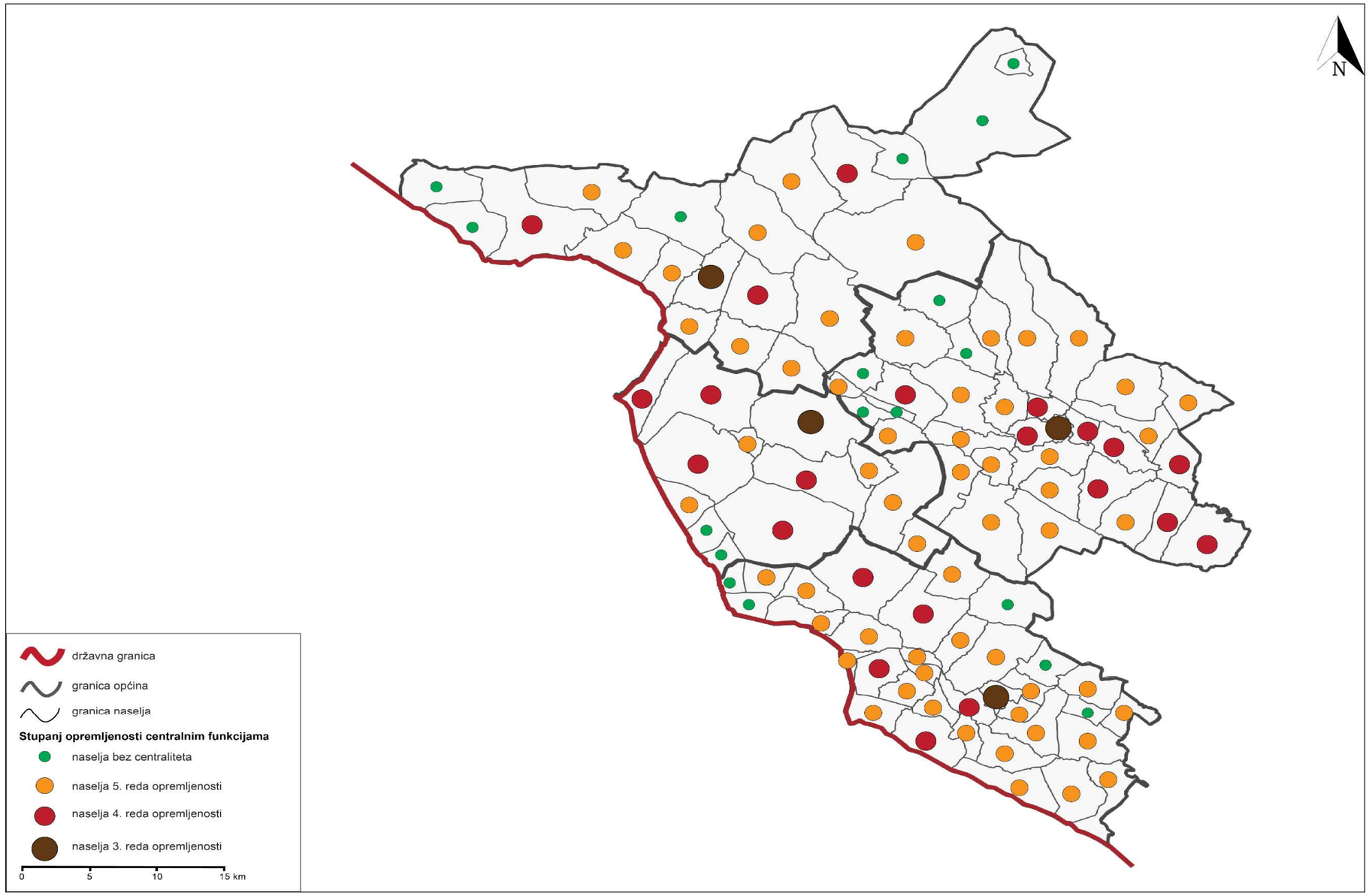

Slika 104. Opremljenost ruralnih naselja centralnim funkcijama

Izvor: Izradio autor prema: RADELJAK KAUFMANN (2015.)

Prema udaljenosti ruralnih naselja od gradskih/općinskih sjedišta (Grude, Ljubuški, Posušje i Široki Brijeg) unutar županije izdvojili smo tri kategorije udaljenosti. Prvu skupinu čine naselja koja se nalaze unutar 5 km udaljenosti od gradskih/općinskih sjedišta. To su u Općini Grude: Doci i Dragićina; u Gradu Ljubuškome: Mostarska vrata, Pregrađe, Humac, Hrašljani, Teskera; u Općini Posušje: Čitluk, Rastovača i Osoje te u Gradu Širokome Brijegu: Dobrkovići, Oklaji, Trn, Mokro, Lise i Knešpolje. Naselja su to koja se nalaze u neposrednoj blizini gradskih/općinskih sjedišta, koja s njima čine snažnu funkcionalnu vezu. Uslijed svakodnevnih dnevnih migracija, prijenosa roba, usluga i informacija prostor se pod utjecajem grada suburbanizira (Sl. 105.). Najbolji primjer suburbanizacije je Trn koji je smješten u neposrednoj blizini Širokoga Brijega, a koji je posljednjih 20-ak godina doslovce „srastao“ s gradskim sjedištem. Treću skupinu čine najudaljenija naselja od gradskih/općinskih sjedišta, tj. naselja udaljena 20 i više kilometara. Uglavnom su smještena u brdsko-planinskome području Županije Zapadnohercegovačke. To su u Općini Grude: Drinovačko brdo, Puteševica i Jabuka; u Gradu Ljubuškome: Greda, Dole i Kašće, u Općini Posušje: Zavelim, Podbila, Sutina, Konjsko, Bare i Masna Luka te u Širokome Brijegu: Rasno i Rujan. Pitanje dostupnosti, tj. udaljenosti od centralnih naselja, vrlo je složen pojam. U ovome slučaju najveći problem ne predstavlja prostorna udaljenost od gradskih/općinskih središta, nego loša prometna infrastruktura, posebice u brdsko-planinskim područjima. Zbog spomenutoga problema namjerno smo kao kriterij uzeli kilometre udaljenosti, a ne vrijeme udaljenosti. Kao primjer izdvojit ćemo dva naselja, Biograce (14 km) u nizinskome dijelu te Gornji Crnač (8 km) u brdskome dijelu Širokoga Brijega. Iako je nizinsko naselje udaljeno gotovo dvostruko više kilometara od brdskoga, savladavanje udaljenosti od gradskog/općinskoga sjedišta prema obama naseljima gotovo je jednako. Naravno, uzeli smo u obzir iste vremenske uvjete te isto prometno sredstvo, čime je odabrani kriterij opravdan. Nakon izdvajanja najbližih i najudaljenijih preostala je druga grupa naselja s udaljenošću između 5 i 20 km od gradskoga/općinskoga sjedišta. U navedenu grupu spada najveći broj naselja, a to su ona koja pripadaju kategoriji ruralnih naselja te će se u nastavku rada detaljno analizirati.

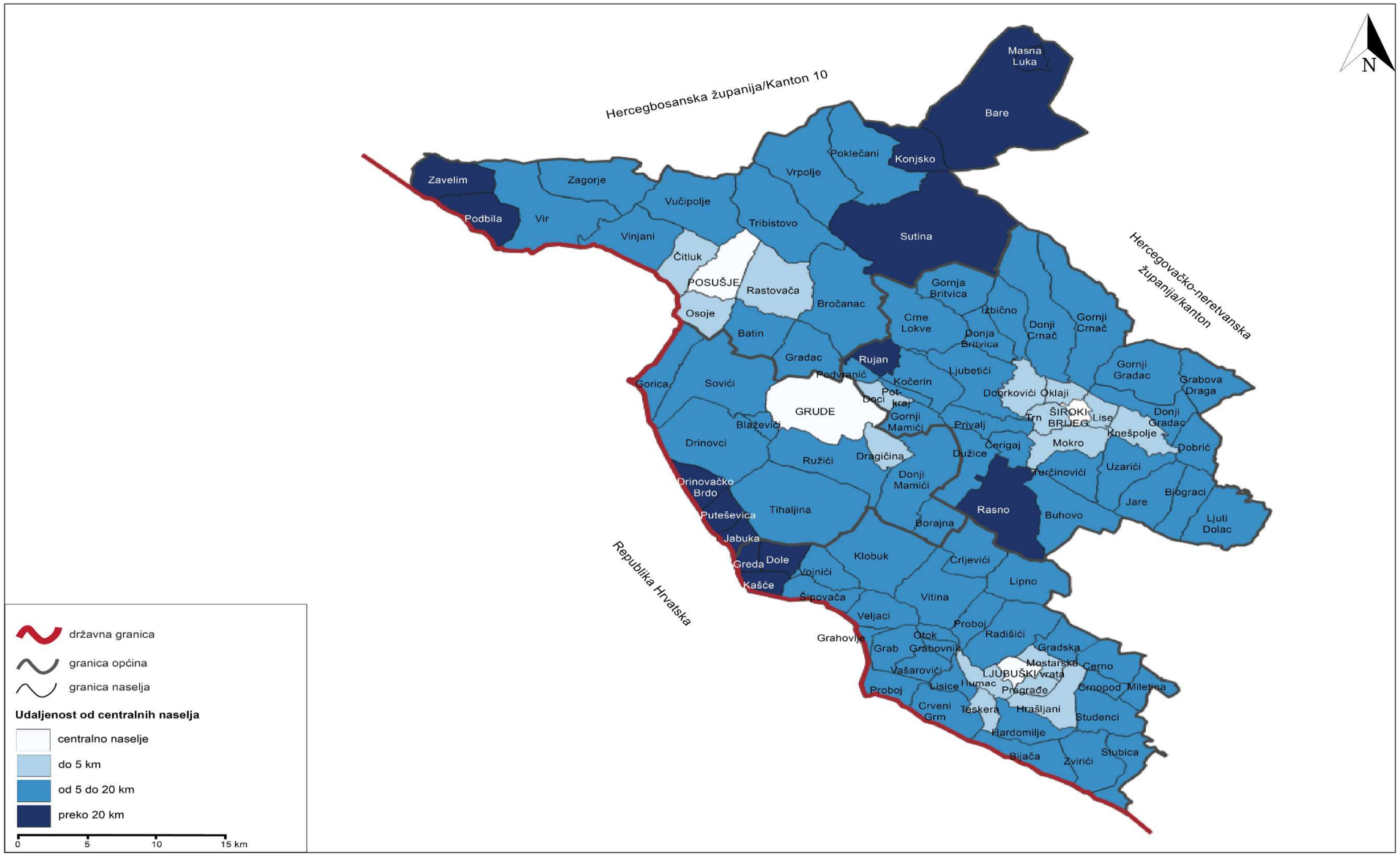

Slika 105. Udaljenost ruralnih naselja od gradskih/općinskih sjedišta

Izvor: *Google.Maps*, siječanj, 2019.

Nakon prvoga dijela tipologije izdvojene su tri skupine ruralnih naselja Županije Zapadnohercegovačke, i to:

- *izolirana naselja* (<150 st./km²; < 200 stanovnika; preko 20 km udaljenosti od sjedišta grada/općine)
- *ruralna naselja* (<150 st./km², 200–1000 stanovnika; od 5–20 km udaljenosti od sjedišta grada/općine)
- *prijelazna naselja* (>150 st./km²; > 1000 stanovnika do 5 km udaljenosti od sjedišta grada/općine).

Prema definiranim kriterijima (< 150 st./km²; < 200 stanovnika; preko 20 km udaljenosti od gradskih/općinskih sjedišta) unutar županije izdvojeno je 11 izoliranih naselja: na području Posušja: Podbila, Vučipolje, Konjsko, Bare, Masna Luka i Zavelim; na području Širokoga Brijega: Rujan, Grabova Draga; na području Gruda: Puteševica i Jabuka te području Ljubuškoga: Kašće. Više od polovine izoliranih naselja, njih 6 od 11 smješteno je na prostoru Općine Posušje, tj. njezinu najsjevernijem dijelu. Najmanje izoliranih naselja ima područje Grada Ljubuškoga. Razlog je koncentracija naselja smještenih u nizinskome dijelu regije Hercegovine. Od 11 izoliranih naselja njih 4 (Podbila, Puteševica, Jabuka, Kašće) smještena su u pograničnim dijelovima s Republikom Hrvatskom. Procesi depopulacije često u većem postotku pogađaju upravo pogranična područja, što je dokaz i kod ovoga primjera (NEJAŠMIĆ, TOSKIĆ, 2015.). Na temelju definiranih kriterija (>150 st./km²; >1000 stanovnika do 5 km udaljenosti od gradskih/općinskih sjedišta) unutar istraživanoga prostora izdvojeno je šest prijelaznih naselja. To su: Oklaji, Lise, Trn, Knešpolje, Humac i Predgrađe. Razlog nastanka prijelaznih naselja su funkcije (zapošljavanja, obrazovanja, industrijske proizvodnje) koje imaju spomenuta naselja. Najveći broj prijelaznih naselja smješten je na području Širokoga Brijega (Lise, Oklaji, Trn, Knešpolje, Mokro), dok prema navedenim kriterijima na području Gruda nema ni jedno naselje koje bi pripadalo navedenoj skupini naselja (Sl. 106.).

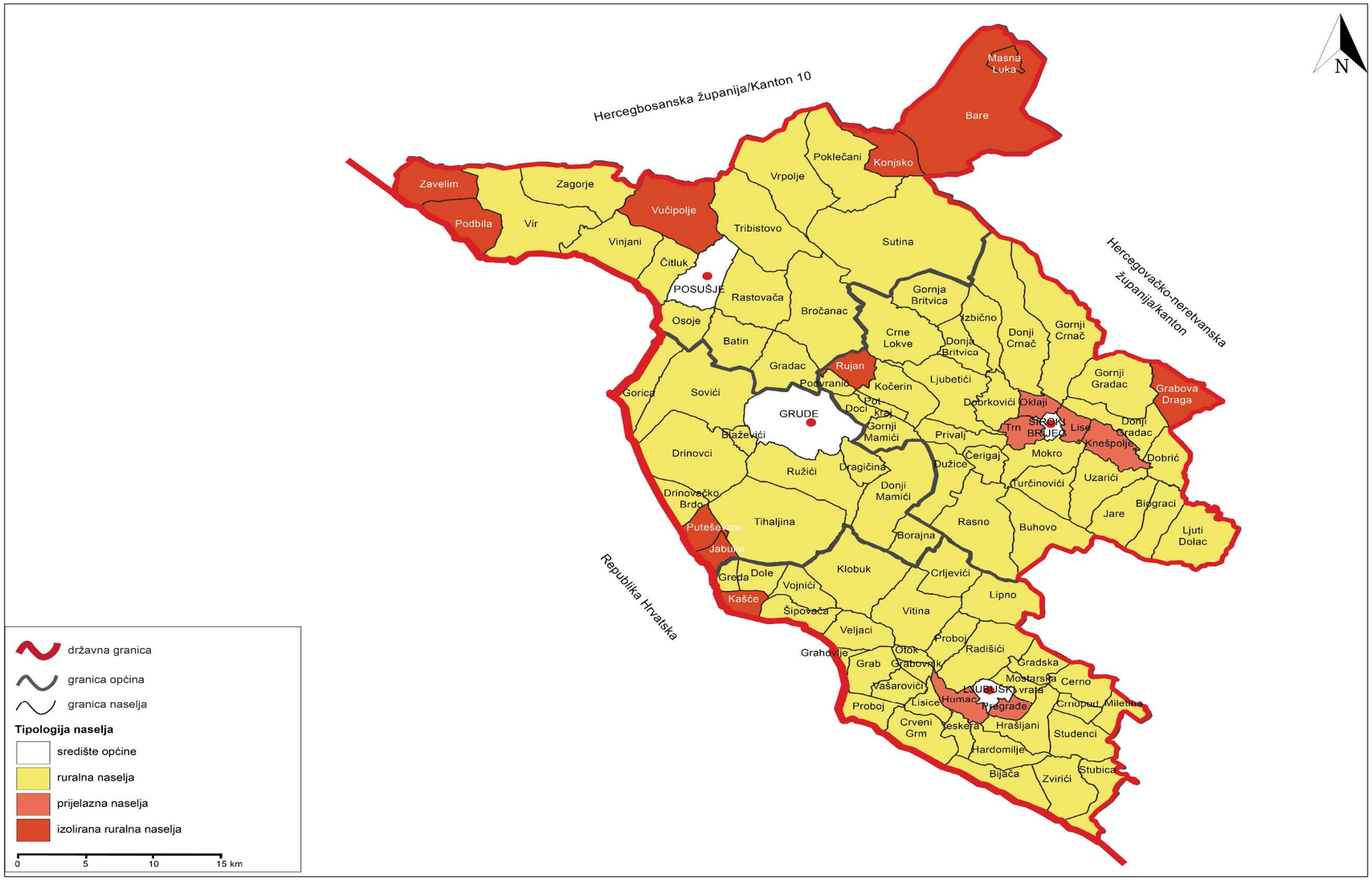

Slika 106. Kartografski prikaz prigradskih, ruralnih i izoliranih naselja na području Županije Zapdnohercegovačke

Sljedeći korak tipologije detaljnija je selekcija naselja unutar skupine ruralnih naselja, točnije njih 81. Primjenom kriterija nadmorske visine te socioekonomske strukture naselja definirat će se podtipovi ruralnih naselja.

8.4.3. Nadmorska visina

Kriterij nadmorske visine ne pripada najčešće korištenim kriterijima za definiranje urbanih i ruralnih područja (LUKIĆ, 2012.). Kao kriterij u kombinaciji s drugim indikatorima pri izradi pojedinih tipologija koristili su je Polixeni, Stratakis i Tsatsaris (2006.) za tipologiju ruralnih područja Krete; Benaki i dr. (2005.) za izradu ruralnih područja Grčke; Perpar i Kovačić (2002.) te Kladnik i Ravbar (2003.) za izradu ruralnih područja Slovenije. Kada je u pitanju izrada tipologije ruralnih naselja Županije Zapadnohercegovačke, kriterij nadmorske visine odabran je zbog toga što čini važan segment razvoja pojedinih ruralnih naselja, tj. uvelike je utjecao na razmještaj i gustoću pojedinih naselja (Sl. 107.).

Prema nadmorskoj visini ruralna naselja Županije Zapadnohercegovačke podijeli smo na:

- Nizinska naselja koja se prostiru na visini do 200 metara nadmorske visine.
- Brežuljkasta naselja koja se prostiru na visini između 200 i 500 metara nadmorske visine.
- Planinska naselja koja se prostiru iznad 500 metara nadmorske visine (Tab. 49.).
-

Tab. 49. Ruralna naselja Županije Zapadnohercegovačke prema nadmorskoj visini

Vrsta naselja	Nizinska	Brežuljkasta	Planinska
(%) Naselja u ukupnom broju naselja	24	42	19

Izvor: *Digitalni model reljef*

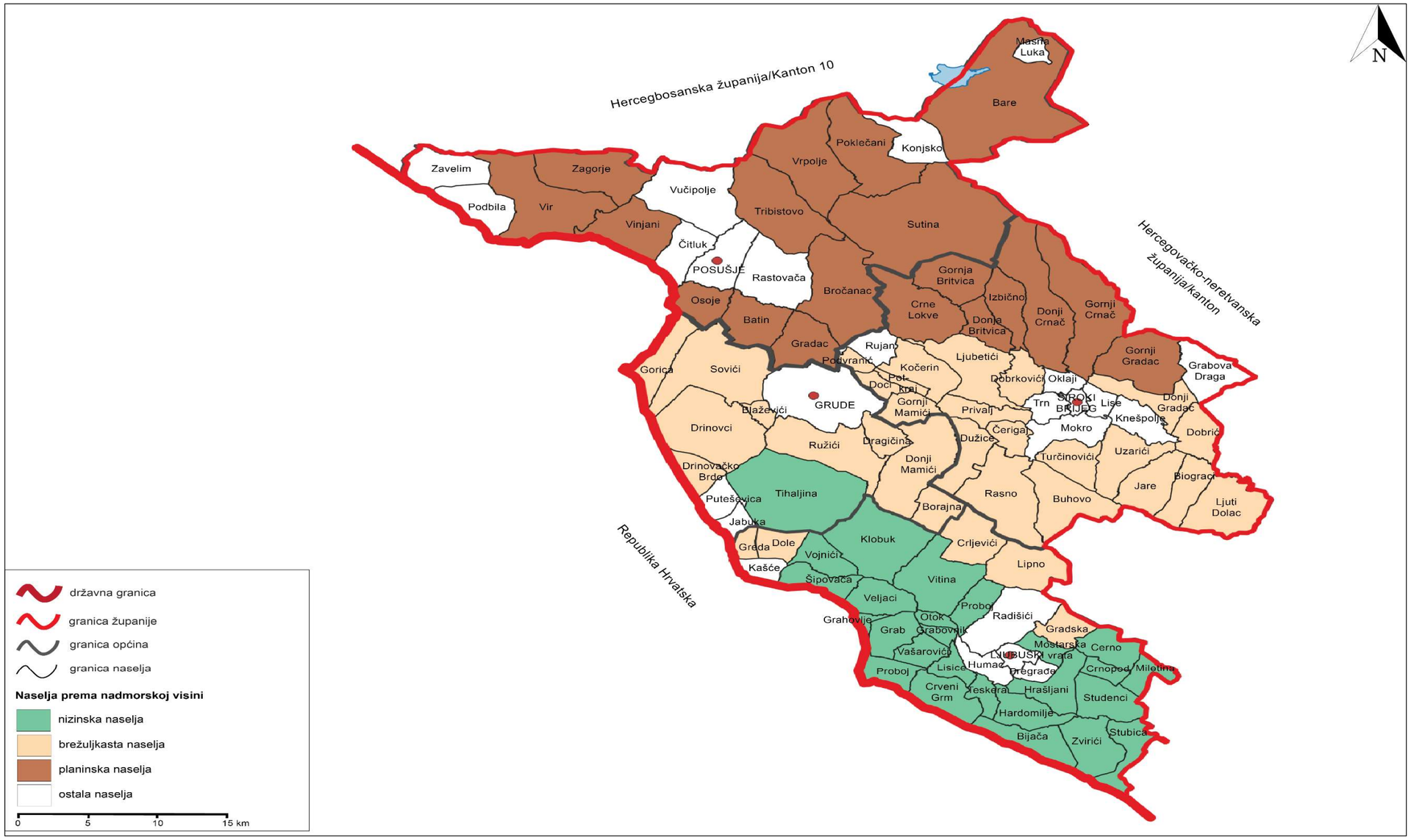

Slika 107. Kartografski prikaz ruralnih naselja Županije Zapadnohercegovačke prema nadmorskoj visini

Izvor: *Digitalni model reljefa*

Najveći broj naselja (42 %) smješten je na brežuljkastome području županije. To su naselja koja se nalaze u središnjem dijelu županije u pojasu od 200 do 500 m. n. v., a najvećim dijelom prostiru se na području Širokoga Brijega te Gruda. Nizinskomu pojasu do 200 m. n. v. pripada 24 % ruralnih naselja Županije Zapadnohercegovačke (Sl. 108.). Zauzimaju južni dio, najvećim dijelom smještene na području Ljubuškoga. Najmanji postotak naselja (19 %) smješten je u planinskome dijelu županije. Prostiru se na n. m. v. višoj od 500 m, a najvećim dijelom zauzimaju sjeverni dio županije, tj. prostor Općine Posušje

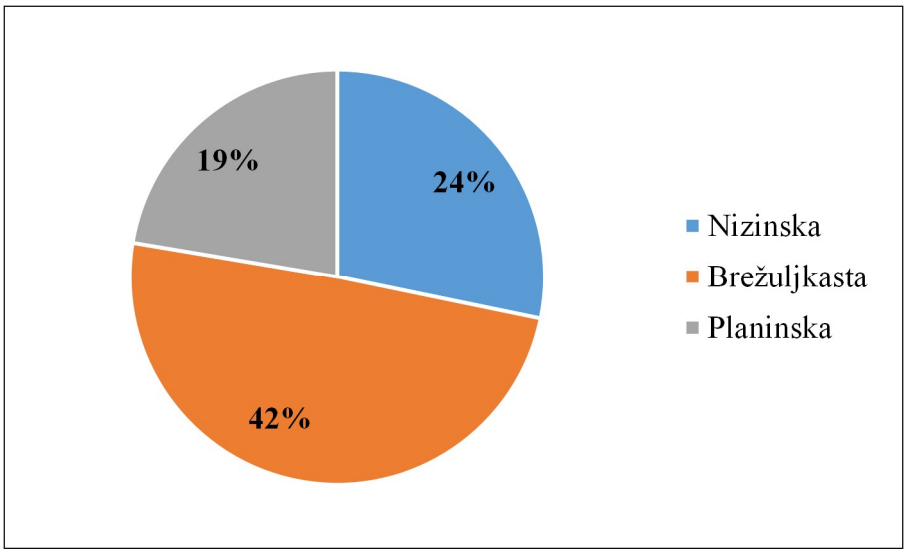

Slika 108. Ruralna naselja Županije Zapadnohercegovačke prema nadmorskoj visini
Izvor: Tab. 52.

8.4.4. Socioekonomska struktura naselja

Socioekonomska struktura naselja pokazatelj je gospodarske razvijenosti područja, u ovome slučaju pojedinih naselja Županije Zapadnohercegovačke. Tehničko-tehnološki razvoj društva uvjetovao je promjene u socioekonomskoj strukturi kako stanovništva tako i naselja. Primjerice, sredinom 20. stoljeća ruralna naselja županije obilježavala je dominacija poljoprivrede, tj. socioekonomska struktura ruralnih naselja bila je izrazito homogena. Razvoj industrije i uslužnih djelatnosti utjecao je na heterogenost socioekonomske strukture ruralnih naselja, stoga je varijabla socioekonomske strukture izabrana kao pokazatelj na temelju kojega će se definirati obilježja ruralnih naselja. *Popis stanovništva* iz 2013. godine u Bosni i Hercegovini obuhvaćao je socioekonomsku strukturu stanovništva, ali ne i naselja. S obzirom

na to da socioekonomska struktura stanovništva ne mora odgovarati socioekonomskoj strukturi naselja, odnosno ako je stanovništvo nekoga naselja zaposleno u tercijarnim djelatnostima, to ne znači da u naselju prevladavaju uslužne djelatnosti. Shodno tomu, za potrebe izrade tipologije provedeno je terensko istraživanje od rujna do studenoga 2019. godine, pri čemu je utvrđena dominantna djelatnost za ruralna naselja Županije Zapadnohercegovačke. Terensko istraživanje sastojalo se od intervjuiranja predsjednika pojedinih mjesnih zajednica[33] te stanovnika naselja. Glavni cilj intervjua bilo je prikupljanje podatka o gospodarskim subjektima, broju te gospodarskoj strukturi radnih mjesta u ruralnim naseljima. Istraživanjem se stekao uvid u sociogospodarsku strukturu naselja prilikom čega su izdvojene kategorije ruralnih naselja s dominantnom djelatnosti (Tab. 50.) .

Tablica 50. Socioekonomska struktura ruralnih naselja

Dominantna djelatnost naselja	**Broj naselja**	**(%) naselja u ukupnom broju ruralnih naselja**
Primarne djelatnosti samo kao dodatno zanimanje	47	58
Diverzificirana gospodarska struktura naselja	23	28
Primarne djelatnosti (poljoprivreda)	11	14

Izvor; Terensko istraživanje od rujna do studenoga 2019.

Prilikom istraživanja, a s obzirom na socioekonomsku strukturu ruralnih naselja, uočena je dominacija 58 % ruralnih naselja čije je stanovništvo primarno zaposleno izvan mjesta boravka, odnosno u gradskim/općinskim sjedištima Županije Zapadnohercegovačke ili okolnim regionalnim središtima u sekundarnome ili uslužnome sektoru djelatnosti. Poljoprivreda u spomenutim ruralnim naseljima više ne predstavlja dominantnu djelatnost, a stanovništvo poljoprivredne proizvode proizvodi samo za vlastite potrebe. Radi se o naseljima koja osim poljoprivredne proizvodnje uglavnom ne nude druge mogućnosti zapošljavanja. Smještena su diljem županije, a njihova najveća koncentracija je u središnjem (brežuljkastom) i južnom (nizinskom) dijelu županije. Terenskim istraživanjem na području Županije Zapadnohercegovačke utvrđena je i skupina naselja u kojima prevladava diverzificirana gospodarska djelatnost. To su mješovita naselja koja uz poljoprivredu, odnosno primarni sektor djelatnosti nude i mogućnosti zapošljavanja u sekundarnome i tercijarnome sektoru kao što su

[33] Mjesna zajednica predstavlja oblik samouprave naseljenog mjesta, ili više manjih naseljenih mjesta.

trgovina, ugostiteljstvo, obrtničke radionice i saloni uljepšavanja. Radi se o naseljima koja čine 28 % ukupnoga broja ruralnih naselja. Najvećim dijelom smještena su uz prijelazna naselja, a posljednjih dvadeset godina bilježe sve veću pojavu udjela stanovništva u nepoljoprivrednim djelatnostima. Posljednju skupinu čine naselja u kojima dominira poljoprivredna djelatnost. U ukupnome broju naselja sudjeluju s 14 %. Možemo ih podijeliti na naselja s komercijalnom poljoprivrednom proizvodnjom i stočarska naselja. Naselja komercijalne poljoprivredne proizvodnje smještena su u jugozapadnome nizinskom dijelu županije. Predstavljaju tradicionalna agrarna naselja u kojima dominira uzgoj ranoga voća i povrća. Za razliku od naselja u kojima dodatne djelatnosti čine samo sekundarnu djelatnost, ovdje poljoprivreda predstavlja primarno zanimanje stanovništva. Uz naselja u kojima dominira komercijalna poljoprivredna proizvodnja, primarne djelatnosti dominiraju i u stočarskim naseljima koja su smještena u sjevernome dijelu županije, odnosno na području Posušja.

8.5. TIPOVI RURALNIH NASELJA ŽUPANIJE ZAPADNOHERCEGOVAČKE

Nakon statističke i kartografske obrade odabranih varijabli definirani su tipovi i podtipovi ruralnih naselja Županije Zapadnohercegovačke. Prisjetimo se, prvi korak izrade tipologije bio je odabir disagregativnoga modela, a time i izbor pokazatelja kojima se nastojalo ukazati na razlike između pojedinih tipova ruralnih naselja.

Na temelju odabranih varijabli, broja i gustoće stanovništva te udaljenosti od gradskih/općinskih sjedišta definirana su tri tipa naselja:

- prijelazna
- izolirana ruralna
- ruralna.

S obzirom na to da najveći dio naselja Županije Zapadnohercegovačke pripada tipu ruralnih naselja (njih 81 %), dodane su varijable nadmorske visine i socioekonomske strukture naselja. Primjenom odabranih varijabli unutar tipa ruralnih naselja definirani su tipovi i podtipovi ruralnih naselja.

Time je definirano ukupno šest tipova i podtipova ruralnih naselja Županije Zapadnohercegovačke koji će se u nastavku detaljno analizirati i objasniti:

1. **Prijelazna naselja**
2. **Izolirana ruralna naselja**
3. **Ekonomski diverzificirana ruralna naselja**
   a) nizinskog tipa
   b) brežuljkastog tipa
   c) planinskog tipa
4. **Ruralna naselja s izraženim dnevnim migracijama**
   a) nizinskog tipa
   b) brežuljkastog tipa
   c) planinskog tipa
5. **Ruralna naselja intenzivne poljoprivrede**
6. **Stočarska ruralna naselja** (Tab. 51.).

Tablica 51. Broj, prosječna veličina i gustoća ruralnih naselja Županije Zapadnohercegovačke

Tipovi naselja	**Broj naselja**	**(%) Naselja u ukupnom broju naselja županije**	**Prosječna veličina naselja**	**Prosječna gustoća naseljenosti km²**
1.	6	6,2	1800,0	383,5
2.	11	11,2	101,0	15,1
3.	23	23,5	1424,5	91,0
3. a	7	7,1	1080,7	100,5
3. b.	10	10,2	1502,0	90,3
3. c.	6	6,2	1458,0	81,1
4.	47	47,9	545,0	55,6
4.a.	15	15,3	667,8	68,8
4.b.	20	20,4	569,3	61,9
4. c.	12	12,1	351,5	27,15
5.	7	7,1	658,0	145,0
6.	4	4,1	868,0	41,0

Izvor: *Popis stanovništva, domaćinstava/kućanstava i stanova u BiH 2013*., *Starost i spol*, bračni status, fertilitet ženskoga stanovništva, knjiga I., Sarajevo, 2017. *Podatci o površini Županije Zapadnohercegovačke po naseljima 2013. godine,* Federalni zavod za statistiku.

8.5.1. Prijelazna naselja

Prijelazna naselja čine 6,2 % naselja u Županiji Zapadnohercegovačkoj. To su naselja smještena uz sama gradska/općinska sjedišta. Prosječna je veličina naselja 1800 stanovnika, a gustoća naseljenosti 383,5 st./km^2. Radi se o naseljima koja se iz godine u godinu šire i preuzimaju funkcije gradskih/općinskih sjedišta. Najveći broj naselja (4) smješten je uz samo gradsko naselje Široki Brijeg, dok se preostala (2) nalaze uz gradsko naselje Ljubuški. U ostalim dvjema općinama, Grudama i Posušju, nisu zabilježena naselja koja imaju gustoću stanovnika veću od 150 st./km^2. Pojava prijelaznih naselja u Širokome Brijegu i Ljubuškome može se objasniti činjenicom da su oba grada kao gradska sjedišta površinom bitno manja od općina Grude i Posušje, a uslijed povećanja broja stanovnika dolazi do širenja samih centralnih naselja, u ovome slučaju i prijelaznih naselja Humac, Predgrađe, Trn, Knešpolje, Lise i Oklaji. Prijelazna su naselja izdvojena kao poseban tip jer su svojim statusom definirana kao ruralna naselja, a ako bismo uzeli kriterij gustoće stanovništva prema OECD- u, onda bi to bila naselja urbanoga tipa. Zapravo, radi se o naseljima koja su gotovo srasla s gradskim/općinskim sjedištima i svojim funkcijama privlače sve veći broj stanovnika, ali i dnevnih cirkulanata. Analizirajući socioekonomsku strukturu, u prijelaznim naseljima dominiraju uslužne djelatnosti, posebice na području Ljubuškoga. Za razliku od njega, prijelazna naselja Širokoga Brijega, osobito Trn (Feal) i Knešpolje (TT Kabeli, Presal) imaju znatan postotak zaposlenih u sekundarnome sektoru djelatnosti, odnosno u industriji. Socioekonomska struktura pokazatelj je većega stupnja urbanizacije prijelaznih naselja u odnosu na ostale tipove naselja.

8.5.2. Izolirana ruralna naselja

Tipu izoliranih ruralnih naselja pripada 11,2 % naselja Županije Zapadnohercegovačke.[34] Prosječna je veličina naselja 101 stanovnik, a gustoća naseljenosti iznosi 15,1 st./km^2. Izolirana naselja (11) smještena su u rubnim dijelovima svojih općina. Najveći broj, uključivši i nenaseljena naselja, smješten je u planinskome dijelu Općine Posušje (Bare, Konjsko, Masna Luka, Podbila, Vučipolje i Zavelim). Razlog su nepovoljni klimatski uvjeti, prestanak bavljenja stanovništva stočarstvom te loša prometna infrastruktura. Radi se o

[34]Treba naglasiti da su u skupinu izoliranih naselja dodana i tri naselja (Bare, Konjsko i Masna Luka) u kojima prema *Popisu stanovništva* iz 2013. godine nije zabilježen niti jedan stanovnik.

naseljima koja su udaljena od središnjih naselja i preko 30 km, no treba naglasiti da ograničavajući faktor razvoja ne predstavlja samo velika udaljenost, nego i vrlo loša prometna infrastruktura. Dio izoliranih naselja ujedno čine i pogranična ruralna naselja uz samu granicu s Republikom Hrvatskom: Podbila, Zavelim, Puteševica, Jabuka i Kašće. Socioekonomski procesi sredinom 20. stoljeća negativno su se odrazili na izolirana naselja koja danas uglavnom predstavljaju depopulacijska područja. U izoliranim naseljima dominira staro stanovništvo koje ovisi isključivo o primarnim djelatnostima, odnosno o poljoprivredi. Naravno, treba napomenuti da se radi o poljoprivredi koja nije komercijalna, uglavnom se proizvodi za vlastite potrebe. S obzirom na sve ograničavajuće faktore s kojima se susreću izolirana naselja, prisutnost dominacije negativnih društvenih procesa bit će vrlo teško usporiti.

8.5.3. Ekonomski diverzificirana ruralna naselja

Ekonomski diverzificiranomu ruralnom tipu naselja pripada 23,5 % naselja Županije Zapadnohercegovačke. U sklopu ovakva tipa naselja te s obzirom na nadmorsku visinu definirani su sljedeći podtipovi:

a) Ekonomski diverzificirana ruralna naselja nizinskoga tipa (7,1 % ruralnih naselja županije)
b) Ekonomski diverzificirana ruralna naselja brežuljkastoga tipa (10,2 % ruralnih naselja županije)
c) Ekonomski diverzificirana ruralna naselja planinskoga tipa (6,2 % ruralnih naselja županije).

Prosječna veličina ekonomski diverzificiranih naselja jest 1424,5 stanovnika, dok gustoća naseljenosti iznosi 91 st./km². Ovakav tip naselja smješten je uglavnom uz prijelazna naselja. Dominantno obilježje ovoga tipa ruralnih naselja upravo je diverzificiranost socioekonomske strukture, odnosno veća mogućnost zapošljavanja stanovništva u sekundarnim i tercijarnim djelatnostima u odnosu na ostala naselja, izuzev, naravno, prijelaznih naselja. Ekonomski diverzificirana ruralna naselja nizinskoga tipa bilježe veću orijentiranost na uslužne djelatnosti (Studenci, Teskera), dok je u ekonomski diverzificiranim naseljima planinskoga tipa bitna i industrija (Rastovača, Vinjani). Mali postotak poljoprivrede posljedica je dominacije sekundarnih i tercijarnih djelatnosti. Treba naglasiti i činjenicu da poljoprivredna proizvodnja nije u potpunosti napuštena, no nema neku važniju ulogu. Stanovništvo osnovne, tradicionalne poljoprivredne kulture još uvijek proizvodi za vlastite potrebe.

8.5.4. Ruralna naselja s izraženim dnevnim cirkulacijama

Najdominantniji oblik naselja na području Županije Zapadnohercegovačke čine naselja s izraženim dnevnim cirkulacijama od 47,9 %. U sklopu ruralnih naselja polikulturne proizvodnje te s obzirom na nadmorsku visinu definirani su podtipovi, i to:

a) Ruralna naselja s izraženim dnevnim cirkulacijama nizinskoga tipa (15,3 % ruralnih naselja županije)
b) Ruralna naselja s izraženim dnevnim cirkulacijama brežuljkastoga tipa (20,4 % ruralnih naselja županije)
c) Rualna naselja s izraženim dnevnim cirkulacijama planinskoga tipa (11,8 % ruralnih naselja županije).

Prosječna veličina ruralnih naselja s izraženim dnevnim cirkulacijama jest 545 stanovnika, dok prosječna gustoća naseljenosti iznosi 55,6 st./km². Rualna naselja s izraženim dnevnim cirkulacijama karakterizira ograničena ekonomska diverzificiranost. Stanovništvo je zbog poslovne djelatnosti prisiljeno na svakodnevnu cirkulaciju u obližnja prijelazna naselja te gradska/općinska sjedišta unutar županije ili izvan nje. Dodatnu djelatnost stanovništva čini poljoprivredna proizvodnja. Međutim, spomenuta dodatna djelatnost odnosi se najviše na proizvodnju poljoprivrednih proizvoda uglavnom za vlastite potrebe kućanstva. Ruralna naselja polikulturne proizvodnje nizinskoga i brežuljkastoga tipa karakterizira uzgoj voća i povrtlarskih kultura (Biograci, Dobrkovići, Lisice, Grab), dok su ruralna naselja s izraženim dnevnim cirkulacijama uz poljoprivrednu proizvodnju orijentirana i na uzgoj stoke, uglavnom goveda (Gornja Britivica, Gornji Crnač, Izbično, Tribistovo).

8.5.5. Ruralna naselja intenzivne poljoprivrede

Ruralna naselja intenzivne poljoprivrede čine 7,1 % naselja Županije Zapadnohercegovačke. Prosječan broj stanovnika ovoga tipa naselja iznosi 658, dok je prosječna gustoća naseljenosti 145 st./km². Sva naselja ovoga tipa smještena su u nizinskome dijelu županije, odnosno na području Ljubuškoga. Prostorni smještaj naselja odraz je povoljnih prirodno-geografskih uvjeta (klime i tla) te antropogenih utjecaja, odnosno izgradnje sustava za natapanje. Osnovne su karakteristike naselja intenzivne poljoprivrede dominacija i važnost iste za prihode kućanstava. Važnost komercijalne poljoprivredne proizvodnje potvrđuje i podatak da je u pojedinim ruralnim naseljima intenzivne proizvodnje (Vojnići, Šipovača)

postotak stanovništva zaposlenoga u primarnome sektoru djelatnosti najveći na području Županije Zapadnohercegovačke te iznosi 65 % (*Popis stanovništva, domaćinstava/kućanstava i stanova u BIH 2013,* Ekonomske karakteristike, knjiga VII, Sarajevo, 2017.). Na poljoprivrednim površinama naselja ovoga tipa uzgajaju se voće (lubenica, jagoda) i povrtlarske kulture (krumpir, rajčica, papira, raštika).

8.5.6. Stočarska ruralna naselja

Stočarska ruralna naselja zauzimaju najmanji postotak u naseljima Županije Zapadnohercegovačke sa samo 4,1 %. Prosječan je broj stanovnika 868, a gustoća naseljenosti iznosi 41 st./km.^{2} Ruralna naselja stočarskoga tipa smještena su u višim nadmorskim visinama, odnosno planinskome dijelu Općine Posušje. Prostorni raspored naselja raštrkan je po zaseocima tako da svako kućanstvo ima potreban prostor za stado. Prevladava transhumanto stočarstvo. Stoka se u ljetnim mjesecima premješta na obližnje planine, Čvrsnicu i Vran, a u zimskim mjesecima ponovno se vraća u sela. Stočarstvo je u brdsko-planinskim područjima Općine Posušje kroz povijest bilo iznimno važno za egzistenciju stanovništva. Međutim, pojavom velikih farmi, ali i velikim količinama uvezenih mesnih proizvoda, dovodi se u pitanje opstanak malih farmi, a time i ostanak stanovništva u ruralnim sredinama. Za uspješan razvoj brdsko-planinskih ruralnih naselja nužno je povećanje stočarskoga fonda, formiranje obiteljskih gospodarstava, modernizacija farmerskih kapaciteta te proizvodnja ekoloških proizvoda. Revitalizacijom stočarske proizvodnje osigurat će se dodatna radna mjesta, a time će se spriječiti i negativni demografski procesi prisutni u brdsko-planinskim područjima županije.

Tablica 52. Prostorni raspored tipova ruralnih naselja u Županiji Zapadnohercegovačkoj

Općina /grad	**Tipovi ruralnih naselja**											
	1	**2**	**3**	**3 a)**	**3 b)**	**3 c)**	**4**	**4 a)**	**4 b)**	**4 c)**	**5**	**6**
Grude	0	2	4	0	4	0	7	1	6	0	0	0
Ljubuški	2	1	7	7	0	0	16	14	2	0	7	0
Posušje	0	6	6	0	0	6	4	4	0	4	0	4
Široki Brijeg	4	2	6	0	6	0	20	0	11	9	0	0

1.Prijelazna naselja; 2. Izolirana ruralna naselja 3. Ekonomski diverzificirana ruralna naselja 3. a) nizinskog tipa, 3. b) brežuljkastog tipa 3. c) planinskog tipa 4. Ruralna naselja s izraženim dnevnim cirukulacijama 4. a) nizinskog tipa, 4. b) brežuljkastog tipa 4. c) planinskog tipa 5. Ruralna naselja intenzivne poljoprivrede 6. Stočarska ruralna naselja (Sl. 109.).

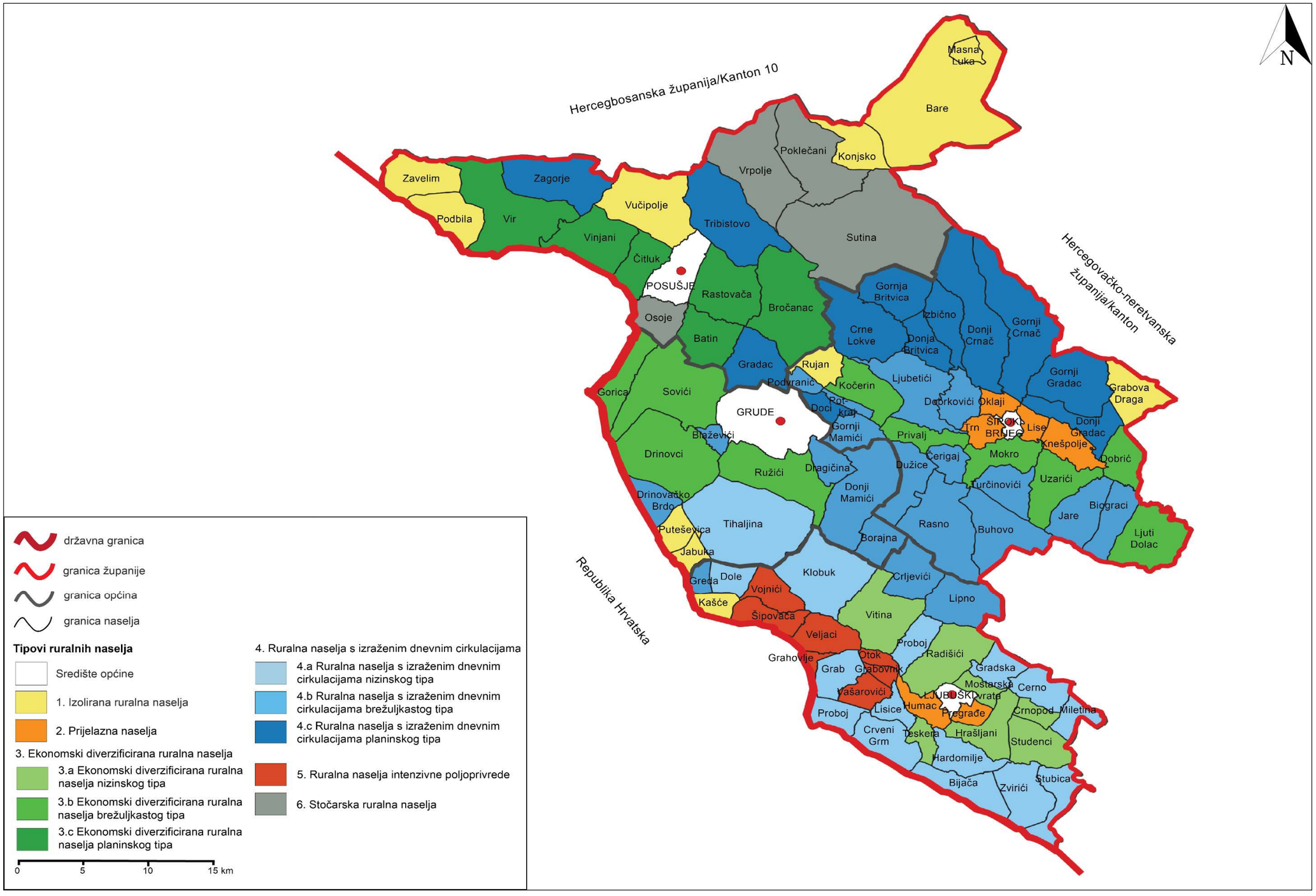

Slika 109. Tipovi i pod tipovi ruralnih naselja Županije Zapadnohercegovačke

9. POTENCIJALI RAZVOJA RURALNIH PROSTORA ŽUPANIJE ZAPADNOHERCEGOVAČKE

Prema *Popisu stanovništva* iz 2013. godine, primjenom kriterija OECD-a na ruralnom području Županije Zapadnohercegovačke živi 67,3 % stanovništva (*Popis stanovništva, domaćinstava/kućanstava i stanova u BiH 2013*., Starost i spol, bračni status, fertilitet ženskoga stanovništva, knjiga I.). Ruralna područja županije suočena su s negativnim procesima kao što su depopulacija, deagrarizacija i deruralizacija. Kontinuirane negativne procese u ruralnim područjima nužno je spriječiti različitim mjerama i aktivnostima kojima bi se poboljšali uvjeti života te spriječilo iseljavanje, posebice mladog i zrelog stanovništva. Osobito treba naglasiti važnost diverzifikacije djelatnosti u ruralnim područjima koja se više neće isključivo oslanjati samo na poljoprivrednu proizvodnju, nego i na druge mogućnosti koje nude ruralna područja. Razvoj ruralnih područja Županije Zapadnohercegovačke tradicionalno je vezan za poljoprivrednu proizvodnju u nizinskim i stočarstvo u brdskim predjelima. S obzirom na dugu tradiciju uzgoja poljoprivrednih kultura ranoga voća i povrća, vinove loze i duhana, nužno je ponovno oživjeti i intenzivirati poljoprivrednu proizvodnju. Naglasak treba staviti na organsku poljoprivrednu proizvodnju te je posebice pojačati u okviru obiteljskih gospodarstava - agroturističkih imanja koja bi se također uključila u turističku ponudu. Osim uzgoja organskih proizvoda, turistima treba ponuditi boravak na seoskim imanjima u tradicionalnim hercegovačkim kućama te sudjelovanje u radnim aktivnostima gospodarstava. Sam proces ekološke proizvodnje trebala bi kontrolirati mjerodavna ministarstava, a krajnji bi rezultat mogao biti certificiran i označen proizvod. Pozitivan primjer može biti ljubuški rani krumpir koji je, zahvaljujući radu i udruženju poljoprivrednika, dobio certifikat i zaštitu geografskog podrijetla. Ekološki uzgojeni proizvodi imali bi višu cijenu, a time bi se osigurali dodatni prihodi i dodatna zapošljavanja u poljoprivrednom sektoru. Održavanje dodatnih edukacija o proizvodima, tzv. proces od *polja do stola*, te sudjelovanje gostiju u poljoprivrednim aktivnostima (branje duhana, berba grožđa, proces spravljanja vina, proces spravljanja različitih voćnih likera i slastica, hranjenje stoke) imanja može predstavljati zanimljiv turistički proizvod ruralnih područja Županije Zapadnohercegovačke. Proizvodnja ekoproizvoda može uključivati i uzgoj stoke, gdje bi se proizvedeno gnojivo koristilo u ekološkoj poljoprivredi, čime bi ekološka proizvodnja predstavljala jedan zatvoreni ciklus. Uzimajući u obzir dugu tradiciju stočarstva, pokretanje malih mljekara također bi osiguralo dodatna radna mjesta u ruralnim

područjima. Uz proizvodnju i otkup mlijeka, velikim otkupljivačima obiteljska gospodarstva mogu proizvoditi različite proizvode od mesa i mlijeka (sir, kajmak, surutku, slaninu) te ih nuditi obližnjim restoranima, velikim supermarketima ili marketima specijaliziranima samo za prodaju lokalnih ekoproizvoda. Ruralna područja županije također imaju iznimno povoljne uvjete za uzgoj ljekovitoga i aromatičnoga bilja (kadulja, lavanda, matičnjak, smilje). Uzgoj plantažnoga ljekovitog bilja nudi i mogućnost razvoja industrijskih postrojenja, odnosno farmaceutske (kozmetika na bazi smilja i lavande) i prehrambene industrije (različite vrste čajeva i začina). Razvoj novih tehnologija omogućava gospodarski razvoj ruralnih područja s obzirom na njihove potencijale, odnosno resurse kojima raspolažu. Revitalizacija ruralnih područja županije može se ostvariti ulaganjem u inovativne industrije, odnosno tehnološke parkove. Primjerice, organizacija proizvodnje biomase iz drvne, nedrevne, ali i one životinjskog otpada zasigurno bi osigurala dodatna radna mjesta ruralnim područjima. Veliku prepreku proizvodnji većih količina biomase predstavljaju usitnjeni poljoprivredni posjedi, međutim rješenje treba tražiti u udruženju poljoprivrednika, komasaciji zemljišta te pretvaranju šumskih u obradive površine. Osim poljoprivrede i industrije, ruralna područja Županije Zapadnohercegovačke obiluju prirodnim i društvenim resursima koji predstavljaju bitan potencijal za razvoj ruralnoga turizma. Ruralni turizam je definiran kao turizam koji uključuje sve aktivnosti u ruralnom području, a ne samo aktivnosti vezano za poljoprivrednu proizvodnju (DEMONJA, RUŽIĆ, 2010). Na ruralnom se području mogu razvijati različiti oblici turizma za koje prostor ima potencijala. S obzirom da prostor županije obiluje resursima kako prirodnim tako i društvenim, moguće je razvijati gastronomski i vinski turizam, lovni i ribolovni turizam, kulturni turizam, sportsko-rekreacijski, avanturistički te zdravstveni turizam. Gastronomski i vinski turizam županije temelji se na tradicionalnoj hercegovačkoj hrani kao što je: pura i lučnica, uštipci, raštika, jela ispod peke, mladi sir, sir iz mijeha, smokvara, patišpanj; autohtonim sortama vina blatini i žilavci te raznim vrstama likera (medovača, orahovača, višnja). (ŠILJKOVIĆ, MAMUT, PUTICA, 2017.). Južni dio županije, grad Ljubuški, uključen je i u projekt Vinska cesta Hercegovine, koji uz obilazak turističkih atrakcija nudi i obilazak vinskih podruma, vinograda te kušanje vina. S obzirom na brojna očuvana staništa, na teritoriju Županije Zapadnohercegovačke moguće je razvijati lovni turizam u brdsko-planinskim i nizinskim predjelima županije te ribolov uz riječne tokove Trebižata i Lištice. Na prostoru županije postoje brojna lovačka i ribolovna društva koja održavaju lovišta, brinu o održavanju biološke i ekološke raznolikosti, međutim lov i ribolov ne predstavljaju značajan segment

turističke ponude županije. Kako bi lovni i ribolovni turizam činio jedinstvene turističke proizvode, nužno je urediti zakonodavstvo, izgraditi nužnu lovnu i ribolovnu infrastrukturu te promovirati destinaciju. Kulturni turizam ruralnih područja Županije Zapadnohercegovačke temelji se na kulturno-povijesnim spomenicima i nalazištima iz prapovijesnog, antičkog, srednjovjekovnog te novovjekovnog razdoblja. Najznačajnija prapovijesna nalazišta na prostoru županije su: Ravlića pećina, Žukovička pećina, Vukove njive kod Posušja, Ilčinova lazina i Prataruše kod Posušja (VASILJ I DR., 2012.). Uz prapovijesna nalazišta, bitan segment za razvoj kulturnoga turizma predstavljaju i brojna arheološka nalazišta diljem županije kao što su: Posuški Gradac, Gradina - Biograci, rimski vojni logor na Humcu i rimski grad Mokriskik. Najznačajnije srednjovjekovne spomenike predstavljaju brojne nekropole stećaka u ruralnim područjima županije: Šarampovo - Uzarići, nekropola stećaka Bare - Posušje, Masna Luka - Badnji, Gornji Poklečani, Ričina, Kadim - Vir, Varda - Knešpolje, Gornji - Mamići, Jedinice - Ljuti Dolac, Pivnice - Hardomilje, Ladine - Ljubuški, Kajtazovina - Studenci, Bijača, Alagovac - Grude, Blaževići, Kordića groblje - Tihaljina (VUČIĆ, 2018.). Osim nekropola stećaka, značajan potencijal za razvoj kulturnoga turizma predstavljaju i srednjovjekovne utvrde: kula hercega Stjepana – Ljubuški i srednjovjekovni grad Kruševac - Široki Brijeg. Navedena nalazišta omogućavaju razvoj arheološkoga turizma koji je moguće razvijati na prostoru županije tijekom cijele godine, odnosno nije ovisan o sezonalnosti. Uz brojna arheološka nalazišta, kulturno-povijesnu baštinu županije upotpunjuju franjevački samostani diljem županije i muzeji: Etnografski muzej Gorica - Grude, Arheološki muzej na Humcu, Franjevački muzej „U kući oca mojega“ – Posušje, Franjevački muzej i galerija Široki Brijeg. Osim spomenutih arheoloških nalazišta, muzeja, samostana, turistička ponuda županije iz godinu u godinu bilježi i sve veći broj kulturnih manifestacija:

- *kulturno-književne manifestacije:* Šimićevi susreti - Grude, književni susreti u organizaciji Matice hrvatske
- *gastronomske manifestacije:* Raštikijada - Grude, Street food - Široki Brijeg, Kušaj - Ljubuški
- *filmske manifestacije:* Mediteran film festival, West Hercegovina fest - Široki Brijeg, Viva film festival Ljubuški
- *glazbene manifestacije:* Briješka zvona - Široki Brijeg, brojne folklorne večeri, Ljubuški karneval, Ljubuško ljeto, Posuško lito, Kamendani - Posušje, Festival klapske glazbe - Posušje.

Prostor Županije Zapadnohercegovačke ima realnu osnovu da kulturni turizam postane jedan od predvodnika razvoja turizma ruralnih područja. Uz postojeću resursnu osnovu nužno je uređenje i mapiranje pojedinih arheoloških lokaliteta, održavanje edukacijskih radionica o kulturi i tradiciji, ulaganje u marketing i promociju kulturnoga turizma županije, uključivanje kulturno-povijesnih lokaliteta u turističku ponudu Hercegovine, kao i održavanje većeg broja kulturnih manifestacija. Sportski turizam predstavlja oblik turizma u kojem sport čini glavni motiv turističkih putovanja. Pojam sportsko-rekreacijskog turizma predstavlja oblik turizma koji se temelji na čovjekovim potrebama za kretanjem, igrom, odnosno aktivnim odmorom (BARTOLUCI I DR., 2004.). Prostor Županije Zapadnohercegovačke ima značajne potencijale za razvoj sportsko-rekreacijskog turizma kao što su: Park prirode Blidinje, Mostarsko blato, izvor rijeke Lištice, jezero Krenica, jezero Tribistovo, slapovi Kravice i kupališta uz rijeku Trebižat. Zahvaljujući prirodnim potencijalima, na području županije moguće je tijekom cijele godine razvijati sportsko-rekreacijske oblike turizma: zimski sportsko-rekreacijski turizam (Park prirode Blidinje,) i ljetni (rijeke Lištica i Trebižat, jezera Krenica i Tribistovo, Park prirode Blidinje, Mostarsko blato). Osim postojeće resursne osnove, nužno je nadograđivanje i nadopunjavanje turističke ponude infrastrukturnim sadržajima poput izgradnje sportskih dvorana, teniskih terena, nogometnih terena, golf terena, bazena na otvorenom, wellness i spa centara. Osim sportsko-rekreacijskog, i avanturistički turizam kao specifičan oblik selektivnih vrsta turizma iz godine u godinu bilježi sve veći rast na svjetskom turističkom tržištu. Županija Zapadnohercegovačka posjeduje značajne potencijale kada je u pitanju avanturistički oblik turizma, međutim oni još uvijek nisu dovoljno valorizirani. Avanturistički turizam županije temelji se prvenstveno na prirodnim potencijalima prostora kao što su kanjoni rijeka Lištice i Tihaljine, kanjon Brine, planinarenje na Čvrsnici, kanu safari na rijeci Trebižatu, *paragliding* na Mostarskom blatu i Ljubuškom, *quad* ture na području Parka prirode Blidinje itd. Također je vrlo značajno spomenuti da je u sklopu projekta „Adriatic Canyoning“ 2019. godine na području Peć Mlini - Grude izgrađen i avanturistički park u sklopu kojeg je obnovljen most i šetnice do izvora rijeke Tihaljine. Za potrebe avanturističkog turizma postavljena je mogućnost *zip linea*, slobodnog i sportskog penjanja. U sklopu avanturističkog parka nalazi se i Ravlića pećina, jedno od najstarijih arheoloških nalazišta na prostoru Hercegovine. Osim uređenja avanturističkog parka na prostoru lokaliteta Peć Mlini, u sklopu projekta je uređen i kanjon rijeke Lištice.

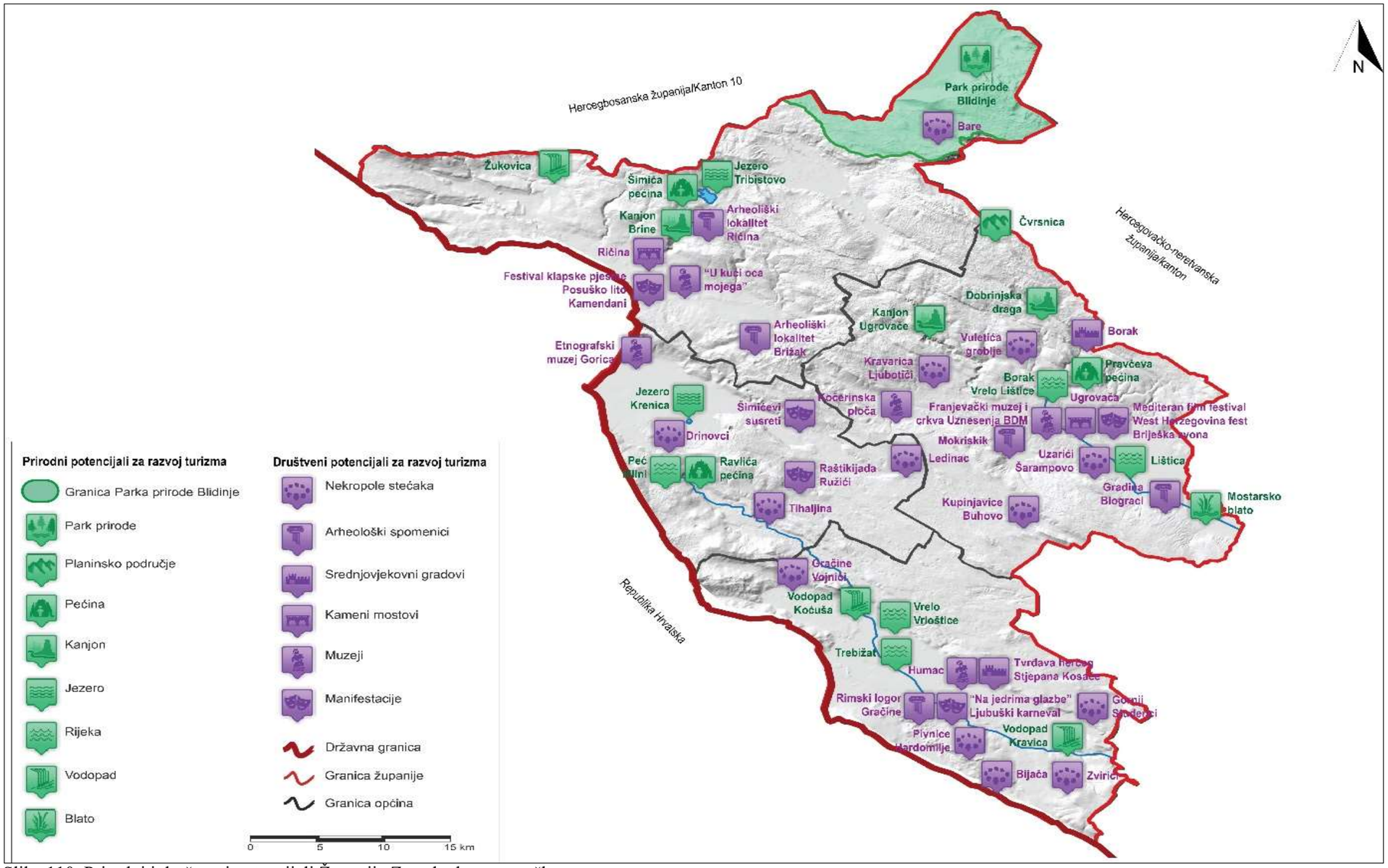

Slika 110. Prirodni i društveni potencijali Županije Zapadnohercegovačke

Uz prirodne i kulturne resurse značajan čimbenik razvoja ruralnih područja Županije Zapadnohercegovačke predstavlja lokalno stanovništvo tj., lokalna zajednica. Lokalna zajednica treba biti inicijator mjera i programa pomoću kojih će se prirodni i društveni resursi više valozirati. Na važnost lokalne zajednice ukazuje i Europska Unija, koja pristupom LEADER - *Liaison Entre Actions de Développement de l'Économie Rurale* naglasak stavlja na lokalne zajednice. Temeljni principi LEADER-a su: teritorijalna podjela bazirana na posebnostima određenih područja, upravljanje temeljeno na tzv., pristupu *odozdo prema gore*, partnerstvo bazirano na LAG-ovima (lokalnim akcijskim grupama), inovativnost, integralni razvoj, umrežavanje i suradnja. (LEADER pristup – Korist za ruralne zajednice u Bosni i Hercegovini). Bosna i Hercegovina nije članica Europske Unije međutim na temeljima pozitivnih iskustava i Europske prakse osnovani su pojedini LAG-ovi, kao npr. LAG Una-Sana koji rade na razvoju i poboljšanju životnih uvjeta u ruralnim sredinama. U Strategiji razvoja Županije Zapadnohercegovačke tj. njenom Akcijskom planu 2018-2020. godine izneseni su brojni projekti razvoja ruralnih sredina kao što su: razvijanje EKO proizvodnje, unaprjeđenje konkurentnosti Ljubuškog mladog krumpira, uređenje turističke infrastrukture u Peć-Mlinima, uređenje turističke infrastrukture u kanjonu Borak, uređenje turističke infrastrukture u Parku prihode Blidinje-Masna Luka, čišćenje odvodnih kanala u Imotsko-Bekijskom polju. Realizacija navedenih ali i drugih novih projekata značajno će unaprijediti razvoj ruralnog turizma čiji će se rezultati ogledati u izgradnje infrastrukture, kvaliteti usluge, obnovi kulturnog nasljeđa te poboljšanju uvjeta života u ruralnim sredinama.

10. ZAKLJUČAK

Najveći utjecaj na transformaciju ruralnih područja Županije Zapadnohercegovačke imali su prirodno-geografski i socioekonomski čimbenici. Njihovim međudjelovanjem definirana su obilježja i današnji izgled ruralnih područja. Istraživanje obuhvaća prostor Županije Zapadnohercegovačke (98 ruralnih naselja) od sredine 20. stoljeća do suvremenoga doba.

Prirodno-geografska osnova prostora uvjetovala je razvoj naselja na području Županije Zapadnohercegovačke. Geomorfološki gledano, prostor županije dio je Dinarskog luka koji obilježava vapnenačka podloga te pravac pružanja u smjeru SZ-JI, što je uvelike odredilo i organizaciju, odnosno evoluciju naselja. Razvoj prvih naselja vezan je uz riječne tokove i rubne dijelove plodnih polja u kršu (Bekijsko, Grudsko, Drinovačko, Veljačko, Vitinsko, Studenačko, Posuško, Rašljansko, Rakitno, Rastovačko, Kočerinsko, Mokarsko, Trnsko i Mostarsko blato). Radi se o agrarno najvrjednijim, a ujedno i najgušće naseljenim područjima županije. Uz geomorfološke bitan prirodno-geografski čimbenik koji je utjecao na prostorni razmještaj stanovništva jest klima. Na prostoru Županije Zapadnohercegovačke dominira klimatski razred C, odnosno tipovi Cf i Cs. Radi se o umjereno toploj i vlažnoj te sredozemnoj klimi. Navedeni klimatski razred dominira u nizinskim (Ljubuški) i brežuljkastim (Grude i Široki Brijeg) dijelovima županije, dok su sjeverni planinski dijelovi (Posušje) pod utjecajem klimatskog tipa D koji karakterizira šumsko-snježna klima. Područja s dominantnim klimatskim razredom C gušće su naseljena, ali i gospodarski razvijenija za razliku od područja u kojima je prisutna šumsko-snježna klima. Različiti prirodno-geografski čimbenici uvjetovali su strukturnu raznolikost ruralnih naselja, čime je potvrđena prva hipoteza **(H_1)** prema kojoj su ***ruralna naselja na teritoriju Županije Zapadnohercegovačke strukturno raznolika.***

Intenzivno kretanje stanovništva u promatranom razdoblju od 1961. do 2013. godine pokazuje negativne stope kretanja izražene osobito u ruralnim naseljima Županije Zapadnohercegovačke. Analizom demografskih pokazatelja samo je u razdoblju od 1961. do 1971. godine uočen blagi rast broja stanovnika. Razlog blagoga rasta broja stanovnika je završetak Drugoga svjetskog rata te visoka stopa nataliteta. U navedenom razdoblju i neka od najudaljenijih ruralnih naselja bilježe blagi porast stanovništva (Izbično, Kašće, Dole, Podbila, Vir i Zagorje). U razdoblju od 1971. do 1981. godine najveći broj ruralnih naselja županije

bilježi negativnu stopu broja stanovnika, dok su pozitivna kretanja, odnosno stopa ukupne promjene (r), zabilježena samo u gradskim/općinskim sjedištima (Grude 18,6 %, Ljubuški 32 %, Posušje 68 % i Široki Brijeg 58,3 %). Pad broja stanovnika uzrokovan je prije svega brojnim emigracijama radno sposobnoga stanovništva na privremeni, a potom i često rad u inozemstvo te razvojem industrije. Lociranje industrije u gradskim/urbanim sjedištima (Grude, Ljubuški, Posušje i Široki Brijeg) i prijelaznim naseljima županije (Trn, Lise, Oklaji, Knešpolje, Humac i Predgrađe) utjecalo je na preseljenje velikoga broja stanovništva iz brdsko-planinskih područja. Uslijed priljeva stanovništva, gradska/općinska sjedišta prostorno se šire te preuzimaju centralne funkcije (stambenu, zdravstvenu, obrazovnu i funkciju zapošljavanja), čime se na prostoru Županije Zapadnohercegovačke jasno izdvajaju četiri pola razvoja (Grude, Ljubuški, Posušje i Široki Brijeg). Za razliku od prijelaznih i gradskih/općinskih sjedišta županije, brdsko-planinska naselja izložena su procesima depopulacije i stagnacije, čime se može potvrditi druga hipoteza ***(H_2)*** prema kojoj je ***intenzitet transformacije ruralnih naselja manji što je veća udaljenost od centralnih naselja***.

Socioekonomski procesi depopulacije, deruralizacije i deagrarizacije uvjetovali su preobrazbu kulturnoga i agrarnoga krajolika ruralnih naselja Županije Zapadnohercegovačke. Proces preobrazbe ruralnih naselja analiziran je na temelju prostornoga širenja, promjena centralnih funkcija te promjena nastalih u vizualnom izgledu naselja. Najveći utjecaj na prostorno širenje naselja imao je proces industrijalizacije. Razvoj metaloprerađivačke industrije u centralnim (Grude, Ljubuški, Posušje i Široki Brijeg) i prijelaznima (Lise, Oklaji, Trn, Knešpolje, Predgrađe i Humac) naseljima uvjetovao je premještanje stanovništva iz ruralnih područja, uslijed čega gradska/općinska sjedišta i prijelazna naselja postaju središtima okupljanja stanovništva i gospodarstva. Primjerice, u prijelaznom naselju Trn – Široki Brijeg u analiziranom se razdoblju broj stanovnika upeterostručio - 1961. godine naselje je imalo 463, a 2013. godine 2545 stanovnika. Time je potvrđena treća hipoteza ***(H_3)*** prema kojoj je ***napuštanje ruralnih prostora Županije Zapadnohercegovačke intenzivno od sredine 20. stoljeća zbog procesa industrijalizacije i urbanizacije.***

Širenjem naselja preuzimaju i pojedine centralne funkcije kao što su: funkcija stanovanja, poslovna, obrazovna i zdravstvena funkcija. Za razliku od gradskih/općinskih i prijelaznih naselja, ruralna naselja ostaju i bez osnovnih funkcija kao što su stambena i obrazovna funkcija. U brdsko-planinskim naseljima (Gornji Crnač, Donji Crnač i Gornji Gradac) posljednjih je godina, uslijed izražene depopulacije, došlo i do zatvaranja područnih

škola. S obzirom na negativne socio-gospodarske procese, posebice izražene u brdsko-planinskim područjima, javlja se i veliki broj izoliranih ruralnih naselja (Bare, Masna Luka, Konjsko, Podbila, Rujan i Vučipolje). Time je potvrđena i četvrta hipoteza ***(H₄)*** prema kojoj su ***procesi depopulacije, deagrarizacije i deruralizacije, uzrokovali sve veću pojavu izoliranih naselja u brdsko-planinskim područjima Županije Zapadnohercegovačke.***

Negativni trendovi depopulacije ruralnih naselja nastavljaju se i u daljnjem razdoblju, tj. u vremenu nakon ratnih zbivanja pa sve do posljednjega Popisa stanovništva 2013. godine. Iseljavanje stanovništva iz ruralnih područja bitno je utjecalo i na promjenu dobno-spolne i obrazovne strukture stanovništva u ruralnim naseljima. Analiza dobne strukture ukazuje na smanjenje udjela mladog, a povećanje starog stanovništva. Na razini svih općina posljednjim Popisom stanovništva 2013. godine uočeno je smanjenje udjela mladog, a povećanje zrelog i starog stanovništva. Kao primjer izdvojit ćemo općinu Ljubuški koja je 1961. godine imala 39,2 %, a 2013. godine 26,4 % udjela mladog stanovništva. Razvoj industrije te zapošljavanje stanovništva u sekundarnim i uslužnim djelatnostima doveo je i do promjene socio-ekonomske strukture stanovništva. Napuštanjem ruralnih područja dolazi do deagrarizacije, odnosno smanjenja broja zaposlenih u primarnom sektoru. Primjerice, općina Grude imala je 1961. godine 88,3 % zaposlenog stanovništva u primarnom sektoru, dok je taj postotak 2013. godine iznosio 3,1 %. Isti pokazatelji su prisutni na prostoru cijele županije, čime je potvrđena peta hipoteza ***(H₅)*** prema kojoj se ***postotak poljoprivrednoga stanovništva u ukupnome broju stanovnika značajno smanjio, što se odrazilo i na promjene u načinu korištenja poljoprivrednih površina***.

Posebna pozornost rada posvećena je izradi tipologije ruralnih naselja Županije Zapadnohercegovačke. Nakon analize definicija pojma ruralnoga i ruralnosti te pregleda pojedinih tipologija uočena su dva osnovna modela izrade tipologije: agregativni, koji ide od pojedinačnoga k općem, i disagregativni, koji ide od općega k pojedinačnom. Također, postoji mogućnost kombiniranja obaju pristupa pri izradi tipologije. Prilikom izrade tipologija koriste se različite varijable, ovisno o odabranom agregativnom ili disagregativnom pristupu. Za izradu tipologije ruralnih naselja Županije Zapadnohercegovačke odabran je disagregativni pristup. U prvome dijelu tipologije, na temelju broja i gustoće stanovništva te udaljenosti od centralnih naselja, definirana su tri osnovna tipa naselja: *prijelazna*, *izolirana* i *ruralna* naselja. S obzirom da najveći postotak naselja pripada kategoriji ruralnih naselja (80 %), u drugome dijelu tipologije dodani su još kriteriji nadmorske visine i socioekonomske strukture naselja. Nakon

statističke i kartografske analize odabranih varijabli, definirano je šest tipova ruralnih naselja: *izolirana naselja*, *prijelazna naselja*, *ekonomski diverzificirana ruralna naselja* (nizinskog, brežuljkastog i planinskog tipa), *ruralna naselja s izraženim dnevnim cirkulacijama* (nizinskog, brežuljkastog i planinskog tipa), *ruralna naselja intenzivne poljoprivrede* i *stočarska ruralna naselja*.

Preobrazba agrarnoga krajolika analizirana je na temelju katastarskih podataka iz 1974. i 2019. godine a provedeno je na primjeru općine Humac. Istraživanjem je uočeno smanjenje površina pod šumama i povećanje površina u kategoriji ostalo i neplodno zemljište. Povećanje površina u navedenim kategorijama može se objasniti pretvaranjem šumskih i obradivih u gospodarska područja. Razlog tomu jest povećavanje broja stanovnika katastarske općine Humac, posebice u njezinu jugoistočnome dijelu, gdje je izražena gradnja stambenih i drugih objekata. Uslijed napuštanja primarnih djelatnosti, na području općine Humac vidljivo je prepuštanje agrarnoga krajolika socijalnom ugaru, što je potvrdilo i terensko istraživanje provedeno u listopadu 2019. godine.

Za potrebe istraživanja vrijednosti ruralnoga krajolika provedena je Delfi metoda. U istraživanju je sudjelovao tim od 12 stručnjaka: četiri geografa, jedan arheolog, dva ekonomista, dva agronoma, dva poduzetnika u ruralnome turizmu i jedan vinar. Tijekom istraživanja provedena su tri anketna upitnika kroz koja su stručnjaci nastojali definirati rješenja za probleme ruralnih područja Županije Zapadnohercegovačke. Kao najveće prednosti ruralnih područja županije stručnjaci su naveli: prirodne resurse, očuvanost okoliša, specifičnost hercegovačkoga krajolika te povoljan geoprometni položaj. Ispitanici, kao nositelje razvoja ruralnih područja, izdvajaju ruralni turizam i druge oblike turizma (gastronomski i vinski turizam, sportsko-rekreacijski i kulturni turizam) koji se mogu razvijati u ruralnim područjima. Nositelji razvoja ruralnih područja Županije Zapadnohercegovačke, prema mišljenju ispitanika, trebaju biti javno i privatno partnerstvo, čime naglašavaju nužnost veće suradnje između javnoga i privatnoga sektora.

U radu su također analizirani i izdvojeni potencijali ruralnih područja Županije Zapadnohercegovačke. Uz poljoprivrednu proizvodnju, koja predstavlja tradicionalnu djelatnost, bitno je naglasiti važnost diverzifikacije djelatnosti u ruralnim područjima županije. Diverzifikacijom djelatnosti, kao što je organska poljoprivredna proizvodnja, ruralni turizam te inovativna industrija, zasigurno bi se u određenoj mjeri spriječili negativni socio-ekonomski procesi prisutni u ruralnim područjima Županije Zapadnohercegovačke.

SAŽETAK

Na preobrazbu ruralnih područja najveći su utjecaj imali prirodno-geografski i socioekonomski čimbenici. Do sredine 20. stoljeća Županija Zapadnohercegovačka bila je izrazito poljoprivredna, usmjerena na poljoprivrednu proizvodnju i stočarstvo. Pojava industrije i urbanizacije u potpunosti je izmijenila strukturu ruralnih područja županije, koju je danas nemoguće jednoznačno definirati. S obzirom na korištenje različitih parametara definiranja ruralnih prostora, posebna pozornost u radu posvećena je pregledu pojedinih pristupa i modela na svjetskoj i europskoj razini.

Za potrebe istraživanja korištena je domaća i inozemna znanstvena literatura te brojni izvori koji su analizirani i obrađeni matematičko-statističkim metodama te grafički prikazani u programima *Microsoft Excel* i *Quantum GIS*. Terenskim istraživanjem upotpunjena je realna slika istraživanog prostora te je napravljena potrebna fotodokumentacija, kao i razgovor s lokalnim stanovništvom.

Preobrazba ruralnih područja županije posljedica je razvoja industrije i urbanizacije te izražene polarizacije s četiri pola razvoja (Grude, Ljubuški, Posušje i Široki Brijeg). Dok s jedne strane imamo demografski rast i gospodarski razvoj, osobito zabilježen u gradskim/općinskim sjedištima, ruralna se područja suočavaju s brojnim negativnim socio-ekonomskim procesima kao što su depopulacija, deagrarizacija i deruralizacija. Negativni socio-ekonomski procesi također su se negativno odrazili i na ruralni krajolik, a to pokazuje i analiza korištenja zemljišta u katastarskoj općini Humac od 1974. do 2019. godine. U analiziranom razdoblju na području k.o. Humac najočitije je povećanje površina u kategoriji ostalo za 4 %, što je rezultat pretvaranja obradivih površina, njiva i vinograda, u gospodarska zemljišta. Poredbom katastarskih podataka iz 1974. i 2019. godine nisu uočene značajnije promjene, međutim terenskim istraživanjem i fotodokumentiranjem prostora uočena je sve veća pojava socijalnoga ugara uslijed procesa prestrukturiranja stanovništva.

U doktorskoj disertaciji poseban je naglasak stavljen na izradu tipologije ruralnih naselja Županije Zapadnohercegovačke. Prilikom izrade tipologije analizirane su statistički i kartografski obrađene odabrane varijable (broj i gustoća stanovnika, udaljenost od centralnih naselja, nadmorska visina i socioekonomska struktura naselja). Definiranjem šest tipova i podtipova ruralnih naselja (*izolirana naselja*, *prijelazna naselja*, *ekonomski diverzificirana ruralna naselja* (nizinskog, brežuljkastog i planinskog tipa), *ruralna naselja s izraženim dnevnim cirkulacijama* (nizinskog, brežuljkastog i planinskog tipa), *ruralna naselja intenzivne*

poljoprivrede i *stočarska ruralna naselja*) potvrđena je strukturna raznolikost naselja unutar županije. Tipologija je pokazatelj trenutačne situacije u pojedinim naseljima, no postavlja se pitanje u kojem smjeru će ići razvoj, odnosno stagnacija pojedinih ruralnih naselja. Zbog problema s kojima se suočavaju ruralna područja Županije Zapadnohercegovačke, provedena je i Delfi metoda, odnosno istraživanje od lipnja do listopada 2019. godine. Tim stručnjaka koji je sudjelovao u istraživanju definirao je smjernice razvoja ruralnoga prostora županije. Zaključeno je da prostor Županije Zapadnohercegovačke ima brojne prirodne i društvene potencijale za razvoj ruralnoga turizma, a kao potencijalne nositelje razvoja turizma stručnjaci ističu gastro i vinski turizam, ekoturizam i sportsko-rekreacijski turizam. Također, osim turizma u ruralnim područjima nužno je intenziviranje poljoprivredne proizvodnje, uvođenje inovativnih industrija i niz drugih vrijednosti za koje se očekuje da će u budućnosti biti prepoznati i valorizirani.

Ključne riječi: Županija Zapadnohercegovačka; ruralna područja; tipologija; transformacija; ruralni krajolik.

SUMMARY

Natural geographical and socioeconomic factors have had the greatest impact on transformation of rural areas. Until the mid-20th century, West Herzegovina Canton was markedly agricultural area, focused on agricultural production and livestock. The emergence of industry and urbanisation has changed the structure of Canton's rural areas, which is impossible to be precisely defined nowadays. Considering the use of different parameteres for defining rural ares, special attention is given to reviewing individual approaches and models at the world and European level.

Domestic and foreign scientific literature as well as numerous sources have been used for the needs of this research. The sources have been analysed and processed by mathematical and statistical methods and represented graphically in Microsoft Excel and Quantum Gis. The real picture of researched area has been completed by field research and special photo documentation, which was made as well as the interviews conducted with the local population.

Transformation of Canton's rural areas is the result of industry and urbanisation development and expressed polarisation with 4 poles of development (Grude, Ljubuški, Posušje and Široki Brijeg). On the one hand there is demographic growth and economic development primarily noted in central settlements, while the rural areas are faced with numerous negative socioeconomic processes such as depopulation, deagrarisation and deruralisation. Negative socioeconomic processes also had a negative impact on the rural landscape, as show by the analysis of land use in the cadastral municipality of Humac 1974 to 2019. In the analyzed period in the area of Humac most obviously increased the area in the category by (4%) as result of the conversion of arable land (arable land, vineyeards) fo farmland. Comparing the cadastral dana from 1974 and 2019. no significant changes were observed, however, throught field research and photo- documenting of the area, there was an increasing occurrence of social blockage due to the process of population restructuring.

Special emphasis in this doctoral thesis has been placed on the make of rural settlements' typology of West Herzegovina Canton. When developing typology selected variables (number and density of citizens, distance from central settlements, altitude and socioeconomic structure of settlements) were analysed and statistically and cartographically processed. Structural diversity of settlements within the Canton have been confirmed by defining of 6 types and subtypes of rural settlements (isolated settlements, transitional settlements, economic

diversified rural settlements (lowland, hilly and mountain type), rural settlement of intensive agriculture and livestock rural settlements). Typology is an indicator of present situation in certain settlements, but the question: Which direction will development i.e. stagnation of certain rural settlement take? Due to the problems facing the rural areas of the County of West Herzegovina, the Delphi method was also carries out, in the survey from June to October 2019. The team of experts involved in the researsh defined the guidelines for the development of the rural space of the county. It was concluded that the area of West Herzegovina County has numerous natural and social potentials for the development of rural tourism, and experts highlight gastronomy, wine, eco tourism and sports and recreational tourism as potentials carriers of tourism developoment. In addition to tourism in rural areas, it is necessary to intensify agricultural production, introduce innovative industries and number of other values that are expected to be recognized valude in the future.

Key words; County of West Herzegovina, rural area, typology, transformation, rural landscape

IZVORI I INTERNETSKI IZVORI
Izvori:

1. European Landscape Convention, (2002); Council of Europe, Firenza.

2. Geodetski zavod Sarajevo, Reprodukcija Zavoda za kartografiju, *GEOKARTA,* Beograd 1977.

3. *Integrirana strategija razvoja općine Ljubuški, 2014.-2024*.

4. Interni podatci o broju upisani učenika Osnovne škole Biograci-područna škole Jare podatci za školsku godinu 2015./2016; 2018./2019.

5. Integrirana strategija razvoja Županije Zapadnohercegovačke u periodu od 2014.-2020:

6. *Trogodišnji Akcijski plan* 2018.-2020.

7. LEADER pristup korist za ruralne zajednice u Bosni i Hercegovini, *IPA Program Europske unije za Bosnu i Hercegovinu,* Tuzla, 2012.

8. Monografija Široki Brijeg, (2008), Općina Široki Brijeg, Široki Brijeg.

9. Stanovništvo SR BIH, *Prirodno kretanje stanovništva 1953.-1962*., Republički zavod za statistiku, Sarajevo, 1966.

10. Stanovništvo SR BIH, *Prirodno kretanje stanovništva 1961.-1968*., Republički zavod za statistiku, Sarajevo, 1969.

11.*Statistički godišnjak SFRJ*, 1962, Beograd, 1962.

12. *Statistički godišnjak Bosne i Hercegovine*, 1982., Godina XVI., Sarajevo, 1982.

13. *Statistički godišnjak Bosne i Hercegovine*, 1982., Godina XVI., Sarajevo, 1982.

14. *Statistički godišnjak Bosne i Hercegovine,* 1992*.,* Godina XVI., Sarajevo, 1992.

15. *Statistički godišnjak 2008*., Federalni zavod za statistiku, Sarajevo 2009.

16. *Statistički godšnjak 2012*., Federalni zavod za statistiku, Sarajevo, 2013.

17. Popis stanovništva 1961., *Pol i starost*, Knjiga XI., Rezultati za naselja, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1965.

18. Popis stanovništva 1961., *Migraciona obilježja*, Knjiga XII., Savezni zavod za statistiku, Beograd 1965.

19. Popis stanovništva 1961., *Vitalna, etnička i migraciona obilježja*, Knjiga VI., Savezni zavod za statistiku, Beograd 1967.

20. Popis stanovištva 1961., *Školska sprema i pismenost*, Knjiga XIII., Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1965.

21. Popis stanovništva 1961., *Stanovništvo i domaćinstva u 1948., 1953, i 1961*., Knjiga X., Rezultati za naselja, Savezni zavod za statistiku Beograd, 1965.

22. Popis stanovništva 1961., *Ekonomska obeležja stanovništva*, Knjiga VIII., Rezultati za opštine, Beograd, 1966.
23. Popis stanovništva i stanova 1971, *Pol i starost*: rezultati po naseljima i opštinama, Knjiga VIII, SZS, Beograd, 1973.;
24. Popis stanovništva i stanova 1971, *Korišćenje i nastanjena lica, rezultati po naseljima i opštinama*, Knjiga I., Beograd, 1972.
25. *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1981*., Republički zavod za statistiku,Sarajevo, 1983.
26. Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1981., *Stanovništvo u zemlji koje obavlja zanimanje po opštini rada premda djelatnostima i društveno ekonomskom položaju*, Beograd, 1983.
27. Popis stanovništva, domaćinstva i stanova 1981., *Domaćinstva, poljoprivredno stanovnišvo i poljoprivredni fondovi domaćinstava*, Tabela 195., Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1984.
28. Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1981., Domaćinstava/kućanstava i stanova 1981., *Radnici po opštinama rada prema djelatnosti, polu i stepenu obrazovanja*, Beograd, 1984.
29. *Popis stanovništva, domaćinstava/kućanstava i poljoprivrednih gazdinstava 1991*., Republički zavod za statistiku, Sarajevo, 1999.
30. Popis stanovništva, domaćinstava/kućanstava i stanova u BiH 2013., *Starost i spol, bračni status, fertilitet ženskoga stanovništva*, Knjiga I., Sarajevo, 2017.
31. Popis stanovništva, domaćinstava/kućanstava i stanova u BIH 2013, *Ekonomske karakteristike*, Knjiga VII, Sarajevo, 2017.
32. Popis stanovništva, domaćinstava/kućanstava i stanova u BiH 2013., *Obrazovne karakteristike*, knjiga IV., Sarajevo, 2017.
33. Popis stanovništva, domaćinstava/kućanstava i stanova u BiH 2013., *Migracije,* Knjiga VIII., Sarajevo.
34. Politecnico di Milano (1999): *A Typology of Rural Area in Europe; Indicators on Strenght and Weaknes of territories and Selection Area*, Politechnico di Milano.
35.Podatci o katastarskim kategorijama korištenja zemljišta k. o. Humac, Geodetski Zavod Sarajevo, Područni ured Ljubuški, Ljubuški, 2019.

36. *Registar poljoprivrednih gospodarstava, ministarstvo poljoprivrede, vodoprivrede i šumarstva*, Sarajevo, 2017.
37. *Podatci o površini Županije Zapadnohercegovačke po naseljima 2013. godine*, FZS.
38. *Vitalni događaji u SR BIH 1975.-1984*., Republički zavod za statistiku, Sarajevo, 1986.
39. *Vitalni događaji u SR BIH 1984.-1987*., Republički zavod za statistiku, Sarajevo, 1989;
40. *Upotrebne vrijednosti zemljišta Zapadnohercegovačke županije*, Sarajevo, 2018.
41. *Zapadnohercegovački kanton u brojakama 2013*., Federalni zavod za statistiku, Sarajevo, 2014.

Internetski izvori:

URL 1: *Zapadnohercegovački kanton*., Federalni zavod za statistiku, http://fzs.ba/wp-content/uploads/2018/07/Kanton-8-Zapadnohercegova%C4%8Dki-kanton.pdf 21.01. 2018.

URL 2: *Grude klimatski podatci http://*www.meteoblue.com/sr/vreme/historyclimate/climatemodelled 25.02.2020.

URL 3: *Višenamjensko vrednovanje tla Posušje*, http:// https://www.opcina-posusje.ba/wp-content/uploads/2018/07/Studija%20Visenamjensko%20vrednovanje%20poljoprivrednog%20zemljista%20na%20podrucju%20opcine%20Posusje-2018..pdf, 09.lipanj, 2020.

URL 4: https://unstats.un.org/unsd/demographic-social/products/dyb/dybsets/2016.pdf lipanj, 2018.

URL 5: *Zakon o lokalnoj samoupravi*, https://www.fbihvlada 31. svibanj 2018.

URL 6: *Zakon o lokalnoj samoupravi Hrvatske*, https://narodnenovine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2001_04_33_569.html, 01.lipnj, 2020.

URL 7: *Model diferencijacije urbanih, ruralnih i prijelaznih naselja u RH*, Državni zavod za statistiku RH, , https://www.dzs.hr/Eng/Publication/metodologije/metod_67.pdf 31.svibanj, 2018.

URL 8: *Zakon o lokalnoj samoupravi Srbije,* https://www.zakonolokalnojsamoupravi 02.lipanj, 2018.

URL 9: *Zakon o lokalnoj samoupravi Slovenije*, Glasilo uradni list RS https://www.uradni-list.si/glasilo-uradni-list-rs 02.lipnja, 2018.

URL 10: http://ec.europa.eu/eurostat/web/nuts/local-administrative-units 04.lipanj 2018)

URL 11: OECD, Factbook 2015-2106. https://asset.keepeek-.com/medias19.svibanj 2018.

URL 12: https://ec.europa.eu/eurostat/web/rural-development/methodology, 01.lipanj, 2020.

URL13: *Duhanska stanica Ljubuški,* https://dodig.info/2017/03/zaboravljena-bastina-duhanske-stanice-u-heregovini 20.02.2019.

URL 13: https://bizfluent.com/info-10037278-five-categories-economic-activity.html 26.ožujka 2019).

URL 14: *Violeta,* https://violeta.com/, 3. svibanj,2020.

URL 15: *Makroekonomski pokazatelji Federacije*, http://fzzpr.gov.ba/bs/pubs/3/3/publikacije, 01. lipanj, 2020.

URL 16: *Strategija razvoja Bosne i Hercegovine*, http://mft.gov.ba/bos/images/stories /medjunarodnaStrategija%20razvoja%20BiH.pdf, 08. svibnja, 2020.

URL 17: *Stare slike Široki Brijeg*, http://www.sirokibrijegstarefotografije 15.11.2019.

URL 18: *Županija Zapadnohercegovačka,* http://www.vladazzh.com/,5. listopad 2019

URL 19: *Stare slike Grude*, http://www.staregrude 15. 11.2019.

URL 20: *Stare slike Ljubuški*, http://stareslikevitina 16.11.2019.

URL 21: https://whc.unesco.org/en/culturallandscape/13.3.2019.

URL 22: http://www.eui-zzh.ba/images/PDF/brosure/zupanijska_HRV.pdf 23.11.2019.

URL 23: https://www.katastar.ba/geoportal 10.11.2019.

URL 24: http://www.fao.org/faostat/en/#compare 10.11.2018.

URL 25: *OECD Regional Typology*, 2011. 22.02.2019.

LITERATURA

1. ANĐELIĆ, P., SIVRIĆ, M., ANĐELIĆ, T. (1999): *Srednjovjekovne humske župe*, Fram Ziral, Mostar, 296.

2. ANĐELIĆ, P. (1984): *Doba srednjovjekovne bosanske države, u: Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast*, Drugo prerađeno i dopunjeno izdanje, Biblioteka Kulturno nasljeđe, Veselin Masleša, Sarajevo, 547.

3. ANTROP, M. (2006): *Sustainable landscapes: contradiction, fiction or utopia?*, Landscape and Urban Planning, vol. 75, 187-197.

4. BAJIĆ, D., TRBIĆ, G. (2016): *Klimatski atlas Bosne i Hercegovine, temperature i padaline*, PMF, Univerzitet u Banja Luci, 207.

5. BALLAS, D., KALOGERESIS, T., LABRANIDIS, L. (2003): *A comparative study of typologies for rural areas in Europe*, 43., European Congress of the Regional Science Association, Jyvaskyla, 1-38.

6. BAUM, S., TRAPP, C., WEINGARTEN, P. (2004): *Typology of rurals areas in the Central and Eastern new Member States*, 87' EAAE Seminar Assessing rural development of the CAP, Wiena, Austria, 1-21.

7. BAUČIĆ, I., (1972): Socijalno-ekonomske posljedice vanjskih migracija radne snage iz Jugoslavije, Geografski glasnik, 33-34., 25-59.

8. BARTOLUCI, M., I SURADNICI (2004): *Menadžment u sportu i turizmu*, Kineziološki fakultet, Ekonomski fakultet, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 435.

9. BELJO, J., IVANKOVIĆ, M., HERCEG, N. (2017): *Gospodarsko i socijalno značenje uzgoja duhana u Hercegovini*, u: Zbornik radova Duhan u Bosni i Hercegovini, jučer, danas, sutra, (ur. M. Ivanković), Federalni agromediteranski zavod, Mostar, 70-83.

10. BELJO, J., IVANKOVIĆ, M., OSTOJIĆ, I. (2018): *130 godina organiziranog vinograarstva i vinarstva u Bosni i Hercegovini,* Federalni agromediteranski zavod, Sveučilište u Mostaru, Fram-Ziral, Mostar, 254.

11. BENAKI, V., RONTOS, K., APOSTOLOPOULOS, C., KAZAZIS, E., CHRISTOS, M. (2005): *Rural Areas in the Greece;* Definition, Typology and Data Needs fot the Monitoring and Evaluation of Rural Development, National Statistical Service of Greece, 22.

12. BEVANDA, V. (2016): *Školstvo*, Crkva na kamenu, Mostar, 344.

13. BEŠLIN, M. (2014): *Pokušaj modernizacije u Srbiji 1968.-1972., između „revolucionarnog kursa“ i reformskih težnji*, Doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Univerzitet Novi Sad, 2014, 858.
14. BLAĆE, A. (2014): *Razvoj i suvremena preobrazba krajolika naselja Danilskog polja kod Šibenika,* Ekonomska i ekohistorija, Vol X., br. 10., 173-188.
15. BLAĆE, A., ČUKA, A. (2016): *Razvoj krajolika i poljoprivrede zemuničkog područja*, u: Zemunik u prostoru i vremenu, J. Faričić, Z. Dundović (ur.), Sveučilište u Zadru, Zavod za povijesne znanosti HAZU u Zadru, Župa Marije kraljice mira – Kraljice Hrvata u Zemuniku, Općina Zemunik Donji, 260-271.
16. BOJANOVSKI, I. (1988): *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Djela/ANUBiH, knj. LXVI, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 6., Sarajevo, 188.
17. BRUNSKO, Z. (2001): *Suvremena tehnologija i društvo znanja*, Naše more, Vol. 47, No. 3-4/2000, 150-156.
18. BUTKOVIĆ, H., SAMARDŽIJA, V. (2019): *Digitalna transformacija tržišta rada u Hrvatskoj*, Institut za razvoj i međunarodne odnose, Zagreb, 207.
19. BUGARSKI, A. (1970); *Seoska arhitektura u okolini Lištice*, Glasnik Zemaljskog muzeja, Svezak XXIV/XV, Sarajevo, 135-183.
20. CLOKE, P. (1977); An index of rurality for England and Wales, Regional Studies, Vol. 11., 31-46.
21. COOK, P.„J., MIZER, K., L. (1994); The Revired ERS County Typology“ Rural development Research Report, No. 89, Economic research Service, U.S. Department of Agriculture, 53.
22. CRKVENČIĆ, I. (1981): *Socijalnogeografski aspekti pojave ugara, odnosno neobrađenih oranica*, Hrvatski geografski glasnik, Vol. 43. No. 1., 95-106.
23. CRKVENČIĆ, I., MALIĆ, A. (1988); *Agrarna geografija*, Školska knjiga, Zagreb, 217.
24. CUHLS, K. (2005): *The Delphi Method.* In: Cuhls, K. (Ed.): Delphi Surveys. Teaching material for UNIDO foresight seminars. Wien: UNIDO, 93–112.
25. CVITANOVIĆ, A. (2002): *Geografski rječnik*, Hrvatsko geografsko društvo, Zadar, 685.
26. ĆOSIĆ, K., FABAC, R. (2001): *Gospodarski rast, tehnološki razvitak i suvremeno obrazovanje*, Ekonomski pregled, Vol. 52, No. 5-6, 516-544.
27. ČIKIĆ, J., (2017): Transformacija i re(brandiranje) ruralnog prostora, *Agroekonomika*, 46 (76), 23-35.
28. ČOVIĆ, B. (1989): *Posuška kultura*, Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo, 61-127.

29. ČULJAK, M. (2014): *Transformacija ruralnog krajolika grada Mostara kao posljedica socio-geografskih procesa u drugoj polovici XX. stoljeća*, Magistarski rad, Sveučilište u Mostaru, 217.
30. ČREMOŠNIK, I. (1990): *Rimska utvrđenja u BiH s osobitim osvrtom na utvrđenja kasne antike*, Arheloški vestnik, Ljubljana, 255-364.
31. DEMONJA D., RUŽIĆ P. (2010): *Ruralni turizam u Hrvatskoj*, Meridijani, Zagreb, 320.
32. DREŠKOVIĆ, N., MIRIĆ, R. (2014): *Klimatska regionalizacija Bosne i Hercegovine*, u; Zbornik radova 3. Kongres geografa Bosne i Hercegovine, (ur. Nusret Drešković) Sarajevo, 280-294.
33. DODIG, R. (2011): *Rimski kompleks na Gračinama, vojni tabor ili?* Hrvatsko arheološko društvo, vol. 27., Zagreb, 327- 345.
34. DUGANDŽIĆ, I. (2005): *O nastanku grada Širokog Brijega*, Fram Ziral, Mostar, str. 193-220.
35. DUMBOVIĆ-BILUŠIĆ, B. (2014): *Prilog tumačenju pojma krajolika kao kulturne kategorije*, Sociologija i prostor, časopis za istraživanje prostornoga i sociokulturnog razvoja, Vol. 52, No. 2(199), 187-205.
36. ĐUROVIĆ, I., ŠARAVANJA, K., ORČ, F. (2015): *Tradicionalne suhozidne konstrukcije, s posebnim osvrtom na Hercegovinu i Dubrovačko primorje*; I. dio Samostojeći zidovi, u ; e - Zbornik“ Elektronički zbornik Građevinskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru, broj 10, XII., 92-115.
37. ERET, L. (2017): *Neka razmatranja o primjeni Delphi metode u kvalitativnim istraživanjima odgoja i obrazovanja,* Školski vjesnik; časopis za pedagogijsku teoriju i praksu, 66, 77-94.
38. ERMISCHER, G. (2004): *Mental Landscape. Landscape as Idea and Concept*, “Landscape Research“, 29 (4): 171-183.
39. GALIĆ, A. (2015): *Uloga litologije, tektonike i vode u postanku krša*, Građevinski fakultet, Mostar, br. 10., 79-91.
40. GALIĆ, A., PRSKALO, G. (2016): *Osnove hidrogeologije i hidrologije krša*, Fram Ziral, Mostar, 182.
41. GALIĆ, J. (2015): *Demografski problemi Zapadnohercegovačke županije i njihov uticaj na morfološko-funkcionalne promene naselja*, Doktorska disertacija, Univerzitet u Novom Sadu, 266.
42. GELO, T., DRUŽIĆ, M.(2016): *Ukupna faktorska produktivnost hrvatskoga gospodarstva*, Ekonomska misao i praksa, XXIV., 2., 327-344.

43. GLAVAŠ, T. (2006): *Sakralne građevine u širokobriješkom kraju od ranog kršćanstva do kraja srednjeg vijeka (IV. − XIV. st), u zborniku*: Sto godina crkve na Širokom Brijegu, Široki Brijeg, 23-47.

44. GRGIĆ, I., FILAN, N., DUJAKOVIĆ, A., MEHMEDSPAHIĆ, E., ŠABIĆ- GRGIĆ, N. (2019); „*Harmonizacija katastra i zemljišne knjige u BiH na primjeru nekoliko katastarskih općina*“ u Zbornik radova 12. simpozij ovlaštenih inženjera geodezije, Opatija, 87-95.

45. HART, J. F. (1998): *Rural Landscape*, Johns Hopkins University Press, 390.

46. HALAMI, A. (2003): *Multivarijantna analiza u društvenim znanostima*, Alineja, Zagreb, 320.

47. HALFACREE, K. (1995): *Talking About Rurality Social Representations of the Rural as Expressed by Residents of six English Parishes*, Journal of Rural Studies, Vol. 11., br. 1., 1-20.

48. HARRINGTON, V., O' DONOGHUE, D. (1998): *Rurality in England and Wales 1991*; A Replication and Extension of the 1981. Rurality Indeks, Sociologia Ruralis, 38(2), 178-203.

49. HODŽIĆ, A. (2006): *Selo kao izbor*? Institut za društvena istraživanja, Zagreb, 141.

50. HOGGART, K. (1990): *Let ' s do away with rural, Journal of Rural Studies*, Vol. 6, 245-257.

51. ILIĆ, Ž. (1970): *Narodna privreda Ličtice i okoline*, Glasnik Zemaljskog muzeja, Svezak XXIV/XV, Sarajevo, 185-236.

52. IVANKOVIĆ, M., MARKIĆ, B., ĐEMIDŽIĆ, M. (2017): *Ekonomski, tržišni i tehnološki aspekti nestanka proizvodnje duhana u Hercegovini;* u Zbornik radova Duhan u Bosni i Hercegovini, jučer, danas, sutra, (ur. M. Ivanković), Federalni agromediteranski zavod, Mostar, str. 83-101.

53. JURČIĆ, LJ. (2016): *Hrvatsko gospodarstvo i svjetsko okruženje*, Ekonomski pregled, Vol. 67, No. 6, 606-636.

54. KAVIĆ, LJ. (1954): Pedološka istraživanja Bijelog, BIšća i Malog polja i pitanje njihovog navodnjavanja, Zavod za poljoprivredna istraživanja, Sarajevo, 1-41.

55. KAUFMANN RADELJAK, P. (2015): *Opremljenost centralnim funkcijama naselja Dalmacije*, Godišnjak Titius; godišnjak za interdisciplinarna istraživanja porječja Krke, Vol, 8., No. 8., 83-101.

56. KLADNIK, D., RAVBAR, M. (2003): *Členitev slovenskoga podeželja*, Ljubljana, geografski institut Antona Melika, ZRC SAZU, 196.

57. KNEŽEVIĆ, M. (2018): *Turistička djelatnosti od ljubavi do fobije (i natrag*?), u Zbornik sveučilišta Libertas, Vol.3., No.3., 303-316.

58. KOVAČIĆ, M., GOSAR, L., FABIJAN, R., PERPAR, A. (2000): *Razvojno-tipološka členitev podeželja v Republiki Sloveniji*, Biotehniška fakulteta, Oddelek za agronomijo, Slovenija, 90-129.

59. KRAUSMANN, F., HABERL, H., SCHULZ, N., B., ERB, K., DARGE, E., GAUBE, V. (2003): *Land use change and socio-economic metabolism in Austria – Part I: driving forces of land-use change*: 1950-1995, Land Use Policy, vol. 20, br. 1., 1-20.

60. KUSTURA, E. (2016): *Obilježja krškog reljefa Zapadnohercegovačke Županije*, Acta geographica Bosinae et Herzegovinae, 5, 131-140.

61. LAY, V., (2002): *Prilozi osmišljavanju usmjeravanja razvitka ruralnih prostora Hrvatske na osnovama ekološke i gospodarske održivosti*, u Prostor iza: kako modernizacija mijenja hrvatsko selo, (ur. Štambuk, Rogić, MIšetić), Zagreb Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 289-304.

62. LASIĆ, V. (2016): *Gospodarstvo na području župe Jare*, Crkva na kamenu, Mostar, 344.

63. LOVRIĆ, LJ. (1984): *Historijat eksploatacije boksita u Hercegovini*, Enegoinvest, Mostar, 148.

64. LUKIĆ, A. (2010): *O teorijskim pristupima ruralnom prostoru*, Hrvatski geografski glasnik, 72/2, 49-73.

65. LUKIĆ, A. (2012): *Mozaik izvan grada- tipologija ruralnih i urbaniziranih naselja Hrvatske*, Merdijani, Samobor, 256.

66. LUKIĆ, A., PEJNOVIĆ, D. (2009): „*Metodološke osnove izrade tipologije ruralnih područja Hrvatske"* u : Zbornik radova Prvog međunarodnog znanstvenog simpozija, Transformacija ruralnog područja JI Europe u uvjetima tranzicije i integriranja u Europsku Uniju, Kupres, 347-368.

67. LUKIĆ, A., RADELJAK KAUFMANN, P., ZUPANC, I., VALOŽIĆ, L. (2019): *Primjena Metode Delfi u izradi scenarija razvoja ruralnih područja Hrvatske,* 7. hrvatski geografski kongres, knjiga sažetaka, Čakovec, 277-279.

68. MAČAK, M. (2002): *Model podataka Katastra nekretnina Bosne i Hercegovine*, Diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, 77.

69. MARADIN, M., MADŽAR, I., PERUTINA, I. (2014): *Geografska raspodjela varijabilnosti padalina u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini*, Hrvatski geografski glasnik, 76/2, 5-26.

70. MARKOTIĆ, A. (1983): *Demografski razvitak Hercegovine*, IKRO, Ljubljana, 368.

71. MARIJANOVIĆ, B. (2012): *Ravlića pećina*, Hrvatska franjevačka arheološka zbirka sv. Stjepana Prvomučenika Gorica i Matica hrvatska Ogranak Grude, 203.
72. MARINI, M. B., MOONEY, P.H. (2006): Rural economies,Handbook of Rural Studies, London, 91-103.
73. MESARIĆ, M. (2001): *Uloga države u tržišnom gospodarstvu s osvrtom na aktualno stanje u Hrvatskoj*, Ekonomski pregled, 52 (9-10), 985-1033.
74. MEREDITH, D. (2007): *Identification and Clssification off Rural Spaces for Planning Purposes in Data Poor Environment;* Bosnia and Herzegovina, Dublin; The Rural Economy Research Centre, 24.
75. MIKHAYLOVA, S. S., BUDAZHANAYEVA, M., SARYCHEVA, T. S., BAKUMENKO, L. P. (2015): *Typology of Rural Territories of the Russian Federation Subjects*, Mediterranean Journal of Social Sciences, Vol. 6, No. 3., 205-212.
76. MUSA, S. (1999): *Primjena kartografskih metoda u strukturnoj geomorfologiji na primjeru Zapadne Hercegovine*, Doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, 339.
77. MUSA, S., MILIĆEVIĆ, M. (2009): *Ruralni prostori kao geoekološki resurs i čimbenik održivog razvoja Bosne i Hercegovine;* u Zbornik radova Prvog međunarodnog znanstvenog simpozija, Transformacija ruralnog područja JI Europe u uvjetima tranzicije i integriranja u Europsku Uniju, Kupres, 92-104.
78. NEJAŠMIĆ, I. (2005): *Demogeografija; stanovništvo u prostornim odnosima i procesima,* Školska knjiga, Zagreb, 283.
79. NEJAŠMIĆ, I., TOSKIĆ, A. (2015): *Starenje stanovništva pograničnih područja Republike Hrvatske,* Acta Geographica Croatica, Vol. 40., (2013), 1-13.
80. NIKIĆ, A. (2002): *Kratka povijest Bosne i Hercegovine do 1918. godine*, Franjevačka knjižnica i arhiv, Mostar, 2002, 416.
81. OBADIĆ, A. (2001): *Industrijska politika kao dio ekonomske politike*, Ekonomski pregled, Vol. 52, No. 5-6, 645-666.
82. PAHL, R., E. (1966): *The Rural Urban Continuum, Faculty of Social Science*, Working Sesion 3, 300-329. 67.
83. PAESLER, R. (1976): Urbanisierung als sozialgeographischer Prozes-dargestellt am Beispiel südbayerischer Regionen, Munchner Studien zur Sozial und Wirtschaftsgegraphie, 356.

84. PALAVESTRA, V. (1970): *Život i kultura stanovništva područja Lištice*, u: Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, svezak 24/25, Oslobođenje, Sarajevo., 5-7.
85. PAŠALIĆ, E. (1960): *Antička naselja i komunikacije BiH*, Zemaljski muzej, Sarajevo, 139.
86. PAŠALIĆ KRESO, A. (2017): *Obrazovanost stanovništva u Bosni i Hercegovini, Bosna i Hercegovina između najviše stope nepismenosti i najnižeg nivoa obrazovanosti*, Demografske i etničke promjene u Bosni i Hercegovini, 93-124.
87. PEJČINOVIĆ, M. (1996): *Školstvo u Ljubuškom za vrijeme Austro-Ugarske vladavine*; u zbornik radova Ljubuški kraj, ljudi i vrijeme, ur.; Ante F. Markotić, Ziral, Naša djeca, Zagreb, 317-330.
88. PEJNOVIĆ, D., KORDEJ-DE VILLA, Ž. (2015): *Demografski resursi kao indikator i čimbenik dispariteta u regionalnom razvoju Hrvatske*, Društvena istraživanja, god. 24., br. 3., 321-343.
89. PENAVA, M., DRUŽIĆ, M. (2014): *Industrijska politika Hrvatske - pogled s aspekta deindustralizacije,* Razvojni potencijali hrvatskog gospodarstva, HAZU i Sveučilište u Zagrebu Sveučilište u Zagrebu, Ekonomski Fakultet, Zagreb, 153-174.
90. PETRIĆ, M. (1970): *Etnička prošlost stanovništva na području Lištice u Zapadnoj Hercegovini*, Glasnik Zemlajskog muzeja Bosne i Hercegovine, Etnologija, Svezak XXIV/XV, Sarajevo, 9-95.
91. PERGER, E., FARKAS, J. Z., KOVACS, A. D. (2016): *Delmitation and classification of rural areas in Hungar*y, Romanian review of regional studies, Vol. XII., No. 1, 39-50.
92. PERKINS, H. C. (2006): *Commodification; re- resourcing rural areas*, Handbook of Rural Studies, Sage Publications, London, 241-257.
93. POPOVIĆ, J. (1935): *Ljetni stanovi na planini Plasi, Muharnici i Čvrsnici*; Glasnik Zemljaskog Muzeja, Svezak XLVII, Sarajevo, 117-146.
94. PRIMDAHL, J. (1999): *Agricultural landscapes as places of production and for living in owner's versus producer's decision making and the implications for planning*, Landscape and Urban Planning, Vol. 46, 143-150.
95. RADOŠ, D. (2017): *Povijest nastanaka Blidinjskog jezera (Bosna i Hercegovina*), Geoadria, Vol.22., No. 1., 1-40.
96. REDMAN, K. (1991): *Rurality; From the Inside looking out*, Education in Rural Australia, 1(2): 7-16.
97. REIMER, B. (2002): *Exploring Diversity in Rural Canada*, Paper prepared for USDA, Economic Research Centre, 1-25.

98. RESULOVIĆ, H., ČUSTOVIĆ, H., ČENGIĆ, I. (2008): *Sistematika tla/zemljišta: nastanak, svojstva i plodnost*, Poljoprivredno prehrambeni fakultet, Univerzitet u Sarajevu, 318.
99. ROGLIĆ, J. (1954): *Polja Zapadne Bosne i Hercegovine*; u Zbornik radova 3. Kongresa geografa Jugoslavije, Geografsko društvo NR BIH, Sarajevo, 173-194.
100. ROTIM, K. (1994): *Široki Brijeg-monografija*, TP Franjo Kluz, Omiš, 487.
101. ROUSSEAUX, K. (1993): *Rurality and Partipacion in Schooling Project Draft of Final Report*, Queesland Department od Education, 54.
102. RUPERT, K., I DR. (1981): *Socijalna geografija*, Školska knjiga, Zagreb,160.
103. RUPČIĆ, M., GRBAVAC, M. (2010): *Hardomilje baština u kamenu*, Udruga Staro Hardomilje, Grafotisak, Grude, 80.
104. RYE, J. F. (2004): *Constructing the countryside:Differences in teenager' images of the rural*, Paper no 3/04, ISSN 1503-2736.
105. SLIŠKOVIĆ, I. (2014): *Vode u kršu slivova Neretve i Cetine*, Hrvatski geološki institut, Zagreb, 171.
106. SLIŠKOVIĆ, I.,TERZIĆ, J., BULJAN, R. (2011): *Krš "Niske Hercegovine" i mogućnosti vodoopskrbe*; u Zbornik Sažetaka, IV. savjetovanje geologa Bosne i Hercegovine sa međunarodnim učešćem, ur. Skopljak F., Sarajevo: Udruženje/udruga geologa Bosne i Hercegovine, 275-292.
107. SLIŠKOVIĆ, I., ZELENIKA, M., KOVAČ, LJ. (2005): *Hidrogeologija Parka Prirode Blidinje*, Prvi međunarodni znanstveni simpozij Blidinje, ur. Ivo Čolak, Blidinje, 75-92.
108. SAVIĆ, M. (2010): *Metodologija razvijanja upitnika uz pomoć Delfi metoda na kursevima statistike;* u Vodič kroz metodologiju nastave primijenjene statistike, Univerzitet Novi Sad, 17-39.
109. ŠARAVANJA, K., OREČ, F., KURTOVIĆ, A. (2018): *Kratak prikaz hercegovačkih suhozida*, U e -Zbornik“ Elektronički zbornik Građevinskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru, broj 10., IX., 208-236.
110. ŠIMUNOVIĆ, V. (1997): *Hijerarhija centralnih naselja Zapadne Hercegovine*, Acta Geographica, Vol. 32., 125-144.
111. ŠIMUNOVIĆ, V. (2011): *Reljefne osobitosti prostora Zapadnohercegovačke županije-podloga geoekološkom i turističkom vrednovanju kao prilog održivom razvoju županije*, Susreti, Matica hrvatske Grude, br. 5, 161-181.

112. ŠIMUNOVIĆ, V. (2007): *Geomorfološke značajke prostora ŽupanijeZapadnohercegovačke*, Doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, 336.
113. ŠILJKOVIĆ, Ž., MAMUT, M., PUTICA, J. (2017): *The Food Cuture in Development of Rural Tourism in Hercegovina*; International Tourism and Hospitality managment conference, ur; Drešković, Nusret, Sarajevo, Faculty of Science, University of Sarajevo, 2018., 65-79.
114. ŠOLJIĆ, K., PAVLIČEVIĆ, J., MILAS, Z. (2005): *Zadrugarstvo u Bosni i Hercegovini korak prema Europi*, Agronomski glasnik 5/2005, 393-425.
115. ŠUNDALIĆ, A. (2006): *Ekocentrični pristup ruralnom prostoru*, Socijalna ekologija, Vol 15, 3, str. 203-215.
116. ŠUVAR, S. (1972): *Tipologija ruralnih sredina u Jugoslaviji*, Zbornik radova teorijskih i metodoloških radova, Zagreb, SOUR za sociologiju sela Instituta za ekonomiku poljoprivrede i sociologiju sela, Zagreb, 47-67.
117. ŠTAMBUK, M. (1993): *Od stare ka novoj ruralnosti*, Sociologija sela, 31, 3/4 173-182.
118. TICA, M. (2009); *Vodena staništa u Donjim Mamićim*, Godišnjak Ogranka Matice hrvatske u Grudama, br, 3., 136-148.
119. VASILJ, S., ČULJAK, N., PAPONJA, A. (2012): *Arheološki vodič Hercegovine*, Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke, Dobra knjiga, Sarajevo, 299.
120. VRANJEŠ, N., VLAŠIĆ, B. (2013): *Organizacija i položaj uprave na prostoru Bosne i Hercegovine u periodu vladavine Osmanskog Carstva*, Anali Pravnog fakulteta, Univerzitet u Zenici 12/6, 91-109.
121. VRESK, M. (2002): *Grad i urbanizacija*, Osnove urbane geografije; Školska knjiga Zagreb, 252.
122. VRESK, M. (1972): *Socijalni ugar i dr. oblici napuštanja agrarne aktivnosti posljedica emigracije i socijalnog diferenciranja stanovništva*, Geografski glasnik 33-34, 79-90.
123. VUJOVIĆ, M., NIKOLIĆ, N., RUŽIĆ, B. (2013): *Dostojanstven rad i siva ekonomija*, Fondacija centar za demokratiju, Beograd, 42.
124. VUČIĆ, E. (2018): *Kasnosrednjovjekovne nekropole stećaka Zapadne Hercegovine*, Doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, 364.
125. WEINERT, C., Boik, J. R. (1995): *MSU Rurality Indeks Development and Evalutions*, Research in Nursing and Health, 18, 453-464.
126. WARD, J.H. (1963): *Hierarchical grouping to optimize an objective function*, *Journal* of the *American* Statistical *Association*, 58, 236–244.

127. WITHAM, M. (1993): *Definition of Rurality*, Educational Funding Methodologies Paper, 24 (4).
128. WOODS, M. (2005): *Rural Geography; Processes, Responses and Experiences in Rural Restructuring*, Sage Publications, London, 330.
129. ŽUPANČIĆ, M. (1988): *Seoska modernizacija i tranzicija*, Institut za društvena istraživanja, Zagreb, 53-66.

POPIS TABLICA

Tab. 1. Gradovi/općine Županije Zapadnohercegovačke prema površini i broju stanovnika 2013.god. ……..…….…….…….11
Tab. 2. Srednje mjesečne i godišnje količina oborina na području Županije Zapadnohercegovačke županije u periodu od 1961. do 1990……...…18
Tab. 3. Srednje mjesečne temperature zraka na području Županije Zapadnohercegovačke u periodu od 1961. do 1990…….…….18
Tab. 4. Legenda pedološke karte Županije Zapadnohercegovačke ……..26
Tab. 5. Teorijski pristupi u definiranju ruralnih prostora…….…….32
Tab. 6. Primjeri država koje u definiciji urbanih i ruralnih koriste broj stanovnika……..…...33
Tab. 7. Postotak ruralnog i urbanog stanovništva 2016. godine u ukupnom broju stanovnika država članica OECD-a…….37
Tab. 8. Broj osoba zaposlenih u inozemstvu u ukupnom broju stanovnika po općinama Županije Zapadnohercegovačke za 1961., 1981. i 2013. …….…….....67
Tab. 9. Kretanje broja učenika Osnovne škole Biograci –područna škola Jare ……..….69
Tab. 10. Unutarnje migracije po općinama prema popisima 1961., 1981., i 2013……...…..…71
Tab. 11. Kretanje stanovništva Županije Zapadnohercegovačke prema dobi za 1961.,1981 i 2013……..….73
Tab. 12. Dobno-spolna struktura stanovnika Županije Zapadnohercegovačke od 1961. do 2013.....76
Tab. 13. Aktivno i izdržavano stanovništv po općinama/gradovima Županije Zaadnhercegovačke prema podatcima Popisa 1961., 1981. i 2013……...78
Tab. 14. Stanovništvo Županije Zapadnohercegovačke zaposleno u primarnom sektoru djelatnosti prema podatcima Popisa 1961.,1981. i 2013…….……..….81
Tab. 15. Stanovništvo Županije Zapadnohercegovačke zaposleno u sekundarnom sektoru djelatnosti prema podatcima Popisa 1961., 1981. i 2013.……..……...…83
Tab. 16. Stanovništvo Županije Zapadnohercegovačke zaposleno u tercijarnom sektoru djelatnosti prema podatcima Popisa 1961.,1981. i 2013…….…..85
Tab. 17. Stanovništvo Županije Zapadnohercegovačke zaposlenoo u kvartarnom sektoru djelatnosti prema podatcima Popisa 1961.,1981. i 2013……..…..…85
Tab. 18. Stanovništvo Županije Zapadnohercegovačke zaposlenoo u kvinarnom sektoru djelatnosti prema podatcima Popisa 1961.,1981. i 2013……..….84

Tab. 19. Nepismeno stanovništvo Županije Zapadnohercegovačke prema podatcima Popisa 1961. i 1981……..…..88
Tab.20. Nepismeno stanovništvo prema Popisu stanovništva 2013. u Županiji Zapadnohercegovačkoj……...…..89
Tab. 21. Stanovništvo Zapadnohercegovačke županije prema stupnju obrazovanja prema popisima 1961.,1981. i 2013……..…91
Tab. 22. Pravna i fizička lica u ukupnom broju poslovnih subjekata od 2010. do 2018……..93
Tab. 23. Registrirani poslovni subjekti prema djelatnosti……..97
Tab. 24. Broj radno aktivnih, zaposleni i nezaposlenih stanovnika po gradovima od 2010. do 2018……..……..…97
Tab. 25. Prosječna Neto plaća po gradovima/općinama ŽZH od 2010. do 2018…….98
Tab. 26. Vanjsko trgovinska razmjena od 2010. do 2018……100
Tab.27. Industrijska proizvodnja od 2010. do 2018. u ŽZH i u Federaciji Bosni i Hercegovini……..…….…..101
Tab. 28. Nivo razvijenosti Županije Zapadnohercegovačke do 2010. do 2018……103
Tab. 29. Centralne funkcije općinskih i gradskih središta Županije Zapadnohercegovačke...116
Tab.30.Broj poljoprivrednih gospodarstava prema veličini posjeda u Županiji Zapadnohercegovačkoj 2017. godine……...……..…129
Tab. 31. Upotrebne vrijednosti zemljišta u Županiji Zapadnohercegovčkoj……..…130
Tab. 32. Poljoprivredne površine po kategorijama zemljišta u Županiji Zapadnohercegovačkoj 2017. ……..……..……...131
Tab. 33. Broj rodnih stabala voća u Zapadnohercegovačkoj županiji od 1981. do 2013…….132
Tab. 34. Zasijane površine povrtlarskih kultura u Županiji Zapadnohercegovačkoj od 1981. do 2013.……...……133
Tab. 35. Površina duhana (ha) po općinama Županiji Zapadnohercegovačke od 1961. do 2013. ……..……...135
Tab. 36. Broj čokota sposobnih za rod po općinama u Županiji Zapadnohercegovačkoj od 1961. do 2013 …….……....137
Tab. 37. Prosječna površina parcela vinograda (ha) po općinama u Županiji Zapadnohercegovačkoj……..……..…138
Tab. 38. Broj grla stoke u Županiji Zapadnohercegovačkojod 1961. do 2013……...…..139
Tab. 39. Kategorije korištenja zemljišta katastarske općine Humac 1974. i 2019. ……....…144

Tab. 40. Model tipologije ruralnih područja Kanade…….....175
Tab. 41. Sustav indikatora koji opisuju tipološke kriterije ruralnih područja Rusije ……...…177
Tab. 42. Tipovi ruralnih područja u Republici Burjatiji…….....178
Tab. 43. Shematski prikaz tipologije ruralnih područja EU Politechnico di Milano……..181
Tab. 44. Primjeri tipologija baziranih na agregativnom pristupu……...….187
Tab. 45. Primjeri tipologija baziranih na disagregativnom pristupu……...…196
Tab. 46. Značajni nivoi osnovnih ciljeva suvremene regionalne politike Poljske u odnosu na vrste ruralnih područja…….…202
Tab. 47. Veličina naselja u Županiji Zapadnohercegovačkoj županiji……..…….211
Tab. 48. Opremljenost naseljima centralnim funkcijama……...…..…217
Tab. 49. Ruralna naselja Županije Zapadnohercegovačke prema nadmorskoj visini…….....223
Tab. 50. Socio ekonomska struktura naselja……..….226
Tab. 51. Broj, prosječna veličina i gustoća ruralnih naselja u Županiji Zapadnohercegovačkoj …….……...….228
Tab. 52. Prostorni raspored tipova ruralnih naselja u Županiji Zapadnohercegovačkoj…..…..233

POPIS SLIKA

Sl. 1. Geografski položaj Županije Zapadnohercegovačke……....10
Sl. 2. Hipsometrijska (visinska) karta Županije Zapadnohercegovačke županij..…….....14
Sl. 3. Geomorfološka regionalizacija Županije Zapadnohercegovačke županije…….....15
Sl. 4. Geografska raspodjela klimatskih razreda u Bosni i Hercegovini……....17
Sl. 5. Srednje godišnje temperature i oborine na području Županije Zapadnohercegovačke od 1960. do 199. godine…….….19
Sl. 6. Prosječna godišnja čestina vjetra na meteorološkim postajama Ljubuški i Posušje ……..….20
Sl. 7. Hidrološka karta Županije Zapadnohercegovačke..…….……...22
Sl. 8. Pedološka karta Županije Zapadnohercegovačke…….……..…..25
Sl. 9. Ulomci keramike iz Ravlića Pećine……..39
Sl. 10. Ostatci rimskoga logora Gračine…….40
Sl. 11. Fragmenti reljefa iz Posuškog Gradca…….…..….41
Sl. 12. Srednjovjekovna utvrda Herceg Stjepana Kosače (Ljubuški) ……...42
Sl. 13. Nekropola stećaka Bijača(Ljubuški)……...44
Sl. 14. Most na rijeci Ugrovači …….…....45
Sl. 15. Duhanska stanica Ljubuški…….…45
Sl. 16. Postavljanje telefonskog kabela kroz Jare (Široki Brijeg)……..……...47
Sl. 17. Tradicionalna kamena kuća Park Prirode Blidinje……..……..49
Sl. 18. Pojata na Blidinju…….…….….50
Sl. 19. Stopa ukupne promjene broja stanovnika Županije Zapadnohercegovačke od 1953. do 1961. …….…54
Sl. 20. Stopa ukupne promjene broja stanovnika Županije Zapadnohercegovačke od 1961. do 1971. ……..…...56
Sl. 21. Stopa ukupne promjene broja stanovnika Županije Zapadnohercegovačke od 1971. do 1981. …….....58
Sl. 22. Stopa ukupne promjene broja stanovnika Županije Zapadnohercegovačke od 1981. do 1991. ……..…...60
Sl. 23. Stopa ukupne promjene broja stanovnika Županije Zapadnohercegovačke od 1991. do 2013. …….…...62
Sl. 24. Stopa prirodne promjene prema dostupnim podatcima u ŽZH od 1961.-2018…….62

Sl. 25. Osobe na privremenom radu u inozemstvu po općinama od 2010. do 2017. …….....64
Sl. 26. Dnevne cirkulacije na području Županije Zapadnohercegovačke……...73
Sl. 27. Dobno spolna struktura stanovništva Županije Zapadnohercegovačke od 1961. do 2013…….....78
Sl. 28. Zaposleni u Županiji Zapadnohercegovačkoj prema sektorima djelatnosti od 1961. do 2013……..…….87
Sl. 29. Škola u Petrkinoj kući Biograci-Široki Brijeg……....89
Sl. 30. Odnos broja pravnih i fizičkih osoba u razdoblju od 2010.-2018…….….94
Sl. 31. Odnos broja radno aktivnog, zaposlenog i nezaposlenog stanovništva od 2010.2018…96
Sl. 32. Odnos prosječne plaće u ŽZH i Federaciji Bosni i Hercegovini…….……98
Sl. 33. Vanjsko trgovinska razmjena ŽZH a) 2010. b) 2018……..…….99
Sl. 34. Kretanje industrijske proizvodnje ŽZH i susjednih zemalja od 2010.do 2018……..102
Sl. 35. Indeks razvijenosti na razini gradova općina 2010. i 2018……104
Sl. 36. Izgrađenost objekata na prostoru centralnog naselja Grude prije i poslije 1973. godine. ……..…107
Sl. 37. Izgrađenost objekata na prostoru centralnog naselja Ljubuškog prije i poslije 1973. godine. ……109
Sl. 38. Izgrađenost objekata na prostoru centralnog naselja Posušja prije i poslije 1973. godine. ……..…111
Sl. 39. Izgrađenost objekata na prostoru centralnog naselja Širkoga Brijega prije i poslije 1973. godine.
……..…113
Sl. 40. a) Široki Brijeg oko 1965. pogled prema naselju Trn i b) Široki Brijeg oko 1965. pogled prema naselju Trn ……....…….……117
Sl. 41. a) Grude prva polovica 20. st. , b) Grude 2019……..……..117
Sl. 42. a) Vitina prva polovica 20. st., b) Vitina 2019……..…...118
Sl. 43. a) Široki Brijeg 1930. , b) Široki Brijeg 2019……....116
Sl. 44. Starija i novija jednodjelna stambena nastamba Dobrič (Široki Brijeg)…….....120
Sl. 45. Staja brdsko planinsko područje Gornji Crnač (Široki Brijeg) ……...121
Sl. 46. Kamena kuća Hardomilje(Ljubuški)……..……..122
Sl. 47. Pojata Drinovici (Grude)……...…...123
Sl. 48. Čatrnja s koritom okolica Gruda……...123

Sl. 49. Lokva Rasno (Široki Brijeg)……...124
Sl. 50. Obnovljena mlinica na Trebižatu……..…125
Sl. 51. Suhozid Bugovo (Široki Brijeg)……..……..…125
Sl. 52. Nova arhitektura u tradicionalnom okruženju Buhovo(Široki Brijeg)…….…...….127
Sl. 53. Novoizgrađeni objekat Masna Luka (Posušje) ……..….128
Sl. 54. Poljoprivredne površine po kategorijama zemljišta u Županiji Zapadnohercegovačkoj 2017. ……...…131
Sl. 55. Broj rodnih stabala voća u Županiji Zapadnohercegovačkoj u razbolju od 1981. do 2013…….…132
Sl. 56. Zasijane površine povrtlarskih kultura u Županiji Zapadnohercegovačkoj u razbolju od 1981. do 2013. ……..…….....133
Sl. 57. Duhanski agrarni krajolici Grude……..…....134
Sl. 58. Proces sušenja duhana Gorica (Grude)…….....134
Sl. 59. Površina duhana (ha) po općinama u Županiji Zapadnohercegovačkoj u razdoblju od 1961.-2013……..136
Sl. 60. Nasadi vinove loze u komibinaciji s drugim poljoprivredim kulturama Višnjica (Grude) ……..…137
Sl. 61. Broj čokota sposobnih za rod po općinama u Županiji Zapadnohercegovačkoj u razdoblju od 1961. do 2013. …….….....138
Sl. 62. Broj grla stoke u Županiji Zapadnohercegovačkoj u razdoblju od 1981. do 2013. ….140
Sl. 63. Katastarski plan katastarske općine Humac1973……..…141
Sl. 64. Ortofoto snimak katastarske općine Humac 2019……..…..…143
Sl. 65. Korištenje zemljišta prostora katastarske općine Humac 1974. ……...…..….145
Sl. 66. Korištenje zemljišta prostora katastarske općine Humac 2019……...….146
Sl. 67. Shematski prikaz Delfi metode…….……149
Sl. 68. Stavovi ispitanika o oblicima turizma koji bi se mogli razvijati na području ZHŽ…..151
Sl. 69. Stavovi ispitanika o ključnim čimbenicima za unaprjeđenje poljoprivredne proizvodnje u Županiji Zapadnohercegovačkoj…….…151
Sl. 70. Stavovi ispitanika na pitanje za koliko godina bi ruralni turizam mogao biti pokretač razvoja ruralnih područja Županije Zapadnohercegovačke?.....152
Sl. 71. Stavovi ispitanika o bogatstvu ruralnog krajolika Županije Zapadnohercegovačke ….153
Sl. 72. Stavovi ispitanika o stanju ruralnog krajolika u Županiji Zapadnohercegovačkoj 154

Sl. 73. Stavovi ispitanika o aktivnostima pomoću kojih se može promjeniti percepcija stanovništva o poistvojećivanju ruralnog sa poljoprivrednom proizvodnjom…….....154
Sl. 74. Stavovi ispitanika o preprekama koje utječu na razvoj ruralnh područja Zapadnohercegovačke županije…….….155
Sl. 75. Stavovi ispitanika o nositeljima razvoja ruralnih područja Županije Zapadnohercegovačke…….....155
Sl. 76. Stavovi ispitanika o obliku turizma koji bi mogao biti predvodnica razvoja ruralnih područja Zapadnohercegovačke županije……...…156
Sl. 77. Stavovi ispitanika o prednostima ruralnih područja ŽupanijeZapadnohercegovačke...157
Sl. 78. Stavovi ispitanika o ograničavajućima čimbenicima na području Županije Zapadnohercegovačke…….....157
Sl. 79. Stavovi ispitanika o gastro i vinskom turizmu kao predvodniku razvoja ruralnog turizma na području Zapadnohercegovačke županije……...158
Sl. 80. Stavovi ispitanika o eko turizmu kao predvodniku razvoja ruralnog turizma na području Županije Zapadnohercegovačke …….....159
Sl. 81. Stavovi ispitanika o sportsko rekreacijskom turizmu kao prevodniku razvoja ruralnog turizma na području Županije Zapadnohercegovačke…….…....159
Sl. 82. Stavovi ispitanika na pitanje za koliko godina bi ruralni turizam mogao biti pokretač razvoja ruralnih područja Županije Zapadnohercegovačke?.....159
Sl. 83. Stavovi ispitanika na pitanje za koliko bi godina razvoj ruralnog turizma mogao spriječiti /ublažiti negatvine procese depopulacije u ruralnim područjima županije…….……161
Sl. 84. Stavovi ispitanika o bogatstvu ruralnog krajolika Županije Zapadnohercegovačke….162
Sl. 85. Stavovi ispitanika o stanju ruralnog krajolika u Županiji Zapadnohercegovačkoj ..….163
Sl. 86. Stavovi ispitanika o aktivnostima pomoću kojih se može promjeniti percepcija stanovništva o poistvojećivanju ruralnog sa poljoprivrednom proizvodnjom……..……164
Sl. 87. Stavovi ispitanika o preprekama koje utječu na razvoj ruralnh područja Županije Zapadnohercegovačke ……...…164
Sl. 88. Stavovi ispitanika o obliku turizma koji bi mogao biti predvodnica razvoja ruralnih područja Županije Zapadnohercegovačke ……..……....165
Sl. 89. Stavovi ispitanika o prednostima ruralnih područja Županije Zapadnohercegovačke..166
Sl.90.Stavovi ispitanika o ograničavajućima čimbenicima na području Županije Zapadnohercegovačke županije……..……166

Sl. 91. Stavovi ispitanika o gastro i vinskom turizmu kao predvodniku razvoja ruralnog turizma na području Županije Zapadnohercegovačke županije…….…….….167
Sl. 92. Stavovi ispitanika o eko turizmu kao predvodniku razvoja ruralnog turizma na području Županije Zapadnohercegovačke županije…….……..168
Sl. 93. Stavovi ispitanika o sportsko rekreacijskom turizmu kao provodniku razvoja ruralnog turizma na području Županije Zapadnohercegovačke ……168
Sl. 94. Stavovi ispitanika na pitanje za koliko bi godina razvoj ruralnog turizma mogao spriječiti /ublažiti negativne procese depopulacije u ruralnim područjima županije……...…...169
Sl. 95. Kartografski prikaz tipologije ruralnih područja u novim državama zemljama članicama Europske Unije Srednje i Istočne Europe…….189
Sl. 96. Shematski prikaz tipologije ruralni i urbaniziranih područja Hrvatske……191
Sl. 97. Kartografski prikaz tipologije ruralni i urbaniziranih područja Hrvatske…….193
Sl. 98. Kartografski prikaz ruralnih područja Slovenije …….198
Sl. 99. Dijagram tok metodoloških koraka izrade tipologije ruralnih područja Grčke ….…..199
Sl. 100. Odnos broja urbanog i ruralnog stanovništva u EU od 1960. do 2018. ……...203
Sl. 101. Shematski prikaz ruralnih tipova i pod tipova Županije Zapadnohercegovačke……209
Sl. 102. Broj stanovnika po naseljima u Županiji Zapadnohercegovačkoj 2013. godine……213
Sl. 103. Gustoća naseljenosti u Županiji Zapadnohercegovačkoj 2013. godine ……..…..215
Sl. 104. Opremljenost ruralnih naselja centralnim funkcijama……...218
Sl. 105. Udaljenost od centralnih naselja…….220
Sl.106. Kartografski prikaz prijelaznih, ruralnih i izoliranih naselja na području Zapadnohercegovačke županije……..222
Sl. 107. Kartografski prikaz ruralnih naselja Županije Zapadnohercegovačke prema nadmorskoj visini ……...224
Sl. 108. Grafički prikaz ruralnih naselja Županije Zapadnohercegovačke prema nadmorskoj visini……225
Sl. 109. Tipovi i podtipovi ruralnih naselja Županije Zapadnohercegovačke županije …...…234
Sl. 110. Prirodni i društveni potencijali Županije Zapadnohercegovačke……239

PRILOZI

Prilog 1. Kretanje broja stanovnika Županije Zapadnohercegovačke po naseljima u razdoblju od 1953. do 2013. godine - međupopisna promjena D i stopa ukupne promjene r (%).

							1953./1961.		1961./1971.		1971./1981.		1981./1991.		1991./2013.	
NASELJE	**1953.**	**1961.**	**1971.**	**1981.**	**1991.**	**2013.**	**D**	**r(%)**	**D**	**r(%)**	**D**	**r(%)**	**D**	**r(%)**	**D**	**r(%)**
GRUDE	18092	18972	19203	17767	16358	17308	880	4,9	231	1,2	-1436	-7,4	-1409	-8	1507	9,2
Blaževići	277	271	267	270	209	178	-6	2,2	-4	-1,5	3	1,2	-61	-22,6	-31	-14,8
Borajna	482	454	372	342	295	228	-28	-5,9	-82	-17	-30	-8,1	-47	-13,8	-67	-22,7
Donji Mamići	2346	2365	2371	1792	1696	1562	19	0,8	6	0,3	-579	-24,4	-96	-5,3	-134	-7,9
Dragićina	695	715	705	669	695	865	20	2,9	-10	-1,4	-36	-5,1	26	3,8	170	24,4
Drinovačko Brdo					362	865			0		0		362		503	138,9
Drinovci	3575	3495	3516	3256	2440	2703	-80	-2,2	21	0,6	-260	-7,3	-816	-25	263	10,7
Gorica	991	962	998	886	795	1179	-29	-3	36	3,7	-112	-11,2	-91	-10	384	48,3
Grude	2491	2488	2847	3378	3598	4404	-3	-0,1	359	14,4	531	18,6	220	6,5	806	22,4
Jabuka					70	78			0		0		70		8	11,4
Puteševica	396	374	332	276	134	140	-22	-5,6	-42	-11,2	-56	-16,9	-142	-51,4	6	4,5
Ružići	1926	2151	2194	1602	1550	1718	225	11,7	43	2	-592	-26,9	-52	-3,2	168	10,8
Sovići	3027	3084	3209	3057	2664	2799	57	1,9	125	4	-152	-4,8	-393	-12,8	135	5,06
Tihaljina	2678	2613	2392	2239	1850	1572	-65	2,4	-221	-8,2	-153	-6,3	-389	-17,4	-278	-15
LJUBUŠKI	26177	26630	28269	27603	28340	28184	453	1,8	1639	6,1	-666	-2,3	737	2,7	1181	4,1
Bijača	462	380	244	114	105	178	-82	-17,7	-136	35,8	-130	-53,2	-9	-7,9	73	69,6
Cerno	627	448	428	404	403	393	-179	-28,6	-20	-5,6	-24	-5,6	-1	-0,2	-10	-2,4

Crnopod	280	295	303	225	222	197	15	5,4	8	2,8	-78	-25,8	-3	-1,3	-25	-11,2
Crveni Grm	869	922	987	964	1079	900	53	6,1	65	7	-23	-2,3	115	12,1	-179	16
Dole	349	399	978	964	1081	900	50	14,3	579	1,5	-14	-1,4	117	12,1	-181	-16,7
Grab	1290	1331	1415	1294	1344	1162	41	3,1	84	6,3	-121	-8,5	50	3,8	-182	-13,5
Grabovnik	576	560	519	453	396	446	-16	-2,8	-41	-7,3	-66	-12,9	-57	-12,5	50	12,6
Gradska	268	281	304	309	326	154	13	4,9	23	8,2	5	1,6	17	5,5	-172	-52,7
Greda	195	163	192	148	113	118	-32	-16,4	29	17,8	-44	-22,9	-35	-23,6	5	4,4
Grljevići	642	647	624	540	475	362	5	0,8	-23	-3,6	-84	-13,5	-65	-12	-113	-23,7
Hardomilje	666	691	764	687	730	911	25	4,2	73	10,2	-77	-10,1	43	6,2	181	24,7
Hrašljani	583	599	593	507	481	819	16	2,7	-6	-1	-86	-14,5	-26	-5,1	338	70,2
Humac	1022	1060	1182	1279	1572	2824	38	3,7	122	11,5	97	8,2	293	22,9	1252	79,7
Kašće	135	151	148	123	71	55	16	11,9	-3	-2	-25	-16,9	-52	-42,2	-16	-22,5
Klobuk	1994	2024	1982	1755	1579	1434	30	1,5	-42	-2,1	-227	-11,4	-176	-10	-145	-9,1
Lipno	670	630	719	563	536	260	-40	-6	89	14	-156	-21,7	-27	-4,7	-276	-51,5
Lisice	506	519	554	567	567	658	13	2,6	35	6,7	13	2,3	0	0	91	16
LJUBUŠKI	2105	2168	2804	3700	4198	4887	63	3	636	29,3	896	32	498	13,5	689	16,4
Miletina	487	410	456	371	427	413	-77	-15,8	46	11,2	-85	-18,7	56	15	-14	-3,2
Mostarska Vrata	341	511	518	417	381	530	170	49,9	7	1,4	-101	-19,4	-36	-8,6	149	39
Orahovlje	238	223	189	236	207	218	-15	-6,3	-34	-15,2	47	24,9	-29	-12,2	11	5,3
Otok	434	443	543	598	549	602	9	2,1	100	22,5	55	10,1	-49	-8,2	53	9,6
Predgrađe	434	450	514	521	641	894	16	3,7	64	14,2	7	1,3	120	23	253	39,5
Proboj	777	782	808	796	769	726	5	0,6	26	3,3	-12	1,48	-27	-3,4	-43	-5,5
Prolog	589	640	753	728	726	690	51	8,7	113	17,6	-25	-3,3	-2	-0,3	-36	-5
Radišići	1972	2136	2383	2412	2502	2447	164	8,3	247	11,6	29	1,2	90	3,7	-55	-2,1
Stubica	379	381	354	285	299	315	2	0,5	-27	-7,1	-69	-19,5	14	4,9	16	5,3
Studenci	1160	1082	1237	1144	1190	1155	-78	-6,7	155	14,3	-93	-7,5	46	4	-35	-0,29

Šipovača	666	740	759	691	623	661	74	11,1	19	2,6	-68	-8,9	-68	-9,8	38	6,1
Teskera	229	234	247	287	285	408	5	2,2	13	5,6	40	16,1	-2	-0,6	123	43,1
Vašarovići	906	944	957	990	970	823	38	4,2	13	1,4	33	3,4	-20	-2	-147	-15,1
Veljaci	1125	1207	1211	1259	1218	1276	82	7,3	4	0,3	48	3,9	-41	-3,2	58	4,7
Vitina	1974	1975	2127	2108	2154	2009	1	0,1	152	7,7	-19	-0,9	46	2,1	-145	-6,7
Vojnići	606	600	654	568	644	585	-6	-1	54	9	-86	-13,1	76	13,3	-59	-9,1
Zvirići	613	601	449	236	275	292	-12	-2	-152	-25,3	-213	-47,4	39	16,5	17	6,1
POSUŠJE	15568	15847	16882	16455	17314	20477	279	1,8	1035	6,5	-427	-2,5	859	5,2	3384	19,5
Bare					1				0		0		1		-1	
Batin	824	783	806	744	629	623	-41	-5	23	3	-62	-7,6	-115	-15,4	-6	-0,9
Broćanac	1061	1063	1229	1214	1147	1221	2	0,2	166	15,6	-15	-1,2	-67	-5,5	74	6,4
Čitluk	605	676	978	871	944	1174	71	11,7	302	44,7	-107	-11	73	8,3	230	24,3
Gradac	900	890	1037	952	850	818	-10	-1,1	147	16,5	-85	-8,1	-102	-10,7	-32	-3,76
Osoje	623	651	667	655	634	713	28	4,5	16	2,4	-12	-1,8	-21	-3,2	79	12,4
Podbila	556	569	504	247	161	150	13	2,3	-65	-11,4	-257	-51	-86	-34,8	-11	-6,9
Poklečani	1247	1108	1060	890	808	978	-139	-11,2	-48	-4,3	-170	-16	-82	-9,2	170	21
Posušje	1286	1436	1629	2738	3913	6386	150	11,9	193	13,4	1109	68	1175	42,9	2473	63,1
Rastovača	1071	1151	1162	1182	1436	2644	80	7,5	11	1	20	1,7	254	21,4	1208	84,1
Sutina	1590	1489	1558	1341	1325	854	-101	-6,3	69	4,6	-217	-13,9	-16	-1,2	-471	-35,5
Tribistovo	536	475	454	422	273	179	-61	-11,3	-21	-4,4	-32	-7	-149	-35,3	-94	-34,4
Vinjani	1102	1105	1177	1114	1159	1435	3	0,3	72	6,5	-63	-5,3	45	4	276	23,9
Vir	1502	1728	1872	1757	1675	1652	226	15	144	8,3	-115	-6,1	-82	-4,6	-23	-1,3
Vrpolje	974	952	959	858	827	928	-22	-2,3	7	0,7	-101	-10,5	-31	-3,6	101	12,2
Vučipolje	163	153	146	102	50	11	-10	0	-7	-4,6	-44	-30,1	-52	-50,9	-39	-78
Zagorje	949	1038	1112	1081	993	719	89	9,4	74	7,1	-31	-2,8	-88	-8,1	-274	-27,5
Zavelim	589	576	532	314	309	212	-13	-2,2	-44	7,7	-218	-40,9	-5	-1,6	-97	-31,3

ŠIROKI BRIJEG	23764	24721	27282	26204	27160	29809	957	4	2561	10,4	-1078	-4	956	3,6	2649	9,7
Biograci	729	773	793	749	741	809	44	6	20	2,6	-44	-5,5	-8	-1	68	9,1
Buhovo	764	773	795	749	518	441	9	1,1	22	2,6	-46	-5,8	-231	-30,8	-77	-14,8
Crne Lokve	911	859	758	483	357	163	-52	-5,8	-101	-11,8	-275	-36,2	-126	-26	-194	-54,3
Čerigaj	598	468	470	381	401	185	-130	-21,8	2	0,4	-89	-19	20	5,2	-216	-53,8
Dobrič	533	541	540	623	667	658	8	1,5	-1	5,1	83	15,3	44	7	-9	-1,3
Dobrkovići	629	638	635	506	429	569	9	1,4	-3	-0,5	-129	-20,3	-77	-15	140	-32,6
Doci					187	189			0		0		187		2	1
Donja Britvica	342	336	353	322	292	176	-6	-1,8	17	5,1	-31	-8,8	-30	-9,3	-116	-39,7
Donji Crnač	922	1013	1081	905	804	577	91	9,8	68	6,7	-176	16,2	-101	-11,1	-227	-28,2
Donji Gradac	707	740	845	849	797	709	33	4,7	105	14,2	4	0,5	-52	-6,1	-88	-11
Mokro	590	626	713	657	639	1442	36	6,1	87	14	-56	-7,9	-18	-2,8	803	0,2
Dužice	789	775	815	661	586	620	-14	-1,8	40	5,1	-154	-18,9	-75	-11,3	34	5,8
Gornja Britvica	399	353	389	326	238	80	-46	-11,5	36	10,1	-63	-16	-88	-26,9	-158	-66,3
Gornji Crnač	877	795	803	600	473	190	-82	-9,4	8	1	-203	-25,2	-127	-21,1	-283	-59,9
Gornji Gradac	549	482	494	391	339	208	-67	-12,2	12	2,5	-103	-20,1	-52	-13,2	-131	-38,6
Gornji Mamići	508	561	620	619	543	615	53	10,5	59	10,5	-1	-0,2	-76	-12,2	72	13,2
Grabova Draga	445	360	334	142	101	46	-85	-19,1	-26	1,4	-192	-57,5	-41	-28,8	-55	-54,4
Izbično	419	434	440	360	315	210	15	3,6	6	1,3	-80	-18,2	-45	-12,5	-105	-33,3
Jare	1404	1331	1348	1129	1040	1378	-73	-5,2	17	1,2	-219	-16,2	-89	-7,8	338	32,5
Knešpolje	786	792	951	978	1110	1378	6	0,8	159	20	27	2,9	132	13,4	268	24,1

Kočerin	1110	2229	2536	2324	1143	1204	1119	100,8	307	13,8	-212	-8,3	-1181	-50,8	61	5,3
Lise	489	482	670	985	1406	2040	-7	-1,4	188	39	315	47	421	42,7	634	45,1
ŠIROKI BRIJEG	1056	1464	2280	3611	5039	6426	408	38,7	816	55,8	1331	58,3	1428	39,5	1387	27,5
Ljubotići	1019	1206	1390	1187	966	886	187	18,4	184	15,2	-203	-14,6	-221	-18,6	-80	-8,2
Ljuti Dolac	1481	1618	1704	1431	1496	1510	137	9,3	86	5,3	-273	-16,2	65	4,5	14	1
Oklaji	561	468	393	451	547	1150	-93	-16,6	-75	-16	58	14,8	96	21,2	603	110,2
Podvranić	219				182	152			0		0		182		-30	-16,7
Potkraj	459				379	431			0		0		379		52	13,8
Pribinovići	530	782	713	718	641		252	47,5	-69	-8,8	5	0,7	-77	-10,8	-641	
Privalj	281	375	411	254	359	415	94	33,4	36	9,6	-157	-38,1	105	4,1	56	15,6
Rasno	991	1016	1062	844	779	658	25	2,6	46	4,5	-218	-20,5	-65	-7,7	-121	-15,5
Rujan					223	141			0		0		223		-82	36
Trn	721	463	791	820	1274	2545	-258	-35,7	328	62,2	29	3,6	454	55,4	1271	99,8
Turčinovići	635	673	791	715	691	682	38	6	118	17,6	-76	-9,6	-24	-3,4	-9	-1,3
Uzarići	1275	1322	1406	1334	1292	1400	47	3,7	84	6,4	-72	-5,1	-42	-3,1	108	8,3

Izvor: Popis stanovništva 1961., knjiga 12, 13, 15, Savezni zavod za statistiku, Sarajevo, 1965.; Popis stanovništva i stanova 1971.; Savezni zavod za statistiku, Sarajevo, 1975.; Popis stanovništva, domaćinstva i stanova 1981., Republički zavod za statistiku, Sarajevo 1983; Popis stanovništva, domaćinstva/kućanstva, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991., Federalni zavod za statistiku Sarajevo, 1999.; Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u BiH 2013. , Sarajevo, 2016.

Prilog 2 . Anketni upitnik 1. inicijalni test za tim stručnjaka

Vrijednosti i percepcije ruralnog krajolika Županije Zapadnohercegovačke

1. Što prema Vašemu mišljenju predstavlja ruralni krajolik?

_____

_____.

2. Što prema Vašemu mišljenju predstavlja najveću vrijednost ruralnog krajolika Županije Zapadnohercegovačke?

_____

_____.

3. Smatrate li opravdanim antropogene intervencije u ruralnom krajoliku Županije Zapadnohercegovačke ? (Obrazložite u slučaju pozitivnog i negativnog mišljenja)

_____

_____.

4. Smatrate li da ruralni krajolik može predstavljati značajan turistički resurs Županije Zapadnohercegovačke? (Obrazložite u slučaju pozitivnog i negativnog mišljenja)

_____

_____.

5. Na koji način lokalna, regionalna i državna vlasti mogu poboljšati razvoj ruralnih područja?

_____

_____.

6. Koji oblici ruralnog turizma bi se mogli razvijati na području Županije Zapadnohercegovačke? Zaokružite maksimalno 5 odgovora

a) Gastro i vinski turizam
b) Kulturni turizam
c) Ekoturizam
d) Sportsko-rekreacijski turizam
e) Avanturistički turizam
f) Zdravstveni turizam
g) Vjerski turizam
h) Lovni i ribolovni turizam

7. Što je prema Vašemu mišljenju ključno za unapređenje poljoprivredne proizvodnje u Županiji Zapadnohercegovačkoj županiji? Zaokružite maksimalno 5 odgovora

a) Izvori financiranja iz međunarodnih projekata za poljoprivrednike
b) Sinergija poljoprivrede i turizma
c) Brandiranje i zaštita autohtonih proizvoda na tržištu
d) Podrška i stručno usavršavanje poljoprivrednika
e) Podrška za certificiranje i kontrolu organske proizvodnje
f) Izgradnja infrastrukture za zaštitu od vremenskih neprilika
g) Tehničko tehnološka modernizacija poljoprivredne proizvodnje
h) Diverzifikacija djelatnosti poljoprivrednih imanja

8. Smatrate li da graditeljska baština ruralnog područja Županije Zapadnohercegovačke može biti značajan turistički resurs? (Obrazložite u slučaju pozitivnog i negativnog mišljenja)

_____.

9. Koristeći se skalom od 1-5 ocijenite očuvanje kulturnih krajolika u ruralnim područjima Županije Zapadnohercegovačke? 1 - izrazito nezadovoljan; 2 - nezadovoljan, 3 - zadovoljan, 4 - veoma zadovoljan, 5 - izrazito zadovoljan.

	1	2	3	4	5
Organiziranost države i županije					
Zaštićenost kulturnog krajolika					
Valorizacija kulturnih i povijesnih znamenitosti					
Organiziranost edukacijskih seminara (s naglasom o važnosti zaštite kulturnog krajolika)					

10. Smatrate li da ruralni turizam može biti pokretač razvoja ruralnih područja Županije Zapadnohercegovačke? Ukoliko je odgovor pozitivan navedite za koliko godina je to realno očekivati?

Za koliko godina ?	0	5	10	15	20	25	30
Godine	2019.	2024.	2029.	2034.	2039.	2044.	2049.

Prilog 3. Delfi metoda anketni upitnik

a) Percepcija ruralnog krajolika

1. Koristeći se skalom od 1-5 navedite u kojoj se mjeri slažete sa sljedećim tvrdnjama. Najveće bogatstvo ruralnog krajolika Županije Zapadnohercegovačke predstavljaju:

1 - u potpunosti se slažem; 2 - djelomično se slažem; 3 - niti se slažem niti se ne slažem; 4 - djelomično se ne slažem; 5 - u potpunosti se ne slažem.

	1	**2**	**3**	**4**	**5**
Prirodne ljepote					
Očuvani agrarni krajolici (duhanski, vinogradski, pašnjaci)					
Kulturno-povijesno nasljeđe prostora (kamene kuće, suhozidi, mlinice)					

2. Koristeći se skalom od 1-5 ocijenite stanje ruralnog krajolika Županije Zapadnohercegovačke? 1- izrazito nezadovoljan; 2- nezadovoljan, 3 - zadovoljan, 4- veoma zadovoljan, 5 - izrazito zadovoljan.

	1	**2**	**3**	**4**	**5**
Promocija ruralnih područja Županije Zapadnohercegovačke	1	2	3	4	5
Zaštićenost ruralnog krajolika	1	2	3	4	5
Turistička valorizacija ruralnog krajolika	1	2	3	4	5
Organiziranost edukacijskih seminara (s naglaskom o važnosti zaštite ruralnog krajolika)	1	2	3	4	5

3. Navedite u kojoj mjeri se slažete sa sljedećim tvrdnjama.

U javnosti se ruralni krajolik vrlo često poistovjećuje sa pojmom poljoprivredne proizvodnje. Kako bi se promijenila percepcija istoga nužno je: 1 - u potpunosti se slažem; 2 - djelomično se slažem; 3 - niti se slažem niti se ne slažem; 4 - djelomično se ne slažem; 5 - u potpunosti se ne slažem.

	1	**2**	**3**	**4**	**5**
Educirati stanovništvo o potencijalima koja ruralna područja imaju					
Izdvajati više novca za promociju ruralnih područja					
Upoznati javnost sa kulturnim krajolicima unutar ruralnih područja					
Razvijati pored ruralnog turizma i druge oblike turizma					

4. Navedite u kojoj mjeri se slažete sa sljedećim tvrdnjama. Prepreke razvoju ruralnog krajolika i ruralnih područja Županije Zapadnohercegovačke do sada su bili? 1 - u potpunosti se slažem; 2 - djelomično se slažem; 3 - niti se slažem niti se ne slažem; 4 - djelomično se ne slažem; 5 - u potpunosti se ne slažem

	1	**2**	**3**	**4**	**5**
Nepostojanje prirodnih resursa					
Ljudski resursi					
Loša prometna infrastruktura					
Loša gospodarska infrastruktura					
Loše razvojne politike na razini općine, županije, države.					
Tržišni trendovi					
Nedostatak financijskih ulaganja u ruralna područja					

b) Vrijednosti i mogućnosti razvoja ruralnog krajolika-

5. Tko bi prema Vašemu mišljenju trebao biti nositelj razvoja ruralnih područja Županije Zapadnohercegovačke ? Odaberite jednu od ponuđenih mogućnosti

a) Javni sektor
b) Privatni sektor
c) Javno i privatno partnerstvo
d) OPG
e) Nevladine organizcije, razne udruge

6. Kada biste morali izdvojiti, koji oblik turizma bi ste odabrali za predvodnika ruralnog turizma Županije Zapadnohercegovačke? Odaberite jednu od ponuđenih mogućnosti

a) Gastro i vinski turizam
b) Ekoturizam
c) Sportsko-rekreacijski turizam
d) Kulturni turizam
e) Vjerski turizam
f) Lovni i ribolovni turizam

7. Navedite u kojoj se mjeri slažete sa sljedećim tvrdnjama. 1 - u potpunosti se slažem; 2 - djelomično se slažem; 3 -niti se slažem niti se ne slažem; 4 - djelomično se ne slažem; 5 - u potpunosti se ne slažem.

	1	**2**	**3**	**4**	**5**
Depopulaciju ruralnih područja moguće je spriječiti /ublažiti razvojem ruralnog turizma					
Ruralna područja mogu predstavljati osnovni motiv putovanja u Županiji Zapadnohercegovačkoj					

8. Označite teze za koje smatrate da mogu biti prednosti razvoja ruralnog turizma Županije Zapadnohercegovačke. 1 - u potpunosti se slažem; 2 - djelomično se slažem; 3 - niti se slažem niti se ne slažem; 4 - djelomično se ne slažem; 5 - u potpunosti se ne slažem

	1	2	3	4	5
Blizina atrakcija u okruženju - Slapovi Kravice, Međugorje, Mostar					
Položaj u blizini pograničnog područja-Jadranske obale					
Nizak stupanj urbanizacije					
Očuvanost okoliša					

9. Označite teze –za koje smatrate da mogu biti ograničavajući čimbenici razvoja ruralnog turizma Županije Zapadnohercegovačke.

1 - u potpunosti se slažem; 2 - djelomično se slažem; 3 - niti se slažem niti se ne slažem; 4 - djelomično se ne slažem; 5 - u potpunosti se ne slažem

	1	2	3	4	5
Negativna demografska slika ruralnih područja					
Loša prometna infrastruktura					
Sezonalnost					
Nedovoljna potpora države					

10. Navedite u kojoj mjeri se slažete sa sljedećim tvrdnjama.

Da bi gastro i vinski turizam Županije Zapadnohercegovačke predstavljao jedan od mogućih nositelja razvoja ruralnog turizma u ovom području nužna je: 1- u potpunosti se slažem; 2 - djelomično se slažem; 3 - niti se slažem niti se ne slažem; 4 - djelomično se ne slažem; 5 - u potpunosti se ne slažem

	1	2	3	4	5
Veća zastupljenost tradicionalnih poljoprivrednih proizvoda					
Brendiranje pojedinih tradicionalnih proizvoda (poput smokvare, raštike)					
Veća suradnja između lokalnih proizvođača hrane i ugostiteljskih objekata					

11. Navedite u kojoj mjeri se slažete sa sljedećim tvrdnjama. Kako bi ekoturizam Županije Zapadnohercegovačke predstavljao jedan od mogućih nositelja razvoja turizma u ovom području nužna je: 1 - u potpunosti se slažem; 2 - djelomično se slažem; 3 - niti se slažem niti se ne slažem; 4 - djelomično se ne slažem; 5 - u potpunosti se ne slažem.

	1	**2**	**3**	**4**	**5**
Edukacija lokalnog stanovništva ali i turista o važnosti zaštite okoliša					
Veća briga o zaštiti okoliša-povećati postotak zaštićenih prirodnih područja					
Izgradnja turističkih objekata od ekoloških materijala					

12. Navedite u kojoj mjeri se slažete sa sljedećim tvrdnjama. Kako bi sportsko rekreacijski turizam predstavljao jedan od mogućih nositelja razvoja ruralnog turizma u ovom području nužna je: 1 - u potpunosti se slažem; 2 - djelomično se slažem; 3 - niti se slažem niti se ne slažem; 4 - djelomično se ne slažem; 5 - u potpunosti se ne slažem

	1	**2**	**3**	**4**	**5**
Izgradnja dodatnih sportskih sadržaja u skladu s prirodnim okolišem					
Promocija prirodnih ljepota Županije Zapadnohercegovačke					
Organizacija većeg broja sportskih manifestacija					
Edukacija o važnosti boravka u prirodi					

13. Smatrate li da ruralni turizam može biti pokretač razvoja ruralnih područja Županije Zapadnohercegovačke?

Ukoliko je odgovor pozitivan navedite za koliko godina je to realno očekivati? Odaberi jednu od ponuđenih mogućnosti

Za koliko godina ?	0	5	10	15	20	25	30
Godine	2019.	2024.	2029.	2034.	2039.	2044.	2049.

14. Smatrate li da razvoj ruralnog turizma može spriječiti/ublažiti izražene procese depopulacije u ruralnim područjima Županije Zapadnohercegovačke?

Ukoliko je odgovor pozitivan navedite za koliko godina je to realno očekivati? Odaberi jednu od ponuđenih mogućnosti

Za koliko godina ?	0	5	10	15	20	25	30
Godine	2019.	2024.	2029.	2034.	2039.	2044.	2049.

Prilog 4. Rezultati anketnog upitnika broj 2. -tabelarni prikaz

1. Ocijenite stanje ruralnog krajolika		1	2	3	4	5
Promocija ruralnih područja ŽZH	n	2	9	0	1	0
	%	16,7%	75,0%	0,0%	8,3%	0,0%
Zaštićenost ruralnog krajolika	n	6	6	0	0	0
	%	50,0%	50,0%	0,0%	0,0%	0,0%
Turistička valorizacija ruralnog krajolika	n	1	11	0	0	0
	%	8,3%	91,7%	0,0%	0,0%	0,0%
Organiziranost edukacijskih seminara (snaglaskom o važnosti zaštite ruralnogkrajolika)	n	0	11	0	1	0
	%	0,0%	91,7%	0,0%	8,3%	0,0%

2. Kako bi se promijenila percepcija istoga nužno je:		1	2	3	4	5
Educirati stanovništvo o potencijalima koja ruralna područja imaju	n	0	0	0	4	8
	%	0,0%	0,0%	0,0%	33,3%	66,7%
Izdvajati više novca za promociju ruralnih područja	n	0	0	0	3	9
	%	0,0%	0,0%	0,0%	25,0%	75,0%
Upoznati javnost sa kulturnim krajolicima unutar ruralnih područja	n	0	0	0	4	8
	%	0,0%	0,0%	0,0%	33,3%	66,7%
Razvijati pored ruralnog turizma i druge oblike turizma	n	0	0	0	5	7
	%	0,0%	0,0%	0,0%	41,7%	58,3%

3. Prepreke razvoju ruralnog krajolika i ruralnih područja Županije Zapadnohercegovačke do sada su bili ?		1	2	3	4	5
Prirodni resursi	n	8	3	1	0	0
	%	66,7 %	25,0%	8,3%	0,0%	0,0%
Ljudski resursi	n	1	0	0	7	3
	%	9,1 %	0,0%	0,0%	63,6%	27,3%
Loša gospodarska infrastruktura	n	0	0	2	7	3
	%	0,0 %	0,0%	16,7%	58,3%	25,0%
Loša prometna infrastruktura	n	0	1	2	5	4
	%	0,0 %	8,3%	16,7%	41,7%	33,3%
Loše razvojne politike na razini općine, županije, države.	n	0	0	0	5	7
	%	0,0 %	0,0%	0,0%	41,7%	58,3%
Nedostatak financijskih ulaganja u ruralna područja	n	0	0	0	8	4
	%	0,0 %	0,0%	0,0%	66,7%	33,3%
Tržišni trendovi	n	1	1	2	8	0
	%	8,3 %	8,3%	16,7%	66,7%	0,0%

4. Tko bi prema Vama trebao biti nositelj razvoja ruralnih područja Županije Zapadnohercegovačke?	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Javni sektor	2	16,7	16,7	16,7
Privatni sektor	1	8,3	8,3	25
Javno i privatno partnerstvo	8	66,7	66,7	91,7
OPG	1	8,3	8,3	
Total	12	100,00	100,00	100,00

5.Kada bi ste morali izdvojiti, koji oblik turizma bi ste odabrali za predvodnika ruralnog turizma Županije Zapadnohercegovčke?	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Gastro i vinski turizam	5	41,7	41,7	41,7
Ekoturizam	3	25,0	25,0	66,7
Sportsko-rekreacijski turizam	3	25,0	25,0	0,00
Kulturni turizam	1	8,3	8,3	0,0
Total	12	100,0	100,0	100,00

6.Depopulaciju ruralnih područja moguće je spriječiti /ublažiti razvojem ruralnog turizma	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Djelomično se slažem	5	41,7	41,7	41,7
U potpunosti se slažem	7	58,3	58,3	58,3
Total	12	100,0	100,0	100,0

7.Ruralna područja mogu predstavljati osnovni motiv putovanja u Županiji Zapadnohercegovačkoj	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Niti se slažem, niti se ne slažem.	1	8,3	8,3	8,3
Djelomično se slažem	4	33,3	33,3	41,7
U potpunosti se slažem	7	58,3	58,3	58,3
Total	12	100,0	100,0	100,0

8.Označite teze za koje smatrate da mogu biti prednosti razvoja ruralnog turizma Županije Zapadnohercegovačke.		1	2	3	4	5
Blizina atrakcija u okruženju - Slapovi Kravice, Međugorje, Mostar	n	0	0	0	1	11
	%	0,0%	0,0%	0,0%	8,3%	91,7%
Položaj u blizini pograničnog područja-Jadranske obale	n	0	0	0	4	8
	%	0,0%	0,0%	0,0%	33,3%	66,7%
Nizak stupanj urbanizacije	n	0	0	3	2	7
	%	0,0%	0,0%	25,0%	16,7%	58,3%
Očuvanost okoliša	n	0	0	1	3	8
	%	0,0%	0,0%	8,3%	25,0%	66,7%

9.Označite teze za koje smatrate da mogu biti ograničavajući čimbenici razvoja ruralnog turizma Županije Zapadnohercegovačke.		1	2	3	4	5
Negativna demografska slika ruralnih područja	n	0	0	3	2	7
	%	0,0%	0,0%	25,0%	16,7%	58,3%
Loša prometna infrastruktura	n	0	0	3	3	6
	%	0,0%	0,0%	25,0%	25,0%	50,0%
Sezonalnost	n	1	0	2	6	3
	%	8,3%	0,0%	16,7%	50,0%	25,0%
Nedovoljna potpora države	n	0	0	0	3	9
	%	0,0%	0,0%	0,0%	25,0%	75,0%
Manjak turističke infrastrukture	n	0	0	1	5	6
	%	0,0%	0,0%	8,3%	41,7%	50,0%

10. Kako bi gastro i vinski turizam Županije Zapadnohercegovačke predstavljao jedan od mogućih nositelja razvoja ruralnog turizma u ovom području nužna je:		1	2	3	4	5
Veća zastupljenost tradicionalnih poljoprivrednih proizvoda	n	0	0	0	2	10
	%	0,0%	0,0%	0,0%	16,7%	83,3%
Brandiranje pojedinih tradicionalnih proizvoda	n	0	0	0	5	7
	%	0,0%	0,0%	0,0%	41,7%	58,3%
Veća suradnja između lokalnih proizvođača hrane i ugostiteljskih objekata	n	0	0	0	2	10
	%	0,0%	0,0%	0,0%	16,7%	83,3%

11. Kako bi eko turizam Županije Zapadnohercegovačke predstavljao jedan od mogućih nositelja razvoja turizma u ovom području nužna je:		1	2	3	4	5
Edukacija lokalnog stanovništva ali i turista o važnosti zaštite okoliša	n	0	0	0	1	11
	%	0,0%	0,0%	0,0%	8,3%	91,7%
Veća briga o zaštiti okoliša- povećati postotak zaštićenih prirodnih područja	n	0	0	0	3	9
	%	0,0%	0,0%	0,0%	25,0%	75,0%
Izgradnja turističkih objekata od ekoloških materijala	n	0	0	2	2	8
	%	0,0%	0,0%	16,7%	16,7%	66,7%

12.Kako bi sportsko rekreacijski turizam predstavljao jedan od mogućih nositelja razvoja ruralnog turizma u ovom području nužna je:		1	2	3	4	5
Izgradnja dodatnih sportskih sadržaja u skladu s okolišem	n	0	0	0	1	11
	%	0,0%	0,0%	0,0%	8,3%	91,7%
Promocija prirodnih ljepota Županije Zapadnohercegovačke	n	0	0	0	3	9
	%	0,0%	0,0%	0,0%	25,0%	75,0%
Organizacija većeg broja sportskih manifestacija	n	0	0	0	5	7
	%	0,0%	0,0%	0,0%	41,7%	58,3%
Edukacija o važnosti boravka u prirodi	n	0	0	0	3	9
	%	0,0%	0,0%	0,0%	25,0%	75,0%

13.Smatrate li da ruralni turizam može biti pokretač razvoja ruralnih područja Županije Zapadnohercegovačke ? Za koliko godina ?	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
5 tj. 24	6	50,0	50,0	50,0
10. tj 2029.	4	33,3	33,3	83,3
15. tj 2034.	2	16,7	16,7	100,0
Total	12	100,0	100,0	100,00

14.Smatrate li da razvoj ruralnog turizma može spriječiti/ublažiti izražene procese depopulacije u ruralnim područjima Županije Zapadnohercegovačke? Za koliko godina bi to bilo realno očekivati? Za koliko godina?	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
5 tj 24	2	16,7	16,7	16,7
10. tj. 2029.	8	66,7	66,7	83,3
15. tj 2034.	2	16,7	16,7	100,0
Total	12	100,0	100,0	

Prilog br 5. Rezultati anketnog upitnika broj 3. -tabelarni prikaz

1. Ocijenite stanje ruralnog krajolika		1	2	3	4	5
Promocija ruralnih područja ŽZH	n	2	9	0	1	0
	%	16,7%	75,0%	0,0%	8,3%	0,0%
Zaštićenost ruralnog krajolika	n	6	6	0	0	0
	%	50,0%	50,0%	0,0%	0,0%	0,0%
Turistička valorizacija ruralnog krajolika	n	1	11	0	0	0
	%	8,3%	91,7%	0,0%	0,0%	0,0%
Organiziranost edukacijskih seminara (s naglaskom o važnosti zaštite ruralnog krajolika)	n	0	11	0	1	0
	%	0,0%	91,7%	0,0%	8,3%	0,0%

2.Kako bi se promijenila percepcija istoga nužno je:		1	2	3	4	5
Educirati stanovništvo o potencijalima koja ruralna područja imaju	n	0	0	0	4	8
	%	0,0%	0,0%	0,0%	33,3%	66,7%
Izdvajati više novca za promociju ruralnih područja	n	0	0	0	3	9
	%	0,0%	0,0%	0,0%	25,0%	75,0%
Upoznati javnost sa kulturnim krajolicima unutar ruralnih područja	n	0	0	0	4	8
	%	0,0%	0,0%	0,0%	33,3%	66,7%

3. Prepreke razvoju ruralnog krajolika i ruralnih područja Županije Zapadnohercegovačke do sada su bili ?		1	2	3	4	5
Prirodni resursi	n	8	3	1	0	0
	%	66,7%	25,0%	8,3%	0,0%	0,0%
Ljudski resursi	n	1	0	0	7	3
	%	9,1%	0,0%	0,0%	63,6%	27,3%
Loša gospodarska infrastruktura	n	0	0	2	7	3
	%	0,0%	0,0%	16,7%	58,3%	25,0%
Loša prometna infrastruktura	n	0	1	2	5	4
	%	0,0%	8,3%	16,7%	41,7%	33,3%
Loše razvojne politike na razini općine, županije, države.	n	0	0	0	5	7
	%	0,0%	0,0%	0,0%	41,7%	58,3%
Nedostatak financijskih ulaganja u ruralna područja	n	0	0	0	8	4
	%	0,0%	0,0%	0,0%	66,7%	33,3%
Tržišni trendovi	n	1	1	2	8	0
	%	8,3%	8,3%	16,7%	66,7%	0,0%

4. Tko bi prema Vama trebao biti nositelj razvoja ruralnih područja Županije Zapadnohercegovačke?	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Javni sektor	2	16,7	16,7	16,7
Privatni sektor	1	8,3	8,3	25,0
Javno i privatno partnerstvo	8	66,7	66,7	91,7
OPG	1	8,3	8,3	100,0
Total	12	100,0	100,0	

5.Kada bi ste morali izdvojiti, koji oblik turizma bi ste odabrali za predvodnika ruralnog turizma Županije Zapadnohercegovčke?	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Gastro i vinski turizam	5	41,7	41,7	41,7
Eko turizam	3	25,0	25,0	66,7
Sportsko rekreacijski turizam	3	25,0	25,0	91,7
Kulturni turizam	1	8,3	8,3	100,0
Total	12	100,0	100,0	

6. Depopulaciju ruralnih područja moguće je spriječiti /ublažiti razvojem ruralnog turizma	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Niti se slažem, niti se ne slažem	5	41,7	41,7	41,7
Djelomično se slažem				
U potpunosti se slažem	7	58,3	58,3	100,0
Total	12	100,0	100,0	

7. Ruralna područja mogu predstavljati osnovni motiv putovanja u Županiji Zapadnohercegovačkoj	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Niti se slažem, niti se ne slažem	1	8,3	8,3	8,3
Djelomično se slažem	4	33,3	33,3	41,7
U potpunosti se slažem	7	58,3	58,3	100,0
Total	12	100,0	100,0	

8. Označite teze za koje smatrate da mogu biti prednosti razvoja ruralnog turizma Županije Zapadnohercegovačke.		1	2	3	4	5
Blizina atrakcija u okruženju - Slapovi Kravice, Međugorje, Mostar	n	0	0	0	1	11
	%	0,0%	0,0%	0,0%	8,3%	91,7%
Položaj u blizini pograničnog područja-Jadranske obale	n	0	0	0	4	8
	%	0,0%	0,0%	0,0%	33,3%	66,7%
Nizak stupanj urbanizacije	n	0	0	3	2	7
	%	0,0%	0,0%	25,0%	16,7%	58,3%
Očuvanost okoliša	n	0	0	1	3	8
	%	0,0%	0,0%	8,3%	25,0%	66,7%

9. Označite teze za koje smatrate da mogu biti ograničavajući čimbenici razvoja ruralnog turizma Županije Zapadnohercegovačke.		1	2	3	4	5
Negativna demografska slika ruralnih područja	n	0	0	3	2	7
	%	0,0%	0,0%	25,0%	16,7%	58,3%
Loša prometna infrastruktura	n	0	0	3	3	6
	%	0,0%	0,0%	25,0%	25,0%	50,0%
Sezonalnost	n	1	0	2	6	3
	%	8,3%	0,0%	16,7%	50,0%	25,0%
Nedovoljna potpora države	n	0	0	0	3	9
	%	0,0%	0,0%	0,0%	25,0%	75,0%
Manjak turističke infrastrukture	n	0	0	1	5	6
	%	0,0%	0,0%	8,3%	41,7%	50,0%

10. Da bi gastro i vinski turizam Županije Zapadnohercegovačke predstavljao jedan od mogućih nositelja razvoja ruralnog turizma u ovom području nužna je:		1	2	3	4	5
Veća zastupljenost tradicionalnih poljoprivrednih proizvoda	n	0	0	0	2	10
	%	0,0%	0,0%	0,0%	16,7%	83,3%
Brandiranje pojedinih tradicionalnih proizvoda	n	0	0	0	5	7
	%	0,0%	0,0%	0,0%	41,7%	58,3%
Veća suradnja između lokalnih proizvođača hrane i ugostiteljskih objekata	n	0	0	0	2	10
	%	0,0%	0,0%	0,0%	16,7%	83,3%

11. Kako bi ekoturizam Županije Zapadnohercegovačke predstavljao jedan od mogućih nositelja razvoja turizma u ovom području nužna je:		1	2	3	4	5
Edukacija lokalnog stanovništva ali i turista o važnosti zaštite okoliša	n	0	0	0	1	11
	%	0,0%	0,0%	0,0%	8,3%	91,7%
Veća briga o zaštiti okoliša- povećati postotak zaštićenih prirodnih područja	n	0	0	0	3	9
	%	0,0%	0,0%	0,0%	25,0%	75,0%
Izgradnja turističkih objekata od ekoloških materijala	n	0	0	2	2	8
	%	0,0%	0,0%	16,7%	16,7%	66,7%

12. Kako bi sportsko-rekreacijski turizam predstavljao jedan od mogućih nositelja razvoja ruralnog turizma u ovom području nužna je:		1	2	3	4	5
Izgradnja dodatnih sportskih sadržaja u skladu s okolišem	n	0	0	0	1	11
	%	0,0%	0,0%	0,0%	8,3%	91,7%
Promocija prirodnih ljepota Županije Zapadnohercegovačke	n	0	0	0	3	9
	%	0,0%	0,0%	0,0%	25,0%	75,0%
Organizacija većeg broja sportskih manifestacija	n	0	0	0	5	7
	%	0,0%	0,0%	0,0%	41,7%	58,3%
Edukacija o važnosti boravka u prirodi	n	0	0	0	3	9
	%	0,0%	0,0%	0,0%	25,0%	75,0%

13.Smatrate li da ruralni turizam može biti pokretač razvoja ruralnih područja Županije Zapadnohercegovačke ? Za koliko godina ?	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
5. tj 2024.	6	50,0	50,0	50,0
10. tj 2029.	4	33,3	33,3	83,3
15. tj 2034.	2	16,7	16,7	100,0
Total	12	100,0	100,0	

14.Smatrate li da razvoj ruralnog turizma može spriječiti/ublažiti izražene procese depopulacije u ruralnim područjima Županije Zapadnohercegovačke? Za koliko godina bi to bilo realno očekivati? Za koliko godina?	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
5. tj 2024.	2	16,7	16,7	16,7
10. tj 2029.	8	66,7	66,7	83,3
15. tj 2034.	2	16,7	16,7	100,0
Total	12	100,0	100,0	

ŽIVOTOPIS

Jelena Putica Džajić rođena je u Mostaru 26.09. 1986. Osnovnu školu završila je u Biogracima općina Široki Brijeg. U Širokom Brijegu 2005. godine završila je srednju Ekonomsku školu te iste godine upisala preddiplomski Studij zemljopisa i povijesti na Fakultetu prirodoslovno matematičkih i odgojnih znanosti Sveučilišta u Mostaru. Diplomirala je 27. siječnja 2011. godine i stekla naziv magistra zemljopisa i povijesti. Akademske 2014./2015. godine upisala je poslijediplomski studij Jadran poveznica među kontinentima na Sveučilištu u Zadru.

Od ožujka 2011. godine zaposlena je na Fakultetu prirodoslovno matematičkih i odgojnih znanosti kao vanjski suradnik, a od 13. ožujka 2012. godine kao asistent na Studiju geografije. Na Studiju geografije od početka sudjeluje u izvođenju vježbi iz kolegija; *Agrarna i ruralna geografija, Opća ekonomska geografija, Geografija Hrvatske*, *Geografija Australije i Oceanije*, *Industrijska geografija, Geografske osnove ruralnog turizma, Prometna geografija, Turistička geografija BiH i susjednih zemalja*. Također izvodi i seminare iz kolegija; *Geografija Sjeverne i Južne Amerike*, *Geografske osnove globalizacije*.

Kao asistent na Studiju geografije sudjelovala je u organiziranju i izvođenju više terenskih nastavi. Također je obavljala dužnost tajnika Studija geografije u akademskoj godini 2012./2013. te u akademskoj 2018./2019. godini.

ZNANSTVENA I STRUČNA DJELATNOST:

Sudjelovanje na međunarodnim i domaćim znanstvenim skupovima:

- Geografija u sustavu znanosti i odgojno obrazovnom sustavu, Zagreb, 15. studenoga, 2012.

Podnesak: *Promjene nastavnih planova i programa uvjetovane uvođenjem devetogodišnjeg obrazovanja u BiH (Geografija u osnovnim školama, (koautori:* I. Madžar, I. Perutina)) osobno prezentirala temu

- Contemporary development of European rural areas, Zadar, 04-06. rujna, 2014.

Podnesak: *Stimulating and limiting factors of development of rural tourism in Herzegovina* (koautori: I. Madžar, J. Šimunović) osobno prezentirala temu

- 9th meeting of European geographers of religion: International colloquia on the changing religious landscape of Europe“, Zadar, 04. rujna 2015.

Podnesak: *The impact of religious objects on the development of tourism in Herzegovina* (koautori; Ž. Šiljković, I. Madžar) osobno prezentirala temu

- 6. hrvatski geografski kongres; Integrativna i primijenjena istraživanja u prostoru, Trogir, 29. rujna-02. listopada, 2015.

Podnesak: *Transformacija ruralnih naselja općine Neum* (koautori: Ž. Šiljković, J. Šimunović).
Podnesak: *Vinske ceste kao turistički proizvod Hercegovine*, (koautori: I. Madžar, I. Perutina).

- 2. Znanstveno-stručna konferencija s međunarodnim sudjelovanjem „Zaštita voda u kršu“, Mostar, 15-16. listopada 2015.,

Podnesak: *Gis analiza hidrogeografskih objekata općine Mostar* (koautori J. Šimunović, I. Perutina)

- Monitoring and Managgment of Visitorsin Recreation and Protected Areas, Novi Sad, 26.-30. rujna, 2016.,

Podnesak: *Potentials for Development of Rural Tourism in Blidinje Nature Park* (koautor: I. Perutina)

- 3rd International Tourism and Hospitality Managment Conferene, Beograd, 13.-17. rujna, 2017.,

Podnesak: *The food culture in development of rural tourism in Bosnia and Herzegovina* (koautori: Ž. Šiljković, M. Mamut) osobno prezentirala temu

Podnesak : *Stećci- medival tombstones as a great potential for development of tourism in West Herzegovina region,* koautor (E. Vučić).

- 7. hrvatski geografski kongres, Čakovec, 09.-11. listopada, 2019.,

Podnesak: *Uvođenje inovacijske kulture smilja (Helichrysum italicum) na području Mostarskog Blata studij slučaja selo Jare.*

Podnesak: *Hidrološka analiza porječja Jasenice (Hercegovina*), koautori; (I. Perutina, J. Šimunović).

Popis objavljenih znanstvenih radova

- J. Šimunović, I. Perutina, J. Putica (2016): *Gis analiza hidrogeografskih objekata općine Mostar*, Acta geographica BiH, 3 (5), 99-108.
- N. Glamuzina, I. Madžar, J. Putica (2017): *Regionalni aspekt suvremenoga turističkoga razvoja Bosne i Hercegovine,* Hrvatski geografski glasnik, vol. 9., br. 1., 61-79.
- Ž. Šiljković, M. Mamut, J. Putica (2017): *The food culture in development of rural tourism in Herzegovina;* u zbornik radova; International Tourism and Hospitality Management Conference, Editor; (N. Drešković), Faculty of Science, University of Sarajevo, Belgrade, 65-80.
- E. Vučić, J. Putica (2017): *Stećci-Medieval Tombstones as great potential for development of tourism in Western Herzegovina region*; u zbornik radova; International Tourism and Hospitality Management Conference, Editor; (N. Drešković), Faculty of Science, University of Sarajevo, Belgrade, 80-90.
- I. Perutina, J. Putica Džajić, J. Šimunović (2019): *Osnovne značajke kretanja stanovništva otoka Brača i Krka*, Suvremena pitanja, vol. XIV., br. 27.,183-202.
- I. Perutina, J. Šimunović, J. Putica Džajić (2020): *Hidrološka analiza porječja Jasenice (Hercegovina),* Suvremena pitanja, vol. XV., br. 20.,121-139.